

М.Ҳ. РУСТАМБОВ

ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ
(УМУМИЙ ҚИСМ)

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ АДЛИЯ ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ЮРИДИК ИНСТИТУТИ

М.Ҳ. РУСТАМБОЕВ

**ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ
(УМУМИЙ ҚИСМ)**

Олий ўқув юртлари учун дарслик

Давлатимиз томонидан ҳозирги кунда суд-ҳуқуқ ислоҳотлари олиб борилаётган бир вақтда жиноят қонунчилиги ҳам тобора такомиллашиб, ривожланиб бормоқда. Жумладан, суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштирилиши муносабати билан Жиноят кодексига кўплаб ўзгартиришлар киритилляпти. Шу муносабат билан ушбу дарслик тайёрланиб, у жиноят ҳуқуқининг умумий қоидалари; жиноят тушунчаси; жиноий жавобгарлик ва унинг асослари; жиноят таркиби ва унинг элементлари; жиноятда иштирокчилик тушунчаси, турлари ва шакллари; жиноят содир қилиш босқичлари; қилмишининг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар; жазо тизими ва турлари; жазо тайинлашнинг умумий асослари; жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилиш турлари; судланганлик ва унинг оқибатлари; вояга етмаганларга жазо тайинлаш; тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари ва жиноят ҳуқуқининг бошқа институтларини ўз ичига олган.

Ушбу дарслик ҳуқуқшунослик билим юртлари бакалавриятларига, илмий тадқиқот ишлари олиб борувчиларга ва ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимларига мўлжалланган.

Тақризчи: Қ. МИРЗАЖОНОВ—юридик фанлари доктори, профессор.

КИРИШ

Қонунлар сўзсиз бажарилгандагина биз ҳуқуқий давлат қуришимиз мумкин.

Ислом КАРИМОВ.

Бугунги кунда мамлакатимизда кенг қамровли суд-ҳуқуқ ислоҳотлари амалга оширилмоқда. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунчилик палатаси ва Сенатининг қўшма мажлисида Президентимиз давлатимизнинг ички ва ташқи сиёсати, мамлакатимизда ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, ҳуқуқий соҳалардаги ислоҳотларни чуқурлаштириш бўйича асосий вазифалар тўғрисидаги маърузасида узоқ муддатга мўлжалланган дастуруламал назарий фикр ва ғояларни билдирди.

Жамиятимизда рўй бераётган ижобий ўзгаришларни янада ривожлантириш ва уларни такомиллаштириш асосларининг туб заминига тўхталиб, Президентимиз жамиятимизни демократлаштириш ва янгиланиш концепциясини, шунингдек, мамлакатимизни 2005 йил ва келгуси даврда модернизация ва ислоҳ қилиш бўйича олдимизга қўйиладиган асосий вазифаларга тўхталиб, бизнинг асосий узоқ муддатли ва стратегик вазифамиз демократик давлат, фуқаролик жамияти қуриш жараёнлари ва бозор ислоҳотларини янада чуқурлаштириш, одамлар онгида демократик қадриятларни мустаҳкамлаш йўлидан оғишмай, изчил ва қатъият билан бориш лозимлигини таъкидладилар. Президентимизнинг 2005 йил 1 августидаги «Ўзбекистон Республикасида ўлим жазосини бекор қилиш тўғрисида»ги ҳамда 2005 йил 8 августдаги «Қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судларга ўтказиш тўғрисида»ги Фармонлари эса суд-ҳуқуқ тизимини либераллаштириш йўлидаги яна бир пиллапоя деса бўлади. Фармонларда 2008 йил 1 январдан бошлаб ўлим жазосини бекор қилиш ва жиноят содир этишда гумон қилинаётган ёки айбланаётган шахсларни қамоққа олишга санкция бериш ҳуқуқини судлар ваколатига ўтказилиши қайд этилган.

«Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури» ва Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунига мувофиқ юксак малакали, билимли, етук кадрларни тайёрлашнинг асосий бўғини олий маълумотли мутахассисларни тайёрлаш ҳисобланади. Юриспруденция йўналишидаги олий ўқув юртларининг талабалари учун «Жиноят ҳуқуқи» фанининг «Умумий» қисмидан ёзилган дарслик ҳам юқорида кўрсатилган мақсадларга хизмат қилади.

Жамиятимизда амалга оширилаётган суд-ҳуқуқ ислоҳотларининг таркибий қисми бўлган жиноий жазоларнинг либераллаштирилаётганлиги жиноят ҳуқуқи фани ва жиноят қонунларининг янада чуқурроқ ўрганилишини тақозо этади. Ушбу дарслик ҳам талабаларга жиноят ҳуқуқи «Умумий» қисмидан кенг, батафсил, билим беришга мўлжалланган. Дарсликдаги мавзулар Жиноят кодексининг 2005 йил 1 августгача киритилган ўзгартириш ва қўшимчаларни ҳисобга олган ҳолда ёритилган. Хусусан, жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан жиноятларнинг таснифи, ярашилганлиги муносабати жиноий жавобгарликдан озод қилиш, жазо тизимини либераллаштириш масалалари Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми қарорларини, суд-тергов амалиётини таҳлил этиш асосида ёритиб берилган.

Ҳуқуқий давлат, фуқаролик жамияти қуришнинг зарурий шarti — бу қонунларнинг сўзсиз бажарилишидир. Қонунларнинг бир хилда ва сўзсиз бажарилиши бўлажак ҳуқуқшуносларимизнинг ўз вазифасига муносабати ва зиммасидаги масъулиятни ҳис қилишига боғлиқдир. Айниқса, жиноятчиликка қарши кураш олиб борувчи ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг бўлажак ходимлари, ҳуқуқшуносларга жиноят таркибий элементлари, жиноятлар таснифи, жавобгарлик асослари, қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар, жазо тушунчаси, турлари, жазо тайинлаш, жавобгарлик ва жазодан озод қилиш, судланганлик, вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари каби мавзулар талабаларга тушунарли, содда ва рагон тилда баён қилиб берилган.

Қонун буюрганини қилиш адолат ҳисобланади (агар адолатли қонун бўлса). Қонун одамлардан мард, оқил ва фозил бўлишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам одиллик энг мукамал фазилат¹, дейди Арасту.

¹ Арасту. Поэтика. Ахлоқи кабир. Т., «Янги аср авлоди», 2004, 129-бет.

Дарслик адолатли, одил, фозил ҳуқуқшуносларни тарбиялашга ўз ҳиссасини қўшади, деган умиддамиз. Ушбу дарслик муаллифнинг қатор дарсликлар, монографияларни тайёрлаш жараёнида орттирган тажрибаси, чет эллик олимларнинг мазкур соҳада эришган ютуқлари, суд-тергов амалиётига асосланиб ёзилган.

Дарсликнинг яна бир қулай жиҳати шундаки, у Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Умумий» қисми бўлим ва боблари бўйича ёзилган, ҳар бир мавзудан кейин талабаларнинг олган билимларини синаб кўришлари учун мавзуга доир саволлар берилган. Шунини таъкидлаш жоизки, илм-фан, қонунлар доимо ривожланишда, шу сабабдан келажакка янада мукамал дарслик, ўқув адабиётлари яратилишини назарда тутиб, муаллиф ҳар қандай таклиф ва мулоҳазаларни миннатдорчилик билан қабул қилади.

1-боб. ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ ВА ПРЕДМЕТИ

1. Жиноят ҳуқуқи тушунчаси

Жиноят ҳуқуқи тушунчаси икки маънода қўлланилади. Жумладан, **қонунчилик соҳаси ва ҳуқуқ тармоғи**. Юриспруденция, яъни юридик фанлар тизимида ҳам жиноят ҳуқуқи мустақил ҳуқуқий фан сифатида муҳим ўрин эгаллаган. Жиноят ҳуқуқи бошқа ҳуқуқ тармоқларидан, хусусан, махсус ҳуқуқ тармоқларидан ўзининг специфик вазифалари, предмети ва тартибга солиш услублари билан фарқ қилади.

Жиноят ҳуқуқи — қилмишнинг жиноийлиги ва бундай жиноий қилмишлар учун тайинланадиган жазо чораларини белгиловчи ҳамда жиноят содир этилиши билан юзага келувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи юридик нормалар тизимидир.

Жиноят ҳуқуқи — ҳуқуқ тизимининг мустақил ҳуқуқ тармоғи бўлиб, қилмишнинг жиноят эканлигини белгиловчи белгилар, жиноий жавобгарликнинг асослари ва чегаралари, жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилувчи ҳолатларни белгиловчи Олий давлат ҳокимияти органи томонидан ўрнатилган ҳуқуқ нормалари йиғиндисидир.

Жиноят қонунчилиги — Олий давлат ҳокимияти органи томонидан ўрнатилган жиноят деб ҳисобланадиган қилмишлар доираси, уларни содир этганлик учун жавобгарлик, жазо тайинлаш, жазо турлари ва ҳажми, жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилиш асослари, шунингдек, жиноий жавобгарлик асослари ва принципларини белгиловчи ҳуқуқ нормалари мажмуидан иборат Ўзбекистон Республикаси қонунчилик тизимидаги мустақил қонунчилик соҳасидир.

Мустақил ҳуқуқ тармоғи ҳисобланган жиноят ҳуқуқидан фарқли равишда жиноят ҳуқуқи фани — давлатнинг жиноятчиликка қарши кураш соҳасидаги сиёсати ҳамда жиноят ҳуқуқининг тарихий тараққиёт босқичлари бўйича қарашлар, гоёлар ва фикрлар тизимини, шунингдек, жиноят ҳуқуқининг ўрганиш предмети, методлари, вазифалари, тизими ва шу каби масалаларни ўз ичига қамраб олади. Бу фан жиноят ҳуқуқи

нормаларининг мажмуи сифатида унинг тарихини, қўллаш амалиётини ўрганати ҳамда бу борада турли хил илмий-қийёсий тадқиқотлар олиб борилишини тақозо этади.

Бундан ташқари, жиноят ҳуқуқи тушунчаси ўқув интизоми сифатида қўлланилиб, у юридик ўқув юртларидаги жиноят ҳуқуқи бўйича ўқув материаллари ва тематик режаларни ўз ичига олади.

Демак, жиноят ҳуқуқи тушунчаси: *ҳуқуқ тармоғи, қонунчилик соҳаси, юридик фан ва ўқув интизоми* сифатида қўлланилиши мумкин.

Жиноят ҳуқуқи ҳуқуқ тармоғи сифатида *умуммажбурийлик ва мустақиллик характери*ни ўзида акс этади¹.

Жиноят ҳуқуқининг *умуммажбурийлик* характери шунда намоён бўладики, шахс жиноий қилмиш содир этдими, у жавобгарликка тортилиши керак, жиноят содир этганликда айбдор шахсни жавобгарликка тортиш эса давлат мажбурлов чоралари (кучи) орқали таъминланади. Жиноят ҳуқуқининг бундай характерга эгалиги ушбу ҳуқуқ соҳаси нормаларининг императивлигини билдиради.

Жиноят ҳуқуқининг *умуммажбурийлик* характери қуйидаги икки омил билан белгиланади:

- *биринчидан*, жабрланувчини ҳимоя қилиш, унинг ҳуқуқ ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларини тиклаш ҳамда жиноий қилмиш натижасида етказилган зарарни қоплаш;

- *иккинчидан*, жиноий қилмиш содир этган шахсни тарбиялаш, уни жиноий жавобгарликка тортиш, жиноий оқибатни, яъни жиноят туфайли етказилган зарарни бартараф этишга мажбурлаш².

Бошқача қилиб айтганда, жиноят ҳуқуқининг *умуммажбурийлик* характери жамият манфаатларини жиноий тажовузлардан ҳимоя қилишнинг жиноят-ҳуқуқий механизми ҳисобланиб, жамиятдаги ҳар бир шахснинг хавфсизлигини таъминловчи шарт-шароитларни ифодалайди. Бундай шарт-шароитларнинг етарли даражада бўлиши давлатнинг ҳуқуқий-тартибга солиш функцияси билан боғлиқ бўлиб, жиноят ҳуқуқининг ижтимоий-тартибга солувчилик функциясини ҳамда мавқеини белгилаб беради.

¹ Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. Под общ. редакцией доктора юр. наук, проф. З. А. Незнамова. М., «Инфра-Норма», 1999, стр. 3,4.

² Ўша ерда, 4-бет.

Жинойт ҳуқуқининг *мустақиллик характери* унинг бошқа ижтимоий регуляторлардан ажратилганлигини билдирмайди, балки жинойт ҳуқуқининг мустақиллиги унинг ҳуқуқ соҳаси сифатида давлат ва жамият манфаатлари, хавфсизлиги ва нормал ривожланишига тажовуз қилувчи қилмишларни жинойт, деб топишга ёрдам берувчи белгилар доирасини мустақил ўрната олишида ифодаланади.

Ҳуқуқ соҳаси ва ўқув интизоми сифатида жинойт ҳуқуқининг мустақиллиги қуйидаги икки белги орқали намоён бўлади:

1. Тартибга солиш предмети, яъни жинойт қилмиш содир этилганидан кейин жинойт содир этган шахс ва махсус ваколатли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар орқали давлат ўртасида вужудга келадиган ижтимоий муносабатлар.

2. Тартибга солиш методи (услуги), яъни ҳуқуқбузарликларга олиб келувчи қилмишларни маълум бир шаклда жинойт-ҳуқуқий тақиқлаш, жинойт содир этганликда айбланаётган шахсларни жавобгарликка тортиш ва жазо тайинлашни белгилаш. Бир сўз билан айтганда, жинойт ҳуқуқининг тартибга солиш методи—жинойт ҳуқуқи предмети ҳисобланган ижтимоий муносабатларга таъсир этиш усуллари ва воситалари йиғиндисидан иборат. Юқоридаги фикрларга асосланиб хулоса қилиб айтганда, жинойт ҳуқуқи — қилмишнинг жинойлигини, жинойт жавобгарликка тортиш асослари ва принципларини, жазо тайинлаш, жазо турлари ва ҳажмини, жинойт жавобгарлик ва жазодан озод қилувчи ҳолатларни белгиловчи Олий давлат ҳокимияти органи томонидан ўрнатилган ҳуқуқ нормалари мажмуидан иборат ҳуқуқ тизимидаги мустақил ҳуқуқ соҳасидир¹.

Шу тариқа, жинойт ҳуқуқи кенг маънода жуда мураккаб, кескин салбий ижтимоий воқелик ҳисобланган жинойтчиликка қарши курашиш соҳасидаги меъёрий нормалар манбаи сифатида тушунилади.

Жинойт ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқ соҳаларидан мустақиллиги унинг *қуйидаги ўзига хос хусусиятларига эга* эканлиги билан характерланади:

• *биринчидан*, фақат жинойт ҳуқуқи қилмишнинг жинойлиги ва жазога сазоворлигини белгилашда, жинойт жавобгарлик асосини, жазони қўллаш ҳамда жинойт жавобгарлик ва жазодан озод қилишни белгиловчи ҳуқуқий нормалар учун ягона қонуний манба сифатида намоён бўлади;

¹ Г.М. Миньковский, А.А. Магомедов, В.П. Ревин. Уголовное право России. Учебник. М., «Брандес», 1998, стр. 5,6.

• **иккинчидан**, жиноят ҳуқуқи ўзининг тартибга солиш предметиға эға бўлиб, ушбу ҳуқуқ соҳасининг предмети ҳисобланган ижтимоий муносабатлар жиноий қилмиш содир этилиши билан вужудға келади;

• **учинчидан**, жиноят ҳуқуқи махсус тартибга солиш услубига эға бўлиб, бундай услублар ва уларнинг ҳаракатига таъсир этувчи юридик фактлар бошқа ҳуқуқ соҳалари учун хос эмас.

1.2. Жиноят ҳуқуқи предмети

Ҳар бир ҳуқуқ соҳасининг тартибга солиш предмети ва методлари унинг бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқлантирувчи асосий мезони ҳисобланади.

Жиноят ҳуқуқи предмети — жиноят ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлардир.

Яъни, жиноят ҳуқуқи предмети деганда шахс, жамият ва давлат манфаатларига хавф солувчи жиноий қилмиш содир этилиши билан юзага келадиган ижтимоий муносабатлар тушунилади.

Жиноят ҳуқуқи предмети аниқлаш — бу жиноят ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар доирасини белгилаш демакдир.

Кенг маънода жиноят ҳуқуқининг тартибга солиш предмети деганда, шахс, жамият ва давлат манфаатларини кўзлаган ҳолда жиноят ҳуқуқи нормаларининг ижтимоий муносабатларға таъсир этиш тартиби тушунилади¹. Ижтимоий муносабатларни юридик тартибга солишнинг норматив асосини жиноят ҳуқуқи нормалари ташкил этади. Ўзининг ижтимоий муносабатларни тартибга солиш аҳамиятиға кўра жиноят ҳуқуқи нормалари:

- а) тартибга солиш (регулятив);
- б) муҳофаза қилиш;
- в) огоҳлантириш;
- г) тарбиявий функцияларни бажаради.

Жиноят ҳуқуқининг тартибга солиш предмети бўлиб, ижтимоий негатив (зарар келтирувчи), яъни жиноий тажовуз вақтида вужудға келадиган жамият манфаатларига зарар келтирувчи муносабатлар ҳисобланади.

¹ Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. М., «Новый юрист», 1997, стр. 14.

Бундай ижтимоий муносабатлар жиноят содир этиш факти (юридик факт) билан юзага келиб, жиноят ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинганидан кейин жиноят ҳуқуқий муносабатлар шаклини олади. Демак, жиноят содир этиш — жиноят ҳуқуқий муносабатларни вужудга келишига сабаб бўлувчи юридик фактдир.

Ўз навбатида жиноят ҳуқуқий муносабатларнинг:

- икки томонламалик;
- тегишлилик;
- абсолют;
- императивлик каби характер (хусусият)ларга эгаллиги унинг бошқа ҳуқуқ соҳаларининг предмети ҳисобланган ижтимоий муносабатлардан фарқлантирувчи асосий белгиси ҳисобланади.

Жиноят ҳуқуқий муносабатларнинг *икки томонламалик характери* шуни англатадики, бундай ижтимоий муносабатларда бир томондан, давлат ўзининг ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлари орқали иштирок этса, бошқа (иккинчи) томондан эса, жиноят содир этган шахс қатнашали.

Жиноят ҳуқуқий муносабатларнинг *императивлиги* (қатъийлиги) унинг қонун билан қатъий ўрнатилганлиги ва давлат томонидан белгиланган нормаларнинг бажарилиши қатъийлигини билдиради.

Жиноят ҳуқуқи предмети ҳисобланувчи ижтимоий муносабатларнинг *тааллуқлилики характери* — умуммажбурий муносабатлардан айнан қайси муносабатларнинг жиноят ҳуқуқи нормалари томонидан тартибга солинишини билдиради.

Жиноят ҳуқуқий муносабатларнинг яна бир ўзига хос хусусиятларидан бири унинг *абсолютлиги* бўлиб, бундай ижтимоий муносабатларда давлат иккинчи томонга нисбатан устунлик мавқеига эга бўлади.

Бизга маълумки, ҳуқуқ назариясида икки турдаги ижтимоий муносабатлар ажратилади:

1. Негатив (ретроспектив), яъни содир этилган ҳуқуқбузарликнинг оқибати сифатида вужудга келувчи.

2. Позитив (проспектив), яъни ижтимоий фойдали ва қонун билан йўл қўйилган хатти-ҳаракат (фаолият) натижасида вужудга келувчи ижтимоий муносабатлар.

Бундай турдаги ҳар икки ижтимоий муносабатлар ҳам жиноят ҳуқуқининг ҳуқуқий тартибга солиш предмети бўлиб ҳисобланади. Негатив ижтимоий муносабатлар ўзидан-ўзи маълумки, жиноий қилмиш содир этилиши билан юзага келиб, жиноятчини жиноий жавобгарликка тортиш ва унинг қилмишига яраша жазо тайинлаш билан боғлиқ¹.

Иккинчи гуруҳ, яъни позитив муносабатлар эса давлат томонидан белгиланган жамият манфаатларига хизмат қилувчи, жамият учун фойдали хатти-ҳаракатлар натижасида юзага келиб, жиноий жавобгарлик ва жаздан озод қилиш ҳамда чекланган тарзда жазо қўллаш билан боғлиқ бўлиб, улар жиноят ҳуқуқининг «қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар», «шартли ҳукм қилиш», «жиноий жавобгарликдан озод қилиш», «жазони ўташ муддатидан илгари шартли озод қилиш», «амнистия акти ёки авф этиш асосида жазодан озод қилиш» каби институтлари билан тартибга солинади².

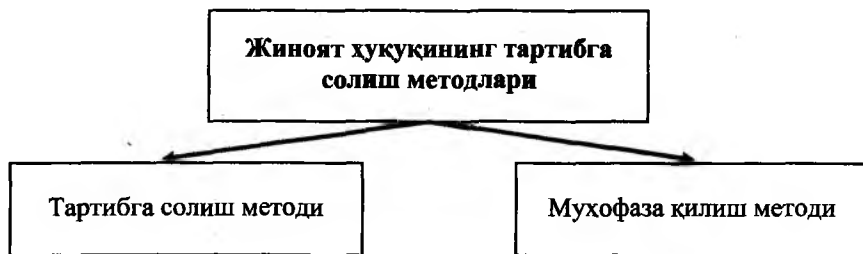
Шуни таъкидлаш керакки, жиноят ҳуқуқи предмети сифатида кўпроқ жазолаш санкциялари билан боғлиқ негатив муносабатларни кўриш мумкин. Б.Т. Разгильдяевнинг фикрига кўра эса, «жиноят ҳуқуқининг вазифаси ижтимоий муносабатларни тартибга солиш эмас, у ижтимоий муносабатларни тартибга сола олмайди, бу ҳуқуқ соҳаси ижтимоий муносабатларни муҳофаза қилади, холос»³. Лекин бу фикрга қўшилиб бўлмайди, чунки барча ҳуқуқ соҳалари каби жиноят ҳуқуқи ҳам ўзининг предмети ҳисобланувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Жиноят ҳуқуқи тартибга солиш предмети ҳисобланган ижтимоий муносабатларга таъсир этиш билан бирга уларни муҳофаза қилиш функциясини ҳам бажаради.

¹ Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. Под общ. редакцией доктора юр. наук, проф. З.А. Незнамова. М., «Инфра-Норма», 1999, стр. 3,4.

² Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. М., «Новый Юрист», КноРус, 1997, стр. 15.

³ Б. Т. Разгильдяев. Задачи Уголовного права Российской Федерации и их реализация. Саратов, 1993, стр. 4,5.

1.3. Жиноят ҳуқуқининг тартибга солиш метод (услуг)лари

Назарияга кўра, ҳуқуқ соҳалари бир-биридан тартибга солиш предмети ва методлари билан фарқланади. Ҳуқуқ соҳасининг тартибга солиш предмети ўз навбатида тартибга солиш метод (услуг)ларини белгилайди. Хусусан, жиноят ҳуқуқи методлари жиноят ҳуқуқи предметида келиб чиқади. Жиноят ҳуқуқи предмети жиноят ҳуқуқи нормалари билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларни билдирса, жиноят ҳуқуқи методлари ушбу ижтимоий муносабатлар қандай усуллар билан тартибга солинишини англатади. Жиноят-ҳуқуқий тартибга солиш метод (услуг)лари деганда, жиноят ҳуқуқининг предмети ҳисобланган ижтимоий муносабатларга жиноят-ҳуқуқий таъсир этиш усул ва услублари йиғиндиси тушунилади. Жиноят-ҳуқуқий тартибга солиш методи жиноят қонунчилигида кўрсатилган чораларни қўллаш билан қўрқитиш, жиноят содир этишда айбдор шахсни жиноий жавобгарликка тортиш чораларини қўллашда ифодаланади. Жиноий жавобгарлик тушунчаси жиноят-ҳуқуқий тартибга солишнинг асосини ташкил этиб, ўз навбатида жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилган ҳолда жамият ва унинг аъзолари ўртасида ижтимоий хавфсизлик ҳамда ҳуқуқ-тартиботни таъминлайди.

Ижтимоий муносабатларни тартибга солишда жиноят ҳуқуқи методларига жиноят ҳуқуқи нормаларининг таркиби (гипотеза, диспозиция, санкция) турлича таъсир этади. Жиноятчини жиноят ҳуқуқи нормаларидаги санкция қизиқтирса, суриштирув ва тергов органлари учун жиноят ҳуқуқи нормалари диспозицияси жиноятни квалификация қилишда муҳим аҳамиятга эга. Суд инстанциялари учун эса модданинг диспозиция ва санкцияси жазо тайинлашда аҳамиятлидир.

Юқоридаги фикрларни инобатга олган ҳолда қуйидаги формулани келтириб чиқариш мумкин: «Жиноят содир этилди. жиноят-ҳуқуқий механизм ўзининг тартибга солиш функциясини тўлиқ бажариши керак».

Жиноят-ҳуқуқий тартибга солиш методи сифатида жиноий жавобгарлик шахсларнинг хатти-ҳаракатига *таъсир этишининг икки аспекти*ни ўз ичига олади: *негатив ва позитив.*

Жиноят-ҳуқуқий тартибга солиш методининг негатив аспекти шахснинг хатти-ҳаракатларини жиноий, деб баҳолаш билан боғлиқ бўлиб, шахс жиноят содир этиши билан унга таъсир этишда ифодаланади. Бундай ҳолатларда шахс жиноий жавобгарликка тортилиб, уни ҳукм қилиш ва унга жазо тайинлаш масаласи ҳал этилади.

Позитив аспект эса, шахснинг хатти-ҳаракатларини ижобий (қонуний) деб баҳолаш билан боғлиқ бўлиб, шахснинг объектив зарурат туфайли вужудга келган ижтимоий фойдали хатти-ҳаракатларига таъсир этишда ифодаланади¹.

Демак, жиноят ҳуқуқи ҳуқуқ соҳаси сифатида ўзининг предмети ҳисобланувчи ижтимоий муносабатларга тартибга солувчи методи орқали таъсир этади. Жиноят ҳуқуқий тартибга солишнинг бундай методи (усули) жиноят, деб ҳисобланувчи ижтимоий хавфли қилмишларга қарши курашишнинг жиноят-ҳуқуқий воситаларини қўллашда ифодаланади.

Жиноят ҳуқуқининг муҳофаза қилиш функцияси ушбу ҳуқуқ соҳасининг мажбурий таъсир этиш методи орқали амалга оширилади. Бундай методлар адолатни ўрнатиш мақсадида жиноятчиларга қонунда кўрсатилган мажбурлов чораларини қўллашда ифодаланади².

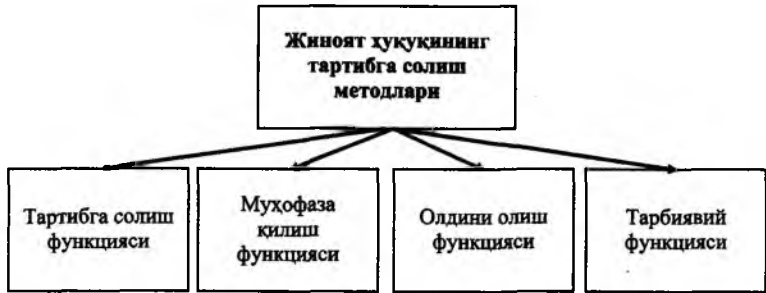
Демак, жиноят ҳуқуқининг ҳуқуқий-тартибга солиш методларини икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. *Тартибга солиш методи.*
2. *Муҳофаза қилиш методи.*

¹ Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. Отв. ред. док. юрид. наук, проф. З.А. Незнамова. М., «Инфра-Норма», 1999, стр. 16,17.

² Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. М., «Новый Юрист», КноРус, 1997, стр. 30,31.

1.4. Жиноят ҳуқуқи вазифа (функция)лари

Жиноят ҳуқуқининг вазифалари Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига аниқ белгиланган бўлиб, кодекснинг 2-моддасига кўра, жиноят ҳуқуқининг вазифалари шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, мулкни, табиий муҳитни, тинчликни, инсоният хавфсизлигини жинойий тажовузларидан қўриқлаш, шунингдек, жиноятларнинг олдини олиш, фуқароларни Ўзбекистон Конституцияси ва қонунларига риоя қилиш руҳида тарбиялашдан иборатдир.

Ана шу вазифаларни амалга ошириш учун кодекс жавобгарлик асослари ва принципларини, қандай ижтимоий хавфли қилмиш жиноят эканлигини аниқлайди, ижтимоий хавфли қилмишлар содир этган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин бўлган жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чораларини белгилайди.

Бизга ҳуқуқ назариясидан маълумки, ҳар бир ҳуқуқ соҳаси ўз олдига қўйган вазифаларни маълум бир ўзига хос функциялар орқали амалга оширади.

Юқорида **жиноят қонунида** кўрсатиб ўтилган вазифалар жиноят ҳуқуқининг қуйидаги функциялари орқали бажарилади:

1. Тартибга солиш (регулятив) функцияси;
2. Муҳофаза қилиш (негатив) функцияси;
3. Олдини олиш (профилактик) функцияси;
4. Тарбиявий функция.

Жиноят ҳуқуқи ўзининг тартибга солиш функцияси орқали Жиноят қонунида назарда тутилган қоидаларга амал қилиш мақсадида жиноят ҳуқуқий нормалар орқали шахснинг хатти-ҳаракатларига таъсир этади. Бу функция орқали маълум бир хатти-ҳаракатлар тақиқлаб қўйилади («ўғрилиқ қилма», «босқинчилик қилма»).

Тартибга солиш функцияси орқали жиноят ҳуқуқи жиноят содир этилганидан кейин вужудга келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солиш вазифасини бажаради.

Жинойт ҳуқуқининг муҳофаза қилиш функцияси, Жинойт кодексининг 2-моддасидан кўриниб турибдики, шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, мулкни, табиий муҳитни, тинчликни, инсоният хавфсизлигини жиний тажовузлардан қўриқлаш вазифасини бажаришга қаратилган.

Жинойт ҳуқуқи ўзининг ушбу вазифаси орқали Жинойт қонуни билан муҳофаза қилинадиган объектлар ва уларнинг приоритети (муҳимлиги жиҳатдан кетма-кетлиги)ни белгилаб берган. Яъни, жинойт-ҳуқуқий муҳофаза объектларига:

- шахс, унинг ҳуқуқ ва эркинлиги;
- жамият ва давлат манфаатлари;
- мулк;
- табиий муҳит;
- тинчлик;
- инсоният хавфсизлиги киради.

Куйидагилар жинойт ҳуқуқининг **муҳофаза қилиш функциясини ҳал этиш воситалари** ҳисобланади:

а) жиний жавобгарлик асослари ва принципларини ўрнатиш;

б) жиний қилмишлар чегарасини, яъни жинойт деб ҳисобланувчи қилмишлар доирасини белгилаш;

в) жиний қилмишлар учун жазо ва бошқа жинойт-ҳуқуқий характердаги таъсир чораларини белгилаш¹.

Жинойт ҳуқуқининг муҳофаза қилиш функцияси икки йўл билан амалга оширилади: актив ва пассив.

1. Жинойт ҳуқуқий муҳофаза қилишнинг пассив йўли жинойт қонунининг қабул қилиниши, эълон қилиниши ва кучга кириши фактининг ўзи билан характерланади. Бундан жинойт қонунчилигида белгиланган жинойтлар доираси ва улар учун жиний жавобгарликнинг ўзи билан жинойт ҳуқуқи муҳофаза қилувчи объектларга тажовуз қилинишининг олди олинади.

2. Актив йўли жинойт содир этилганидан кейин жиний қонунчилиги билан қўриқладиган объектларни жиний тажовузлардан ҳимоя қилишда ифодаланади.

Жинойт ҳуқуқининг олдини олиш функцияси орқали ушбу ҳуқуқ соҳасининг янги жинойтлар содир этилишининг олдини олиш, жинойтчиликка йўл қўймаслик вазифаси бажарилади².

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 12.

² Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. М., «Новый Юрист», КноРус, 1997, стр. 30.

Жиноят ҳуқуқининг олдини олиш функциясини иккига бўлиб ўрганиш мумкин: *умумий ва махсус* функциялар.

Умумий олдини олиш функцияси жиноят содир этилмасдан унинг олдини олишга қаратилган бўлиб, жавобгарликнинг муқаррарлиги принципи, қилмишнинг жиноийлиги ва жазога сазоворлиги ҳақидаги нормаларни ўрнатиш, яъни жамият аъзолари томонидан жиноят содир этилганда уларни жазолаш билан қўрқитиш орқали амалга оширилади. Бу функция жамиятдаги барча шахсларга қаратилганлиги учун «умумий олдини олиш», деб аталади.

Махсус олдини олиш функцияси жиноят содир этилганидан кейин янги жиноят содир этишни олдини олишга қаратилган бўлиб, жиноят-ҳуқуқий тақиқларни бузиб жиноят содир этган шахсни жиноий жавобгарликка тортиш ҳамда унга жазо тайинлаш ёки бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларини қўллаш орқали амалга оширилади. Бу билан жиноятчи жавобгарликка тортилганида у томонидан бошқа жиноят содир этилишининг олдини олиш мақсад қилиб қўйилади. Ушбу функция фақат жиноят содир этган шахсга нисбатан қаратилганлиги учун «махсус олдини олиш», деб аталади.

Жиноят ҳуқуқининг жиноятнинг олдини олиш функцияси қуйидаги воситалар орқали ҳал этилади:

- 1). Жиноят ҳуқуқининг умумий қоидалари;
- 2). Жазо қўллашнинг умумий ва махсус қоидалари;
- 3). Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтишни белгиловчи нормалар;
- 4). Жиноят содир этганлигида чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ҳақидаги нормалар;
- 5). Жиноий қилмишни истисно қилувчи ҳолатларни белгиловчи нормалар;
- 6). Икки йўналишдаги огоҳлантириш бўйича нормалар¹.

У ёки бу қилмишни жиноят, деб эълон қилиш ва уларга нормалар санкцияларидаги жазо белгиланишининг ўзи билан жиноят қонунчилиги шахснинг руҳиятига психик таъсир қилади. Қилмишнинг жиноийлиги ва улар учун жазо тайинлашнинг

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 13; Н.Ф. Кузнецова. Профилактическая функция уголовного закона. Журнал «Уголовное право», 1998, № 1/28, стр. 20.

тўғрилиги жиноят ҳуқуқининг умумий олдини олиш характерини ифодалайди.

Жиноят ҳуқуқининг жиноятни олдини олиш функциясини ҳуқуқий муҳофаза қилиш воситаси бўлиб, жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш ва чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ҳақидаги нормаларни ўз ичига олади. Жиноят кодексининг 26-моддасига кўра, шахс жиноятга тайёргарлик кўриш ҳаракатлари ёки жиноят содир этишга бевосита қаратилган ҳаракатларни охирига етказиш мумкинлигини англаган ҳолда тўхтатса, шунингдек, жиноий оқибат келиб чиқиши мумкинлигини англаган ҳолда шундай оқибат келиб чиқишининг олдини олса, *жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш*, деб топилади. Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш жавобгарликни истисно қилади. Яъни, жиноят қонунчилиги жиноий қилмишни бошлаган ва жиноий оқибат келиб чиққунга қадар бундай қилмишни ихтиёрий равишда тўхтатган шахс учун «олтин кўприк» вазифасини бажарувчи жавобгарликдан озод қилиш ҳолатини белгилаб қўйган.

Жиноят кодексининг 66-моддасида айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш белгилаб қўйилган бўлиб, унга биноан, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар жиноят содир қилингандан кейин жиноят туфайли етказилган зарарни ихтиёрий равишда баргараф қилиб, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган ва жиноятнинг очилишига фаол ёрдам берган бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин.

Икки йўналишдаги огоҳлантиришда оғир жиноятларнинг олдини олиш мақсадида жиноят қонунни оғир ва ўта оғир жиноятлар учун шарт-шароит яратувчи унча оғир бўлмаган жиноятларнинг олдини олишга интилади. Масалан, ўғирланган нарсани сотиб олиш учун жазо белгилаш орқали жиноят қонунчилиги ўғирлик жинояти содир этилишининг олдини олади. Ёки шахснинг ҳаёти ва соғлигига тажовуз қилиш учун жазо белгилаш орқали жиноят қонунчилиги одам ўлдириш, шахсга оғир ва ўртача оғир даражадаги шикаст етказиш каби жиноятларни содир этилишининг олдини олади. Бундай нормалар икки йўналишдаги ёки икки объектли огоҳлантиришни белгилувчи нормалар дейилади.

Демак, жиноят ҳуқуқининг *жиноятнинг олдини олиш функцияси* бир неча институт ва нормалар тизими орқали ҳал этилиб, улар *қуйидагиларга йўналтирилган* (қаратилган):

а) жазо қўллаш таҳдиди орқали жиноят содир этишга йўл қўймаслик;

б) қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатларни белгилаш орқали зарар етказилишининг олдини олиш;

в) бошланган жиноятдан ихтиёрий қайтишни белгилаш орқали жиноий оқибат юз беришининг олдини олиш;

г) чин кўнгилдан пушаймон бўлишни белгилаш орқали етказилган зарарни бартараф этиш;

д) жиноят содир этганликда айбдор шахсларни жазолаш орқали рецидив жиноятларга йўл қўймаслик¹.

Жиноят ҳуқуқининг тарбиявий функцияси Ўзбекистон Республикаси фуқароларини Конституция ва қонунларга риоя қилиш руҳида тарбиялаш вазифасини бажаришга қаратилган. Бу функция фуқароларнинг ҳуқуқий онгини ошириш, уларнинг шахси, ҳуқуқ ва эркинликлари қонун билан ҳимоя қилинганлигига ҳамда жиноят содир қилган шахснинг жазоланиши муқаррарлигига ишонч руҳида тарбиялаш мақсадини кўзлайди.

Юқоридаги функциялардан ташқари, жиноят ҳуқуқи жиноятчиликка қарши кураш олиб боришда кўмаклашадиган фуқароларни рағбатлантириш ва уларга имтиёзлар бериш функциясини ҳам бажаради. Жиноят қонуни қилмишида жиноят таркиби мавжуд бўлса ҳам, бундай қилмиши орқали фуқаролар, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилган шахсларни рағбатлантирувчи махсус нормалар белгилаб берган. Масалан, Жиноят кодексининг «Умумий» қисмидаги 35—41-моддалар («Қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар»), шунингдек, Жиноят кодексининг «Махсус» қисмидаги айрим нормалар, масалан, 211-модда (пора бериш), 212-модда (пора олиш-беришда воситачилик қилиш), 248-модда (қурол, ўқ-дорилар, портловчи моддалар ёки портлатиш қурилмаларига қонунга хилоф равишда эгалик қилиш), 273-модда ва ҳ.к.

Масалан, Жиноят кодексининг 211-моддаси 4-қисмига кўра, башарти, шахсга нисбатан пора сўраб товламачилик қилинган бўлса ва бу шахс жиноий ҳаракатлар содир этилгандан кейин бу ҳақда ўз ихтиёри билан арз қилса, чин кўнгилдан пушаймон бўлиб, жиноятни очишда фаол ёрдам берган бўлса, бундай шахс жавобгарликдан озод этилади.

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 16.

Жинойят ҳуқуқининг вазифалари давлатнинг жинойятчиликка қарши кураш соҳасидаги сиёсати орқали амалга оширилади. Унинг асосий мазмуни жинойят қонунининг амалда қўлланилиши тактикаси ва стратегиясини белгилаш ҳамда жинойятчиликнинг олдини олиш ижтимоий-ҳуқуқий чораларини ишлаб чиқиш ва амалда қўлланилишида ифодаланади. Жинойятчиликка қарши кураш соҳасидаги сиёсатнинг асосий қоидаси жинойят учун жавобгарликнинг муқаррарлигини амалга оширишидадир. Бундай сиёсат қонун талабларига тўлиқ ва сўзсиз риоя қилиш, барча фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципига асосланган ҳолда амалга оширилиши керак.

Ҳозирги даврда Ўзбекистон Республикасининг жинойятчиликка қарши кураш соҳасидаги сиёсати:

- биринчидан, ўта оғир жинойятларга қарши кураш ишини муттасил равишда олиб бориш ва оғир жиноий тажовуз содир қилган, жинойят-ҳуқуқий тақиқларни бир неча мартаба бузган, рецидив жинойят содир этган шахсларга ҳамда уюшган гуруҳ ва жиноий уюшма раҳбарлари, уларнинг фаол иштирокчиларига нисбатан қаттиқ жазо чораларини қўллаш;

- иккинчидан, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинойятлар учун жиноий репрессия чораларини камайтириш, оғир бўлмаган жинойятни биринчи марта содир қилган шахсларга нисбатан, қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлган шахсларга ёхуд қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлигини йўқотганлиги муносабати билан шахсларга нисбатан жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлмаган жазо чораларини қўллаш, шартли ҳукм қилиш, жазони ўташ муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ёки жазони енгилроғи билан алмаштириш каби чораларини қўллаш тенденцияларига асосланади. Шунингдек, жинойят қонунини жинойят содир қилган вояга етмаганларга нисбатан анча енгил жазо чораларини қўллаш назарда тутилган.

1.5. Жинойят ҳуқуқи фани ва унинг ўрганадиган предмети

Жинойят ҳуқуқи — жиноий жавобгарликка тортиш асослари ва шартлари, жинойят ва жазо тушунчалари, уларнинг моҳияти, жинойят ҳуқуқининг институтлари ва нормалари, уларнинг жамиятдаги ҳаракати ва аҳамияти, жинойятчиликка қарши кураш натижаларини кўтариш мақсадида жинойят қонунчилигини амалий қўллаш тенденциялари ҳақидаги ғоялар, фикрлар, қарашлар, концепциялар ва ҳуқуқий билимлар мажмуини ифодаловчи юридик фандир.

Жинойт ҳуқуқи фани — юридик фанлар тизими (юриспруденция)даги мустақил ҳуқуқий фан бўлиб, жиноят ҳуқуқи, шунингдек, жиноятчиликка қарши курашиш йўллари ва воситалари ҳақидаги жамиятда айни вақтда ҳукм сураётган қарашлар, гоёлар ва фикрлар тизимидан иборатдир.

Жиноят ҳуқуқи фанининг предмети ҳуқуқий ҳодисалар ва жараёнлар бўлганлиги учун у юридик фанлар тизимига кирса ҳам, бир вақтнинг ўзида *ижтимоий (гуманитар) фанларнинг бир тармоғи* ҳисобланади.

Айнан шунинг учун ҳам жиноят ҳуқуқи фани жиноят қонунчилиги ҳаракати ҳамда унинг объектив ҳодиса ва жараёнлар билан боғлиқлигини ўрганади, шунингдек, жиноятчиликка қарши курашишнинг норматив ҳуқуқий базасини шакллантириш йўналишида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга тавсиялар ва Ўзбекистон Республикаси Олий давлат қонунчилик органига таклифлар (*de lege ferenda*)ни ишлаб чиқариш мақсадида ҳуқуқни муҳофаза қилиш ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти бўйича эмпирик билимлар ва материалларни умумлаштиради ва таҳлил қилади.

Жиноят ҳуқуқи фанининг предмети — «Жиноят ҳуқуқи фани нимани ўрганади?» саволига жавоб беради.

Жиноят ҳуқуқи фанининг предмети жиноят-ҳуқуқий тартибга солиш предметидан (кенгроқ бўлиб) фарқ қилиб, жиноят ҳуқуқи тартибга солиш предметини жиноят ҳуқуқи томонидан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатлар ташкил этса, жиноят ҳуқуқи фанининг ўрганиш предмети — жиноят қонунчилиги ва унинг амал қилиш муаммолари, шунингдек, жиноят қонунчилигининг қўлланилиш амалиёти ҳисобланади.

Шундай қилиб, жиноят ҳуқуқи фанининг ўрганиш предмети икки асосий институтдан иборат: *жинойт ва жазо*. Жиноят ҳуқуқи ушбу институтларни жиноятчиликка қарши кураш амалиёти зарурати сифатида уларнинг ривожланиши ва ўзгаришини ўрганади.

Жиноят ҳуқуқи фанининг асосий вазифаларидан бири — аниқ ижтимоий-сиёсий ҳолатлардан келиб чиқиб, жиноят қонунчилигини амалий қўллашнинг кенг умумлаштирилган асослари бўйича жиноят қонунчилигининг амал қилиш йўллари ва методларини ишлаб чиқиш ҳисобланади.

Жиноят ҳуқуқининг *ижтимоийлик хусусияти (ижтимоийлиги)* шундаки, у жиноят қонунчилиги, жиноят ҳуқуқи таркибидаги институт ва тушунчаларни статистик жиҳатдан эмас, балки унинг ўзгариши ва ривожланиши бўйича ўрганади.

Демак, жиноят ҳуқуқи фанининг ўрганиш предмети бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

- а) жиноят қонунчилигини илмий шарҳлаш;
- б) қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш амалиёти бўйича тавсиялар ишлаб чиқиш;
- в) жиноят ҳуқуқининг тарихий тараққиёти босқичларини ўрганиш;
- г) миллий ва хорижий ҳуқуқий тизимлар бўйича илмий-қийёсий таҳлиллар олиб бориш;
- д) жиноят ҳуқуқининг ижтимоийлик хусусиятини ишлаб чиқиш, яъни қилмишлар криминализацияси (қилмишларни жинойат деб топиш) ёки декриминализацияси, жиноят-ҳуқуқий тартибга солиш механизми, жиноят қонунчилигининг қўлланиш даражаси, жиноятчилик даражаси, таркиби ва динамикаси (ўсиш даражаси) тушунчалари орқали жиноят қонунчилигини реал ҳаётда ўрганиш;

е) халқаро жиноят ҳуқуқида илмий тадқиқотлар олиб бориш¹.

Юқоридаги ўрганиш предметидан келиб чиқиб, *жиноят ҳуқуқи фанининг* замонавий ҳуқуқий фан сифатида қуйидаги *вазифаларини* ажратиб кўрсатиш мумкин:

1. Жиноят ҳуқуқи предмети сифатида маълум бир ижтимоий шарт-шароитларга таъсир қилувчи амалдаги жиноят қонунчилиги ҳамда унинг нормалари бўйича тизимли ва комплекс тадқиқотлар ўтказиш.

2. Жиноят қонунчилигини бутунлай ва алоҳида институтлари бўйича амал қилиши, жиноят-ҳуқуқий нормаларнинг умумлаштирилган ва таҳлил базаси бўйича қўлланилиши борасида, шунингдек, у ёки бу ижтимоий ҳолатларни криминализацияси ёки декриминализацияси ҳақидаги тахминларни ишлаб чиқиш.

3. Жиноят қонунини қабул қилиш, шунингдек, унинг амал қилиши ва қўлланиши бўйича тавсиялар ишлаб чиқишда расмий тузилмалар — давлат органларининг қатнашишини таъминлаш.

4. Хорижий мамлакатлар жиноят қонунчилигини ўрганиш ва уларнинг ижобий томонларини Ўзбекистон Республикаси жиноят қонунчилигини қўллаш жараёнида амалий жиҳатдан синаб кўриш. (Хусусан, шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини ҳимоя қилиш, бозор иқтисодиёти, тинчлик ва инсоният

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 5.

хавфсизлиги масалалари бўйича қонунчиликдаги янги нормаларни қўллаш борасида.)

5. Жиноят ҳуқуқининг тараққий этиш йўллари илмий жиҳатдан асослаш ва прогнозлаш (олдиндан баҳолаш), ҳуқуқий-демократик давлатнинг моҳияти, вазифалари ва принципларига тўлиқ мос келувчи жиноят қонунчилиги концепцияларини ишлаб чиқиш¹.

1.6. Жиноят ҳуқуқи фанининг ўрганиш методлари

Жиноят ҳуқуқи фанининг предмети ушбу фан методлари орқали ўрганилади. Яъни жиноят ҳуқуқи фанининг предмети «Фан нимани ўрганеди?» саволига жавоб берса, жиноят ҳуқуқи фани методлари эса «Фаннинг предмети ҳисобланувчи масалаларни қандай ва қайси йўллар билан ўрганилади?» саволига жавоб беради. Фанда «метод» тушунчаси билиш «методология»си ва «методика»си тушунчаларини қамраб олади.

Методология — жиноятчиликка қарши жиноят-ҳуқуқий курашиш моҳияти, таркиби, қонунийлик бўйича билимларни амалий қўллаш ва тадқиқ қилишни ифодаловчи диалектик ва тарихий материалистик мезонлар тизимини билдиради.

Жиноят ҳуқуқида методика — бу жиноят ҳуқуқий ҳодисалар ва тушунчаларни илмий тадқиқ қилишнинг усул, восита ва услублари тизимини ифодаловчи атамалар.

Жиноят ҳуқуқи фанининг методларини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. *Диалектик-материалистик* (умумий) методлар.

2. *Махсус* (асосий) методлар.

Диалектик-материалистик методларга кўра, жиноят ҳуқуқи институтлари ва тушунчалари статистик жиҳатдан эмас, балки уларнинг вужудга келиши, ўзгариши ва ривожланиши ижтимоий шарт-шароитлар сифатида назарий жиҳатдан ўрганилади².

Жиноят ҳуқуқи фанининг асосий ўрганиш методлари сифатида: *юримдик, жиний-статистик, социал (ижтимоий)*

¹ Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. Учебник. Под. ред. Б.В. Здравомыслова. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., «Юрист», 1999, стр. 18.

² Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. Учебник. Под. ред. Б.В. Здравомыслова. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., «Юрист», 1999, стр. 30.

тизимли, қиёсий-ҳуқуқий (компаративистик), тарихий-қиёсий ва бошқа шу каби методлар тан олинган¹.

1. Юридик метод ўз ичига юридик-техник метод ва қонунни шарҳлаш методларини қамраб олади.

Юридик-техник метод ҳуқуқ ижодкорлигида кенг қўлланилиб, бу методга кўра, Жиноят кодекси ва унинг ҳар бир моддаси аниқ, тўғри ва мантиқий жиҳатдан мос бўлиши учун нормалар диспозицияси ва санкцияси тузилиши қоидаларининг маълум бир талабларига жавоб бериши керак.

Қонунни шарҳлаш методи эса фикрга аниқлик киритиш ва юридик шаклига кўра — грамматик, мантиқий, қиёсий шарҳлаш; ҳажмига кўра эса аутентик, кенгайтирилган, чегараланган шарҳлаш каби турларидан иборат.

2. Жиноят статистикаси методи — миқдорий кўрсаткичлар орқали маълум бир жиноят-ҳуқуқий ҳолатлар (ҳодисалар) ва тушунчаларни билиб олишга қаратилган методдир.

Бу метод орқали маълум бир мезонлар бўйича умумий миқдорий ўлчовлар амалга оширилади, бундай ўлчовлар нормалар, уларнинг диспозиция ва санкциялари, айбдорлик даражаси, судланганлик каби мезонлар бўйича амалга оширилиши мумкин. Масалан, бир йил ичида содир этилган ижтимоий хавфи катта бўлмаган, унча оғир бўлмаган, оғир ва ўта оғир жиноятлар бўйича статистик маълумотлар ёки бундай жиноятлар учун қўлланилган санкцияларнинг миқдорий кўрсаткичлари жиноят статистикаси методи орқали аниқланади.

Бу методнинг аҳамияти шундаки, бу метод орқали ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ёки илмий ходимлар томонидан аниқланган жиноятлар квалификацияси, жазо ва жавобгарликдан озод қилиш бўйича суд амалиёти материаллари ўрганиб чиқилиб, жиноятчиликка қарши курашиш воситаларини танлаш ва тавсиялар ишлаб чиқиш йўлга қўйилади.

3. Социал (ижтимоий) метод — жиноят ҳуқуқининг ҳар хил аспектлари бўйича турли хил категориядаги шахслар — ҳуқуқни муҳофаза қилувчи орган ходимлари, ҳуқуқшунос олимлар, оддий аҳоли, маҳкумлардан олинган сўровлар (анкета, интервью, эксперт баҳоси)дан иборат бўлади ва бундай сўровномалар орқали маълум бир жиноят-ҳуқуқий ҳодиса

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 8—11.

ҳақида маълумот олиш мумкин. Масалан, жиноятни содир этишдан сақланиш мотивлари бўйича фуқаролардан олинган сўровнома орқали **латент** жиноятчилик даражаси ҳақида маълумот олиш мумкин.

4. Тизимли метод — маълум бир тизим (гуруҳ)га кирувчи жиноят-ҳуқуқий ҳодисалар ва тушунчалар юзасидан илмий тадқиқотлар олиб боришда ифодаланади. Бу метод қонун ижодкорлиги, ҳуқуқни қўллашда, шунингдек жиноят қонуни, жиноят ҳуқуқи принциплари, жиноят, айб, жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилиш каби институтларни ўрганиб олиш ҳамда уларни қўллаш учун фойдаланилади. Бу методга кўра, Жиноят кодексининг бўлим, боб ва моддалари ўз жойлашуви бўйича тизимлилик тамойилига жавоб бериши керак, моддалар таркиби ҳисобланувчи гипотеза, диспозиция ва санкция эса яхлитликда микротизимни ташкил этади.

5. Қиёсий-ҳуқуқий (компаративистик) метод турли хил ҳуқуқий тизим ва давлатлардаги жиноят қонунларини қиёслаб, фарқларини билиб олиб ўрганиш мақсадида қўлланилади. Бу метод нафақат қонунчиликда, балки ҳуқуқни қўллаш борасида ва фанда ҳам қўлланилиши мумкин.

6. Тарихий-қиёсий метод қонунчилик ва ҳуқуқни қўллаш борасида синалган тажрибани амалга ошириш учун аҳамиятли ҳисобланади. Масалан, Халқаро жиноят ҳуқуқидаги Ньютнберг ва Токио (ҳарбий жиноятчиларга қарши) суд процесслари оқибатида «Криминология» фани мустақил юридик фан ва ўқув интизоми сифатида вужудга келди.

Юқоридаги методлардан ташқари қонунийлик, амалий ва илмий фаолиятнинг кенг қўлланилиши натижасида *моделлаштириш, кибернетика каби математик методлар* ҳам юзага келиб, ўрганиш методлари сифатида қўлланилади. Масалан, кибернетик методлар ҳар хил турдаги маълумотларни, хусусан, жиноий-статистик, ижтимоий-ҳуқуқий, умумий-суд, тергов ва прокуратура органларининг амалиёти билан боғлиқ маълумотларни қайта ишлашда ифодаланади. Ҳозирги кунда бундай методлар юридик ўқув юртларида илмий тадқиқот фаолияти учун кенг қўлланилмоқда.

1.7. Жиноят ҳуқуқи ва бошқа юридик фанлар

Жиноят ҳуқуқи ҳуқуқ тизимидаги ҳуқуқ соҳалари билан ўзаро боғлиқликда бўлиб, улардан айримлари билан ўхшашлиги ҳам мавжуд. Лекин жиноят ҳуқуқини бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқлай олиш керак.

Жиноят ҳуқуқи бошқа ҳуқуқ соҳаларидан ўзининг *предмети, вазифалари ва тартибга солиш услублари* билан фарқланади.

Жиноят ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқ соҳалари — *криминология, ҳуқуқий-статистика, жиноят ижроия ҳуқуқи, криминалистика, жиноят процесси, маъмурий, фуқаролик, халқаро ҳуқуқ* ва шу каби ҳуқуқ соҳаларидан фарқли ва ўхшаш томонларини ажрата олиш керак.

Криминология жиноятчилик, унинг сабаблари, жиноятчининг шахси ва жиноятларнинг олдини олишни ўрганади. Яъни жиноят ҳуқуқининг асосий ўрганиш предмети жиноят қонунчилиги ҳисобланса, криминологияда жиноятчилик, унинг сабаблари, вужудга келиш шарт-шароитлари, ўсиш даражаси, жиноятчиликни қисқартириш методлари (усуллари), жиноятчининг шахси ва жиноятни огоҳлантириш чоралари ўрганилади. Криминологияда ҳам жиноят ҳуқуқи сингари жиноят қонунчилиги муаммолари бўйича тадқиқотлар олиб борилади, лекин бундай вазиятда криминологиянинг ўрганиш методи социологик характерга эга бўлади.

Криминологиянинг жиноят ҳуқуқи билан боғлиқлиги шундаки, латент жиноятчилик, жиноятчиликнинг таркибий кўрсаткичлари ҳисобланган вояга етмаганлар жиноятчилиги, рецидив, гуруҳ томонидан содир этилган, зўравонлик билан содир этилган, шунингдек, ўқ-отар қурол яроқ ва гиёҳвандлик билан боғлиқ жиноятлар даражаси ҳақидаги криминологик маълумотлар жиноят қонунчилиги, унинг тартибга солиш механизми ишлаш даражасини таққослаш учун қўлланилади. Шунингдек, жиноятчининг шахси ҳақидаги мавжуд криминологик маълумотлар, яъни ижтимоий-демографик, ижтимоий-психологик маълумотлар — жинойий жавобгарлик ва жазо тайинлаш учун асос сифатида жиноят ҳуқуқининг «жиноятчининг шахси» деб номланган категориясини тўлдирувчи ишончли статистик маълумотлар бўлиб хизмат қилади.

Ҳуқуқий-статистика предмети бўлиб, умумий ва алоҳида институт сифатида жиноят гуруҳлари, турлари бўйича жиноятчилик, унинг структураси, ҳолати ва динамикасининг миқдорий томонлари ҳисобланади.

Жиноят ҳуқуқи маълум бир ҳуқуқий ҳолат бўйича илмий хулосалар, **таҳлиллар** ва тадқиқотлар олиб боришда ҳуқуқий-статистика ва унинг таркибий қисми ҳисобланган «жиноят статистикаси»га таянади.

Ижтимоий хавфли қилмишлар криминализацияси ёки декриминализацияси учун ижтимоий шарт-шароитларни белгилаб

олиш мақсадида статистик маълумотлар жинойт ҳуқуқи фани учун зарурдир.

Ҳуқуқий-статистика жинойт ҳуқуқи учун жинойтчилик ва жинойтчининг шахси сингари ҳуқуқни қўллаш амалиётининг процессуал хусусиятлари ҳақида маълумотлар етказиб беради. Бундай маълумотлар жинойт қонунчилигининг қўлланилиш ҳолатини фактик баҳолаш учун зарур бўлган «бекор қилинган ҳукмлар», «очилмаган жинойтлар микдори», «жавобгарликнинг муқаррарлиги принциплариға риюя этилмаганлиги сабаблари» ҳақидаги маълумотлар бўлиши мумкин.

Жинойт-ижроия ҳуқуқи — суд ҳукмлари бўйича жазони ижро этиш тартибини белгилайди ва бу борада келиб чиқувчи ижтимоий муносабатларни тартибга солади. Жинойт-ижроия ҳуқуқи фани жинойт жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чораларини ижро этиш жараёнида жазо мақсади, уни реализация қилиш ҳамда жазони қўллаш натижаларини ўрганади. Жинойт-ижроия ҳуқуқи жазо, криминал рецидивизм, жинойт жавобгарлик ва жазодан озод қилувчи ҳолатлар каби масалалар бўйича жинойт ҳуқуқи билан бевосита боғлиқдир.

Криминалистика — содир этилган жинойт далилларини топиш, мустаҳкамлаш ва тадқиқ қилишнинг, шунингдек, жинойтчининг шахсини билиб олиш ва қидирув ишларини амалга ошириш усул, услуб ва воситалари тизимини ўрганувчи фандир.

Жинойт ҳуқуқи фани криминалистика билан бевосита боғлиқ бўлиб, жинойт ҳуқуқи (бошқа фанлардан, яъни суд психиатрияси, суд тиббиёти, суд психологияси каби фанлардан фойдаланиб) қилмиш ва жинойтчининг ижтимоий хавфлилик даражасини белгилаш, жинойт содир этиш ҳолатларини фош этиш, жинойтчининг шахсига баҳо бериш ҳамда жинойт таркибининг барча белгиларини аниқлашда криминалистика фанига таянади.

Жинойт процесси ва жинойт ҳуқуқи ўзаро боғлиқ фанлар бўлиб, улар биргаликда юриспруденцияда «моддий ва процессуал жинойт ҳуқуқи», деб аталади. Яъни жинойт ҳуқуқи жинойт-ҳуқуқий муносабатларнинг моддий асосини белгилаб берса, жинойт процесси жинойт-ҳуқуқий муносабатларнинг процессуал тартибини асослаб беради.

Жинойт ҳуқуқи жинойт қилмишлар доираси, жавобгарлик асослари ва принциплари, жазо тайинлаш, жазо турлари ва чегараларини, жинойт жавобгарлик ва жазодан озод қилувчи ҳолатлар ҳақидаги моддий нормаларни белгилаб берса, жинойт

процесси жиноят ишларини юритиш, жиноятларни очиш, жиноят ишларини кўриб чиқиб ҳал қилиш бўйича ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар фаолиятини белгиловчи процессуал нормалар мажмуини ифодалайди.

Жиноят процесси ва жиноят ҳуқуқи бир-бирига «шакл ва мазмун» жиҳатдан боғлиқдир. Яъни жиноят ҳуқуқи жиноятчиликка қарши курашиш соҳасидаги давлат сиёсатининг «мазмуни»ни ташкил этса, жиноят процесси бундай сиёсатнинг «шакли»ни ифодалайди.

Маъмурий ҳуқуқ — маъмурий ҳуқуқбузарлик, маъмурий жавобгарликка тортиш асослари ва тартиби, маъмурий ишларни кўриб чиқиш тартибини белгилаб берувчи ҳамда ўрганувчи фандир.

Маъмурий ҳуқуқ маъмурий ҳуқуқбузарлик билан жиноятлар ўртасидаги чегарани белгилаш, маъмурий ва жиноий жазо санкциялари, жиноий қилмишнинг маъмурий ҳуқуқбузарликка айланиши ва аксинча, маъмурий ҳуқуқбузарликнинг криминализацияси (жиноий қилмиш деб топиш) масаласи бўйича жиноят ҳуқуқи билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Республикаси бозор муносабатларига ўтиш шароитида фуқаролик ва жиноят қонунчилигининг ўзаро боғлиқлигини кўришимиз мумкин. Хусусан, бундай алоқадорлик мулкӣй характердаги жиноятлар, яъни иқтисодийга қарши жиноятлар, фуқаролик ҳуқуқидаги деликтлар ва шу каби масалаларда билинади. Жарима, моддий зарар ва маънавий зиённи қоплаш каби санкциялар борасидаги илмий-қийсий тадқиқотлар жиноий ва фуқаровий-ҳуқуқий жавобгарлик ўртасидаги чегарани тўғри белгилаш имконини беради.

Жиноят ҳуқуқи ва тадбиркорлик ҳуқуқи ўртасидаги ўзаро боғлиқлик иқтисодий асосларига қарши ва ҳўжалик соҳасидаги жиноятлар — гайриқонуний банк ва тадбиркорлик фаолияти, гайриқонуний савдо қилиш, савдо қилиш қоидаларини бузиш, сохта тадбиркорлик, сохта банкротлик ва шу каби жиноятлар учун жавобгарликни белгилаш борасида кўринади.

Бизга маълумки, 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига «Экология соҳасидаги жиноятлар» деб номланувчи махсус IV бўлим ажратилган бўлиб, айнан ана шу бўлим жиноят ҳуқуқининг экология ҳуқуқи билан боғлиқлигини кўрсатади. Жиноят ҳуқуқидаги ушбу бўлим нормалари бланкет характерга эга бўлиб ҳисобланади, яъни атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги ҳуқуқбузарликларнинг аниқ

шакллари билиб олиш учун экология ҳуқуқи нормаларига муурожаат қилиш керак бўлади.

Меҳнат ҳуқуқи билан жиноят ҳуқуқининг ўзаро алоқадорлигини фуқароларнинг меҳнат қилиш, хусусан адолатли меҳнат шариоитларида меҳнат қилиш ҳуқуқи ва уларнинг шахсий хавфсизлигини муҳофаза қилиш ҳамда ишлаб чиқариш техникасидан фойдаланиш соҳасида кўриш мумкин.

Транспорт соҳасидаги жиноятларнинг аянчли аҳволда эканлиги ҳақидаги маълумотларга асосланган ҳолда Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига «Транспорт ҳаракати ва улардан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятлар» деб номланган махсус 17-боб ажратилган бўлиб, айнан ана шу боб жиноят қонунчилигининг ҳаво, темир йўл, сув ва автомобиль транспортларини бошқариш ва ундан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини тартибга солувчи транспорт қонунчилиги билан боғлиқлигини кўрсатади.

Жиноят ҳуқуқининг халқаро ҳуқуқ билан ўзаро алоқадорлигини жиноят қонунчилиги муаммолари, хусусан, жиноят қонунининг ҳудуд бўйича ҳаракати (амал қилиши), чет эл фуқароларининг жинойий жавобгарлиги, жиноят содир этган шахсларни ушлаб бериш, жиноят ҳуқуқи нормаларининг халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келиши, жиноят ҳуқуқининг конвенцион нормалари деб аталувчи халқаро жиноятлар ва халқаро характердаги жиноятларни кодификациялаш масалалари борасида кўриш мумкин.

1.8. Жиноят ҳуқуқи тизими

Демак, жиноят ҳуқуқи тизими икки элементдан иборат:

1. Жиноят ҳуқуқи институтлари.
2. Жиноят ҳуқуқи нормалари.

Жиноят ҳуқуқи институтлари деганда, бир-бирига яқин бўлган маълум бир доирадаги ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи жиноят ҳуқуқи нормалари йиғиндиси тушунилади.

Жиноят ҳуқуқи тизими қуйидаги институтлардан ташкил топган:

- жиноят қонунчилиги;
- жиноят (жавобгарлик асослари);

- жазо ва уни тайинлаш;
- тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари;
- шахсга қарши жиноятлар;
- тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар;
- иктисодиёт соҳасидаги жиноятлар;
- экология соҳасидаги жиноятлар;
- ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмаларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар;
- жамоат хавфсизлигига ва жамоат тартибига қарши жиноятлар;
- ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар.

Бундай институтлар ўз навбатида *субинститутларга* бўлинади. Масалан, «жиноят» (жавобгарлик асослари) институти — жавобгарликка тортилиши лозим бўлган шахслар, тамом бўлмаган жиноят, иштирокчилик, бир қанча жиноят содир этиш, қилмишнинг жинойилигини истисно қилувчи ҳолатлар каби субинститутлардан иборат.

Жиноят ҳуқуқи нормалар деганда жиноят содир этилганидан кейин вужудга келувчи ижтимоий муносабатларни тартибга соладиган хулқ-атвор (юриш-туриш) қоидалари тушунилади. Жиноят ҳуқуқи нормалари *императив, тартибга солиш ва ҳуқуқни қўллаш характерларига* эга¹.

Жиноят ҳуқуқи нормаларининг императивлиги бундай нормаларнинг қатъий ўрнатилганлиги ҳамда уларнинг бажарилиши мажбурийлигини билдиради. Жиноят ҳуқуқи нормаларининг тартибга солиш характердалиги шуни билдирадики, бундай нормалар жиноят содир этилганидан кейин юзага келадиган ижтимоий муносабатларни тартибга солади ва бундай ижтимоий муносабатлар вужудга келиши билан ҳаракатланади.

Жиноят ҳуқуқи нормаларининг ҳуқуқни қўллаш характери жиноят ҳуқуқи нормалари орқали Жиноят кодексида кўрсатилган барча умумий қоидалар ва санкцияларининг амалда қўлланишини ифодалайди.

Жиноят ҳуқуқи нормаларини моҳиятига кўра қуйидаги *турларга бўлиш* мумкин:

1. Норма-принциплар — жиноят ҳуқуқининг умумий қоидалари ҳисобланган жиноят ҳуқуқи вазифалари ва принцип-

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 86.

ларини белгилаб берувчи нормалар (Жиноят кодексининг 2—10-моддалари).

2. Дефинитив нормалар — жиноят-ҳуқуқий тушунчаларни белгилаб берувчи нормалар. Масалан, жиноят ва ижтимоий хавфли қилмиш тушунчалари (Жиноят кодексининг 14-моддаси), жиноят учун жавобгарлик тушунчаси (Жиноят кодексининг 16-моддаси), ақли расолик тушунчаси (Жиноят кодексининг 18-моддаси), иштирокчилик тушунчаси (Жиноят кодексининг 27-моддаси), жазо тушунчаси (Жиноят кодексининг 42-моддаси) ва ҳ.к.

3. Муҳофаза қилувчи нормалар — жиноят қонуни билан аниқ бир объектни — ижтимоий муносабатларни муҳофаза қилувчи нормалар. Жиноят кодексининг «Махсус» қисмидаги барча нормаларни муҳофаза қилувчи нормаларга киритиш мумкин.

4. Тақиқловчи нормалар — Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддалари таркибида мавжуд бўлиб, маълум бир қилмишлар содир этиш ёки этмасликни тақиқлаб қўювчи нормалар. Масалан, одам ўлдириш (97-модда), шахснинг соғлиғига шикаст етказиш (104—111-моддалар), ўғрилиқ (169-модда) ва шу каби қилмишларни тақиқловчи нормалар¹.

Жиноят кодекси жиноят ҳуқуқининг ягона манбаи бўлганлиги сабабли жиноят қонунчилиги тизимидан келиб чиқиб, жиноят ҳуқуқи нормаларини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Умумий нормалар (умумий қисм нормалари).
2. Махсус нормалар (махсус қисм нормалари).

Умумий нормалар жиноят ҳуқуқининг умумий қоидалари ва тушунчаларини, яъни жиноят ҳуқуқи вазифалари ва принциплари, жиноят қонунининг амал қилиш доираси, жиноят тушунчаси, жиноий жавобгарлик ва унинг асослари, жиноят содир этиш босқичлари, иштирокчилик, бир қанча жиноятлар тушунчаси, қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатларни белгилаб беради.

«Махсус» қисм нормалари эса ҳар бир жиноят таркиби учун жиноий жавобгарлик ҳажми ва характерини конкретлаштиради.

Жиноят ҳуқуқининг умумий ва махсус нормалари бир-бирга боғлиқ бўлиб, ўз навбатида умумий нормалар махсус нормалар учун фундаментал асос вазифасини ўтайди. Шунинг учун ҳам

¹ Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. М., «Новый Юрист», КноРус, 1997, стр. 12.

умумий нормалар махсус нормалар учун универсал ва мажбурий характерга эга бўлиб ҳисобланади. Ҳуқуқни қўллаш фаолияти эса бу икки гуруҳ нормаларини ташкилий жиҳатдан бир-бирини тўлдириб туради.

Айрим олимлар фикрига кўра¹, жиноят ҳуқуқи умумий қисм нормалари позитив (регулятив) — тартибга солувчи характерга эга бўлиб, бундай нормаларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

а). *Декларатив нормалар*, жиноят ҳуқуқи принцип ва вазифаларини белгилаб берувчи нормалар (Жиноят кодексининг 2—10-моддалари).

б). *Умумтартибга солувчи нормалар*, жиноят ҳуқуқининг умумий қоидалари ва тушунчаларини белгилаб берувчи нормалар: жиноят тушунчаси, иштирокчилик тушунчаси, жазо тушунчаси ва ҳ.к. Бундай нормалар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Умумий» қисми асосини ташкил этади.

в). *Жазони енгиллаштирувчи (имтиёз берувчи) нормалар*, масалан, шартли ҳукм қилиш (Жиноят кодексининг 72-моддаси), жазони ўташ муддатидан илгари шартли озод қилиш (Жиноят кодексининг 73-моддаси), жазони енгилроғи билан алмаштириш (Жиноят кодексининг 74-моддаси).

г). *Рухсат берувчи нормалар*, масалан, шахсга — зарурий мудофаа (Жиноят кодексининг 37-моддаси), ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш (Жиноят кодексининг 39-моддаси) каби ҳуқуқларни берувчи нормалар.

д). *Жиноий жавобгарликдан озод қилувчи нормалар*, масалан, жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноят учун жавобгарликдан озод қилиш (Жиноят кодексининг 64-моддаси), касалик туфайли жавобгарликдан озод қилиш (Жиноят кодексининг 67-моддаси) ва шу каби жазони енгиллаштирувчи нормалар гуруҳига кирмайдиган нормалар.

Юқоридаги нормаларни бундай гуруҳларга бўлиш шартли ҳисобланади.

Жиноят ҳуқуқий тизим *объектив ва субъектив омиллардан* иборат механизм ёрдамида шаклланади.

Объектив омиллар — бу авваламбор, реал ижтимоий-ҳуқуқий ҳолатларнинг ўзгаришидир. Маълум бир ижтимоий

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 86,87.

муносабатларни тартибга солувчи нормаларнинг мавжуд эмаслиги ёки маълум бир соҳадаги жиноятларнинг ўсиб бориши бошқа ҳуқуқ соҳалари билан бирга жиноят ҳуқуқи тизимига ҳам объектив таъсир қилади. Бундай ҳолат эса ўз навбатида жиноят қонунчилиги таркибининг янгиланишига ва жиноят ҳуқуқи тизимининг ўзгаришига (кенгайишига) олиб келиши мумкин.

Субъектив омиллар — қонун чиқарувчи, ҳуқуқни қўлловчи ва фуқаролар томонидан у ёки бу жиноят-ҳуқуқий таъсирларни қабул қилиб олиши, яъни уларнинг бундай таъсирларга нисбатан муносабати билан боғлиқ. Масалан, қонун чиқарувчи томонидан маълум бир жиноятлар ва уларнинг кўпайиши аниқланиб олиниши, бу борада жиноят-ҳуқуқий назорат сифатида ушбу жиноят-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солувчи нормаларнинг вужудга келишига сабаб бўлади. Бу билан эса жиноят ҳуқуқи тизими ўзгариши мумкин.

Айтиб ўтиш керакки, жиноят қонунчилигининг ҳаракатланишини ифодаловчи жиноят ҳуқуқи тизимининг ривожланиши нафақат жиноят-ҳуқуқий нормалар, объектив ва субъектив омилларга, балки *тарихий омилларга* ҳам боғлиқдир. Шунингдек, жиноят ҳуқуқи тизимининг тарихий анализи унинг ривожланишининг қуйидаги асосий йуналишларини белгилаш имконини берди:

- биринчидан, ижтимоий ҳолатлар тизимининг доимий ўзгариши муносабати билан жиноят ҳуқуқи нормаларини ушбу ўзгаришларга мутаносиб равишда белгилаш ва қўллаш олиш;
- иккинчидан, содир этилган жиноятлар категорияси ва жиноятчиларнинг ижтимоий ҳавфлилигидан келиб чиқиб, жиноят-ҳуқуқий ишонтириш ва мажбурлов усуллари ҳамда уларнинг приоритети, яъни қўлланиши муҳимлиги жиҳатдан кетма-кетлигини ўзгартириш¹.

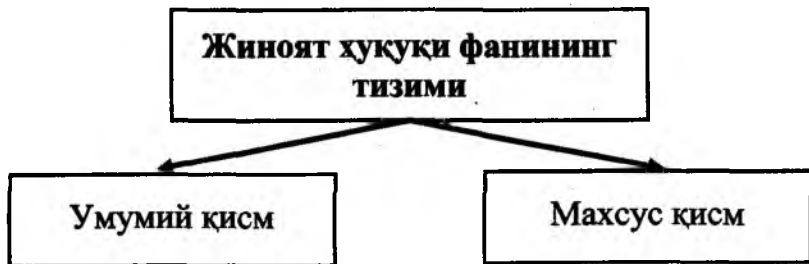
Жиноят ҳуқуқи тизими жиноят қонунчилигига бевосита таъсир кўрсатади.

Жиноят ҳуқуқи фанининг тизими жиноят ҳуқуқи тизимидан фарқ қилиб, жиноят ҳуқуқи фани жиноят ҳуқуқи институтлари ва нормаларидан ташқари жиноят ҳуқуқининг ўрганиш предмети, методлари, фаннинг вазифаларини, бошқа фанлар билан муносабатини ҳамда жиноят ҳуқуқи соҳасида олиб бориладиган илмий тадқиқотларни ўз ичига олади.

¹ Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. Отв. ред. док. юрид. наук, проф. З.А. Незнамова. М., «Инфра-Норма», 1999, стр. 7,8.

Жиноят қонунчилигидан келиб чиқиб, жиноят ҳуқуқи фани икки қисмдан иборатдир:

1. Умумий қисм
2. Махсус қисм.

Умумий қисм жиноят ҳуқуқининг умумий қоидалари ва тушунчаларини ўз ичига олиб, унда жиноят ҳуқуқи тушунчаси, ўрганиш предмети ва методлари, вазифалари, принциплари, жиноят ва жиноятчилик тушунчалари, жиноят таркиби, жиноий жавобгарлик тушунчаси ва асослари, жазо тайинлаш, жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилувчи ҳолатлар каби масалалар ўрганилади.

Жиноят ҳуқуқининг «Махсус» қисмида эса ҳар бир аниқ жиноят, унинг таркиби, ушбу жиноят учун жавобгарлик ҳажми, жавобгарликни оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатлар, жазо тайинлаш каби масалалар ўрганилади.

1.9. Жиноят ҳуқуқи принциплари

Жинойят ҳуқуқининг муҳофаза қилиш ва олдини олиш вазифалари фақатгина жинойят ҳуқуқи принципларига қатъий риоя қилиниши орқали бажарилиши мумкин.

Жинойят ҳуқуқи принциплари ҳақида тўлиқ маълумот олиш учун қуйидаги масалаларга эътибор бериш керак:

1. *Жинойят ҳуқуқи принциплари тушунчаси, белгилари ва аҳамияти.*

2. *Принципларнинг жинойят ҳуқуқида қўлланилиши ва уларнинг ҳаракатланиш механизми.*

3. *Жинойят ҳуқуқи принциплари тизими.*

Жинойят ҳуқуқи принциплари деганда, жинойят ҳуқуқининг умуман ёки алоҳида институтлари мазмунини ифодаловчи, жинойят ҳуқуқи нормаларида мустаҳкамланган бошланғич асос, асосий ғоялар тушунилади.

Принциплар жинойят қонунда мустаҳкамланган демократик давлатнинг жинойят-ҳуқуқий сиёсати моҳиятини ва ҳозирги йўналишларини ифодалайдиган, оодир этилган жинойят учун жавобгарлик негизлари, чегаралари ва шакллари ҳақида ижтимоий-сиёсий, иқтисодий, ахлоқий, диний ва ҳуқуқий тасавурларни акс эттирадиган етакчи ғоялар ва асосий қоидалардир.

Жинойят ҳуқуқи принциплари — жинойятчиликка қарши курашиш соҳасида қонун чиқарувчи, ҳуқуқни қўлловчи органлар ва барча фуқаролар учун мажбурий бўлган асосий қоидалардир.

Жинойят ҳуқуқи принциплари қуйидаги белгиларга эга:

- а) халқаро ва миллий ҳуқуқ нормаларига мос келиши;
- б) жинойят ҳуқуқи принципларининг фундаментал характерга эга эканлиги;
- в) жинойят ҳуқуқи принципларининг ўзаро алоқадорлиги.

Жинойят ҳуқуқи принциплари биринчи навбатда халқаро ҳуқуқ нормаларига, яъни халқаро ташкилотлар томонидан қабул қилинган ҳужжатларга мос келиши керак. Шунингдек, жинойят қонунда кўрсатилган принциплар ўз навбатида Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос келиши ва ундаги нормалардан келиб чиқиши керак.

Жинойят ҳуқуқи принциплари жинойят ҳуқуқи нормалари учун фундаментал асос бўлиб хизмат қилади, яъни жинойят ҳуқуқи нормалари жинойят ҳуқуқи принципларидан келиб чиқади ва уларга зид бўлмаслиги керак. Бундай принциплар назарияда норма-принциплар, деб аталади.

Жинойят ҳуқуқи принциплари *бир-бирига боғлиқ* тарзда занжирсимон ҳаракатда бўлиб, улардан бирининг бузилиши ўз

инибатида бошқа принципларнинг бузилишига олиб келади.

Жиноят ҳуқуқи принциплари *объектив* ва *субъектив* белгиларга эга.

Принципларнинг объектив белгиси — жиноят ҳуқуқи принципларининг жиноят ҳуқуқи нормалари билан мустақкамланганлиги ва ҳуқуқий фаолиятнинг асоси бўлиб хизмат қилишида ифодаланади.

Принципларнинг субъектив белгиси — жиноят ҳуқуқи принципларининг алоҳида субъектлар: қонун чиқарувчи ва ҳуқуқни қўлловчи органлар, шунингдек, фуқаролар томонидан индивидуал онгли қабул қилиб олинishi билан боғлиқ. Принципларнинг субъектив моҳияти уларнинг умумтартибга солувчи аҳамиятга эга эканлигини билдириб, шахсларни ўз қилиши (хатти-ҳаракат)ларини бошқара олишларига ундайди¹.

Жиноят ҳуқуқи принциплари жиноят қонунчилигини «қўллаш» борасида жиноят ҳуқуқи учун асосий қоидаларни белгилаб беради. Жиноят ҳуқуқи принципларининг «*ҳаракат-ланиш механизми*» жиноят қонунчилигини қўлловчи шахслар (суриштирувчи, терговчи, прокурор, судья) орқали амалга оширилади.

Жиноят ҳуқуқи принциплари бузилганда бундай бузилишларни бартараф этиш ҳамда принципларнинг бузилишига олиб келган ғайриқонуний қарор ва хатти-ҳаракатларни бекор қилиш мақсадида давлат назорати (суд, прокуратура органлари назорати) ҳаракатга келади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида белгиланган принциплар:

• **биринчидан**, жиноят қонунига киритилган асосий принципларга эътиборни қаратиш;

• **иккинчидан**, жиноят ҳуқуқи принципларининг моҳияти, ҳаракати ҳамда уларнинг жиноят ҳуқуқи нормалари билан алоқасини чуқурроқ ўрганиш;

• **учинчидан**, у ёки бу принципларнинг маълум бир ҳуқуқ соҳасига тааллуқлилиги борасидаги низонинг олдини олиш имконини беради².

¹ Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. М., «Новый Юрист», КноРус, 1997, стр. 39; С.Г. Келина, В.Н. Кудрявцев. Принципы советского уголовного права. М., 1988, стр. 7.

² Г.М. Миньковский, А.А. Магомедов, В.П. Ревин. Уголовное право России. Учебник. Под. ред. док. юрид. наук, проф. В.П. Ревина. М., «Брандес», 1998, стр. 10.

Жинойт ҳуқуқи принциплари Ўзбекистон Республикаси Конституциясида мустаҳкамланган халқчиллик, қонуннинг устунлиги, ижтимоий адолат, инсонпарварлик, демократизм, фуқароларнинг тенглиги, умуминсоний қадриятлар ва умум-этироф этилган халқаро ҳуқуқ нормаларининг устуворлиги каби принципларга асосланади ҳамда улардан келиб чиқади. Айти пайтда жиноят ҳуқуқининг ҳар бир принципи ушбу ҳуқуқ соҳасининг тартибга солиш услуги ва бажарадиган вазифалари билан ўзига хос мазмунни ифодалайди.

Қонунда принципларнинг мустаҳкамланганлиги уларга *умуммажбурийлик характери*ни беради, бинобарин, принциплар кишилар онгига таъсир кўрсатиш омиллари сифатида қонун чиқариш ва ҳуқуқни қўллаш фаолиятини янада ривожлантириш учун ҳуқуқий замин бўлиб хизмат қилади.

Барча принципларнинг йиғиндиси демократик жиноят ҳуқуқининг чинакам моҳиятини ифодаладиган ички ўзаро муфовиқлаштирилган қоидаларнинг яхлит тизимини ташкил этади. Жиноят ҳуқуқи принциплари тизими деганда, жиноят қонунчилигидаги қоидаларнинг норматив асосини белгилаб берувчи жиноят ҳуқуқи принциплари мажмуи тушунилади.

Принциплар тизими жиноят ҳуқуқининг марказий жиноят-ҳуқуқий ҳодисалари ҳисобланган жиноят ва жазо категорияларини ўзида мужассамлаштиради. Тизимга кирадиган барча принципларнинг аҳамияти ўзаро тенгдир. Зеро, уларнинг ҳар бири мустақил моҳиятга эга бўлиб, давлатнинг жиноят-ҳуқуқий (жиноятчиликка қарши кураш соҳасидаги) сиёсатини амалга ошириш мақсадида бир нечта зарурий вазифаларини бажаради.

Жиноят ҳуқуқи принципларининг тизими Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 3-моддасида мустаҳкамланган бўлиб, унга кўра, Жиноят кодекси қонунийлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, демократизм, инсонпарварлик, одиллик, айб учун жавобгарлик, жавобгарликнинг муқаррарлиги принципларига асосланади.

1. Қонунийлик принципи

Қонунийлик принципи Жиноят кодексининг 4-моддасида мустаҳкамлаб қўйилган бўлиб, унда *уч мустақил норма* белгиланган:

1. Содир этилган қилмишнинг жиноийлиги, жазога сазоворлиги ва бошқа ҳуқуқий оқибатлар фақат Жиноят кодекси билан белгиланади.

2. Ҳеч ким суд ҳукми бўлмади туриб, жиноят содир қилишда айбни деб топилиши ва қонунга хилоф равишда жазога тортилиши мумкин эмас.

3. Жиноят содир этишда айбдор деб топилган шахс қонунда белгиланган ҳуқуқлардан фойдаланади ва мажбуриятларни бажаради.

Юқорида кўрсатилган биринчи норма бўйича «қонунийлик» қуйидаги маъноларда қўлланилиши мумкин:

1). Қилмишнинг жиноийлиги ёки жиноий эмаслигини белгилашда жиноят қонунчилигига бевосита ва тўлиқ мос келувчи хатти-ҳаракат маъносида.

2). Суднинг жиноят қонунчилигига зид бўлмаган қонуний кучга кирган ҳукми орқали қилмишнинг жиноийлигига баҳо бериш маъносида.

3). Жиноят содир этган шахснинг суднинг қонуний кучга кирган ҳукми бўйича Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига тўғридан-тўғри белгиланган жазо турлари ва бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чоралари кўринишидаги жавобгарлиги маъносида.

4). Содир этилган жиноят билан боғлиқ бўлган жиноят ҳуқуқий оқибат маъносида¹. Масалан, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида бўлган чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларни (Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида содир этган жиноятлари учун) топшириш.

Жиноят ҳуқуқининг қонунийлик принципи бир неча ҳуқуқий талаблардан келиб чиқади.

Улардан *биринчиси* – халқаро ҳуқуқ нормаларининг миллий ҳуқуқ нормаларидан устунлиги. Яъни қонунийлик принципига кўра, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва қонунлари халқаро ҳуқуқ нормаларига зид бўлмаслиги керак. Бундай халқаро ҳуқуқий нормалар эса 1948 йилги Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси, 1986—1989 йиллардаги Вена келишувлари, «Наркотизм ва терроризмга қарши кураш» бўйича Конвенция ҳамда бошқа халқаро жиноятлар ва халқаро характердаги жиноятлар учун жавобгарликни белгиловчи халқаро шартномаларда ифодаланади.

Шуни айтиб ўтиш жоизки, халқаро ҳуқуқ нормалари инсон ҳуқуқлари билан боғлиқ бўлиб, унда санкциялар мавжуд

¹ Г.М. Миньковский, А.А. Магомедов, В.П. Ревин. Уголовное право России. Учебник. Под. ред. док. юрид. наук, проф. В.П. Ревина. М., «Брандес», 1998, стр. 11.

бўлмаганлиги туфайли Жиноят кодексига «Гинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятлар» деб номланган VIII боб киритилганлиги миллий ҳуқуқ нормаларининг халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келишини билдиради.

Қонунийлик принципининг иккинчи талаби — Жиноят кодексининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос келишидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 16-моддасига кўра, бирорта ҳам қонун ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормаларига ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас. Жиноят кодексининг Конституцияга мос келиши, шунингдек, Жиноят кодекси ва Конституция нормалари ўртасида коллизия (тўқнашув) келиб чиққанда, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нормаларининг устунлиги тан олинади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 24-моддасида «инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир», деб айтиб ўтилган. Конституциянинг айнан шу моддасидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига «Ҳаётга қарши жиноятлар» боби ажратилган.

Учинчи талаб — «қонунда кўрсатилмаган жиноят ҳам, жазо ҳам мавжуд эмас». Бу қадимий ҳуқуқий қоида латинчада кўйидагича ифодаланади: «*Nullum crimen, nulla poena sine lege*».

Ушбу қоида қонунийлик принципининг асосий қоидаси бўлиб, унга кўра, шахс қонунда кўрсатилган жинояти учун қонунда кўрсатилган жазо доирасидагина жавобгарликка тортилади. Яъни, шахснинг содир этган қилмишининг жиноийлиги ва ушбу жиноят учун жазонинг мавжудлиги Жиноят қонунида аниқ кўрсатилган бўлиши керак.

Қонунийлик принципининг тўртинчи талаби — жиноят учун жавобгарлик ҳақидаги нормаларнинг жиноят қонунида колекцияланиши кераклигида ифодаланади. Яъни, жавобгарликни белгиловчи алоҳида қонунлар, масалан, ҳарбийларнинг жиноий жавобгарлиги, вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисидаги қонунлар амал қилиши мумкин эмас. Барча жиноят ҳуқуқий нормалар ягона Жиноят кодексига мужассамланиши керак.

Жиноят ҳуқуқи қонунийлик принципининг бешинчи талаби бўйича: Жиноят қонунининг *аналогия* бўйича қўлланилиши тақиқланади. Яъни, «жиноят-ҳуқуқий жавобгарликни белгиловчи нормалар Жиноят кодексига тўғридан-тўғри кўрсатилмаган бўлса, шунга ўхшаш нормалар қўлланилади», деган қоида жиноят ҳуқуқида қўлланилмайди.

Қонунийлик принципининг олтинчи талаби криминализация билан боғлиқ бўлиб, қонун чиқарувчи томонидан шахннинг жиноят деб ҳисобланадиган хулқ-атвори унинг қилмишига нисбатан, яъни шахс, жамият ва давлат манфаатларига зарар етказувчи ҳаракат ёки ҳаракатсизликка нисбатан олинади. Маълум бир жиноятни содир қилиш хаёли, ўйи жиноят деб ҳисобланмайди ва улар учун жазо мавжуд эмас («Cogitationis poenam nemo patitur»)¹.

Жиноят ҳуқуқи назариясида олиб бориладиган илмий баҳсларга кўра, жавобгарликнинг муқаррарлиги принципини қонунийлик принципи таркибига киритиш мумкин.

2. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи

Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи *Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 5-моддасида* белгиланган бўлиб, унга кўра, жиноят содир этган шахслар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиб, қонун олдида тенгдир.

Ушбу норманинг асоси *Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида* белгиланган бўлиб, унда *«Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар, деб кўрсатиб ўтилган.*

Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи:

- **биринчидан,** Жиноят кодексининг 5-моддасида кўрсатилган белгилар ва ҳолатлардан қатъи назар, фуқароларнинг тенглиги, уларнинг бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга эканлигини ифодалайди;

- **иккинчидан,** Жиноят қонунининг бир хилда қўлланилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 5-моддаси номи билан унинг мазмуни мос келмасдан, ушбу моддада фақат жиноят содир этган шахсларнинг қонун олдида тенглиги ҳақида гапирилган. Лекин жиноят ҳуқуқий муносабатларнинг барча

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 80.

бўлмаганлиги туфайли Жиноят кодексига «Тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятлар» деб номланган VIII боб киритилганлиги миллий ҳуқуқ нормаларининг халқаро ҳуқуқ нормаларига мос келишини билдиради.

Қонунийлик принципининг иккинчи талаби — Жиноят кодексининг Ўзбекистон Республикаси Конституциясига мос келишидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 16-моддасига кўра, бирорта ҳам қонун ва бошқа норматив ҳуқуқий ҳужжат Конституция нормаларига ва қоидаларига зид келиши мумкин эмас. Жиноят кодексининг Конституцияга мос келиши, шунингдек, Жиноят кодекси ва Конституция нормалари ўртасида коллизия (тўқнашув) келиб чиққанда, Ўзбекистон Республикаси Конституцияси нормаларининг устунлиги тан олинади.

Ўзбекистон Республикаси Конституциянинг 24-моддасида «инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир», деб айтиб ўтилган. Конституциянинг айнан шу моддасидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига «Ҳаётга қарши жиноятлар» боби ажратилган.

Учинчи талаб — «қонунда кўрсатилмаган жиноят ҳам, жазо ҳам мавжуд эмас». Бу қадимий ҳуқуқий қоида лотинчада куйидагича ифодаланади: «*Nullum crimen, nulla poena sine lege*».

Ушбу қоида қонунийлик принципининг асосий қоидаси бўлиб, унга кўра, шахс қонунда кўрсатилган жинояти учун қонунда кўрсатилган жазо доирасидагина жавобгарликка тортилади. Яъни, шахснинг содир этган қилмишининг жиноийлиги ва ушбу жиноят учун жазонинг мавжудлиги Жиноят қонунида аниқ кўрсатилган бўлиши керак.

Қонунийлик принципининг тўртинчи талаби — жиноят учун жавобгарлик ҳақидаги нормаларнинг жиноят қонунида кодефикация-ланиши кераклигида ифодаланади. Яъни, жавобгарликни белгиловчи алоҳида қонунлар, масалан, ҳарбийларнинг жиноий жавобгарлиги, вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлиги тўғрисидаги қонунлар амал қилиши мумкин эмас. Барча жиноят ҳуқуқий нормалар ягона Жиноят кодексига мужассамланиши керак.

Жиноят ҳуқуқи қонунийлик принципининг бешинчи талаби бўйича: Жиноят қонунининг *анолгия* бўйича қўлланилиши тақиқланади. Яъни, «жиноят-ҳуқуқий жавобгарликни белгиловчи нормалар Жиноят кодексига тўғридан-тўғри кўрсатилмаган бўлса, шунга ўхшаш нормалар қўлланилади», деган қоида жиноят ҳуқуқида қўлланилмайди.

Қонунийлик принципининг олтинчи талаби криминализация билан боғлиқ бўлиб, қонун чиқарувчи томонидан шахснинг жиноят деб ҳисобланадиган хулқ-атвори унинг қилмишига нисбатан, яъни шахс, жамият ва давлат манфаатларига зарар етказувчи ҳаракат ёки ҳаракатсизликка нисбатан олинади. Маълум бир жиноятни содир қилиш хаёли, ўйи жиноят деб ҳисобланмайди ва улар учун жазо мавжуд эмас («Cogitationis poenam nemo patitur»)¹.

Жиноят ҳуқуқи назариясида олиб бориладиган илмий баҳсларга кўра, жавобгарликнинг муқаррарлиги принципини қонунийлик принципи таркибига киритиш мумкин.

2. Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи

Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи *Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 5-моддасида* белгиланган бўлиб, унга кўра, жиноят содир этган шахслар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиб, қонун олдида тенгдир.

Ушбу норманинг асоси *Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 18-моддасида* белгиланган бўлиб, унда *«Ўзбекистон Республикасида барча фуқаролар бир хил ҳуқуқ ва эркинликларга эга бўлиб, жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, қонун олдида тенгдирлар, деб кўрсатиб ўтилган.*

Фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи:

• **биринчидан**, Жиноят кодексининг 5-моддасида кўрсатилган белгилар ва ҳолатлардан қатъи назар, фуқароларнинг тенглиги, уларнинг бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга эканлигини ифодалайди;

• **иккинчидан**, Жиноят қонунининг бир хилда қўлланилишини таъминлайди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 5-моддаси номи билан унинг мазмуни мос келмасдан, ушбу моддада фақат жиноят содир этган шахсларнинг қонун олдида тенглиги ҳақида гапирилган. Лекин жиноят ҳуқуқий муносабатларнинг барча

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 80.

енгилроқ чораларни қўллаш орқали эришиб бўлмайдиган тақдирдагина оғирроқ жазо чоралари тайинланиши мумкин.

Инсонпарварлик принципи шахснинг шаъни ва қадр-қимматини ҳимоя қилишга қаратилган бўлиб, унинг *асоси Конституциянинг 26-моддасида ўз аксини топган. Унга кўра, ҳеч ким қийноққа солиниши, зўравонликка, шафқатсиз ёки инсон қадр-қимматини камситувчи бошқа тарздаги тазйиққа дучор этилиши мумкин эмас.*

Инсонпарварлик принципи *икки маънода* қўлланилади:

• **биринчидан**, жамиятнинг ҳар бир аъзоси шахсий ва мулкый хавфсизлигини, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини жиноят ҳуқуқий воситалар орқали ҳимоя қилинишини таъминлаш;

• **иккинчидан**, жиноят содир этган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо чораси қийноқ, зўравонлик, жисмоний азоб, инсон шаъни ва қадр-қимматини камситувчи тазйиқлардан ҳоли бўлиши.

Жиноят қонунчилигида инсонпарварлик принципнинг мазмуни ижтимоий тузумнинг ижтимоий-сиёсий моҳияти билан боғлиқ вазифаларни ечишда одил судловнинг мақсади ва унинг тасарруфидаги жиноят-ҳуқуқий воситалар билан белгиланади.

Инсонпарварлик принципи бошқа принциплар билан биргаликда жиноят содир этган шахс билан муносабатда бўлиш қоидалари, халқаро стандартлар ҳамда фуқаролар, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилишни белгиловчи нормаларга мос равишда жиноят-ҳуқуқий воситаларнинг қўлланилиш тизимини белгилайди. Бу принцип Жиноят кодексининг бир неча моддаларида ўз аксини топган. Хусусан, 2-моддада жиноят қонуни вазифалари сифатида шахс, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш биринчи ўринга қўйилган. Шунингдек, Жиноят кодексига қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар, жавобгарлик ва жазодан озод қилувчи ҳолатларнинг мустаҳкамланиши жиноят қонунчилигимиз инсонпарварлик принципига амал қилган ҳолда тузилганлигидан дарак беради. Жиноят кодексининг «Махсус» қисми эса шахс, унинг ҳаёти, соғлиғи ҳамда ҳуқуқ ва эркинликларини муҳофаза қилиш ҳақидаги нормаларни ўз ичига олган бўлим ва боблардан бошланган.

Юқорида айтиб ўтилган «Жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чоралари жисмоний азоб бериш ёки инсон қадр-қимматини камситиш мақсадини кўзламайди», деган норма инсонпарварлик принципининг асосий қондаси ҳисобланади. Шунинг учун ҳам 2001 йил 29 августдаги Қонунга кўра, Жиноят кодекси-

га киритилган ўзгартиришлар билан ўлим жазоси белгиланган жиноятлар сони 4 тага қисқартирилди. Ҳозирги кунда эса фақат «оғирлаштирувчи ҳолатларда одам ўлдириш» (97-модданинг 2-қисми), «терроризм» (155-модда) жиноятлари учун ўлим жазоси белгиланган бўлиб, олдин бундай жиноятлар сони 13 тага етган. Бу эса ўз навбатида инсонпарварлик принципнинг амал қилиш доираси кенгайганлигидан далолат беради. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2005 йил 1 августдаги Фармонида биноан Ўзбекистон Республикасида 2008 йил 1 январдан жиноят сифатида ўлим жазоси бекор қилиниб, унинг ўрнига умрбод ёки узоқ муддатли озодликдан маҳрум этиш жазоси жорий этилади.

Шунингдек, инсонпарварлик принципи жиноят ҳуқуқининг жавобгарлик ва жазодан озод қилиш институтида ҳам амал қилади. Қонун чиқарувчи орган томонидан Жиноят кодексига «Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари» алоҳида бўлимининг киритилиши инсонпарварлик принциpidан дарак беради.

5. Одиллик принципи

Одиллик принципи Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 8-моддасида белгиланган бўлиб, *икки асосий норма (қоида)*дан иборат:

1. Жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одиллона бўлиши, яъни жиноятнинг оғир-енгиллигига, айбнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилиқ даражасига мувофиқ бўлиши керак.

2. Ҳеч ким айнан бир жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Одиллик принципи икки аспект (томон)га эга:

- Жиноят қонунининг одиллиги.
- Жиноят учун суд томонидан тайинланган жазонинг одиллона бўлиши.

Жиноят қонунчилиги одиллона бўлиши учун унда белгиланган қилмишларнинг жиноийлиги ва жиноят учун жазо амалдаги ижтимоий ҳолат талабларига жавоб бериши керак. Жиноят қонуни бундай талабларга жавоб бермаса, у жамият ҳуқуқий онгига таъсир қила олмайди, жамият манфаатларини ҳимоя қила олмайди ва ўз амал қилиш кучини йўқотади.

Жиноят қонуни одилона, деб ҳисобланиши учун:

а). *Ижтимоий асосланган бўлиши*, яъни ўзининг муҳофаза қилиш ва олдини олиш вазифаларини бажарадиган, жиноят содир этган шахсларни ахлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятини давом эттиришига тўсқинлик қилиш, шунингдек, бошқа шахсларнинг янги жиноят содир этишининг олдини олиш каби жазо мақсадларига эришадиган бўлиши керак.

б). *Криминологик асосланган бўлиши*, яъни жиноятчилик даражаси, динамикаси (ўсиши), структураси ва прогнозидан келиб чиқиб, жиноятчиликни камайтириш (қисқартириш) мақсадини кўзлайдиган бўлиши керак.

в). *Жиноят-ҳуқуқий пробелларни ўз вақтида тартибга солиши*, яъни ҳақиқатан ҳам ижтимоий хавfli ҳисобланган қилмишларни ўз вақтида жиноят деб топиши керак¹.

Жазонинг одиллиги принципи жазо турлари, тизими, жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилиш тўғрисидаги нормаларда ўз аксини топган.

Жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одилона бўлиши учун қуйидаги мезонларга мувофиқ бўлиши керак:

1. Қилмишнинг ижтимоий хавfliлик даражаси (жиноят натижасида етказилган зарар ҳажми ва уни етказиш усули) ва характери (жиноий тажовуз объекти);

2. Айбдорнинг шахси (жинси, ёши, оилавий аҳволи) ва унинг хавfliлик даражаси;

3. Жиноят содир этиш ҳолатлари, яъни жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатлар;

4. Айбнинг даражаси (шакли — қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли).

Одиллик принципининг асосий қонидаси ҳисобланган «*ҳеч ким айнан бир жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас*» халқаро-ҳуқуқий ва конституциявий принцип ҳисобланади.

Жиноят ҳуқуқининг одиллик принципи моҳияти шундаки, шахснинг қилмиши жиноийлиги жиноят қонунинда белгиланган ҳолатлар ва ишончли далилларга асосланган ҳоллардагина у жиноий жавобгарликка тортилади.

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 76, 77.

Ушбу принцип қонунийлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги ва инсонпарварлик принциплари билан бевосита боғлиқдир.

6. Айб учун жавобгарлик принципи

Бу принцип Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 9-моддасида белгиланган бўлиб, унга кўра: «Шахс қонунда белгиланган тартибда айби исботланган ижтимоий хавфли қилмишлари учунгина жавобгар бўлади».

Айб учун жавобгарлик принципи:

- **биринчидан**, жиноят содир этганликда айбдор шахснинг шахсий (индивидуал) жавобгарлигини;
- **иккинчидан**, фақат қасд ва эҳтиётсизлик шаклидаги жиноят содир этган жисмоний шахсларнинг жиноий жавобгарликка тортилишини англатади¹.

Яъни, шахс айби бўлган жинояти учунгина жавоб беради, айби бўлмаган шахс жиноий жавобгарликка тортилмайди.

Айб — бу жиноят қонуни билан белгиланган шахснинг қилмишнинг ижтимоий хавфли қилмиши ва унинг оқибатиغا нисбатан муносабатининг руҳий ва интеллектуал аспектига асосланган ҳужуми ҳисобланади. Яъни, айб деганда, шахснинг ўзининг қилмишига нисбатан субъектив руҳий муносабати тушунилади.

Айб қасд (тўғри қасд, эгри қасд) ва эҳтиётсизлик (бепарволик, ўзига ишониш) шаклларида бўлиши мумкин.

Ижтимоий хавфли қилмишлар фақат айбли, яъни қасддан ёки эҳтиётсизлик туфайли содир этилган бўлсагина у жиноят, деб топилади.

Айб учун жавобгарлик принципи — «*Ижтимоий хавфли қилмиш ва унинг оқибатига нисбатан шахсий айби аниқланмаган ҳеч бир шахс жиноий жавобгарликка тортилмайди*», қонунда мустақкамлайди. Бу қонунда қадимги Рим ҳуқуқида ҳам мавжуд бўлиб, қуйидаги формула орқали ифодаланган: «Nullum crimen, nulla poena sine culpa», яъни «айбсиз жиноят ҳам, жазо ҳам бўлмайди» маъносини билдиради².

¹ Г.М. Миньковский, А.А. Магомедов, В.П. Ревин. Уголовное право России. Учебник. Под ред. док. юрид. наук, проф. В.П. Ревина. М., «Брандес», 1998, стр. 12.

² Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 74.

Айб учун жавобгарлик принципи *субъектив жиҳатдан* шахснинг ўз ижтимоий хавфли қилмиши ва унинг оқибатига нисбатан руҳий муносабатини англатса, *объектив жиҳатдан* айби бўлмаган шахснинг жиноий жавобгарликка тортилмаслиги жиноят қонунда белгилаб қўйилганлигида ифодаланади.

Бундан ташқари, жиноят қонунчилиги «айбсиз ҳолда зарар етказиш» учун жавобгарликни истисно қилади. Жиноят кодексининг 24-моддасига кўра, агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини англамаган, англаши мумкин ва лозим ҳам бўлмаган ёки унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етмаган ва ишнинг ижтимоий ҳолатига кўра кўзи етиши мумкин ва лозим ҳам бўлмаган бўлса, бундай қилмиш айбсиз ҳолда содир этилган, деб топилади. Айбсиз ҳолда зарар етказиш жиноят ҳуқуқида «казус» («cazus») деб аталади ва жиноий жавобгарликни истисно қилади. Бундай казуслар, одатда, форс-мажор ҳоллари, энгиб бўлмас кучлар орқали юзага келади.

Демак, айб учун жавобгарлик принципи – ижтимоий хавфли қилмиш ва унинг оқибатига нисбатан айби исботлангандагина шахс жиноий жавобгарликка тортилишини билдиради. Ўзбекистон Республикасининг 1994 йилги Жиноят кодекси айб учун жавобгарлик принципига амал қилинган ҳолда тузилган бўлиб, унда «Айб» деб номланган махсус боб ажратилган ва ушбу боб нормалари айбнинг шакллари, мураккаб айбли жиноятлар, айбсиз ҳолда зарар етказиш каби жиноят ҳуқуқий ҳолатларни белгилаб берган.

7. Жавобгарликнинг муқаррарлиги принципи

Жиноят кодексининг 10-моддасида ушбу принцип белгиланган бўлиб, унга кўра: «қилмишида жиноят таркибининг мавжудлиги аниқланган ҳар бир шахс жавобгарликка тортилиши шарт».

Жавобгарликнинг муқаррарлиги принципи икки белгида ифодаланади:

1. Жиноят содир этган шахсга нисбатан Жиноят кодексида белгиланган жазо ва бошқа ҳуқуқий таъсир чоралари қўлланилади.
2. Жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилишда қонунда кўрсатилган мавжуд барча асослар ва шартлар бўлгандагина йўл қўйилади¹.

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 65.

«Бу принцип жиноят ҳуқуқий характердан кўра, кўпроқ жиноят-процессуал характер касб этади», деган аснода кўпчилик давлатлар кодексига киритилмаган.

-
1. Жиноят ҳуқуқи тушунчаси ва унинг хусусиятлари нималардан иборат?
 2. Жиноят ҳуқуқи предмети ва жиноят ҳуқуқи фани предмети ўртасидаги нисбат нималардан иборат?
 3. Жиноят ҳуқуқининг қандай функциялари мавжуд ва унинг тартибга солиш усуллари нималардан иборат?
 4. Жиноят ҳуқуқи фанининг маъмурий ва фуқаролик фанлари билан боғлиқлиги ва фарқи нималарда ифодаланади?
 5. Жиноят ҳуқуқи принциплари ва белгилари нималардан иборат?

2-боб. ЖИНОЯТ ҚОНУНИ

2.1. Жиноят қонуни тушунчаси, аҳамияти, моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари

Ўзбекистон Республикаси Жиноят қонуни — давлат ҳокимияти Олий органининг жиноий жавобгарликни умуний асосларини белгиловчи, алоҳида турдаги жиноят ва уларни содир қилган шахсларга қўлланиладиган жазоларни кўзда тутувчи ҳуқуқий нормалар йиғиндисидан иборат бўлган ҳуқуқий актдир.

Умумий ҳуқуқ тизимида жиноят қонуни алоҳида ўрин эгаллайди. У ижтимоий муносабатларни тартибга солибгина қолмасдан, балки уларни ҳуқуққа хилоф тажовузлардан ҳимоя қилади.

Ўзбекистон Республикаси жиноят қонуни — жиноят ҳуқуқининг принциплари ва умумий қоидаларини, жиноят қонун вазифаларини, жиноят ва унинг белгиларини, жазонинг мақсади ва турларини жазо тайинлаш ва жазодан озод қилиш асосларини белгилайди.

Жиноят қонуни мазмуний жиҳатдан бирор ҳаракат (масалан, фирибгарлик) қилишни ман этади ёки бирор ҳаракат қилишга (масалан, хизмат вазифаларини бажаришга) мажбур қилади. Шу билан бирга, қонун тегишли давлат ҳокимияти органи ва мансабдор шахсдан жиноят қонуни ман этган ижтимоий хавфли ҳаракатни содир қилган ёки қонун талабини бажармаган шахсни аниқлаш ва жавобгарликка тортиш масаласини қўяди. Жиноят қонуни жамиятимизда мавжуд бўлган барча ижтимоий муносабатларни турли жиноий қилмишлардан ҳимоя қилади.

Қонунларга, шу жумладан, **жиноят қонунига амал қилиш**, уларни оғишмай бажариш фуқаролик ҳуқуқий давлатини куришда ҳар бир фуқаронинг бурчидир. Қонун талабларидан озгина бўлса-да, четлашиш қонунчилигимизнинг бузилишига, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини давлат ва жамият манфаатларини бузилишига олиб келади.

Жинойт тўғрисидаги қонун ҳужжатлари барча қонунлар учун ҳуқуқий асос бўлган Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг принциплари, умумий қоидалари ва моддалари асосида тузилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 24-моддасида яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқи эканлиги ва инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноят эканлиги мустақамлаб қўйилган. Конституциянинг 53-моддасида эса хусусий мулкнинг бошқа мулк шакллари каби дахлсиз ва давлат ҳимоясида эканлиги қайд этилган. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг юқорида кўрсатиб ўтилган, шунингдек, баъзи оғир жиноятларга қарши курашга чақирадиган ёки жиноят-ҳуқуқий муҳофазага муҳтож муайян ижтимоий муносабатлар жамият учун алоҳида аҳамиятга эга эканлигини таъкидлайдиган муҳим кўрсатмаларни ўзида мужассамлаштирган бошқа аксарият нормаларни жиноят қонуни ҳужжатига киритиш учун бевосита ҳуқуқий асос бўлади.

Ўзбекистон Республикасининг жиноят қонуни халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормаларига асосланади. Шу билан бир қаторда Ўзбекистон Республикаси Конституцияси халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган принципларини давлатнинг ички қонунчилигидаги устунлигини тан олади.

Халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормалари Жиноят кодексининг аксарият бўлимлари, боблари ва муайян моддаларда бевосита ўз ифодасини топгандир. Чунончи, кодекснинг «Махсус» қисмини тартибга солишнинг ўзи ҳам бутун дунё эътироф этган қадриятлар тизимини инобатга олган ҳолда амалга оширилади. Масалан, «Тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятлар» деб номланган VIII бобда урушни тарғиб қилиш (150-модда), агрессия (151-модда), геноцид (153-модда), ёлланиш (154-модда) каби жиноятлар учун жиноий жавобгарлик белгиланган. Бу эса ўз навбатида бевосита Жиноят кодексимизга ҳозирги замон халқаро ҳуқуқининг асосий принциплари татбиқ этилганлигидан далолат беради.

Қонун чиқарувчи орган, яъни Олий Мажлиснинг расмий ҳужжати ҳисобланувчи Жиноят кодексига ҳуқуқнинг мазкур соҳасидаги ягона манба мақомини бериш, барча ҳуқуқий нормаларни бир қонунда жамлаш, уларни тизимлилик принциpidан келиб чиққан ҳолда бир маромда жойлаштириш, барча қонунлар асосида яхлит тасаввурга эга бўлиш, ҳуқуқни қўлловчиларнинг қонунлардан фойдаланишлари учун барча қулайликларни таъминлаш имконини беради. Жиноят қонуни ушбу ҳуқуқ соҳасининг ягона манбаи ҳисобланади. Бошқа ҳеч

бир меъёрий ҳужжат, суд прецеденти, суд қарори, урф-одатлар унинг манбаи бўла олмайди.

Жиноят қонуни тарихан ўзгарувчан ҳужжат ҳисобланади, чунки ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиб, ўзгариб бориши жараёнида жиноят қонунига тегишли ўзгартириш ва қўшимчалар киритишни тақозо этади. Бу эса ўз навбатида бу ҳужжатнинг тарихан ўзгаришига сабаб бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг вазифалари — **биринчидан**, шахсни унинг ҳуқуқлари ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, инсон ҳавфсизлигини жиноий тажовузлардан муҳофаза этишдан; **иккинчидан**, жиноятнинг олдини олишдан; **учинчидан**, фуқароларни республика Конституцияси ва қонунларига риоя этиш руҳида тарбиялашдан иборат.

Жиноят қонунининг бош вазифаси сифатида Жиноят кодекси шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, мулкни табиий муҳитни, тинчликни инсоният ҳавфсизлигини жиноий тажовузлардан ҳимоя қилади. Зеро, бундай ҳимояланадиган ижтимоий муносабатлар ҳар қандай демократик давлатнинг негизини ташкил этади. Мазкур вазифа, яъни махсус ижтимоий муносабатларни мувофиқлаштириш муҳофаза муносабатлари воситасида амалга оширилиб, бундай муносабатлар тақиқланган ижтимоий ҳавфли қилмиш содир этган вақтданоқ пайдо бўлади.

Жиноят қонуни бу вазифаларни амалга ошириш учун ўзида жавобгарлик асослари ва принципларини мустаҳкамлайди ва қайси ижтимоий ҳавфли қилмиш жиноят эканлигини белгилайди.

Жиноят қонуни жазолаш таҳдиди асосида жиноят ҳисобланувчи ижтимоий ҳавфли қилмишни содир этилишини тақиқлайди. Шу билан бир қаторда, жиноят қонуни ҳам тақиқловчи, ҳам мажбурий ҳисобланади. Жиноят ҳуқуқи нормалари икки функцияни бажаради:

- 1) *огоҳлантириш функцияси*;
- 2) *тарбиялаш функцияси*.

Огоҳлантириш функцияси жиноят ҳуқуқи нормасида белгилаб қўйилган санкция орқали содир этилган қилмиш учун жазо қўллаш орқали жиноят содир этиши мумкин бўлган шахсларни огоҳлантиради.

Жинойят қонунчилиги функциялар сифатида қуйидагиларни киритиш мақсадга мувофиқ бўлади:

1. *Регулятив* — жиноят-ҳуқуқий муносабатларни тартибга солади.

2. *Негатив* — жиноят қонуни билан тартибга солинадиган манфаатларни муҳофаза этади.

3. *Аксиологик* — жиноят қонуни билан муҳофаза этиладиган объектларни қадрият сифатида жинойий тажовузлардан муҳофаза этади.

4. *Превентив* — жинойий тақиқлар ва уларнинг бузилиш ҳолатлари бўйича санкцияларни белгилайди.

Жиноят қонуни шахсларни қонун талабларини сўзсиз равишда бажариш руҳида тарбиялаш, жиноят содир этган шахсга нисбатан муросасиз муносабатда бўлишга йўналтирилгандир.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, жиноят қонунининг асосий белгиларини кўрсатиш мумкин. Жумладан:

1. Жиноят қонуни бу Ўзбекистон Республикаси Конституцияси ва халқаро ҳуқуқ нормалари ва принципларига асосланган Олий қонун чиқарувчи органнинг норматив меъёрий ҳужжати.

2. Жиноят қонунининг асосий белгиси унинг шахсини, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, табиий муҳитни, мулкни, давлат ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишида ифодаланади.

3. Ҳуқуқий давлатда жиноят қонуни ҳокимият томонидан амалга оширилиб, жамиятни соғломлаштиришга қаратилади.

4. Жиноят қонуни жиноят ҳуқуқининг ягона манбаи бўлиб, жиноят ҳуқуқи нормалари фақат жиноят қонунинида акс эттирилади ва фақат жиноят қонунигина қилмишнинг жинойийлигини ҳамда жазога сазоворлигини белгилайди.

5. Жиноят қонуни жавобгарликнинг асосий принципларини ўзида мужассамлаштиради.

6. Жиноят қонуни ижтимоий ҳавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жиноят эканлигини, ушбу қилмишга нисбатан тайинлайдиган жазо чорасини ёки алоҳида ҳолларда уларни жазодан озод қилиш шартларини белгилайди.

7. Жиноят қонуни ҳаётнинг ижтимоий, сиёсий иқтисодий ва мафкуравий ҳолатига боғлиқ, бу шароитнинг ўзгариши билан жиноят қонуни ёки унинг алоҳида нормаси қонун чиқарувчи томонидан ўзгартирилади.

8. Жиноят қонуни огоҳлантириш ва фуқароларни қонунга риоя қилиш руҳида тарбиялаш функциясини бажаради.

2.2. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, жиноят қонуни нормаларининг тузилиши

1994 йил 22 сентябрда Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодекси қабул қилинди. Янги қабул қилинган Жиноят кодекси 1959 йилда қабул қилиниб, 1995 йил 1 апрелгача амалда бўлган Жиноят кодексидан тамомила фарқ қилади.

Жиноят кодекси муайян тизим асосида тузилган бўлиб, у икки — «Умумий» ва «Махсус» қисмларга бўлинади. Ушбу икки қисм биргаликда бир бутун яхлитликни ташкил этади, аммо айни пайтда улар ўз нормаларининг моҳияти мазмуни билан тубдан фарқ қилади.

«Умумий» қисм етти бўлим, ўн етти бобдан иборат.

Биринчи бўлим. Ўзбекистон Республикасининг жиноят қонун ҳужжатлари, кодекснинг вазифалари, принциплари кодекснинг амал қилиш доирасини белгиловчи биринчи боб (Жиноят кодексининг вазифлари ва принциплари) ва кодекснинг Ўзбекистон ҳудудида жиноят содир этган шахсларга нисбатан амал қилиши, кодекснинг Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида жиноят содир этган шахсларга нисбатан амал қилиши, қонуннинг вақт бўйича амал қилишини белгиловчи иккинчи боблардан иборат.

Иккинчи бўлим. Жавобгалик асослари — жиноят тушунчаси, жиноятни таснифлаш, жиноят учун жавобгарлик ва унинг асослари, жавобгарликка тортилиши лозим бўлган шахслар, айб ва унинг шакллари, жиноятда иштирокчилик, такроран жиноят содир этиш, жиноятлар мажмуи, рецидив жиноят тушунчасини ифодаловчи нормалардан иборат.

Учинчи бўлим. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар турлари, кам аҳамиятли қилмишлар, зарурий мудофаа, охири зарурат, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш, буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш, касб ёки хўжалик фаолияти билан боғлиқ асосли таваккалчилик тушунчаларини ифодаловчи нормаларни ўз ичига олади.

Тўртинчи бўлим. Жазо ва уни тайинлаш — жазо тушунчаси ва мақсадлари, жазо тизими, жазо тайинлашнинг умумий

асослари, жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар, енгилроқ жазо тайинлаш, тамом бўлмаган ва иштирокчиликда содир этилган жиноятлар учун жазо тайинлаш, бир неча жиноят содир этганлик учун жазо тайинлаш, бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш, жазоларни қўшишни ҳисоблаш қоидалари, дастлабки қамоқ вақтини ҳисоблаш, жазо муддатларини ҳисоблаш тартибини белгиловчи нормалардан иборат.

Бешинчи бўлим. Жавобгарлик ва жазодан озод қилиш — жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш, қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш, айбдорнинг ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш, ярашганлик муносабати билан жазодан озод қилиш, касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш, амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш, жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш, шахснинг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш, шартли жазо белгилаш, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш, жазони енгилроғи билан алмаштириш, касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиши оқибатида жазодан озод қилиш, судланганлик тушунчаларини ифодаловчи нормалардан иборат.

Олтинчи бўлим. Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари — қуйидаги нормалардан: жазо тизими, жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, қамоқ, озодликдан маҳрум қилиш, жазо тайинлаш, мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш, мажбурлов чоралари, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш, жазони енгилроғи билан алмаштиришдан иборат.

Еттинчи бўлим. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари — мажбурлов чораларининг мақсадлари, уларни қўллашнинг умумий асослари, турлари, мажбурлов чорасини тайинлаш, муддатини узайтириш, ўзгартириш ва бекор қилиш, алкогольизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка йўлиққан шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги чораларни қўллаш тартибларини белгиловчи нормалардан иборат.

Собиқ Иттифоқ даврида жиноят қонуни «Умумий» каби «Махсус» қисмининг ҳам тизими тугалланган кўринишдаги назарий концепцияси ишлаб чиқилмаган бўлиб, унинг асосий сабабларидан бири жиноят қонунларининг илмий асосланган

тузилишига етарли эътибор қаратилмаганлиги эди¹. Норматив материалларни тизимлаштириш муаммоси услубий жиҳатдан шунинг учун ҳам мукамал бўлиши керакки, у ҳар қандай давлатнинг ҳуқуқ соҳасидаги социал-иқтисодий ва сиёсий мазмуннинг етакчи йўналишларини белгилаб беришда асосий рол ўйнайди. Чунки ҳуқуқнинг бу соҳаси жамиятнинг иқтисодий базисини ўзида акс эттирмаса-да, уларнинг объектив алоқаларини, социал аҳамиятини ўзида ифодалаши зарур ва бу нарса ҳуқуқнинг ўзига хос тармоғи бўлган. Жиноят ҳуқуқи, жумладан, Жиноят кодекси умумий ва махсус қисмларининг ички уйғунлигини тўла таъминлашга кафолат бўлиб хизмат қилади. Жиноят кодекснинг «Махсус» қисмида жиноят сифатида қараладиган муайян ижтимоий хавфли қилмишлар (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) ва уларни содир этган шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазо чоралари кўрсатилган. Жиноят кодексининг «Махсус» қисми ҳам муайян бўлим ва боблардан иборат. Мазкур бўлинишларнинг асосий белгиси — уларнинг муайян турга оид белгиларига тааллуқлилигидир. Ҳар бир бобда бир-бирига турдош муносабатлар гуруҳининг таркибий қисми бўлган муайян ижтимоий муносабатларга зарар етказадиган барча жиноятларнинг тўла тафсилотини бериш кўзда тутилган. Шу ўринда А.С. Якубовнинг «Жиноят кодекси «Махсус» қисми тизимини тузиш учун махсус объект асос бўлиши керак», фикри катта аҳамиятга эга².

Юқоридагилардан келиб чиқиб, «Махсус» қисми куйидаги қисмларга бўламиз. Жумладан:

Биринчи бўлим. Шахсга қарши жиноятлар. Бу аввалги кодекслардан фарқли равишда жамиятимизда ҳуқуқий, демократик давлат тамойилларини амалга ошириш йўлида жамият ва давлатнинг ижтимоий-иқтисодий, сиёсий ва маданий ҳаётида инсоннинг мавқеи қай даражага кўтарилганлигидан далолат беради. Республикамиз Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида шахс ҳаёти, соғлиғи, озодлиги, шаъни ва қадр-қимматига қарши жиноятларнинг биринчи ўринга қўйилганлиги ва улар учун анча оғир жазолар белгиланганлиги Ўзбекистон Республикасининг БМТ аъзоси сифатида 1948 йил 10 декабрда қабул қилинган «Инсон ҳуқуқлари Умумжаҳон Декларацияси»да кўрсатилиб

¹ Ю.И. Ляпунов, П.Я. Мшвениерадзе. Основы систематизация норм. Особенной части уголовного права. «Правоведение», 1985, №3, стр. 35.

² А.С. Якубов. Предпосылки уголовно-правовой реформы в Республики Узбекистан. Т., 1994, стр. 47.

Ўтилганидек инсон ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш мажбуриятига амал қилаётганлиги, шу билан бирга, Конституциямизнинг 2, 13, 18-моддаларида кўрсатилган нормаларга изчил риоя қилинаётганлигининг яққол намунаси дир. Бу бўлим қуйидаги тартибда ташкил топган: ҳаётга қарши жиноятлар (1-боб), соғлиққа қарши жиноятлар (2-боб), ҳаёт ёки соғлиқ учун хавфли жиноятлар (3-боб), жинсий эркинликка қарши жиноятлар (4-боб), оилага, ёшларга ва ахлоққа қарши жиноятлар (5-боб), шахснинг овозлиги, шаъни ва қадр-қимматига қарши жиноятлар (6-боб), фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинликларига қарши жиноятлар (7-боб).

Иккинчи бўлим. Тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар — тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятлар (8-боб), Ўзбекистон Республикасига қарши жиноятлар (9-боб).

Учинчи бўлим. Иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар. Бу бўлимда аввалги Жиноят кодексларидан фарқли ўлароқ, мулкнинг ҳамма турларига нисбатан содир қилинган жиноятлар учун бир хилда жазо белгиланган. Бу бўлим қуйидаги тартибда ташкил топган: ўзгалар мол-мулкни талон-тарож қилиш билан боғлиқ жиноятлар (10-боб), ўзгалар мулкни талон-тарож қилиш билан боғлиқ бўлмаган жиноятлар (11-боб), иқтисодиёт асосларига қарши жиноятлар (12-боб), хўжалик фаолияти соҳасидаги жиноятлар (13-боб).

Тўртинчи бўлим. Экология соҳасидаги жиноятлар. Жиноят кодексининг «Махсус» қисмига, биринчи марта алоҳида бир бўлимда, экология соҳасидаги жиноятлар киритилди. Буни эса Жиноят кодексининг алоҳида сифат белгиси дейиш мумкин. Бу бўлим қуйидаги тартибда ташкил топган: атроф-муҳитни муҳофаза қилиш ва табиатдан фойдаланиш соҳасидаги жиноятлар (14-боб).

Бешинчи бўлим. Ҳокимият, бошқарув ва жамоат бирлашмалари органларининг фаолият тартибига қарши жиноятлар — бошқарув тартибига қарши жиноятлар (15-боб), одил судловга қарши жиноятлар (16-боб).

Олтинчи бўлим. Жамоат хавфсизлиги ва жамоат тартибига қарши жиноятлар — жамоат хавфсизлигига қарши жиноятлар (17-боб), транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш хавфсизлигига қарши жиноятлар (18-боб), гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддалар билан қонунга хилоф равишда муомала

қилишдан иборат жиноятлар (19-боб), жамоат тартибига қарши жиноятлар (20-боб).

Еттинчи бўлим. Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар – бўйсунуш ва ҳарбий шахсга риоя этиш тартибига қарши жиноятлар (21-боб), ҳарбий хизмат ўташ тартибига қарши жиноятлар (22-боб), ҳарбий мулкни сақлаш ёки ундан фойдаланиш тартибига қарши жиноятлар (23-боб), ҳарбий мансабдорлик жиноятлари (24-боб).

Саккизинчи бўлим — «Атамаларнинг ҳуқуқий маъноси» деган ном билан берилган бўлиб, унда мазмунан тўлиқ очилиши лозим бўлган айрим атамалар киритилган ва уларнинг маъноси очиб берилган.

«Махсус» қисм моддалари «Хусусий моддалар», деб ҳам номланади. Чунки уларда кўзда тутилган жиноят турларининг белгилари ва унга мувофиқ жиноятни содир этган шахсга нисбатан қўлланадиган жазо чоралари ҳам таърифланади.

«Махсус» қисм нормалари — ижтимоий хавфли қилмишнинг белгиларини ифодаловчи **диспозиция**, жазонинг тури ва ўлчамини белгиловчи **санкциядан** иборат. Диспозицияда алоҳида жиноятлар ва шу жиноятларнинг таърифи берилади.

Жиноят ҳуқуқий нормаларида диспозициянинг қуйидаги тўрт тури назарда тутилади: оддий, тасвирлов, бланкет ва ҳаволаки диспозиция.

Оддий диспозицияда жиноят таркибининг белгилари ифодаланмасдан, жиноятни умумэътироф этилган атама билан номланади. Масалан, озодликдан маҳрум қилиш жойларидан қочиш жинояти (222-модданинг 1-қисми). Бундай диспозицияда жиноятнинг белгилари очиб кўрсатилмайди. Баъзан бундай диспозициялар «номланувчи диспозиция», деб ҳам аталади.

Тасвирловчи диспозицияда муайян жиноят турининг белгилари кўрсатилади. Масалан, фирибгарлик жиноятини

ифодаловчи 168-моддада жиноятнинг номи айтилиб қолмасдан, унинг асосий белгилари ҳам кўрсатиб берилган: фирибгарлик, яъни алдаш ёки ишончни суиистеъмом қилиш йўли билан ўзганинг мулкини ёки мулкрий ҳуқуқини қўлга киритиш.

Бланкет диспозицияда муайян жиноятнинг белгилари бошқа ҳуқуқ соҳасига оид қонунлар ёки меъёрий ҳужжатлар асосида аниқланади. Масалан, Жиноят кодексининг 200-моддаси диспозицияси, унда ветеринария ёки зоотехника қоидаларини бузиш, ҳайвон ёки паррандалар эпидемияси (эпизотияси) тарқалишига, уларнинг ялпи қирилиб кетишига ёки бошқа оғир оқибатлар келиб чиқишига сабаб бўлса, ушбу модда билан жавобгарликка гортишга асос бўлади. Ветеринария қоидалари ва зоотехника қоидалари Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси Қонунлари ва Вазирлар Маҳкамасининг Қарорлари ёки тегишли вазирликларнинг йўриқномаларида белгилаб қўйилиши мумкин. Жиноятнинг объектив томонини аниқлашда ушбу қоидалар кўрсатилган ҳужжатларга мурожаат қилинади ва қайси қоидалар бузилганлиги аниқланади. Бланкет диспозиция қонунларни ихчамлаштириш ва амалда қўлланишини осонлаштиришда катта аҳамиятга эга.

Ҳаволаки диспозицияда норманинг мазмунини аниқлаш учун кодекснинг бошқа бир нормасига мурожаат этилади. Масалан, Жиноят кодексининг 100-моддасида зарурий мудофа чегарасидан четга чиқиб, қасдан одам ўлдириш жинояти берилган. Зарурий мудофа ҳолатини аниқлаш учун Жиноят кодексининг 37-моддасига мурожаат қилиш лозим.

Аралаш (комбинациялашган) диспозиция диспозициянинг икки ёки ундан ортиқ элементларидан иборат бўлади. Масалан, Жиноят кодексининг 137-моддаси 1-қисмига кўра, ушбу кодекснинг 245-моддасида назарда тутилган аломатлар мавжуд бўлмаган ҳолда одам ўғирлаш жиноят, деб ҳисобланади. Ушбу моддада диспозициянинг ҳам оддий (одам ўғирлаш), ҳам ҳаволаки (Жиноят кодексининг 245-моддасида назарда тутилган аломатлар мавжуд бўлмаса) турлари мавжуд бўлганлиги сабабли «аралаш», деб юритилади.

Ҳуқуқ назариясида санкциянинг қуйидаги турлари мавжуд: *нисбий муайян, мутлақ муайян, альтернатив ва ҳаволаки санкциялар.*

Ўзбекистон Республикасининг амалдаги Жиноят кодексида эса нисбий муайян ва альтернатив санкциялар мавжуд:

Нисбий муайян санкция — жазо миқдорининг муайян чегарасини (юқори қисмини ёки энг қуйи ва энг юқори қисмини) белгиловчи санкция. Масалан, Жиноят кодексининг 99-моддасида онанинг ўз чақалоғини қасддан ўлдиргани учун уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси, қасддан одам ўлдирганлик жинояти учун 97-модданинг биринчи қисмида ўн йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум этиш жазоси белгиланган.

Альтернатив санкция — икки ёки ундан ортиқ жазо турларидан бирини қўллаш имконияти мавжудлигини кўрсатади. Масалан, Жиноят кодексининг 206-моддаси 1-қисмида ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиқиш жинояти учун беш йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлган жазо турлари белгиланган. Альтернатив санкциянинг белгиланиши судьяларга шахснинг ижтимоий хавфлилигига, қилмишнинг хусусиятига қараб жазолардан бирини тайинлаш имконини беради.

Ҳаволаки санкция жазонинг тури ва ўлчамини аниқламасдан, кодекснинг бошқа моддасининг санкциясини қўллаш лозимлигини кўрсатади. Амалдаги Жиноят кодексида санкциянинг бу тури мавжуд эмас.

Санкция — Жиноят кодекси «Махсус» қисми моддаси диспозициясида назарда тутилган жиноят учун белгиланган жазо тури ва миқдорини белгиловчи қисми; санкциянинг оғирлигига қараб турли жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини таққослаш мумкин

Мутлақ муайян санкцияда битта жазо чораси кўрсатилган санкция бўлиб, унда жазонинг тури ва аниқ миқдори кўрсатилади. Кўпчилик давлатларнинг Жиноят кодексида ушбу санкция тури мавжуд эмас, хусусан, бизнинг Жиноят кодексимизда ҳам.

Кумулятив санкция асосий жазо чораси билан бирга қўшимча жиноят ҳуқуқий таъсир чораси ҳам белгиланади.

Масалан, Жиноят кодексининг 266-моддасида «Транспорт воситаларининг ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш» жинояти учун муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ҳамда озодликдан маҳрум этиш санкциялари белгиланган.

Санкциянинг юқоридаги турларини белгиланиши судга қайси жазо турини белгилашни ва унинг миқдори қандай бўлишини белгилаб беради. Санкциянинг тузилиши диспозициянинг хусусиятига боғлиқ: жиноятнинг ижтимоий хавфи қанча юқори бўлса, жазо ҳам шунча қаттиқ бўлади; аниқ бир жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиги қанча юқори бўлса, санкциянинг доираси ҳам шунча кенг бўлади.

Жиноят ҳуқуқий норма давлат органи орқали таъминланадиган, унинг қоидалари бузилган ҳолларда жиноий жавобгарликка тортиш ва жазо чорасини қўллаш ҳолатини вужудга келтирувчи жиноят қонуни билан белгиланган юриш-туриш қоидаси.

Жиноят ҳуқуқий нормани жиноят қонуни моддасидан фарқлаш лозим. Жиноят қонуни нормаси — бу юриш-туриш қоидаси, жиноят қонуни моддаси эса, бу унинг ифодаланиш шакли. Жиноят ҳуқуқи нормаси фақат жиноят қонуни билан белгиланади, ҳуқуққа хилофлилик тақиқланган ижтимоий хавfli қилмишнинг ҳуқуқий ифодаси ҳисобланади.

Жиноят ҳуқуқи нормаси ҳар доим муайян юриш-туриш қоидасини белгилайди: одам ўлдирмаслик, ўғирлик қилмаслик кабилар. Бу талабларни бажариш билан бирга шахсларни ижтимоий ҳаётдаги турли вазиятларда қандай ҳаракат қилиши кераклигини белгилайди.

Жиноят қонунининг ихтисослаштирилиши *биринчидан*, бошқа ҳуқуқ соҳаларидан фарқли равишда ижтимоий муносабатларни ҳимоя қилиш орқали тартибга солинади, *иккинчидан*, жиноят ҳуқуқи санкцияси бошқа ҳуқуқ соҳаларида мавжуд бўлмаган жавобгарлик ва давлатнинг мажбурлов чораси бўлган жазони қўллайди.

Жиноят ҳуқуқи нормаси барча фуқароларга ёхуд муайян доирадаги шахсларга нисбатан (мансабдор шахсларга, ҳарбий хизматчиларга) қўлланилади. Жиноят қонунининг амал қилиши у қонуний кучга кирган пайтдан бошланади. Худди шу пайтдан бошлаб жиноят қонунининг тартибга солувчи функцияси ҳаракатга келади.

2.3. Жиноят қонунини шарҳлаш

Ҳуқуқ нормаларини шарҳлаш — бу тафаккур жараёни бўлиб, у кодексдаги атамалар ва ифодаларнинг маъносини кўрсатиш асосида жиноятлар ва жазолар тўғрисидаги ҳуқуқ нормаларини тушунтиришдан иборат. Ўзбекистон Республикаси «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонунининг 31-моддасига кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларни шарҳлаш норматив-ҳуқуқий ҳужжатда ноаниқликлар топилган ёки у амалиётда нотўғри ва мантиққа зид тарзда қўлланилган ҳолларда амалга оширилади. Лекин шарҳлаш жараёнида норматив-ҳуқуқий ҳужжатларга тузатишлар, қўшимчалар ва аниқлаштирувчи нормалар киритилишига йўл қўйилмайди. Қонунларга Конституциявий суд, қонун ости ҳужжатларига эса, уларни қабул қилган органлар расмий шарҳ беради.

Қонунни шарҳлашнинг мақсади қонун талабидан келиб чиққан ҳолда уни аниқ тушунтиришдан иборатдир. Жиноят қонунини шарҳлаш субъекти, шарҳлаш усули ва шарҳлаш ҳажмига кўра қатор гуруҳларга бўлинади.

Кодексни шарҳловчи субъектига кўра: легал шарҳлаш, суд томонидан шарҳлаш, илмий (доктринал) шарҳлаш турларига бўлинади.

Легал шарҳлаш қонун асосида ваколат берилган давлат органи томонидан амалга оширилади. Бу шарҳлаш расмий бўлиб, мажбурий аҳамиятга эгадир. Бу шарҳлаш аутентик шарҳлаш, деб ҳам юритилади. Ўзбекистон Республикаси

Конституциясига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси Конети-туциявий суди шундай ваколатга эга бўлган органдир. Қонунни шарҳлашнинг бу тури қонуний кучга эга бўлади. Бундай шарҳлаш янги қонунни вужудга келтирмайди, балки амалдаги қонунларни тушунтиради.

Суд томонидан ёки казуал шарҳлаш суд томонидан аниқ бир жиной ишни кўришда амалга оширилади ва шу иш учун мажбурий аҳамиятга эга бўлади. Суд томонидан қонунни шарҳлашга Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг қонунларни қўллаш амалиёти тўғрисидаги қарорларини мисол келтиришимиз мумкин. Олий суд пленуми судлов амалиётини ўрганиш ва умумлаштириш натижасида, шунингдек, суд идораларининг, прокуратура ва бошқа қонунни қўллайдиган идораларнинг сўровларига жавоб сифатида ҳам у ёки бу қонунни тушуниш ва татбиқ этишнинг тўғрилигига оид тушунтиришларни беришга ҳақлидир. Бу кўрсатмалар уларни қўлловчи органлар учун мажбурий характерга эга. Масалан, «Савдо соҳасидаги жиноятлар ва бошқа ҳуқуқбузарликлар тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида», «Контрабанда ва божхона қоидаларини бузиш тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми қарорлари ҳам суд шарҳи ҳисобланади. Бу шарҳлаш норматив шарҳлаш деб ҳам юритилади.

Илмий ёки доктринал шарҳлаш илмий муассасалар, ҳуқуқшунос олимлар, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг ходимлари томонидан қонунга берилган шарҳлардир. Ушбу шарҳлаш турини биз илмий мақолаларда, монографияларда учратишимиз мумкин. Доктринал шарҳлаш мажбурий характерга эга бўлмаса-да, лекин жиноят қонунини тўғри тушуниш ва тўғри қўллашда муҳим аҳамиятга эгадир. Шу билан бирга у қонунчиликни такомиллаштиришда, фаннинг тараққиётида муҳим ўрин тутаети.

Шарҳлаш усулига кўра грамматик (филологик) шарҳлаш, систематик шарҳлаш, тарихий шарҳлаш, мантиқий шарҳлаш каби турларга бўлинади.

Грамматик (филологик) шарҳлашда қонун нормалари адабий тил меъёрлари асосида шарҳланади. Бунда қонун нормалари грамматик, синтактик, этимологик қоидалар асосида тушунтирилади. Масалан, Олий суд пленумининг «Контрабанда ва божхона қоидаларини бузиш тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги 1996 йил 27 февралдаги 2-сонли қарорида Жиноят кодексининг 246 ва 182-моддалари диспозициясида

нашарди тугилган ашёларни, товар ва бошқа қимматликларни божхона назоратидан четлаб, Ўзбекистон божхона чегарасидан қонунга хилоф равишда ўтказиш деганда, нималарнинг тушунилиши лозимлиги шарҳлаб берилган.

Тизимли шарҳлаш қонуннинг турли нормаларини бошқа қонунлари билан таққослаб ва изоҳланадиган норманинг қонунчилик тизимидаги, амалдаги жиноят қонунидаги тугган ўрни мазмунан тушунтирилади ва бошқа қонун нормаларидан фарқлаб кўрсатилади. Масалан, содир этилган жиноят натижасида баданга оғир шикаст етказилган бўлса, қилмишни Жиноят кодексининг қайси моддаси билан квалификация қилиш лозимлигини аниқлаш учун тизимли шарҳлаш, яъни Жиноят кодексининг 104, 106, 107, 108 ва бошқа қатор моддалари қиёсий таҳлил қилиниши зарур бўлади.

Тарихий шарҳлаш ҳуқуқ нормаси қабул қилинган давлатда мавжуд бўлган ижтимоий, иқтисодий, сиёсий вазият, ушбу ҳуқуқ нормасини қабул қилинишига сабаб бўлган ҳолатларни аниқлашга қаратилади. Бунда амалдаги қонуннинг маъноси, тарихан мазкур нормани ишлаб чиқиш ва қўллаш билан боғлиқ материаллар асосида, шунингдек, унинг илгариги кўринишлари билан таққосланади.

Мантиқий шарҳлаш. Ҳар қандай шарҳлаш мантиқ қоидалари асосида шарҳланади.

Жиноят қонунини ҳажмига кўра шарҳлаш эса мувофиқ (сўзма-сўз), кенгайтирилган, чекланган шарҳлаш турларига бўлинади.

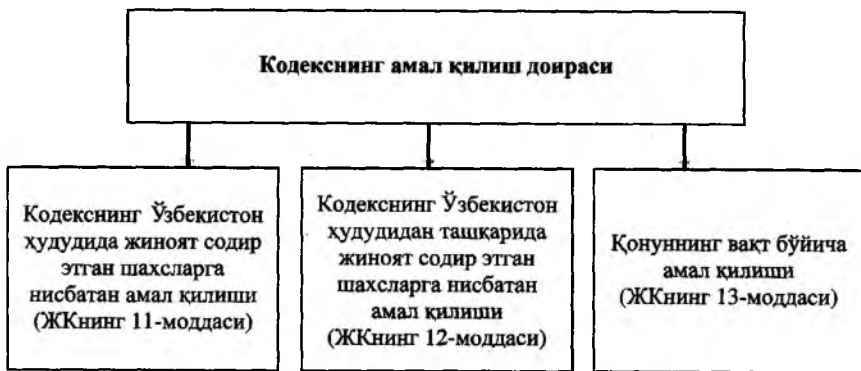
Мувофиқ (сўзма-сўз) шарҳлаш, қонун матнига айнан мос равишда шарҳ берилишидир, яъни норманинг маъноси ва мазмуни унинг қонундаги матнига мос равишда сўзма-сўз ифодаланган бўлиши керак.

Кенгайтирилган шарҳлашда қонунни унинг матнидан кўра, мазмун кенгроқ очиб берилиши тушунилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг «Контрабанда ва божхона қоидаларини бузиш тўғрисидаги ишлар бўйича суд амалиёти ҳақида»ги 1996 йил 27 февралдаги 2-сонли қарорида, Жиноят кодексининг 246 ва 182-моддалари диспозициясида назарда тутилган ашёларни товар ва бошқа қимматликларни божхона назоратидан яшириб, Ўзбекистон Республикасининг божхона чегарасидан қонунга хилоф равишда ўтказиш деганда, уларни хуфия жойлардан ва топишни қийинлаштирадиган усуллардан фойдаланиб ёки бир тусдаги ашёга иккинчисининг кўринишини бериб ўтказиш тушунилиши лозимлиги кенгроқ тушунтириб ўтилган.

Чегараланган шарҳлаш деганда, қонун матнига айнан белгиланган маъно берилмай, балки уни чегараланган маънода бериш тушунилади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 25-моддасидаги жиноятга суиқасд қилиш қасддан содир этилади. Аммо қасд тўғри ва эгри қасдларга (Жиноят кодексининг 21-моддаси) бўлинади. Жиноят кодексининг 25-моддасида қасднинг аниқ тури кўрсатилмаган. Жиноят ҳуқуқи фани ва суд амалиётида жиноят содир этишга суиқасд қилиш фақат тўғри қасд билан содир этиладиган жиноятларда бўлади, деб ҳисобланади. Бунда жиноят қонуни матни чегаралаб берапти.

Чегараланган ва кенгайтирилган шарҳлаш қўлланилганида, қонун мазмунининг ҳажмини ўзгартирилишига, янги ҳуқуқий нормаларнинг ижод қилинишига йўл қўйилмайди.

2.4. Жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилиши

Жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилиши ҳудудийлик, фуқаролик, универсал ва аниқлик принципларига асосланади. Жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилиши ҳақидаги масала муҳим сиёсий аҳамиятга эгадир, чунки бу масала давлатимизнинг мустақиллиги ва суверен ҳуқуқи билан бевосита боғлиқдир.

Жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилиши Жиноят кодексининг 11–12-моддаларида берилгандир. Жиноят кодексининг 11-моддасида Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноят содир этган шахсларга нисбатан татбиқ этиладиган қоидалар белгилаб берилган. Унга мувофиқ қилмиш:

1. Ўзбекистон ҳудудида бошланган, тамомланган ёки тўхтатилган бўлса;

2. Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида содир этилиб, жиноий оқибати эса Ўзбекистон Республикаси ҳудудида юз берган бўлса;

3. Ўзбекистон ҳудудида содир этилиб, жиноий оқибати эса Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида юз берган бўлса;

4. Бир неча қилмишлардан иборат ёки бошқа қилмишлар билан биргаликда содир этилган бўлиб, унинг бир қисми Ўзбекистон ҳудудида юз берган бўлса, Ўзбекистон ҳудудида содир этилган жиноят, деб топилади.

Ўзбекистон байроғи остида ёки Ўзбекистон портида рўйхатга олинган денгиз ёки ҳаво кемаси Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида бўлиб, чет эл давлати ҳудуди ҳисобланмаган жойда жиноят содир этилса, бундай жиноят учун ушбу кодексга мувофиқ жавобгарликка тортилади.

Жиноят кодексининг 11-моддасига биноан жиноятга тайёргарлик ёки суиқасд қилиш чет элда амалга оширилиб, Ўзбекистон ҳудудида тугатилса ёки жиноий оқибат рўй берса, жиноят республика ҳудудида содир этилган, деб ҳисобланади. Ушбу моддадаги қоидаларга кўра, агар жиноятга тайёргарлик кўриш, далолат қилиш, ёрдамчилик чет эл давлатларда содир этилса-ю, бажарувчи Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ҳаракат қилган бўлса ёки аксинча, иштирокчилик Ўзбекистон ҳудудида рўй бериб, бажарувчи чет элда ҳаракат қилган бўлса, жиноят Ўзбекистон ҳудудида содир этилган ҳисобланади.

Агар қонунлар, халқаро шартномалар ёки битимларга мувофиқ чет эл фуқароларининг жавобгарлиги тўғрисидаги масала Ўзбекистон Республикаси судларига тегишли бўлмаса, улар Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноят содир этган ҳолда халқаро ҳуқуқ нормаларига мувофиқ ҳал қилинади.

Жиноят кодексининг 11-моддасида ифодаланган ҳудудийлик принципи шуни англатадики, бу принцип давлат ҳокимиятининг суверенитетидан келиб чиқади ва унинг ҳуқуқда, хусусан, жиноят ҳуқуқида ифодаланиши бўлиб ҳисобланади. Давлат суверенитетлиги ва ҳудудийлик принципи давлат ҳокимияти муайян ҳудуд доирасида чегараланганлиги ва унинг қонунлари ушбу ҳудуддагина амал қилишини англатади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида жиноят содир этган ҳар бир шахс унинг Ўзбекистон Республикаси фуқароси, чет эл фуқароси ёки фуқаролиги бўлмаган шахс бўлишидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг тегишли моддаси билан жавобгарликка тортилади. Ер қурасининг муайян бир қисмида Ўзбекистоннинг мустақил ҳудудга эга эканлиги унинг суверен давлат бўлишини таъминлайди. Давлатнинг ҳудуди деганда,

Ўзбекистон суверенитети остида бўлган ҳудуд тушунилади. Бу ҳудуд қуруқлик, сув ва ҳаво йўллари чегараси билан белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси ҳудудига дипломатик ва консулликлар жойлашган чет давлатдаги ҳудудлар ҳам киради. Улар жойлашган ҳудуд халқаро ҳуқуқнинг умумэтироф этилган нормаларига кўра экстерриториал, яъни уларда жиноят содир этилса, маҳаллий қонунчиликка эмас, миллий қонунчиликка асосан жавобгарлик масаласи ҳал қилинади. Шунинг учун дипломатик ваколатхоналар ва консуллик муассасаларида содир этилган жиноятлар Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги билан жавобгарликка тортилади. Республикада бошқа давлатларнинг ваколатхоналари ҳудудида содир этилган жиноятлар ҳам шундай ҳал қилинади. Ваколатхона ҳудуди сифатида нафақат ваколатхона бинолари, шунингдек, бу бино жойлашган ер участкаси, ушбу давлат ҳудуди юрисдикциясида иммунитетга эга бўлган ваколатхона бошлиқлари, хизматчилари томонидан эгалланган яшаш жойлари, уларнинг машиналари ҳам ҳисобланади.

Агар жиноят ваколатхона ҳудуди ёки унинг хизматчиларига қарши Ўзбекистон ҳудудида туриб содир этилса, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида содир этилган, бошқа ҳолларда эса бошқа давлат ҳудудида содир этилган ҳисобланади.

Ер юзи чегараси — халқаро битимлар билан белгиланган давлат чегарасидир. Ер юзи чегарасига сув билан қопланмаган ҳудудлар, шунингдек, ороллар киради. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида сунъий равишда ҳосил қилинган ҳудудлар ҳам, масалан, сунъий ороллар, сувда қурилган уй, шунингдек, техник қурилмалар, масалан, кўприклар, сув ости қувурлари ҳам ер юзи чегараси ҳисобланади. Анклавлар (бошқа давлат чегаралари билан тўрт томондан ўралган ва денгизга чиқиш мумкин бўлмаган ҳудудлар), шунингдек, қаттиқ ҳолдаги сув ресурслари — музликлар ҳам ер юзи чегараси сифатида кўрилади.

Сув чегараси — давлат ҳудудидаги суюқлик ҳолида мавжуд бўлган сувлардир. Сув чегараси ички ва ҳудудий сувларга бўлинади. Ер ости сувлари ва минерал сувлар сув чегарасига кирмайди.

Агар сув (кўллар, дарёлар) бир неча давлат чегараси доирасида бўлса, кўллар махсус чегара белгилари билан, дарёлар сув оқими ўрта қисмидан чегараланади. Масалан, Ўзбекистон билан Афғонистон чегараси Амударёнинг баъзи ҳудудларида сув ўртаси ҳисобланади. Очiq денгиз ва океанлар

ҳеч бир давлатнинг ҳудуди ҳисобланмайди. Денгиз ва океанлар билан туташган давлатнинг сув чегараси эса халқаро битимлар билан белгиланади. Ўзбекистон Республикасининг жиноят қонунининг амал қилиш доираси қайси давлат ҳудудида бўлишидан қатъи назар, Ўзбекистон Республикасининг ҳарбий кемалари ва самолётларига нисбатан ҳам амал қилади. Жиноят қонунининг амал қилиш доираси очиқ денгизда сузаётган ҳарбий бўлмаган кемалар ва улар устидаги ҳаво ҳавзаларида учаётган самолётларга нисбатан ҳам амал қилади.

Ҳаво ҳавзаси деганда, қуруқлик ва сув устидаги ҳудуд тушунилади.

Жиноят кодексининг 11-моддасида белгиланган тўрт ҳолат нафақат ўзининг мазмуни жиҳатидан объектив ҳисобланади, балки қонун бу ҳолатда жиноят таркиби белгиларининг объектив томонига қараб белгилаган. Бу элементлар бевосита жиноят объектив томонини ташкил этади. Бошқа белгилар жиноятни содир этиши ҳудудини аниқлашга таъсир кўрсатмайди, аммо суд ва тергов органлари томонидан кўриб чиқиши лозим.

Жиноят кодексининг 11-моддаси жиноят содир этилган ҳудудни унинг намоён бўладиган турли шакллариغا нисбатан (жиноятга тайёргарлик кўриш, суиқасд қилиш, иштирокчиликда жиноятни содир қилиш) жиноят таркибига доир қоидаларни аниқлаш имконини беради.

Қонунга кўра, жиноят таркибига объектив томондан фақат ижтимоий хавfli бўлган қилмишларгина киритилади, жиноятнинг оқибати эса бунга киритилмайди, чунки қилмишни юридик баҳолаш учун келиб чиқаётган оқибат эътиборга олинмайди, муайян ижтимоий хавfli қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) содир этилган жой жиноятнинг содир этилган жойи ҳисобланади.

Жиноят таркибининг объектив томонга ижтимоий хавfli қилмиш билан бир қаторда жинoий оқибатлар ҳам киритилади, қоидага кўра, муайян ижтимоий хавfli оқибат рўй берган жой қилмиш содир этилган жой деб ҳисобланади. Бу қоида Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида бошланган, лекин оқибати эса Ўзбекистон ҳудудида рўй берган қилмишларга нисбатан ҳам татбиқ этилади.

Узоққа чўзилган, давомли, мураккаб таркибли жиноятларнинг жойини аниқлаш ҳам муҳим аҳамиятга эга бўлиб, улар бир неча давлат ҳудудларида бажарилган ҳолларда пайдо бўлади. Жиноят кодексининг 11-моддаси 2-қисми «г» бандига мувофиқ,

агар Ўзбекистон ҳудудида бошқа қилмишлар билан қўшилиб ёки муқобил равишда ягона мураккаб жиноятни вужудга келтирган ҳаракатларнинг фақат бир қисми бажарилган, бошланган, тугатилган ёки тўхтатилган бўлса, у ҳолда жиноят содир этилган жойни Ўзбекистон Республикасининг ҳудуди, деб ҳисобланиши лозим.

Иштирокчилиқда содир этилган жиноятлар жойини белгилашда бажарувчининг жинойий хатти-ҳаракатини амалга оширган жойини инобатга олиш керак. Шу боисдан агар ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар ўз фаолиятларини Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида амалга оширган, айти пайтда бажарувчи муайян жиноят тартибини қисман ёки тўлиқ Ўзбекистон ҳудудида бажарган бўлса, у ҳолда, бундай жиноятни содир этилган жойи деб топилиб, барча жиноят иштирокчилари учун ҳам Ўзбекистон Республикаси ҳудудини белгилаш даркор. Ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи ўз вазифаларини Ўзбекистон ҳудудида бажарган бўлса-ю, лекин бажарувчи жиноятни мазкур ҳудуддан ташқарида содир этган ҳолларда ҳам масала худди шундай ҳал қилинади.

Жиноят кодексининг 11-моддаси 4-қисмига мувофиқ, шунингдек, «Чет эл давлатларининг дипломатик ва консуллик ваколатханалари тўғрисида»ги Низомга кўра, қуйидагилар жиноят юрисдикциясидан, яъни шахсий иммунитетдан фойдаланадилар ва дахлсиз ҳисобланишади:

- 1) дипломатик ваколатхоналар бошлиқлари (элчи, ишончли вакил);
- 2) маслаҳатчилар;
- 3) савдо вакиллари ва уларнинг ўринбосарлари;
- 4) ҳарбий-денгиз ва ҳарбий ҳаво атташелар;
- 5) секретар-архивариуслар;
- 6) уларнинг оила аъзолари ва улар билан бирга яшовчилар.

Ўзбекистон Республикасида Жинойий юрисдикциядан чекланган даражада консуллик хизматидаги мансабдор шахслар, дипломатик ваколатхоналар ходимлари, шунингдек, халқаро ташкилотларнинг вакиллари ва мансабдор шахслари, парламент ва ҳукумат делегацияларининг аъзолари фойдаланишади.

Ҳудудий дахлсизлик ҳуқуқидан фойдаланувчи шахслар доираси манфаатдор тарафларнинг келишувига мувофиқ кенгайтирилиши мумкин. Ҳудудий дахлсизлик ҳуқуқи, шунингдек, дипломатик ваколатхоналарнинг ҳудуди, хизмат ва турар жойларига ҳам тааллуқли ҳисобланади. Аммо бу ҳуқуқ дипло-

матик вакиллик функциялардан тўғри келмайдиган мақсадларда фойдаланиш ҳуқуқини бермайди.

Жиноят кодексининг 12-моддаси жиноят қонунида назарда тутилган **фуқаролик принцига** мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида жиноят содир этган шахсларга нисбатан амал қилиниши белгиланган. Ўзбекистон Республикаси «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонунининг 29-моддасига кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжатларнинг амал қилиши Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ва юридик шахсларга, агар Ўзбекистон Республикасининг халқаро шартномасида бошқача қоида белгиланмаган бўлса, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси ҳудудидаги чет эллик юридик шахсларга, чет эл фуқароларига ва фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан татбиқ этилади.

Фуқаролик принципи Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг ҳудудийлик принципи бўйича амал қилишини тўлдирувчи ва ривожлантирувчи принцип бўлиб ҳисобланади.

Фуқаролик принцига мувофиқ, Ўзбекистон Республикаси фуқаролари ёки Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар республика ҳудудидан ташқарида жиноят содир этганда ҳам Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси билан жавобгарликка тортилади. Бунинг учун улар ўша давлат судининг ҳукми билан жавобгарликка тортилмаган бўлишлари лозим.

Жиноят кодексининг 12-моддаси 3-қисмида жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилиши **универсаллик принцига** асосланиши белгилаб қўйилган. Унга кўра, чет эл фуқаролари, шунингдек, Ўзбекистон ҳудудида доимий яшамайдиган фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида содир этган жиноятлари учун фақат халқаро шартномалар ва битимларда назарда тутилган ҳоллардагина Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси бўйича жавобгарликка тортиладилар.

Жиноят кодексининг 12-моддаси 1-қисмида қатор шартлар мавжуд. Бу шартлар фуқаролик принципининг қуйидаги элементларини ифодалайди:

- 1) алоҳида белгиланган субъектив таркиб;
- 2) ушбу принципнинг амал қилиш ҳудуди;
- 3) жинойий жавобгарликка тортиш асоси;
- 4) Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига мувофиқ жавобгарликка тортишни истисно қилувчи ҳолатлар.

Фуқаролик принципнинг аниқ белгиланган субъектив таркиб белгиси жиноят қонунининг қонунда кўрсатилган шахслар тоифасига, яъни республика фуқаролари ва республика ҳудудида доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар нисбатан амал қилишини англатади.

Ўзбекистон Республикаси фуқароси – бу қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси фуқароси, деган ҳуқуқий мақомга эга бўлган шахслардир. Ўзбекистон Республикаси фуқаролигини тасдиқловчи ҳужжатларга паспорт, паспорт олингунга қадар туғилганлик гувоҳномаси киради.

Фуқаролиги бўлмаган шахслар Ўзбекистон ҳудудида яшовчи республикамиз фуқароси ҳисобланмаган ва ўзининг бошқа давлат фуқароси эканлигини тасдиқловчи ҳужжатга эга бўлмаган шахслардир. Жиноят кодексининг 12-моддасига кўра, бошқа давлат ҳудудида жиноят содир этган ҳар қандай шахслар эмас, балки Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар жинойий жавобгарликка тортилади. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида доимий яшовчи фуқаролиги бўлмаган шахслар деганда, доимий яшаш учун рухсат берилган шахслар тушунилади.

Фуқаролик принципнинг яна бир элементи Жиноят кодексининг ҳудудийлик принципи ҳисобланади. Фуқаролик принципи жиноят Ўзбекистон Республикасидан ташқарида содир этилганлиги истисно қилинувчи ҳолат сифатида қўлланилади.

Жинойий жавобгарликка тортиш асоси Жиноят кодексига мувофиқ белгиланади. Кодексга кўра, жавобгарликка тортиш учун жиноятнинг бошқа давлат ҳудудида содир этилган бўлишини белгилайди. Бу ҳолатда муайян қилмишни жиноят, деб ҳисоблаш учун қуйидаги икки шарт талаб қилинади:

1) қилмиш қайси давлатда содир этилган бўлса, шахснинг ана шу давлат қонуни билан жинойий жавобгарликка тортилиши белгиланганлиги;

2) бу қилмишни Жиноят кодексига кўра, жиноят деб квалификация қилиниши.

Жиноят қонунини ҳудуд бўйича амал қилишининг *универсаллик принципи* халқаро жиноятчиликка қарши кураш шаруратидан келиб чиққан бўлиб, унинг мазмуни шундан иборатки, ҳар бир давлат унинг ҳудудида халқаро битимларда кўзда тутилган жиноятларни содир этган чет эл фуқароларига нисбатан ўз жиноят қонунини қўллаш ҳуқуқига эгадир.

Бундан ташқари бошқа давлатлар жиноят қонунини жиноят қонунини ҳудуд бўйича амал қилишининг *аниқлик принципи*

ҳам мавжуд. Бу принципга кўра, қилмиш давлат ёки унинг фуқаролари манфаатларига зарар етказса, ҳар бир давлат ўз ҳудудидан ташқарида жиноят содир этган чет эл фуқаролари ёки фуқаролиги бўлмаган шахсларга нисбатан ўз жиноят қонунини татбиқ этади.

Агар Ўзбекистон Республикаси фуқароси чет эл давлати ҳудудида жиноят содир этган бўлса, халқаро битим ва шартномаларда бошқача ҳол назарда тутилмаган бўлса, унинг ушлаб берилиши мумкин эмас. Агар халқаро битимларда ёки шартномаларда жиноятчиларни ушлаб бериш назарда тутилган бўлса ва уларга Ўзбекистон Республикаси қўшилган бўлса ҳамда Олий Мажлис томонидан ратификация қилинган бўлса, жиноятчи ушлаб берилиши мумкин. Бу халқаро жиноятчиларни ушлаб бериш принципи дейилади. Бу принципга мувофиқ, жиноят содир этган шахс жиноят содир этилган давлатга ёки жиноят қаратилган давлатга ёхуд қайси давлатнинг фуқароси бўлса, ўша давлатга топширилади. Жиноятчиларни ушлаб бериш (экстрадиция) икки томонлама шартномалар (масалан, ўзаро ҳуқуқий ёрдам тўғрисидаги) асосида тартибга солинади.

2.5. Жиноят қонунининг вақт бўйича амал қилиши

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 13-моддаси 1-қисмига кўра, қилмишнинг жиноийлиги ва жазога сазоворлиги ана шу қилмиш содир этилган пайтда амалда бўлган қонун билан белгиланади. Жиноят қонунини вақт бўйича амал қилишини тўғри белгилаш қўйидаги шартларга асосланиши керак:

1. Қонуннинг амал қилиш вақтини аниқлаш зарурлиги;
2. Жиноят содир этилган вақтни аниқлаш.

Кучга кирган ва кучини йўқотмаган қонун амалда, деб ҳисобланади. Ҳар бир аниқ ҳолатда жиноят содир этилган пайтда амалдаги жиноят қонуни кучга кирганлигини аниқлаш муҳим ўрин тутади.

Ўзбекистон Республикасида қонун ҳужжатларини қабул қилиш ва уларни кучга кириши, амалда бўлиши Ўзбекистон Республикасининг «Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида»ги ва «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонунлари билан тартибга солинади.

Ўзбекистон Республикасининг «Қонун лойиҳаларининг умумхалқ муҳокамаси тўғрисида»ги Қонунига кўра, Қонун лойиҳаларини умумхалқ муҳокамасига қўйиш ташаббуси

қонунчилик ташаббуси ҳуқуқига эга бўлган органлар ва шахсларга, шунингдек, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг қўмиталари ва комиссияларига тегишлидир. Қонунларнинг умумхалқ муҳокамаси тўғрисидаги қонун Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан қабул қилинади. Қонун лойиҳалари умумхалқ муҳокамаси учун «Халқ сўзи», «Народное слово» газеталарида, уларни умумхалқ муҳокамасига қўйиш ҳақида қарор қабул қилинганидан кейин ўн кундан кечиктирмай эълон қилинади. Улар махсус нашрларда ва оммавий ахборот воситаларида ҳам чоп этилиши мумкин. Қонун лойиҳасининг умумхалқ муҳокамаси ихтиёрийлик, тенглик, ошкоралик, ҳамма учун очиқлик ва эркин фикр билдириш принциплари асосида амалга оширилади.

«Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонуннинг 26-моддасига кўра, «Ўзбекистон Республикаси Қонунлари ва Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қарорлари, шунингдек, маҳаллий давлат ҳокимияти органларининг қарорлари, агар ҳужжатларнинг ўзида бошқа муддат кўрсатилган бўлмаса, расман эълон қилингандан сўнг ўн кундан кейин кучга киради». Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар расмий нашрларда эълон қилиниши керак. Ҳамманинг эътибори учун эълон қилинмаган қонун асосида ҳеч ким судланиши, жазога тортилиши ёки мол-мулкидан маҳрум қилиниши мумкин эмас. Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Ахборотномаси, «Халқ сўзи» ва «Народное слово» газеталари Ўзбекистон Республикасининг Қонунлари, Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлисининг Қарорлари, Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонлари эълон қилинадаган расмий манба ҳисобланади.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжат, агар унинг матнида бошқа изоҳ берилмаган бўлса, муддатсиз амал қилади. Қонун амал қилишининг вақтинчалик муддати бутун ҳужжат учун ёки унинг қисмлари учун белгиланиши мумкин. Бундай ҳолда ҳужжат (ёки унинг қисми) қайси муддатга ёки қандай ҳодиса юз бергунга қадар ўз кучини сақлаб қолиши кўрсатилиши зарур.

Норматив-ҳуқуқий ҳужжатни қабул қилган орган белгиланган муддат тугагунига ёки ҳодиса юз бегунига қадар ҳужжатнинг амал қилишини янги муддатга, бошқа ҳодиса юз бергунга қадар узайтириш тўғрисида ёки ҳужжатга муддатсиз тус бериш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин.

Норматив ҳуқуқий-ҳужжат (қисми)нинг амал қилиши куйидаги ҳолларда тугатилади:

- норматив ҳуқуқий-ҳужжат (қисми) мўлжалланган муддат тугаганда ёки ҳодиса бошланганида;
- норматив ҳуқуқий-ҳужжат (қисми) қонунда белгиланган тартибда конституциявий эмас, деб топилганида;
- норматив ҳуқуқий-ҳужжат (қисми) ўз кучини йўқотган, деб топилганида;
- норматив ҳуқуқий-ҳужжат (қисми) қонунда назарда тутилган ҳолларда бекор қилинганида.

Жиноят кодексининг 13-моддаси 1-қисмида ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг содир қилиш вақти жиноят тамомланган вақт деб ҳисобланган бўлса, ижтимоий қилмиш бажарилган вақт жиноят содир қилинган вақт, деб топилади. Бу қоида формал таркибли жиноятларга нисбатан амал қилади.

Агар Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида жиноий оқибат юз бериши билан жиноят тамом бўлган, деб ҳисобланган бўлса, жиноий оқибат юз берган пайт жиноят содир этиш вақти, деб топилади. Бу қоида эса моддий таркибли жиноятларга нисбатан амал қилади. Узоққа чўзилган жиноятлар (масалан, дизертирлик) унинг тўхтатилиши, яъни жиноятчининг ушланиши билан тамом бўлган ҳисобланади.

Давомли жиноятлар (масалан, қалбаки ҳужжатдан фойдаланиб, бир неча марта давлат ёки жамоат мулкани талон-тарож қилиш) охириги маротаба содир қилинган жиноий ҳаракатдан бошлаб тамомланган ҳисобланади. Демак, давомли жиноятлар учун жавобгарлик жиноят тўхтатилган ёки жиноятларнинг охиригиси тамом бўлган вақтда амалда бўлган қонун асосида ҳал қилинади. Иштирокчиликда содир қилинган жиноятлар бажарувчи жиноятнинг объектив томонини бажарган вақтидан тугалланган ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонунининг 27-моддасига кўра, норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар орқага қайтиш кучига эга эмас ва улар амалга киритилганлигидан кейин юзага келган муносабатларга нисбатан татбиқ этилади. Қонун, у амалга киритилишига қадар юзага келган муносабатларга нисбатан, агар бу ҳоллар қонунда бевосита назарда тутилган бўлса, татбиқ этилиши мумкин. Агар қонун хатти-ҳаракатлар содир этилган пайтда жавобгарликка сабаб бўлмаган ёки енгилроқ жавобгарликка сабаб бўлган хатти-ҳаракатлар учун жисмоний шахсларнинг жавобгарлигини белгилаш ёки кучайтиришни назарда тутса ёхуд жисмоний

шахсларга моддий зарар келтирса, қонунга орқага қайтиш кучини бериш мумкин эмас.

Жиноят кодексининг 13-моддаси 2-қисмида ҳам жиноят қонунини орқага қайтиш кучи тушунчаси ва принципи ифодаланган.

Бирор қилмишни содир этган шахс учун янги қонун кучга киргунига қадар, шунингдек, жазони ўтаётган ва ўтаб турганлар учун айна вақтда, аввал судланган бўлсалар, уларга нисбатан ҳам янги қонунга кўра иш юритилади, яъни янги қонун қилмишининг жиноийлигини бекор қилиши, жазони енгиллаштириши ёки бошқача тарзда жиноятни содир этганлар ҳолатини енгиллаштириши мумкин.

Қилмишнинг жиноийлигини бекор қилиш деганда, жиноят қонунини қилмишни жиноятлар қаторидан чиқарадиган қонун тушунилади. Бу қонун кучга кирган кундан бошлаб, шундай қилмишларни содир этган шахсларга нисбатан тергов идораларида ва судлардаги жиноий ишлар тўхтатилиши лозим. Жазони ўтаётганлар илгари судланган ҳолларда улар судланган, деб топилмайди.

Қуйидагилар жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар ҳисобланади:

- а) янги қонунда муқобил санкция назарда тутилиб, жазолардан бири енгилроқ бўлса;
- б) янги қонунда жазонинг энг кўп қисми ёки энг кам қисми камайтирилган бўлса. Енгилроқ турдаги жазо тури назарда тутилган бўлса;
- в) янги қонунда қўшимча жазо назарда тутилмаган бўлса;
- г) янги қонунда бошқа енгилроқ турдаги жазо назарда тутилган бўлса.

Янги жиноят қонунининг қаттиқ ёки юмшоқлигини баҳолашда нафақат норманинг санкцияси, балки бошқа ҳолатлар ҳам шахснинг аҳволини енгиллаштирадиган ёки оғирлаштирадиган ҳолат, деб баҳолашга хизмат қилиши мумкин. Масалан, шартли равишда жазодан озод қилиш шартларининг ўзгариши, судланганлик муддатининг тугаши ёки олиб ташланиши шартларининг ўзгариши, шартли ҳукм қилишда синов муддатининг қисқариши, жиноий жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш муддатининг ўзгариши ва бошқалар, **шахснинг аҳволини бошқача тарзда яхшилайдиган ҳолатлар,** деб қаралади.

Жиноят кодексининг 13-моддаси 3-қисмига мувофиқ, қилмишни жиноят деб ҳисоблайдиган, жазони кучайтирадиган ёки шахснинг ҳолатини бошқача тарзда ёмонлаштирадиган қонун орқага қайтиш кучига эга эмас. Ўзбекистон Республикаси «Норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар тўғрисида»ги Қонунининг 27-моддасида ҳам бу қоида мустақкамлаб қўйилган, яъни агар қонун хатти-ҳаракатлар содир этилган пайтда жавобгарликка сабаб бўлмаган ёки энгилроқ жавобгарликка сабаб бўлган хатти-ҳаракатлар учун юридик ва жисмоний шахсларнинг жавобгарлигини белгилаш ёки кучайтиришни назарда тутса ёхуд юридик ва жисмоний шахсларга моддий зарар келтирса, у орқага қайтиш кучига эга, деб белгилаб қўйилган.

-
1. Жиноят қонуни ва унинг белгилари нималардан иборат?
 2. Жиноят қонунининг амал қилиш доираси деганда, нимани тушунасиз?
 3. Жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилиши қандай принципларга асосланади ва бундай принципларнинг белгиланишидан мақсад нима?
 4. Жиноят қонуни қайси ҳолларда орқага қайтиш кучига эга? Уларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтинг.

3-боб. ЖИНОЯТ ВА ЖИНОЯТЧИЛИК ТУШУНЧАСИ

3.1. Жиноят тушунчаси

Жиноят тушунчаси жиноят ҳуқуқи фанининг предметини ташкил этувчи категориялардан бири ҳисобланади. Жиноят ҳуқуқида бошқа ҳуқуқ тармоқлари учун база ҳисобланган «жиноят» тушунчасининг моҳияти очиб берилган. Жиноят ҳуқуқининг асосий вазифаси шахс ва жамият ўртасида юзага келадиган низоларнинг ижтимоий хавфли эканлиги ва уларнинг жиноят ҳуқуқий тартибга солиниши кераклигини белгилашдан иборатдир.

«Жиноят» тушунчасига жиноят-ҳуқуқий характердаги таъриф биринчи бор 1791 йилда қабул қилинган Франция Жиноят кодексида белгиланган бўлиб, ушбу таъриф формал тусга эга бўлса-да, унда «Жиноят — бу амалдаги жиноят қонуни билан жазоланадиган қилмишдир», дея таъриф берилган эди.

Жиноят — бу ижтимоий ва ҳуқуқий ҳодиса ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 2-моддасида кўрсатилган вазифаларни амалга ошириш мақсадида жиноят тушунчаси белгилаб қўйилган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида жиноят тушунчаси аниқ белгиланган бўлиб, 14-модданинг 1-қисмига кўра, Жиноят кодекси билан тақиқланган, айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жазо қўллаш таҳдиди билан жиноят, деб топилади. Жиноят — шахснинг жиноят қонуни билан тақиқланган маълум бир шаклдаги хатти-ҳаракати ҳисобланади.

Жиноят тушунчаси ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклидаги шахснинг хулқ-атвори (хатти-ҳаракати, фаолияти)ни ифода-лайди. Шу билан бирга, жиноят қонунда руҳий жараёнлар, ўйлар, фикрий хулосалар қанчалик зарар келтирувчи бўлишига қарамай, жиноят ҳисобланмаслиги белгилаб қўйилган.

Жиноятга моддий тушунча бериш ғоят муҳим бўлиб, бу нафақат жиноят ҳуқуқининг ўзига, балки жиноят-процессуал,

жиноят-ижроия ҳуқуқи, криминалистика, криминология ва бошқа ҳуқуқий фанлар учун ҳам зарурдир. Шахс томонидан содир қилинган қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жиноят, деб ҳисобланиши учун у ижтимоий хавфли бўлиши керак.

Ижтимоий хавфлилик — бу жиноят қонуни билан кўриқланадиган манфаатлар (объектлар)га зарар етказилиши ёки шундай зарар етказиш хавфи ҳисобланади.

Демак, шахс томонидан содир қилинган қилмиш жиноят, деб ҳисобланиши учун ижтимоий хавфлилик хусусиятига эга бўлиши керак, бундай қилмиш қуйидаги шаклларда намоён бўлади:

1. **Ҳаракат** — бу фаол хулқ-атвор бўлиб, нафақат шахс тана аъзоларининг (жисмоний) ҳаракатида ифодаланади, у айтилган сўзлар, руҳий характердаги ҳаракатлар, таҳдидлар (кўрқитишлар) орқали ҳам намоён бўлиши мумкин.

2. **Ҳаракатсизлик** — пассив хулқ-атвор бўлиб, бажарилиши шарт ёки мумкин бўлган мажбуриятни уни бажаришнинг реал имкони бўла туриб бажармасликда ифодаланади.

3. **Аралаш жиноятлар** — бу шундай жиноятларки, улар объектив томондан ҳаракат ва ҳаракатсизлик йигиндисидан иборат бўлади ёки бошқача айтганда, ҳаракат ва ҳаракатсизликлар натижаси ҳисобланади. Бундай жиноятлар кўпинча маълум бир қонун бузиш билан боғлиқ бўлади. Масалан, Жиноят кодексининг 204, 260, 266-моддаларида жавобгарлик белгиланган қилмишлар.

Ҳаракат билан содир этилган жиноятлар бир ёки бир неча ҳаракатлардан иборат бўлиши мумкин. Ҳаракат билан содир этилган жиноятларда ҳаракатнинг бошланиши ва тугалланиши бошқа жиноят-ҳуқуқий ҳодисаларни — жиноятдан ихтиёрий қайтиш, зарурий муҳофаа, охириги зарурат, иштирокчилик каби ҳодисаларни белгилаб бериши ҳам мумкин. Масалан, иштирокчиликда амалга оширилаётган ҳаракатларда жиноят ташкилотчи, далолатчи ҳаракатлари билан бошланса, бажарувчи ҳаракати билан тугалланади.

Бундан ташқари, «*жиноий ҳаракат*» жиноят ҳуқуқида такроран содир этилган жиноятлар, узоққа чўзилган ва давомли жиноятларни аниқлашга ёрдам беради. Шунингдек, ҳаракат тушунчаси орқали жиноят содир этиш босқичлари, тамом бўлмаган жиноятларни ҳам аниқлаш мумкин.

Ҳаракатсизлик эса, ҳаракатдан ташқи жиҳатдан ифодаланиш характерига кўра фарқ қилади. Ҳаракатсизлик маълум бир ҳаракатдан сақланиш ёки объектив жиҳатдан бажарилиши зарур ва юридик томондан бажарилиши мажбурий бўлган бир неча

ҳаракатларни бажармасликда ифодаланади. Масалан, ҳоқимият ҳаракатсизлиги (Жиноят кодексининг 208-моддаси).

Жиноий ҳаракатсизлик учун шахсни жавобгарликка тортишда жиноий ҳулқ-атворнинг хусусияти ва таркиби билан бирга қуйидаги уч ҳолатдан келиб чиқиб, ҳаракатсизлик чегарасини ҳам белгилаш керак:

а). Шахснинг маълум бир ҳаракатни бажаришга мажбурийлиги;

б). Маълум бир шароитда бундай мажбуриятларни бажариш имкониятининг мавжудлиги ва бундай имкониятларнинг объектив реаллиги;

в) Шахс томонидан бажарилиши лозим бўлган ҳаракатларнинг бажарилмаслиги¹.

Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноий ҳаракатсизликнинг икки шакли ҳақида сўз юритилади:

1. «Соф» ҳаракатсизлик;

2. «Аралаш» ҳаракатсизлик².

Соф ҳаракатсизлик — қонунда жиноят, деб белгиланган ҳаракатларни бажармасликдан иборат бўлиб, бунда келиб чиққан оқибатдан қатъи назар, ҳаракатни бажармаганлик фактининг ўзи айбдор шахсни жавобгарликка тортиш учун етарли ҳисобланади. Масалан, Жиноят кодексининг 221, 232, 279- моддалари қонунда белгиланган оқибат келиб чиққан ҳоллардагина жиноят, деб ҳисобланадиган ҳаракатсизликни ифодалайди.

Аралаш ҳаракатсизликда субъект техник ёки ижтимоий жараёнларга таъсир қилмаслик туфайли уларнинг зарар етказиш ёки зарар етказиш хавфини вужудга келишига йўл қўйиб беради. Аралаш ҳаракатсизликнинг моҳияти шахснинг бартараф этиши керак ижтимоий хавфли оқибатни бартараф қилмаслигида ифодаланади. Масалан, Жиноят кодексининг 260, 266, 268, 269-моддалари.

Ҳаракатсизликни «соф» ва «аралаш» шаклларга бўлган олимларнинг фикрлари бундай шаклларда бўлиш мезони сифатида ҳаракатсизликнинг хусусиятини эмас, балки жиноий оқибатларнинг қонунчилик томонидан ифодалаш усулини асос қилиб олишган³.

¹ Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. М., «Новый Юрист», КноРус, 1997, стр. 125.

² Н.И. Ветров. Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. М., ЮНИТИ – ДАНА, «Закон и право», 1999, стр. 46, 47.

³ Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. М., «Новый Юрист», КноРус, 1997, стр. 125, 126.

3.2. Жиноят белгилари

Жиноят – ҳуқуқий ходиса сифатида ўзига хос жиҳатлар (томонлари)ни ифодаловчи маълум бир белгиларга эгадир. Ҳар қандай ижтимоий хавфли қилмиш ҳам жиноят ҳисобланмайди, қилмишнинг жиноят, деб ҳисобланиши учун у жиноят қонуни билан ўрнатилган белгиларга ва жиноят таркибига эга бўлиши керак.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида жиноят белгиларини мустақамловчи махсус модда мавжуд эмас. Шу сабабдан жиноят белгилари жиноят қонунинда жиноятга берилган таъриф асосида аниқланади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 14-моддаси 1-қисмида жиноятга қуйидагича таъриф берилган: «Жиноят кодекси билан тақиқланган, айбли ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) жазо қўллаш таҳдиди билан жиноят, деб топилади».

Жиноят қонунинда ўрнатилган жиноят тушунчаси *уч жиноят-ҳуқуқий институтдан* иборат:

- жиноят қонуни;
- жиноят;
- жазо институтлари.

Аммо шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, фақат ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқарган қилмишларгина жиноят ҳисобланмай, балки қонун билан қўриқладиган объектга реал зарар етказиш хавфини келтириб чиқарадиган ижтимоий хавфли қилмишлар ҳам жиноят ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 14-моддаси 2-қисмида «Ушбу кодекс билан қўриқладиган объектларга зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиш реал хавфини келтириб чиқарадиган қилмиш ижтимоий хавфли қилмиш ҳисобланади», дейилган.

Бундан кўриниб турибдики, жиноятга берилган таърифдан келиб чиқиб, қилмишда жиноятнинг барча белгилари бўлсагина, у жиноят деб топилади. Агар муайян зарарли оқибатнинг келиб чиқишида шахснинг айби бўлмаса, бундай қилмиш жиноят ҳисобланмайди. Жиноят ҳуқуқида бундай ҳаракатлар қилмишнинг жинойиллигини истисно қиладиган ҳолатлар, деб айтилади.

Ҳар қандай ижтимоий хавфли қилмишни жиноят, деб ҳисоблаш учун барча жиноятлар учун зарур бўлган жиноятнинг белгилари, шунингдек, шу жиноятда айбли эканлик ва айбнинг шакллари ишлаб чиқилган, ана шу белгилар ва айбнинг бирор шакли мавжуд бўлсагина қилмиш жиноят, деб ҳисобланади.

Юқорида жиноятга берилган таърифдан келиб чиққан ҳолда жиноятнинг қуйидаги белгиларини ажратиш мумкин:

1. Қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги;
2. Қилмишнинг ҳуқуққа хилофлилиги;
3. Қилмишда айбнинг мавжудлиги;
4. Қилмишнинг жазога сазоворлиги.

Биринчи навбатда қонун чиқарувчи жиноятнинг белгиси сифатида «*қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги*»ни белгилаб берган.

Ижтимоий хавfli қилмиш — мураккаб ва тизимли ижтимоий-ҳуқуқий категориядир.

Жиноят қонуни ва илмий адабиётларда қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги қонун билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга етказадиган ёки етказиш хавфи мавжуд бўлган зарарнинг характери билан белгиланади, деб кўрсатилган. Аммо профессор Ю.И. Ляпунов фикрига кўра, ижтимоий хавфлилик кенгроқ тушунча ва анча мураккаб категория бўлиб, у ижтимоий хавфлилик тушунчасига қуйидагича таъриф берган: «Жиноят ҳуқуқида ижтимоий хавфлилик — бу қонун билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказишнинг реал хавфини ўзида акс эттирувчи ҳамда салбий белгилар ва унсурлар мажмуини ифодаловчи жиноят(чилик)нинг маълум бир объектив ҳолатидир»¹.

Ижтимоий муносабатларга зарар етказиш реал хавфи бўлган жиноятнинг содир этиш факти қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини белгилаб беради.

Ижтимоий хавfliлик жиноятнинг қонун чиқарувчи ва ҳуқуқни қўлловчи органлар эрки билан боғлиқ бўлмаган мавжуд объектив белгисидир. Лекин бу категориянинг қонун чиқарувчи ва ҳуқуқни қўлловчи органлар учун аҳамияти шундаки, бу категория орқали қандай ижтимоий хавfli қилмишнинг жиноят эканлиги белгиланади.

Ижтимоий хавfliлик қуйидагиларга кўра белгиланади:

- а). Жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларнинг муҳимлиги;
- б). Етказилган зарарнинг ҳажми, характери (хусусияти) ва даражаси;

¹ Ю.И. Ляпунов. Общественная опасность деяния как универсальная категория советского уголовного права. М., 1989, стр. 39.

в). Ижтимоий хавфли қилмишнинг хусусиятлари;

г). Айрим ҳолатларда — жиноят содир этган субъектнинг хусусиятлари¹.

Ижтимоий хавфли қилмиш тушунчаси ҳаракат ёки ҳаракат-сизлик билан бирга бу қилмиш «натijasида» юзага келган зарарли оқибатни ҳам қамраб олади. Шунинг учун Жиноят кодексининг «Махсус» қисмига киритилган жиноятлар ижтимоий хавфли ҳисобланади. Уларнинг ижтимоий хавфлилиги қонун билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказиши мумкинлиги билан ифодаланади. Ижтимоий муносабатлар иқтисодий, ғоявий, шахсга тегишли бўлиши мумкин. Зарар эса моддий, руҳий (маънавий) ва жисмоний бўлиши мумкин.

Қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги бир қанча ўзгарувчан шароитлар, яъни жиноят содир этилган вақт, жой, етказилган зарарнинг миқдори, айбнинг даражаси ва шакли, шундай турдаги жиноятларнинг қай даражада тарқалганлиги, аҳоли ҳуқуқий онгининг даражаси ва шу каби ҳолатлар билан боғлиқ бўлади. Шунингдек, ижтимоий хавфлилик *кўп томонламалик характери*га эга бўлиб, миқдорий-сифатли баҳолаш орқали аниқланадиган ижтимоий хавфлилик даражаси ва хусусиятини ҳам ўз ичига олади.

Жиноят кодексининг 54-моддасида суд жазо тайинлашда содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади, деб белгилаб қўйилган.

Демак, *ижтимоий хавфлилик хусусияти* — жиноятнинг сифатий жиҳатини ифодаласа, *ижтимоий хавфлилик даражаси* — жиноятнинг миқдорий характерини акс эттиради.

Ижтимоий хавфлилик хусусияти — жиноятнинг хавфлилик (зарар етказиш) ҳолати бўлиб, тажовуз объекти таркиби, яъни аниқ ижтимоий муносабатга етказилган (моддий, жисмоний, маънавий, ташкилий-бошқарув билан боғлиқ) зарар таркиби, тажовуз қилиш усули, хусусиятлари (зўрлик ишлатиб ёки ишлатмасдан), айб шакллари (қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида), жиноятнинг мотив ва мақсадлари (шахсий, ғаразли ниятларда) билан боғлиқ бўлади.

¹ Н.И. Ветров. Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. М., ЮНИТИ — ДАНА, «Закон и право», 1999, стр. 48.

Ижтимоий хавфлилик даражаси — бир хил характердаги қилмиш хавфлиликнинг сиёсий ифодаси бўлиб, зарар ҳажми (моддий зарар, кўп миқдорда зарар етказиш, шахснинг баданига оғир ва ўртача оғир шикаст етказиш), айбнинг хусусиятлари (олдиндан ўйлаб қўйилган, тўсатдан вужудга келган), жиноят мотиви ва мақсадининг ўзгариши, шунингдек, жиноятнинг жойи, вақти, вазияти билан боғлиқ жиноятнинг хавфлилик даражаси билан белгиланади.

Жиноятнинг моддий белгиси ҳисобланган ижтимоий хавфлилик юқоридаги хусусиятлардан ташқари, «ижтимоий хавф туғдирмайдиган, яъни шахс, жамият ва давлатга зарар етказмайди ва зарар етказиш хавфини келтириб чиқармайдиган кам аҳамиятли қилмишлар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига назарда тутилган жиноят белгиларига формал жиҳатдан эга бўлса ҳам, жиной қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) деб ҳисобланмайди», қондасини ҳам ўз ичига олади.

Қилмишнинг кам аҳамиятлилиги жиноят ҳуқуқида қуйидаги икки белги орқали намоён бўлади:

- **биринчидан**, Жиноят кодексига жиноят белгиларининг формал жиҳатдан мавжудлиги (формал белги);

- **иккинчидан**, ижтимоий хавфли эмаслиги, яъни шахс, жамият ва давлат манфаатларига зарар етказмаслиги ёки зарар етказиш хавфини келтириб чиқармаслиги (моддий белги).

«Қилмишнинг кам аҳамиятлилиги» тушунчасини аниқлашнинг аҳамияти шундаки, қилмишнинг қонунда кўрсатилган жиноятлар билан формал жиҳатдан мос келишининг ўзи етарли бўлмасдан, қилмишни жиной қилмиш деб топиш учун бундан ташқари бу қилмиш натижасида зарар етказилганлиги ва зарар етказилиши хавфи мавжудлигини ҳам аниқланиши лозим.

Қилмишни «кам аҳамиятли», деб белгилаш масаласи суд, прокуратура, тергов ва суриштирув органларининг ваколатига киради. Агар қилмиш «кам аҳамиятlilik» белгисига эга бўлса, жиноят иши қўзғатилиши мумкин эмас, қўзғатилган жиноят иши эса жиноят таркиби мавжуд эмаслиги туфайли тугатилиши керак.

Қилмишнинг кам аҳамиятли эканлиги содир қилинган қилмишдаги белгилар (содир этиш усули, мотиви, мақсади, даражаси ва ҳ.к.) орқали билиб олиниши мумкин. Жиноят содир этилганидан кейинги ҳолатлар — чин кўнгилдан пушаймон бўлиш, етказилган зарарни ихтиёрий равишда қоплаш, айбдорнинг ҳаётини фаолияти, оилавий аҳволи каби ҳолатлар

қилмишни кам аҳамиятли, деб топиш учун эътиборга молик эмас.

Демак, ижтимоий хавфлилик жиноятнинг моддий (ташқи) белгисини ифодалайди. Жиноятнинг ижтимоий хавфлилигига *икки гуруҳ омиллар*:

1. Криминологик – жиноятчилик шарт-шароитлари, сабаблари, уларнинг олдини олиш даражаси;

2. Жиноят-сиёсий – жиноятчиликка қарши курашнинг асосий йўналишлари, жиноят қонунчилигининг ўзига хос хусусиятлари, жазо тайинлаш амалиёти таъсир этади¹.

Демак, юқоридаги фикрларга асосланган ҳолда хулоса қилиб, қуйидаги асосий тушунчаларни кўрсатиб ўтиш лозим:

а) ижтимоий хавфли қилмиш – жиноятнинг объектив таркибини ифодалайди;

б) ижтимоий хавфлилик қонун томонидан қилмишнинг жиноийлигини белгилаш учун асос бўлиб хизмат қилади;

в) ижтимоий хавфлилик – айбдор^{*} шахсни жавобгарликка тортиш учун асос бўла олади;

г) ижтимоий хавфлилик хусусияти ва даражаси жиноятларни таснифлашнинг асосий мезони ҳисобланади;

д) ижтимоий хавфлилик – жиноятларни жиноий бўлмаган ҳуқуқбузарликлардан ва кам аҳамиятли қилмишлардан ажрата (фарқлай) олиш имконини берувчи жиноятнинг муҳим таркиби ҳисобланади.

Ижтимоий хавфлилик жиноятнинг моддий белгиси бўлса, жиноятнинг шундай белгиларидан бири бўлган формал белгиси – *ҳуқуққа хилофлилик* ҳисобланади.

Ҳуқуққа хилофлилик – ижтимоий хавфли қилмишнинг жиноят қонуни билан тақиқланганлигини ифодалайди. Бу белги қонунийлик принципининг «қонунда кўрсатилмаган бўлса, демак, жиноятнинг ўзи йўқ», қоидасидан келиб чиқади («Nullum crimen sine culpa»).

Ҳуқуққа хилофлилик жиноятнинг юридик белгиси бўлиб, *кенг маънода*:

• *биринчидан*, жиноят қонуни билан ижтимоий хавфли ва айбли қилмишларнинг тақиқланганлигини;

• *иккинчидан*, жазо қўллаш таҳдидини билдиради².

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 128, 129.

² Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 128, 129.

Бундан ташқари, бу белги «*Жиноят қонунининг аналогия бўйича қўлланилишига йўл қўйилмайди*», қондани ҳам ўз ичига олади. Демак, жиноий ҳуқуққа хилофлилик деганда, жиноятларнинг жиноят-ҳуқуқий нормаларда кўрсатилган жазо қўллаш таҳдиди билан тақиқланиши тушунилади.

Қилмишни жиноят ҳуқуқига хилоф деб топиш асослари бўлиб:

а) бундай қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги — (жиноий ҳуқуққа хилофлиликнинг асосий мезони);

б) у ёки бу қилмишга айнан жиноят-ҳуқуқий воситалар билан таъсир этишнинг умумийлиги (бир хил мақсадни кўзлаши) ҳисобланади.

Маълумки, ижтимоий хавфлилик жиноятнинг объектив томонини акс эттириб, у жамиятга, фуқароларга зарар етказди. Лекин қонун жиноят туфайли зарар етказилган шахсларнинг манфаатини ҳимоя қилиб, ижтимоий хавfli қилмишга ҳуқуққа хилофлилик мақомини беради ва бу билан давлат ҳуқуққа хилоф қилмишларга қарши кураш бошлайди.

Демак, ижтимоий хавfli қилмиш ҳуқуққа хилоф, деб эълон қилинганидан бошлаб, у амалий жиҳатдан «жиноят» мақомини олади ва маълум бир оқибатларга олиб келади.

Шундай қилиб, ҳуқуққа хилофлилик маълум бир ижтимоий хавfli қилмишга қарши курашиш — давлатнинг мутлақ ваколати эканлигидан дарак беради. Яъни, қилмишни ҳуқуққа хилоф деб топиш, унинг давлат томонидан ижтимоий хавfliлигини расман белгиланишини билдиради. Бундай қилмишнинг жиноят қонуни билан тақиқланиши унинг маълум даражада ижтимоий хавfli, деб топилганлигини англатади. Шунинг учун ҳам қонунда қилмишнинг жиноят деб белгиланиши унинг ҳуқуққа хилофлилик хусусиятини кўрсатади. «*Шахснинг ундай ёки бундай хулқ-атвори, унинг шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, ғайриқонуний деб топилгунга қадар жиноий жавобгарликни келтириб чиқармайди*»¹.

Жиноятнинг ҳуқуққа хилофлилик белгисининг моҳияти шундаки, ҳуқуққа хилоф қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)га у ёки бу ваколатли мансабдор шахслар (ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ходимлари) томонидан қандай баҳо берилишидан қатъи назар, бундай қилмиш учун қонунда жавобгар-

¹ М.И. Ковалев. Понятие преступления в советском уголовном праве. Свердловск, 1987, стр. 77—79.

лик, белгиланмагунча формал жиҳатдан ижтимоий хавфли, деб ҳисобланмайди.

Жиноят кодексининг 65-моддасида қилмиш ёки шахснинг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиниши белгилаб қўйилган. Бундай ҳолатда, «қилмишнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилиги ёки уларнинг ўз ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги фақат қонун билан белгиланади», деган хулосага келиш керак.

Қилмиш ёки шахснинг ижтимоий хавфлилиги йўқолишига таъсир қилувчи ҳолатларга аҳамиятли воқеалар, жиноят содир этиш вақти билан қиёслаганда ҳаётий шароитларнинг ўзгариб кетиши ва шу қабиларни киритиш мумкин. Ижтимоий хавфлилик хусусияти йўқолган билан ўз-ўзидан қилмишнинг жиноий ҳуқуққа хилофлилик белгиси ҳам мавжуд бўлмайди ва бошқа бирон-бир моддий характердаги ҳуқуққа хилофлилик белгиси юзага келиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Махсус» қисми айрим моддаларида муайян қилмиш учун олдин маъмурий жазо қўлланилганидан кейин яна содир этилса, жиноят деб ҳисобланади. Масалан, қасддан баданга енгил шикаст етказиш (Жиноят кодексининг 109-моддаси), порнографик нарсаларни тайёрлаш ёки тарқатиш (Жиноят кодексининг 130-моддаси), туҳмат (Жиноят кодексининг 139-моддаси), ҳақорат қилиш (Жиноят кодексининг 140-моддаси) ва ҳоказолар. Бундай қилмишлар биринчи марта содир қилинса, жиноий қилмиш даражасидаги ижтимоий хавfli тус олмайди. Аммо бундай қилмиш маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилса, ижтимоий хавfli тус олади ва жиноят, деб ҳисобланади.

Ҳуқуққа хилофлиликни белгилашда Жиноят кодексининг фақат «Махсус» қисми нормаларига таянмасдан, «Умумий» қисм институтларини ҳам эътиборга олиш шарт. «Умумий» қисм нормалари «Махсус» қисм нормаларини мустаҳкамлаб, «Махсус» қисм нормаларининг бузилиши «Умумий» қисм нормаларининг бузилишига олиб келади.

Жиноят тушунчасини изоҳлашда ижтимоий хавfliлик ва ҳуқуққа хилофлилик жиноятнинг асосий ва бир-бирига алоқадор белгилари эканлигини кўриш мумкин. Жиноятнинг ижтимоий хавfliлик белгисининг мавжуд эмаслиги ўз навбатида ҳуқуққа хилофлиликнинг мавжуд бўлмаслигини билдиради, яъни фақат жиноят қонуни билан ижтимоий хавfli, деб топилган қилмишларгина ҳуқуққа хилоф ҳисобланади.

Жиноий ҳуқуққа хилофлилик қилмишга ижтимоий хавфлилик даражасини бериб, айнан шу даража орқали қилмиш «жиноят» хусусиятига эга бўлади. Айнан ижтимоий хавфлилик ва ҳуқуққа хилофлилик белгилари биргаликда қилмишнинг жиноийлиги ва у учун жиноий жавобгарлик асосини белгиловчи омил ҳисобланади. Формал жиҳатдан жиноят таркиби мавжуд бўлса ҳам, лекин жиноят қонунида белгиланмаган ижтимоий хавфли қилмишлар жиноят, деб ҳисобланмайди. Шунинг учун ҳар доим ҳам ижтимоий хавфлилик қилмишни жиноят, деб белгилаш учун етарли асос бўла олмайди. Бу борада ҳуқуққа хилофлилик белгисининг устунлигини Жиноят кодексининг 14-моддаси 1-қисми нормасидаги жиноят тушунчасига берилган таъриф ҳам изоҳлаб беради. Шунинг учун ҳам «ҳуқуққа хилофлилик» белгиси «жиноятнинг формал белгиси», деб аталади.

Ҳуқуққа хилофлилик жиноий қилмиш орқали ҳуқуқий нормаларнинг бузилишини ифодалайди. Ҳуқуққа хилофлилик шахс томонидан Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида кўрсатилган нормаларнинг бузилиши демакдир.

Шундай қилиб, «ҳуқуққа хилофлилик» ўрнига «қонунга хилофлилик» тушунчаси ҳам ишлатилиши мумкин. Лекин жиноят белгиларини аниқлашда кўпроқ «ҳуқуққа хилофлилик» тушунчаси қўлланилади. *Сабаби:*

- **биринчидан**, қонунга хилофлилик фақат қонунда кўрсатилган нормаларни ўз ичига олса, ҳуқуққа хилофлилик қонун ости меъёрий ҳужжат нормаларини ҳам ўз ичига олади. Айниқса, Жиноят кодексининг «Махсус» қисми бланкет диспозициялари ҳақида гап кетганда, ҳуқуққа хилофлилик белгиси кўпроқ тўғри келишини кўришимиз мумкин;

- **иккинчидан**, ҳуқуққа хилофлилик тушунчаси жиноятни бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқлаш учун жиноят ҳуқуқининг бошқа ҳуқуқ соҳалари билан боғлиқликда бўлишини ифодалайди;

- **учинчидан**, ҳар қандай ҳуқуққа хилоф хатти-ҳаракат қонуннинг бузилишига олиб келади¹.

Демак, юқоридаги фикрларни инobatга олиб, қуйидагиларни хулоса қилиш мумкин:

¹ Н.И. Ветров. Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. М., ЮНИТИ – ДАНА, «Закон и право», 1999, стр. 54.

а) жиноий ҳуқуққа хилофлилик — жиноятнинг формал-юридик белгисидир;

б) бу белги ижтимоий хавфлилик ва айбнинг мавжудлиги белгиларини келтириб чиқаради;

в) ҳуқуққа хилофлилик бевосита қонунийлик принциpidан келиб чиқади;

г) ҳуқуққа хилофлилик Жиноят кодексининг «Умумий» қисмидаги ҳолатларни эътиборга олган ҳолда жиноят ҳуқуқи нормаларида кўрсатилган қилмишларни содир этишни тақиқлашдан иборат;

д) бу белги ҳар доим жиноятнинг ижтимоий хавфлилик белгиси билан боғлиқ бўлади;

е) ҳуқуққа хилофлилик қонун чиқарувчи томонидан қилмишга жиноят-ҳуқуқий баҳо берилишини ифодалайди.

Айбнинг мавжудлиги (айбдорлик) белгиси — қонун чиқарувчи томонидан Жиноят кодексиде жиноят тушунчасига таъриф беришда айбга жиноят белгиларидан бири сифатида берилган. Айбнинг мавжудлиги белгиси жиноят ҳуқуқининг «айб учун жавобгарлик принциpidан келиб чиқиб, «Nullum crimen, nulla poena sine culpa», яъни «Айбсиз жиноят ҳам, жазо ҳам йўқ», қондасини ўз ичига олади¹.

Айб — бу шахснинг ижтимоий хавфли қилмиши ва унинг оқибатига бўлган руҳий муносабатидир. Шахс фақат айбли ижтимоий хавфли қилмишлари учунгина жавобгар бўлади.

Айбдорлик тушунчаси Жиноят кодексининг 20-моддаси мазмунига кўра, «Жиноят кодексиде назарда тутилган ижтимоий хавфли қилмишни қасдан ёки эҳтиётсизлик орқасиде содир этган шахс жиноят содир этишда айбдор, деб топилиши мумкинлигидан келиб чиқади».

Жиноят ҳуқуқиде «айбдорлик» ва «айб» тушунчалари *икки юридик маънода* ишлатилади:

• **биринчидан**, процессуал маънода — жиноят тушунчаси ва жиноят содир этган шахснинг айбдорлиги тўғрисида хулоса чиқаришда;

• **иккинчидан**, айб қасд ва эҳтиётсизлик шакларида бўлган жиноят таркибининг субъектив томони маъносиде.

¹ Курс уголовного права. Общая часть. Том I. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зерцало», 1999, стр. 141.

Жиноят тушунчасидаги айбли ҳаракат ёки ҳаракатсизлик — ижтимоий хавфли қилмишнинг қасд ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилишини билдиради.

Айбдорлик жиноят белгиси бўлиши билан бирга жиноий жавобгарликнинг асосий белгиларидан бири ҳам ҳисобланади. Айбдорлик шахснинг ўз қилмиши ижтимоий хавфлилиги ва унинг оқибатига руҳий муносабати сифатида қуйидаги *шаклларда* намоён бўлади (айбнинг шакллари):

- а) тўғри қасд;
- б) эгри қасд;
- в) ўз-ўзига ишониш;
- г) бепарволик.

Келиб чиққан зарардан қатъи назар, шахс хулқ-атвори қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган бўлмаса, бундай қилмиш жиноят, деб ҳисобланмайди.

Ҳар бир ҳуқуқ соҳаси у ёки бу шахснинг онгли фаолиятига турли шароитлардан қатъи назар, таъсир қилади. Жиноят ҳуқуқи ақл-идрок ва эрк билан боғлиқ ҳолда содир этилган хулқ-атворни тартибга солади. Шахснинг ғайриҳуқуқий онгли хулқ-атвори эса, унинг айбини келтириб чиқаради. Ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилиги ва унинг характерини онгли равишда англаган ҳамда уни бошқара олган шахс жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. Айбсиз жиноий жавобгарлик бўлиши мумкин эмас, яъни шахснинг айби қонунга хилоф бўлмаса, шахс айбдор, унинг қилмишида эса айбнинг шакллари мавжуд ҳисобланмайди.

Қуйидаги ҳолатлардан келиб чиқиб, шахснинг *айбдорлигини ёки айбсизлигини аниқлаш* мумкин:

1. Шахснинг ўзи содир қилаётган қилмишининг ижтимоий хавфлилиги, унинг даражаси ва характерини тушуниши;
2. Шахснинг содир этаётган қилмиши орқали вужудга келадиган оқибатнинг ижтимоий хавфлилигини тушуниши;
3. Шахснинг ўз ҳаракатларини бошқара олиши.

Шахс ўз қилмишининг фактик томонидан ташқари ижтимоий аҳамиятини ҳам онгли равишда англай олиши керак. Демак, айбнинг мавжудлиги жиноий хулқ-атвор учун жавобгарликка тортиш учун асос, аниқроғи, жиноят субъекти айбнинг муҳим шарт ҳисобланади. *Айбдорлик* — жиноий жавобгарлик ёши сифатида жиноят субъектини ифодалаш билан бирга айбнинг белгиларидан бири ҳисобланса, *айб* эса шахснинг ўз қилмишига бўлган руҳий муносабатини ифодалайди.

Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиқиб шуни айтиш керакки, шахс жиноятида содир қилган айбнинг фақат шакли бўлиши

мумкин ва шахснинг фақат айбли хулқ-атворирина жиноят, деб ҳисобланади. Айбнинг психологик жиҳатдан тушунчаси шахс хулқ-атворининг маълум бир тури сифатида унинг муҳим белгиси бўлиб ҳисобланади.

Жиноят кодексининг 14-моддаси 1-қисмидаги жиноят тушунчасига берилган таърифдан келиб чиқиб айтиш мумкинки, жиноят қонуни ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) содир этишни тақиқлабгина қолмасдан, улар учун жиноий жазони ҳам белгилаб қўйган. Бу эса ўз навбатида жиноятнинг **«жазога сазоворлик»** белгисини келтириб чиқаради.

Бу белги жиноят ҳуқуқининг **«жавобгарликнинг муқаррарлиги принципи»**дан келиб чиқади.

Жиноятнинг жазога сазоворлик белгиси — ҳар қандай жиноят учун жазо тайинланишининг муқаррарлигини билдиради. Жазо эса суд ҳукми билан тайинланадиган давлатнинг мажбурлов чорасидир. Жиноят кодексининг 42-моддасида жазога таъриф берилган. Унда: *«Жазо жиноят содир этишда айбли, деб топилган шахсга нисбатан давлат томонидан суд ҳукми билан қўлланадиган ва маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ ва эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир»*, деб таъриф берилган.

Лекин бу қоидадан «Жиноят кодексида назарда тутилган жазолар мажбурий ва барча ҳолларда содир этилган жиноятлар учун жазо қўлланиши керак», деган хулосага келмаслик керак. Чунки Жиноят кодексида жазо белгиланган айбли ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни жазодан озод қилиш ҳам назарда тутилган (Жиноят кодексининг 69—76-моддалари).

Бироқ юқоридаги ҳолат, Жиноят кодексининг 14-моддаси 1-қисмида кўрсатилган нормадан келиб чиққан ҳолда жиноят таркиби мавжуд барча ижтимоий хавфли қилмишлар учун жазо қўлланилиши кераклигини рад этмайди. Жазо тушунчаси жиноят тушунчасисиз бирон-бир мазмун касб этмайди, яъни жазо аниқ реал содир этилган жиноятнинг оқибати ҳисобланади. Агар қилмиш жиноят ҳуқуқий жавобгарликни келтириб чиқармаса, бундай қилмиш жиноят, деб ҳисобланмайди.

Содир этилган жиноятнинг оқибати реал жазо эмас, балки айнан «жазо қўллаш таҳдиди» ҳисобланади¹.

¹ Н.И. Ветров. Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. М., ЮНИТИ — ДАНА, «Закон и право», 1999, стр. 57.

Шу билан бирга, жазога сазоворлик – бу фақат жиноятнинг оқибати эмас, бундай оқибатга аниқ жиноят учун қўлланиладиган давлатнинг мажбурлов чораси сифатидаги жазо ҳисобланади. Жазога сазоворлик юқоридагилардан ташқари, жиноят ҳуқуқий санкциядан иборат ҳуқуқ нормасини ифодаловчи кенг маънодаги тушунча ҳамдир.

Ҳар бир ҳуқуқ соҳаси каби жиноят ҳуқуқида ҳам санкциялар мавжуд бўлиб, улар жиноят ҳуқуқи нормаларини бузганлик учун жиноят ҳуқуқий таъсир чоралари кўринишидаги жазоларни ўзида акс эттиради.

Айнан жиноий жазо жиноят содир этишнинг оқибати сифатида жавобгарликнинг муқаррарлигини келтириб чиқаради ва асосий огоҳлантирувчи восита ҳисобланади. Шунинг учун ҳам «*жиноят жазони келтириб чиқаради*», деган қоида жавобгарлик муқаррарлигининг кафолати ҳисобланади. Жазо қўллаш таҳдидини ифодаловчи санкцияси бўлмаган ҳуқуқий норма жиноят ҳуқуқий тақиқни англамайди.

Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаларида нисбий-муайян ва муқобил санкциялар назарда тутилган бўлиб, улар содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси, жиноятни амалга оширишда айбнинг даражаси ва шу билан бирга бошқа ҳолатларни ҳам эътиборга олиб жазо тайинлаш имкониятини беради.

Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида назарда тутилган жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилиш ҳолатлари қўлланилиши мумкин бўлган жиноятлар учун ҳам муайян жазо тури ёки турлари кўзда тутилган. Агар содир этилган қилмиш учун Жиноят кодексининг «Махсус» қисми нормасида санкция, яъни муайян жазо тури назарда тутилмаган бўлса, у жиноят ҳисобланмайди. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 223-моддаси 3-қисмида: «Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида назарда тутилган сиёсий бошпана ҳуқуқидан фойдаланиш учун кириш ҳужжатларини тегишли даражада расмийлаштирмасдан Ўзбекистон Республикасига келган чет эл фуқаролари ва фуқаролиги бўлмаган шахслар жавобгарликдан озод қилинадилар», дейилади. Жиноят кодексининг 211-моддасининг 4-қисмида: «Башарти, шахсга нисбатан пора сўраб товламачилик қилинган бўлса ёки бу шахс жиноий ҳаракатлар содир этилгандан кейин бу ҳақда ўз ихтиёри билан арз қилса, чин қўнгилдан пушаймон бўлиб, жиноятни очишда фаол ёрдам берган бўлса, бундай шахс жавобгарликдан озод этилади», дейилади. Бу келтирилган ҳар икки норманинг

биринчисида шахснинг қонунга хилоф равишда чет элга чиқиши ёки республикамизга кириши жиноятнинг таркиби, иккинчисида эса пора бериш жиноятнинг белгилари мавжуд. Аммо қонунда белгиланган асослар бўлгани учун бундай қилмишлари учун шахсга жазо қўлланилиши назарда тутилмаган. Шунга кўра, бундай шахс жиний жавобгарликка тортилмайди.

Демак, *жазога сазоворлик* жиноятнинг белгиси сифатида жиноят қонунига хилоф қилмиш учун жазо мавжудлигини ҳамда жиноят ва жазо тушунчалари бир-бири билан доимо ўзаро алоқадорликда эканлигини билдиради. *Жазога сазоворлик* Жиноят кодекси моддаларининг диспозициясида кўрсатилган белгилар мавжуд бўлган у ёки бу ижтимоий хавфли қилмишни содир этан шахсга нисбатан жиний жазо қўллаш лозимлигини кўрсатади.

Хулоса қилиб айтганда, жиноят белгилари қилмишнинг жинийлигини белгиловчи асосий мезон бўлиб, жиноятнинг *моддий* (ташқи) белгиси — «ижтимоий хавфлилик» бўлса, жиноятнинг *формал* белгиси — «ҳуқуққа хилофлилик» деб ҳисобланади, шунингдек, жиноятнинг «айбнинг мавжудлиги» ва «жазога сазоворлик» белгилари ҳуқуққа хилофлилик белгисидан келиб чиқади¹.

Демак, юқорида санаб ўтилган тўрт белгининг барчаси қилмишда (бирданига) бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлсагина, қилмиш жиноят деб топилади ва аксинча, ана шу белгилардан биронтаси бўлмаса, қилмиш жиноят, деб ҳисобланмайди.

3.3. Жиноятларни таснифлаш

Жиноятларни таснифлаш деганда, жиноятларнинг у ёки бу белгиларига кўра туркумларга ажратиш тушунилади. Жиноят ҳуқуқида жиноятларни таснифлашда қуйидаги *икки мезон* назарда тутилган бўлиб, жиноят қонунига жиноятлар айнан ана шу мезонлар асосида таснифланган:

1. Жиноятларнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига қараб таснифлаш;

2. Жиноятларнинг объекти (тажовуз қаратилган объект)га қараб таснифлаш.

¹ Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. Учебник. Под. ред. Б.В. Здравомыслова. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., «Юрист», 1999, стр. 54—57.

Жинойтларни таснифлаш ва гуруҳларга бўлишнинг асосий мезони жинойтларнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси ҳисобланади.

Жинойтларни таснифлашнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражаси мезонини ҳам икки белги орқали ўрганамиз:

а). Айбнинг шакллари (қасд ёки эҳтиётсизлик).

б). Жинойт кодексида назарда тутилган санкциялар (унинг оғирлик даражаси)¹.

Санкцияларнинг оғирлик даражаси жинойтларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ва хусусиятига бевосита боғлиқдир.

Жинойт кодексининг 15-моддасида белгиланган жинойтларнинг таснифи жинойтнинг моддий ва формал белгиларини бирлаштиради. Бу эса жинойтнинг ижтимоий таркиби ва у ёки бу гуруҳга киришини аниқ белгилайди. Санкциянинг хусусияти, жазо турлари ва уларнинг оғирлик даражаси жинойтнинг ижтимоий таркибини ташкил этади, шунингдек, жинойтчиликка қарши курашиш йўналишлари ҳам жинойт ижтимоий таркибининг элементларидан бири ҳисобланади.

Жинойтларнинг таснифи Жинойт кодексининг 15-моддасида берилган бўлиб, унда Жинойт кодекси «Умумий» ва «Махсус» қисми нормалари тизимини эътиборга олган ҳолда жинойтлар ўзининг хавфлилик даражасига кўра энгилдан оғирига қараб таснифланган.

Жинойт кодексининг 15-моддасига мувофиқ, жинойтлар ўз хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасига кўра:

а). Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинойтлар;

б). Унча оғир бўлмаган жинойтлар;

в). Оғир жинойтлар;

г). Ўта оғир жинойтларга бўлинган.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинойтларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жинойтлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жинойтлар киради. Бундай жинойт гуруҳига — онанинг ўз чақалогини қасддан ўлдириши (Жинойт кодексининг 99-моддаси), ижтимоий

¹ Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. М., «Новый Юрист», КноРус, 1997, стр. 134,136.

хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдириш (101-модда), кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш (106-модда), қийнаш (110-модда), ўлдириш ёки зўрлик ишлатиш билан қўрқитиш (112-модда), бесоқолбозлик (120-модда), кўп хотинли бўлиш (126-модда), тарих ёки маданият ёдгорлигини нобуд қилиш, бузиш ёки уларга шикаст етказиш (132-модда), аёлни эрга тегишга мажбур қилиш ёки унинг эрга тегишига тўсқинлик қилиш (136-модда), фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш (144-модда) кабиларни киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 августдаги «Жиноят, Жиноят-процессуал ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексларга ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Қонуни билан Жиноят кодексига киритилган ўзгартиришлардан олдин эса, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларга қонунда озодликдан маҳрум қилишга нисбатан енгилроқ жазолар назарда тутилган жиноятлар киритилган эди.

Унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан ортиқ, лекин беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради.

Бундай жиноятлар гуруҳига – кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш (Жиноят кодексининг 98-моддаси), қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш (105-модданинг 2-қисми), касб юзасидан ўз вазифаларини лозим даражада бажармаслик (116-модданинг 4-қисми), аёлни жинсий алоқа қилишга мажбур этиш (121-модданинг 2-қисми), болани алмаштириб қўйиш (124-модда), ўн олти ёшга тўлмаган шахсга нисбатан уятсиз бузуқ ҳаракатлар қилиш (129-модданинг 2-қисми), қабрни таҳқирлаш (134-модда), сайлов ҳуқуқининг ёки ишончли вакиллар ваколатларининг амалга оширилишига тўсқинлик қилиш (147-модда), талончилик (166-модданинг 1,2-қисмлари) каби жиноятлар киради.

Юқорида таъкидлаб ўтилган жиноятлар Ўзбекистон Республикасининг 2001 йил 29 августдаги Қонуни билан Жиноят кодексига киритилган ўзгартиришлардан олдин эса, унча оғир бўлмаган жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек,

эҳтиёсизлик орқасида содир этилиб, қонунда озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар кирган.

Оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган жиноятлар киради. Агар қонунда озодликдан маҳрум қилишнинг энг оз қисми унча оғир бўлмаган жиноятлар гуруҳида, энг кўп қисми оғир жиноятлар гуруҳида бўлса, жазонинг энг кўп қисми ҳисобланади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 118-моддаси (номусга тегиш) санкциясида озодликдан маҳрум қилишнинг муддати уч йилдан етти йилгача берилган. Демак, энг юқори қисми етти йил бўлганлиги учун бу жиноят оғир жиноятлар гуруҳига киради.

Оғир жиноятлар гуруҳига — қасддан баданга оғир шикаст етказиш (104-модданинг 2-қисми), номусга тегиш (118-модданинг 1,2-қисмлари), вояга етмаган шахсни ғайриижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилиш (127-модданинг 3-қисми), одамлардан фойдаланиш учун уларни ёллаш (135-модданинг 2-қисми), одам ўғирлаш (137-модданинг 2-қисми), урушни тарғиб қилиш (150-модда), ёлланиш (154-модда), миллий, ирқий ёки диний адоват қўзғатиш (156-модданинг 2-қисми), давлат сирини ошкор қилиш (162-модданинг 2-қисми), босқинчилик (164-модданинг 1,2-қисмлари) каби жиноятларни киритиш мумкин.

Ўта оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим жазоси назарда тутилган жиноятлар киради. Бундай жиноятлар гуруҳига — қасддан одам ўлдириш (Жиноят кодексининг 97-моддаси), жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб ғайритабиий усулда қондириш (119-модданинг 3,4-қисмлари), агрессия (151-модда), урушнинг қонун ва удумларини бузиш (152-модда), геноцид (153-модда), терроризм (155-модда, 2,3-қисмлари), давлатга хоинлик қилиш (157-модда), жосуслик (160-модда), кўпуровчилик (161-модда) каби жиноятлар киради.

Жиноятларни ижтимоий хавфлилик даражаси ва хусусиятига кўра таснифлаш *нафақат назарий, балки амалий аҳамиятга ҳам эга*. Масалан, шахс томонидан у ёки бу тоифадаги жиноятларнинг содир этилиши «озодликдан маҳрум қилиш» (Жиноят кодексининг 50-модда), «шартли ҳукм қилиш» (72-модда), «жиноий жавобгарликдан озод қилиш» (64—68-моддалар),

«жазони енгилроғи билан алмаштириш» (74-модда) каби ҳолатларнинг қўлланиши сингари жиноят ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқариши мумкин.

Жиноятларни объектига кўра таснифлаш масаласи Жиноят кодексининг «Махсус» қисмидаги жиноятларни махсус (турдош) объектига қараб, гуруҳларга ажратиш ва махсус объектнинг аҳамиятига қараб жойлаштирилишини белгилайди. Жиноят кодексининг «Махсус» қисми жиноятнинг махсус (турдош) объектига кўра, бўлим ва бобларга ажратилган. Яъни, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Махсус» қисми биринчи бўлимида «шахсга қарши жиноятлар», иккинчи бўлимида «тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар», учинчи бўлимида «иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар», тўртинчи бўлимида «экология соҳасидаги жиноятлар» ва шу каби жиноятлар бўлимларга ажратиб жойлаштирилган. Бунда бевосита объекти бир-бирига ўхшаш жиноятлар бир бўлимга киритилиб, ана шу бўлим ёки бобдаги жиноятларнинг барчаси учун умумий бўлган объект махсус (турдош) объект, деб юритилади.

Жиноятларни таснифлаш Жиноят кодексининг «Махсус» қисмидаги жиноятлар учун назарда тутилган санкциялар турлари ва ҳажми (оғирлик даражаси) билан боғлиқ бўлади.

Жиноятларни таснифлаш, авваламбор, *жиноят қонунини қўллаш* (ижро этиш)да аҳамиятга эга. Айниқса, *жиноят-ҳуқуқий институтлар ва нормаларни жой-жойига қўйиш, шунингдек, жиноят содир этиш босқичлари, иштирокчилик, хавфли ва ўта хавфли рецидив жиноят* кабиларни эътиборга олишда жиноятларни таснифлаш муҳим аҳамият касб этади. Масалан, Жиноят кодексининг 34-моддаси 3-қисмига кўра:

«Беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши мумкин бўлган қасддан янги жиноят содир этиш, яъни:

а) илгари ўта оғир жинояти учун ёки икки марта оғир жинояти учун ҳукм қилиниб, уларнинг ҳар бири учун беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган шахс томонидан ўта оғир жиноят содир этилиши;

б) илгари оғир жинояти учун икки марта ҳукм қилинган ёки олдин кейинлигидан қатъи назар, оғир ёки ўта оғир жиноятлар учун уларнинг ҳар бирига беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган шахснинг оғир жиноят содир этиши ўта хавфли рецидив жиноят

деб топилади». Демак, оғир ва ўта оғир жиноятлар шахсни ўта хавфли рецидивист, деб топишга таъсир этар экан.

Бундан ташқари, *тамом бўлмаган жиноятлар уларнинг қасддан содир этилишидан, яъни оғирлигидан дарак беради*. Масалан, Жиноят кодексининг 25-моддаси 2-қисмига кўра, қасддан содир этиладиган жиноятлар бошланиб, шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра охирига етказилмаган бўлса, бундай жиноят содир этишни суиқасд, деб топилади.

Шунингдек, *жиноятларни таснифлаш жазо тайинлаш амалиётида ҳам муҳим ўринга эга*. Масалан, Жиноят кодексининг 50-моддаси 5-қисмига кўра, «Озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётган эркакларга нисбатан:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жинояти, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган жинояти учун ва қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этганлик учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётганларга нисбатан жазони манзил-колонияларда;

б) қасддан оғир жиноят содир этганлик ва ўта оғир жинояти учун биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинаётганларга нисбатан жазони умумий тартибли колонияларда;

в) илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаб чиқиб, қасддан янги содир этган жинояти учун ҳукм қилинаётганларга нисбатан жазони қаттиқ тартибли колонияларда;

г) ўта хавфли рецидивистларга нисбатан жазони махсус тартибли колонияларда ўташ тайинланади. Авф этилиб, ўлим жазоси озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган шахслар ҳам жазони махсус тартибли колонияларда ўтайдилар».

Жиноят кодексининг 51-моддаси 1-қисмига кўра, отиб ўлдириш тариқасидаги ўлим жазоси фақат жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдириш (97-модданинг 2-қисми), терроризм (155-модданинг 3-қисми) учун белгиланади.

Жиноят кодексининг 73-моддаси 3-қисмига кўра, «Жазони ўташда муддатидан илгари шартли равишда озод қилишга маҳқум:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинояти учун суд тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисмини;

б) оғир жинояти учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, суд тайинланган жазо муддатининг камида ярмини;

в) ўта оғир жинояти учун, шунингдек, жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинган ёки жазоси енгилроғи билан алмаштирилган шахс жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этганлиги учун ҳукм қилинган бўлса, суд тайинланган жазо муддатининг камида учдан икки қисмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланилиши мумкинлиги белгилаб қўйилган.

Демак, жиноятларни таснифлаш *жазо тайинлашнинг* биринчи ва асосий мезони бўлиб ҳисобланади. Суд амалиётида жиноятларнинг таснифи жиноятларни тўғри квалификация қилиш, улар учун одилона жазо тайинлаш, жинойий жавобгарлик ва жазодан озод қилиш каби масалаларни ҳал қилишда бош мезон бўлиб хизмат қилади.

Демак, жиноятларни таснифлашнинг аҳамияти қуйидагиларда кўринади:

- **биринчидан**, жиноятларни таснифлаш жиноят ҳуқуқий институт ва нормаларни жой-жойига қўйиш; шунингдек, жиноят содир этиш босқичлари, иштирокчилик, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш, ўта хавфли рецидив жиноятлар, жинойий жавобгарликдан озод қилиш каби жиноят ҳуқуқий институтларни тўғри қўллашга таъсир этади;

- **иккинчидан**, у ёки бу категориядаги жиноят содир этган шахсга нисбатан маълум бир жиноят ҳуқуқий оқибат вужудга келади (масалан, жинойий жавобгарликдан озод қилиш ва шу каби бошқа оқибатлар)¹.

3.4. Жиноятларнинг бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқи

Ҳуқуқбузарлик ҳаракатлари турли-туман бўлиб, асосан, қайси ҳуқуқ соҳаси билан тартибга солинадиган ижтимоий муносабатларнинг бузилганлигига боғлиқдир. Ҳуқуқбузарлик жинойий, маъмурий, интизомий, фуқаровий, меҳнат, оила, ҳўжалик, ер, сув, экология, ҳаво ва бошқа турлари мавжуд. Ушбу *ҳуқуқбузарликларнинг бир-биридан фарқловчи белгилари қандай*, саволи туғилади. Ҳуқуқбузарлик кенг доирадаги қилмишлар учун бир туркумдагига тегишли бўлган тушунча ҳисобланади.

¹ Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. М., «Новый Юрист», КноРус, 1997, стр. 136.

Жиноят – бу ўзининг махсус белгиларига эга бўлган ҳуқуқ-бузарликдир. Лекин кўпчилик криминалист олимлар ва амалиётчилар, «Жиноят ўзининг муҳим жиҳатлари, хусусиятлари ва белгиларига эга, бошқа ҳуқуқбузарликлар бундай таркибий элементларга эга бўлса ҳам жиноят улардан фарқ қилади, чунки жиноят бошқа ҳуқуқбузарликларга нисбатан шахс, жамият ва давлат (манфаатлари)га кўпроқ хавф тугдиради», деб таъкидлашади¹.

Жиноят ижтимоий хавфлилик даражасининг юқори эканлиги билан бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқ қилади. Жиноят ҳуқуқида жиноятларни тавсифлашда уларнинг *объектив ва субъектив белгилари* эътиборга олинади. Бундай белгилар бошқа ҳуқуқ соҳаларида (маъмурий, фуқаролик, меҳнат ва ҳ.к) ҳам мавжуд. Бундай ҳуқуқбузарликларни бир-биридан фарқаш, уларни чегарасини белгилаш учун *формал белгилар бўлиши шарт* ва бундай белгилар шахснинг жиноят, маъмурий, фуқаролик ёки интизомий ҳуқуқбузарликлардан қай бирини содир этганлигини билиб олишга ёрдам беради.

Ҳуқуқбузарликларни фарқлаш бундай ҳуқуқбузарликлар учун жавобгарлик белгиланган қонун мавжуд бўлганида осон бўлади. Айнан ҳуқуқбузарликлар содир этганлик учун жавобгарлик белгиланган қонунларга асосланиб назарий ва амалий жиҳатдан ҳуқуқбузарликларни бир-биридан фарқловчи белгилар ишлаб чиқилган.

Жиноят ва бошқа ҳуқуқбузарлик ўртасидаги чегаравий фарқлар қуйидаги белгилар:

1. Ҳуқуқбузарликнинг объекти;
2. Ижтимоий хавфлилик даражаси ва хусусияти (характери);
3. Ҳуқуққа хилофлилик шакли;
4. Етказилган зарарнинг миқдори.

Лекин кўпчилик олимлар ўртасида «етказилган зарар ҳуқуқ-бузарликларни фарқловчи белги ҳисобланмайди, чунки у қилмишнинг *ижтимоий хавфлилик даражаси* таркибига киради», каби музокаралар фикрлар ҳам мавжуд².

Жиноятнинг объекти жиной қилмишнинг жамиятга, ижтимоий муносабатларга таъсири орқали унинг ижтимоий хавфлилик характерини белгилаш имконини беради.

¹ Н.И. Ветров. Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. М., ЮНИТИ – ДАНА, «Закон и право», 1999, стр. 62.

² Курс советского уголовного права. Общая часть. Т.1. Л., 1968, стр. 170.

Жиноятнинг умумий объектига жиноят қонуни билан қўриқланадиган ҳар қандай ижтимоий муносабатлар киради. Бундай ижтимоий муносабатлар шахснинг ҳаёти, соғлиғи, шаъни, қадр-қиммати, давлат хавфсизлиги билан боғлиқ каби бошқа ижтимоий муносабатлар бўлиши мумкин. Амалдаги жиноят қонунда қонун билан қўриқланадиган объектларни бўлим ва боблар бўйича жойлаштирган ҳолда аниқлаштирилган ва кенгайтирилган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 2-моддасига кўра, умуминсоний қадриятлар жиноят ҳуқуқий муҳофаза объектлари бўлиб ҳисобланади. Фуқаролик, маъмурий, меҳнат, молия, солиққа оид ҳуқуқбузарликларнинг объекти эса фарқли равишда жиноят объектдан кенгроқ ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 2 ва 10-моддаларидан маълумки, маъмурий ҳуқуқбузарликнинг объекти, фуқароларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, давлат ва жамоат тартиби, бошқарувнинг белгиланган тартиби ва ҳоказолар ҳисобланади. Бу ҳуқуқ соҳасининг умумий объекти — жамият ҳаётининг маълум бир соҳасидаги фуқароларнинг юриш-туриш қоидалари ҳисобланади.

Фуқаролик ҳуқуқининг объекти эса Фуқаролик кодексининг 2-моддасида белгилаб қўйилган бўлиб, унга фуқаролик муомаласи иштирокчиларининг ҳуқуқий ҳолати, мулк ҳуқуқи ва бошқа ашёвий ҳуқуқлар, интеллектуал фаолият натижаларига бўлган ҳуқуқ, шартнома мажбуриятлари ва ўзга мажбуриятлар ҳамда шахсий номулкий ҳуқуқлар киради.

Солиққа оид ҳуқуқбузарликлар эса жамият ва давлатнинг молиявий тизимига зарар етказадиган ижтимоий муносабатлардир. Оила ҳуқуқининг муҳофаза қилиш объекти бўлиб, оиланикоҳга оид муносабатлар ҳисобланади.

Интизомий хатти-ҳаракатлар туфайли давлат ва хизмат интизомига тажовуз қилиниб, улар қонун, қонуности актлари ва ваколатли мансабдор шахс томонидан қабул қилинадиган ҳужжатлар билан қўриқланади. Интизомий хатти-ҳаракатлар учун жавобгарлик кўпроқ меҳнат қонунчилиги ва ҳарбий уставларда назарда тутилган бўлади. Демак, жиноят бошқа ҳуқуқбузарликлардан биринчи навбатда объекти билан фарқ қилиб, жиноятнинг объекти умуминсоний қадриятлар ҳисобланса, бошқа ҳуқуқбузарликлар эса анча кенгроқ объектларга эга бўлади.

Ижтимоий хавфлилик даражаси ва хусусиятига кўра, жиноят маълум бир даражада ижтимоий хавфли бўлган бошқа

ҳуқуқбузарликлардан кўра жамиятга кўпроқ, зарар етказиш билан ажралиб туради.

Ижтимоий хавфлилик даражаси – жиноят ва ҳуқуқбузарлик бир хил бўлиб қолганида (уларни ажратиш имкони бўлмаганида) жиноятларни бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқловчи асосий мезон ҳисобланади. Айнан ижтимоий хавфлилик барча ҳуқуқбузарликларнинг моддий-ижтимоий таркиби ва белгиси ҳисобланади. Масалан, йўл ҳаракати қоидаларини бузиш ҳам жиноят (Жиноят кодексининг 266-моддаси), ҳам маъмурий ҳуқуқбузарлик (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 125, 128-моддалари) ҳисобланади.

Ижтимоий хавфлилик даражасини белгиловчи *субъектив ҳолатлар* – ҳуқуқбузарлик сонига таъсир қилиши мумкин бўлган айбнинг шакли, мотиви ва мақсади ҳисобланади. Ижтимоий хавфлилик хусусияти – тажовуз объектини белгилаб бериб, жинойий ҳуқуқбузарликларга кирувчи қилмишларни аниқлаш имконини беради.

Ижтимоий муносабатлар тизимига асосланган кишилик жамиятига жинойий қилмишлар билан бирга бошқа ҳуқуқбузарликлар ҳам зарар етказади. Шунинг учун жиноятлар, шунингдек, бошқа ҳуқуқбузарликлар ҳам ижтимоий хавfli ҳисобланади, лекин улар натижасида етказилган зарарнинг миқдори ҳар хил бўлиши мумкин. Шу сабабдан ҳам ижтимоий хавfliлик фақат жиноятга тааллуқли белги эмас.

Демак, жиноятлар бошқа ҳуқуқбузарликлардан ижтимоий хавfliлик даражаси ва хусусияти билан фарқ қилиб, жиноят туфайли бошқа ҳуқуқбузарликларга нисбатан кўпроқ зарар етказилади (айб ғайриижтимоий, мотивизация ўзгармас, содир этиш усули эса ўта шафқатсизлик билан амалга оширилади). Жиноятларни бошқа ҳуқуқбузарликдан фарқлашда ижтимоий хавfliликнинг асосий элементи *шахс, жамият ва давлат манфаатларига етказилган зарарнинг миқдори* ҳисобланади. Масалан, ҳарбий соҳадаги ҳуқуқбузарликларни жиноятлардан ажратиш қийин бўлиб, бунда Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаси диспозициясида жиноятлар содир этиш вақти, жойи ва вазиятини асосий мезон қилиб кўрсатилади. Масалан, ҳарбий қисм ёки хизмат жойини ўзбошимчалик билан бир кеча-кундуздан ўн кеча-кундузгача ташлаб кетилган бўлса, қилмиш Жиноят кодексининг 287-моддаси 1-қисми билан квалификация қилинади, агар бундай муддат бир кеча-кундузгача бўлса, у интизомий ҳуқуқбузарлик ҳисобланади.

Қонунда жиноятларни ҳуқуқбузарликлардан фарқловчи белги сифатида субъектив белгилар: *айбнинг шакли, мақсад ва мотивининг ўзгармаслиги* каби ҳолатларни белгилаб қўйилган. Масалан, қасддан баданга енгил шикаст етказиш жиноят бўлса, (Жиноят кодексининг 109-моддаси), эҳтиётсизлик орқасида баданга енгил шикаст етказиш фуқаровий ҳуқуқбузарлик ҳисобланади (Фуқаролик кодексининг 1003, 1004-моддалари).

Жиноятларни бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқловчи яна бир белги – уларнинг **ҳуқуққа хилофлики хусусияти** ҳисобланади.

Жиноятлар учун жавобгарлик ҳам жиноят қонуни билан тартибга солинади. Бу уни бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқлайди. Бошқа ҳуқуқбузарликлар эса содир этилганида ўша ҳуқуқ соҳасига тегишли нормаларни, яъни қонунларни эмас, балки қонуности норматив ҳужжатлардаги қоидалар ҳам бузилади.

Фақат жиноят содир этилганида *судланганлик* оқибатини келтирувчи жинойий жазони қўллаш мумкин, бошқа ҳуқуқбузарликларнинг ҳуқуқий санкциялари эса ҳеч қачон «судланганлик» оқибатини келтириб чиқармайди. Бундан ташқари, жинойий жазо давлатнинг мажбурлов чораларини қўллаш орқали амалга оширилади.

Барча қилмишлар ҳам ҳуқуқбузарлик, деб тан олинмайди. Қонун чиқарувчи бу борада инсон хулқ-атворлари ичидан шахс, жамият ва давлат учун кўпроқ хавfli бўлган хатти-ҳаракатларни ҳуқуқбузарлик сифатида белгилайди. Шахс томонидан содир қилинган қилмиш учун жавобгарлик Жиноят кодексига кўрсатилмаган бўлса, бундай қилмиш жиноят, деб ҳисобланмайди.

Қилмиш жиноят қонуни билан ҳуқуққа хилоф, деб эълон қилинганидан бошлаб жиноятга айланади, давлат эса ўз навбатида бундай қилмишларга қарши жиноят ҳуқуқий воситалар билан курашиш имкониятига эга бўлади.

Демак, жиноятлар фақат жиноят қонуни билан тақиқланади ва жазо қўллаш таҳдидини келтириб чиқаради. Шунингдек, бошқа ҳуқуқбузарликлар (маъмурий, интизомий, фуқаровий) учун белгиланган санкциялар жиноят қонуни санкциялари каби оғир эмас. Масалан, Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига кўра, фуқароларга солинадиган жарима миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг беш бараваридан ошмаслиги керак, Жиноят кодексига эса жарима энг кам иш ҳақининг беш бараваридан олти юз бараваригача миқдорида белгиланган.

Жинойтларни бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқлашнинг моддий мезони *ҳуқуқбузарлик оқибатида юзага келган зарар ҳажми* ҳисобланади.

Жинойтлар ҳамма вақт ҳам бошқа ҳуқуқбузарликларга нисбатан жамиятга кўпроқ зарар етказади, жинойтчиларнинг айби хавфлироқ, мотиви ўзгармас, қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)ни содир этиш усули эса қўполроқ, яъни хавфлироқ ҳисобланади.

Жинойий оқибатларни белгилашда қонун чиқарувчи томонидан ҳар хил атама ва тушунчалар ишлатилган. Масалан, Жинойт кодексининг «соғлиққа қарши жинойтлар» бобида — «зиён», «ҳаёт ва соғлиқ учун хавfli жинойтлар» бобида — «шикаст», «бошқарув тартибига қарши жинойтлар» бобида эса «*кўп миқдорда зарар, жиддий зиён*» кабилар. Зарар мураккаб характерга эга бўлган ҳолатларда, масалан, одил судловга қарши, давлат ва экология хавфсизлигига таҳдид солувчи жинойтларда «*оғир оқибатлар*» атамаси билан изоҳланади. Бошқа ҳуқуқ соҳаларида эса бундай атама ва сўзларни учратиш қийин ёки мавжуд эмас.

Ҳуқуқбузарлик айнан етказилган зарарга қараб жинойт, деб топилиши мумкин. Бундай зарар бўлмаганида жинойий жавобгарликка тортиш учун асос мавжуд бўлмайди. Содир этилган жинойтларнинг ярмидан кўпида етказилган моддий зарар сифатида молиявий ва жисмоний зарар миқдори билан ўлчанади. Айрим ҳолларда зарарнинг миқдори Жинойт кодекси нормаларида аниқ кўрсатиб ўтилган бўлади. Масалан, Жинойт кодексининг 175, 180—182, 185, 205—209-моддаларида содир этилган қилмишни жинойт, деб ҳисоблаш учун кўп миқдорда ёки жиддий зарар етказилиши талаб қилинади.

Объекти бир хил бўлган жинойт ва маъмурий ҳуқуқбузарликларни, ҳар иккисига ҳам шахс, уларнинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлат манфаатлари, мулк объекти ҳисобланади, бир-биридан фарқлантирувчи асосий белги «*етказилган зарар*» миқдори ҳисобланади.

Фуқаровий ҳуқуқбузарлик жарима ва зарарни қоплаш кўринишидаги жазо қўллаш таҳдиди билан тақиқланган, шахсий ва шахсий номулкий ҳуқуқлар билан боғлиқ мулк муносабатларнинг бузилишидир. Жинойтларни фуқаровий ҳуқуқбузарликлардан турли шаклдаги мулк шаклига етказилган зарар билан боғлиқ мулк ва иқтисодиёт соҳасидаги жинойтлар ажратиб туради.

Жиноятларни ҳуқуқбузарликлардан фарқлашга мисол сифатида *оила-никоҳ муносабатлари* соҳасида ота-оналар ва болаларнинг мажбуриятларини келтириш мумкин. Оила кодексига кўра, ота-оналар ўзларининг вояга етмаган ёки муомалага лаёқатсиз вояга етган, ёрдамга муҳтож фарзандларини боқишга мажбур. Меҳнатга лаёқатли вояга етган фарзандлар ҳам ўзларининг меҳнатга лаёқатсиз, ёрдамга муҳтож ота-оналарига ғамхўрлик қилишлари шарт. Бундай мажбуриятларнинг бузилиши Жиноят кодексининг 122, 123-моддаларида назарда тутилган жинойи жавобгарликни келтириб чиқаради.

Мансабдор шахс томонидан ўз мансаб ваколатидан фойдаланган ҳолда содир этган ғайриқонуний қилмиши шахснинг ҳуқуқ ва манфаатлари, жамият ва давлат манфаатларига кўп миқдорда зарар ёки жиддий зиён етказилишига сабаб бўлса, бундай қилмиш жиноят деб, агар бундай оқибат мавжуд бўлмаса, унда бундай қилмиш *интизомий ҳуқуқбузарлик*, деб ҳисобланади.

Ўзбошимчалик шахс, жамият ва давлат манфаатларига кўп миқдорда зарар ёки жиддий зиён етказилишига сабаб бўлса, жиноят деб (Жиноят кодексининг 229-моддаси), бундай оқибат мавжуд бўлмаса, маъмурий ҳуқуқбузарлик деб (Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодекснинг 200-моддаси) топилди.

Солиқ ва бошқа тўловларни тўлашдан бўйин товлаш анча миқдорда содир этилса, жиноят (Жиноят кодексининг 184-моддаси), анча миқдордан кам бўлган миқдорда содир этилса, солиққа оид ҳуқуқбузарлик ҳисобланади.

Жиноятларнинг ғайриахлоқий қилмишлардан фарқи. Жиноят ва ғайриахлоқий қилмишларнинг ўзаро муносабати қуйидагича: «Ҳар бир жиноят ғайриахлоқийдир, лекин аксинча эмас», яъни ҳар бир жиноят ғайриахлоқий қилмиш ҳисобланса ҳам, ҳар бир ғайриахлоқий қилмиш жиноят ҳисобланмайди.

Ахлоқ нормалари айрим ҳолларда қонунларни шарҳлашда, ҳуқуқни қўллаш амалиётида ва қонун чиқарувчи томонидан қилмишларнинг жиноят ёки жиноят эмаслигини белгилаш учун қўлланилади. Масалан, ҳақорат қайси вақтда жиноят ёки маъмурий ҳуқуқбузарлик ёхуд ғайриахлоқий қилмиш ҳисобланишини ахлоқ нормалари орқали билиб олиш мумкин.

Жиноятлар билан ғайриахлоқий қилмишлар бир-биридан объекти, ҳуқуққа хилофлиги, ижтимоий хавфлилик мезонлари орқали фарқланади. Ғайриахлоқий қилмишлар жиноятларга кўра, кенгроқ объектга эга. Инсонлар ўртасида шундай муносабатлар мавжудки, улар фақат ахлоқ нормалари билан тартибга солинади. Масалан, дўстлик, севги-муҳаббат.

Жинойт фақат қилмишларда ифодаланади, шахснинг хулқ-атворидан ташқари, унинг фикри, хаёли ҳам ғайриахлоқий ҳисобланиши мумкин. Ғайриахлоқий қилмишларнинг ижтимоий хавфлилики даражаси жиноятларга нисбатан пастроқ ҳисобланади, ундан келиб чиққан зарар эса ижтимоий-руҳий хусусиятга эга: инсон шаъни ва қадр-қимматининг камситилиши, худбинлик ва ҳоказолар.

Жиноятдан ғайриахлоқий қилмишларни фарқловчи энг муҳим белги «ғайриҳуқуқийлик» ҳисобланади. Яъни, жиноятлар жиноят қонуни билан тақиқлаб қўйилган бўлса, ғайриахлоқий қилмишлар ҳуқуқий нормалар билан умуман тартибга солинмайди. Ахлоқ нормалари ёзма ва оғзаки шакллари бўлиши мумкин. Масалан, Гиппократ қасамёди — шифокорларнинг ахлоқ кодекси, офицерлик виждони кодекси, журналистларнинг ахлоқ кодекси ва ҳоказолар.

Жиноят кодексига «инсонпарварлик принципи»ни белгилашда қонун чиқарувчи ахлоқ нормаларига таянади. Демак, жиноят бошқа ҳуқуқбузарликлар ва ғайриахлоқий қилмишлардан қуйидаги белгилар билан фарқ қилади:

1. Умумий объекти бўйича, жиноятнинг объекти фақат умуминсоний қадриятлар бўлса, бошқа ҳуқуқбузарликларнинг объекти анча кенгроқдир.

2. Ижтимоий хавфлилики даражаси ва хусусиятига кўра, жиноят туфайли бошқа ҳуқуқбузарликларга нисбатан жамиятга кўпроқ, оғирроқ зарар етказилади.

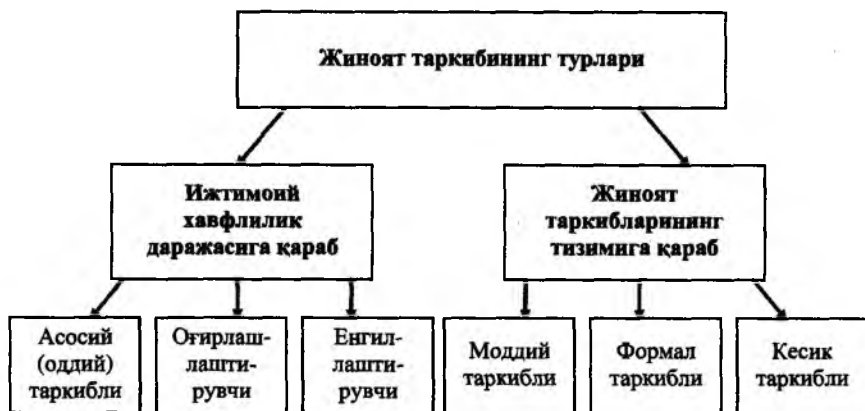
3. Ғайриҳуқуқийлигига кўра, жиноятлар фақат Жиноят кодекси билан тақиқланса, гап қилмиш бўлса, бошқа ҳуқуқбузарликлар қонуности меъёрий ҳужжатлари билан ҳам тартибга солинади, ғайриахлоқий қилмишлар эса ахлоқ нормаларида белгиланган бўлади.

4. Етказилган зарар миқдорига кўра, жиноятлар туфайли бошқа ҳуқуқбузарликларга нисбатан жамиятга кўпроқ зарар етказилади.

-
1. Жиноят деганда, нимани тушунасиз ва у қандай белгиларга эга?
 2. Жиноятлар қайси мезонларга асосан тавсифланади?
 3. Жиноят қайси белгиларига кўра бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқ қилади?
 4. Ғайриахлоқий қилмишлар нима ва уларнинг жиноятлардан фарқи борми?

4-боб. ЖИНОЯТ ТАРКИБИ

4.1. Жиноят таркиби тушунчаси ва унинг аҳамияти

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 16-моддаси 2-қисмида жиноят учун жавобгарлик ва унинг асослари белгиланган бўлиб, унда: «Ушбу Кодексда назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади», деб ёзилган. Ушбу жиноят ҳуқуқий тушунчада жинойий жавобгарлик учун асос деб айбдорнинг қилмишидаги жиноят таркибининг мавжудлиги белгиланган бўлса-да, лекин жиноят таркиби тушунчаси охиригача тўлиқ очиб берилмаган.

Жиноят таркиби ҳақидаги таълимот жиноят ҳуқуқи фани-нинг марказий масалаларидан биридир. Жиноят таркибининг тўғри аниқланиши жиноятни тўғри квалификация қилиш учун асос ҳисобланади. Бу эса ўз навбатида одил судловни амалга ошириш ва қонунчиликни мустаҳкамлаш ҳамда пировард натижада айбланувчининг тақдирини тўғри ҳал этишда катта аҳамиятга эгадир. Шунини қайд этиш зарурки, жиноят таркиби ҳақидаги таълимотни жиноят ҳуқуқининг «Умумий» ва «Махсус» қисмларига оид масалаларни ўрганишга ҳар томонлама эътибор берилмоқда. «Махсус» қисмга тегишли бўлган ҳар қандай

масалани ўрганиш жиноят таркиби тўғрисидаги таълимот билан боғлиқ равишда олиб борилиши зарур.

Юридик адабиётларда жиноят таркибига турлича таърифлар берилган. Лекин жиноят таркиби ҳақидаги таълимотнинг қатор масалалари бўйича олимлар ўртасида ягона бир фикр мавжуд эмас.

Жиноят таркиби ҳақидаги таълимот А.И. Трайнин¹, В.Н. Кудрявцев², Я.Н. Брайнин³, М.П. Карпушин, В. И. Курляндский⁴, Н.Ф. Кузнецова⁵, А.С. Якубов⁶ ва бошқаларнинг илмий ишларида таҳлил этилган. Адабиётлардаги жиноят таркибини аниқлашга доир фикрларнинг турлича эканлигига қарамай, кўпгина муаллифлар жиноят таркиби тушунчасини объектив ва субъектив белгилар йиғиндисидан иборатлигини тан олиб, жиноят таркиби ижтимоий хавfli қилмишни жиноят, деб тонишга хизмат қилади, деб таъкидлашади. Ижтимоий хавfli қилмишнинг жиноийлигини аниқлаш (криминализация қилиш) воситаси фақат жиноят таркибидир.

Қилмишнинг жиноят эканлигини аниқлаш (криминализация қилишда) бирон-бир аниқ жиноий хатти-ҳаракатни, агар ўзида бирон-бир жиноят таркибининг аломатларини мужассамлантирган бўлса, қонун бўйича жавобгарликни белгилашдир қилмишнинг жиноийлигини аниқлаш (криминализация)га илмий ёндашмоқ зарур. Қонуншуносларнинг бирор қилмишнинг жиноийлигини аниқлаш ҳақидаги таклифи жиноийликни аниқлаш ва ижтимоий текширишлар ўтказилгандан кейингина қилинмоғи лозим бўлиб, бу текширишлар Жиноят кодексига янги жиноят таркибини киритишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳақида ижобий хулоса чиқариш имконини беради. Жиноят таркибини мавжуд ёки мавжуд эмаслигини аниқлашнинг мақсади ҳам ижтимоий хавfli муайян қилмишнинг жиноийлигини аниқлашдир. Қонунни амалда қўлланиш фаолиятида жиноят таркиби катта аҳамиятига

¹ А.И. Трайнин. Общее учение о составе преступления. М., 1941.

² В.Н. Кудрявцев. Общая теория квалификации преступлений. М., 1972.

³ Я.Н. Брайнин. Уголовная ответственность и её основания в советском праве. М., 1963.

⁴ М.П. Карпушин, В.И. Курляндский. Уголовная ответственность и состав преступления. М., 1974.

⁵ Н.Ф. Кузнецова. Состав преступления. В кн. Советское уголовное право (Общая часть). М., 1981.

⁶ А.С. Якубов. Теоретические проблемы формирования правовой основы учета о преступлении. Т., 1996.

эга бўлиб, шахсни жавобгарликка тортиш учун фақат асос бўлиб хизмат қилади. Қилмишда жиноят таркибининг йўқлиги эса жиноят қидирув ишлари олиб боришни тақозо этмайди. Чунки Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 16-моддаси 2-қисмида: «Ушбу кодексда назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш жавобгарликка тортиш учун асос бўлади», деб белгилаб қўйилган.

Жиноятни таснифлашда ҳам жиноят таркиби катта аҳамиятга эгадир. Жиноятни таснифлаш шахснинг хатти-ҳаракатида жиноят таркибининг мавжудлигини аниқлаш жараёни бўлиб, яъни шахс томонидан содир этилган ижтимоий хавфи қилмишнинг аломатлари муайян бир жиноят-ҳуқуқий нормасида кўзда тутилган жиноят таркиби аломатларига мос келишини аниқлашдан иборатдир.

Жиноятни таснифлаш жараёни бир неча босқичда амалга оширилади. Биринчи босқичда шахс томонидан содир этилган ижтимоий хавфли қилмишни далиллар йиғиш орқали ҳолатлар аниқланади. Бу босқичда жиноят таркиби мавжудлигини тасдиқловчи ёки инкор этувчи аниқ далилларни йиғиб, уларни баҳолаш зарур бўлади. Жиноят таркибининг бирор белгиси мавжуд эмаслиги жиноий жавобгарликни инкор этиб, жиноий ишни тўхтатилишига сабаб бўлади.

Жиноятни таснифлашнинг иккинчи босқичида ушбу жиноят таркиби ўзида акс эттирган муайян бир моддани аниқлаш зарур. Якунловчи, яъни жиноятни таснифлашнинг учинчи босқичида таққослаш ўтказилиши (шахс томонидан содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш билан муайян жиноят ҳуқуқий нормасидаги жиноятга берилган таърифнинг ўхшашлигини солиштириш) зарур. Агар содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш аломатлари ва жиноят ҳуқуқий нормада белгиланган аломатлар билан тўлиқ мос келса, у ҳолда жиноятни таснифлаш жараёни тугайди. Фақат шу босқичдан кейингина шахснинг хатти-ҳаракатларида жиноят таркиби борлиги ҳақида сўз юритиш мумкин бўлади ва улар учун шахс жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин. Жиноятни таснифлашнинг бундай жараёни Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 4-моддасида баён этилган қонунийлик принципига тўлиқ мос келади, яъни қилмишнинг жиноийлиги, қилмишга яраша жазо тайинлаш ва бошқа ҳуқуқий оқибатлар фақат Жиноят кодексига солиштириш билан аниқланади.

Жиноят таркиби – маълум бир ижтимоий хавфли қилмишни жиноят деб характерловчи объектив ва субъектив белгиларнинг

минимал ва етарли йиғиндиси¹. Содир этилган қилмишда Жиноят кодексида кўрсатилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган тақдирдагина шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун минимал ва етарли асос мавжуд бўлади.

«Минимал» сўзи – «содир этилган қилмишида жиноят таркибининг бирон-бир мажбурий элементи мавжуд бўлмаганда шахс жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас» маъносини билдиради. «Етарли» тушунчаси эса шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун Жиноят кодексида кўрсатилган объектив ва субъектив белгилардан ташқари бошқа қўшимча маълумотларни аниқланиши шарт эмаслигини билдиради².

Жиноят таркиби ижтимоий хавfli қилмишларни бир-биридан фарқлашда муҳим аҳамиятга эгадир. Муайян жиноятларнинг алоҳида белгилари туфайлигина бир жиноятни бошқасидан фарқлаш мумкин. Масалан, ўғрилик бировнинг мулкани яширин равишда талон-тарож қилиш бўлиб, талончилик эса очикдан-очиқ талон-тарож қилишдир. Шундай қилиб, жиноят таркибининг бир неча вазифасини айтиб ўтиш мумкин, яъни:

- 1) жамият учун хавfli қилмишнинг жиноийлигини аниқлаш воситаси;
- 2) жиноий жавобгарлик учун асос бўлиши;
- 3) жиноятчилик даражасини аниқлашда қонунчилик намунаси бўлиши;
- 4) жиноятларни фарқловчи восита сифатида хизмат қилиши.

Жиноят таркиби жиноятнинг ўзига хос хусусияти бўлиб, ўзида жиноятнинг барча аломатларини мужассамлаштирган ҳолда шу аломатларнинг шахс томонидан содир этилган ижтимоий хавfli қилмишда мавжуд эканлиги қилмишнинг жиноят, деб ҳисоблаш учун асос бўлади.

Жиноят таркибининг тўрт белгиси элементлар орқали таърифланса, ҳар бир томони эса муайян аломатлар орқали ифодаланadi. Объектив белгилар деганда, жиноят таркибининг объекти ва объектив томонларини таърифловчи белгилар назарда тутилади, субъектив аломатлар деганда эса, жиноятнинг

¹ А. С. Якубов. Теоритические проблемы формирования правовой основы учения о преступлениях: предпосылки, реальность, перспективы. Т., 1996, стр. 95.

² В. Н. Кудряцев. Общая теория квалификации преступлений. М., 2001, стр. 60.

субъектив томони ва жиноят субъектини ифодаловчи белгиларга айтилади. Жиноятнинг объекти жиноий тажовуз қаратилган ва ана шу тажовуз орқали унга зарар етказилиши мумкин бўлган ижтимоий муносабатлардир.

Жиноят — жиноят қонуни билан муҳофаза қилинадиган ҳар қандай ижтимоий муносабатларга, масалан, шахснинг ҳаёти, соғлиғи, кадр-қиммати, давлат манфаатларига, мулк ҳуқуқини амалга оширишга, одил судловни амалга оширишга, хўжалик ёки иқтисодий фаолият ва бошқаларга зиён етказди.

Жиноят таркибининг иккинчи элементи унинг объектив томонидир. Жиноятнинг объектив томони содир этилган жиноятнинг ташқи томонини ифодаловчи элементдир.

Қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини жиноятлар объектив томонининг зарурий белгиси ҳисобланади. Бироқ кўпчилик қилмишларни жиноят, деб ҳисоблаш учун у туфайли рўй берган маълум бир оқибатларини аниқламоқ зарур. Ҳаракат ёки ҳаракатсизлик, деб ҳисоблаш учун унинг моддий таркибга эга бўлган маълум бир оқибатларининг содир бўлиши талаб этилади.

Амалга оширилган ижтимоий хавфли қилмиш ва унинг натижасида келиб чиққан оқибатлар орқасидаги сабабий боғланиш моддий таркибга эга бўлган жиноятларнинг учинчи, зарурий белгиси ҳисобланади. Жиноятнинг объектив томони факультатив белгиларисиз тўлиқ бўлмайди. Булар жумласига жиноят содир этилган воситаларни киритиш мумкин. Демак, жиноятнинг объектив томони: ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизлик ва унинг амалга оширилиши натижасида келиб чиқадиган оқибатлар ўртасидаги сабабий боғланиш, шунингдек, факультатив белгилар: жойи, вақти, усули, шароити, жиноятни амалга ошириш қуроли ва воситаси сингари белгилардан иборат.

Жиноят таркибининг учинчи элементи унинг субъектив томонидир. Жиноят таркибининг субъектив томони жиноий қилмишнинг ички томони бўлиб, шахснинг ўзи содир этган ижтимоий хавфли қилмиш ва унинг оқибатларига бўлган руҳий муносабатини кўрсатади. Бунда айбидан ташқари жиноятнинг субъектив томонини таснифлови мотив ва мақсад ҳам мавжуд бўлади.

Айб қасддан ёки эҳтиётсизликдан бўлиши мумкин. Эҳтиётсизликдан содир этилган жиноятлар жиноий ўз-ўзига ишониш ёки бепарволик кўринишида амалга оширилиши мумкин. Ўз навбатида қасддан қилинган жиноят тўғри қасддан ёки эгри қасддан қилинган бўлиши мумкин. Эҳтиётсизликдан содир

этилган жиноятлар ўзига ишониш ёки бепарволик орқасида амалга оширилиши мумкин. Айрим ҳолларда, Жиноят кодексида модданинг номи ёки унинг диспозициясида айбнинг шакли кўрсатилади. Масалан, Жиноят кодексининг 97-моддасида қасддан одам ўлдириш, Жиноят кодексининг 98-моддасида кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш, Жиноят кодексининг 102-моддасида эҳтиётсизлик орқасида одам ўлдириш, Жиноят кодексининг 111-моддасида эҳтиётсизлик орқасида баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказиш кўрсатилган.

Аммо кўпчилик моддаларнинг номи ва диспозицияларида айбнинг шакли кўрсатилмаган. Бундай ҳолатларда жиноят ҳуқуқий нормада кўрсатилган жиноятнинг айб шакли қасддан содир этилган (21-модда) ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган (22-модда) жиноят ҳақидаги умумий тушунчаларни таҳлил қилиш орқали аниқланади. Қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган айб жиноят субъектив томонининг зарурий белгиси ҳисобланади.

Мотив ва мақсад жиноят субъектив томонининг қўшимча (факультатив) белгиси ҳисобланади, аммо баъзи бир жиноятларда унинг мавжудлиги зарур бўлади, Жиноят кодексининг 97-моддаси иккинчи қисмида ғаразли мақсадларда ёки безориликдан ёхуд ўликнинг қисмларидан фойдаланиш ёки трансплантат олиш мақсадида ёхуд бошқа жиноятларни яшириш мақсадида одам ўлдириш жиноятларида мотив ва мақсад зарурий белги ҳисобланади. Бундай жиноятларда мотив ва мақсад оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдиришнинг зарурий белгилари бўлиб ҳисобланади. Баъзи бир бошқа жиноят таркибларида жиноятнинг мотиви ва мақсади зарурий белги бўлмаслиги ва шунга боғлиқ ҳолда улар жиноят субъектив томонининг факультатив белгилари бўлади. Жиноят таркиби томонининг тўртинчи элементи уни содир этган шахс, яъни жиноятнинг субъектидир.

Жиноят кодексиининг 17-моддасига биноан, жиноий жавобгарликка жисмоний шахслар тортилади. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқига биноан, фақат жисмоний шахсларгина жиноятнинг субъекти бўлиши мумкин. Юридик шахслар эса жиноятнинг субъекти бўла олмайди, лекин баъзи бир хорижий давлатлар қонунчилигида юридик шахсларнинг ҳам жиноий жавобгарлиги кўзда тутилган. Шахс Жиноят кодексиининг 17-моддасида кўрсатилган белгиларга эга бўлсагина, уни жиноий жавобгарликка тортиш мумкин, яъни биринчидан, у

жиноят содир этиш вақтида қонунда белгиланган ёшга тўлган бўлиши лозим. Жиноят кодексининг 17-моддасига биноан айбдорнинг содир этган ижтимоий хавфли ҳаракати учун жавобгарликка тортилишнинг ёш чегаралари аниқ белгиланган. Ушбу модданинг 1-қисмига мувофиқ, жиноят содир этгунга қадар ўн олти ёшга тўлган шахслар жавобгарликка тортилади. 17-модданинг 2-қисмида кўрсатилишича, «Жиноят содир этгунга қадар ўн уч ёшга тўлган шахслар жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасдан одам ўлдирганликлари (97-модданинг 2-қисми) учунгина жавобгарликка тортиладилар».

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахснинг ақли расо бўлиши лозим. Ақли расолик тушунчаси Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 18-моддасида баён этилган бўлиб, унда таъкидланишича, «Жиноят содир этиш вақтида ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган ва ўз ҳаракатларини бошқара олган шахс ақли расо, деб топилди». Агар жиноят содир этган шахс суд тиббиёт текшируви хулосасига кўра ақли норасо деб топилса, жинойий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас (Жиноят кодексининг 18-моддаси 2-қисми).

Айрим ҳолатларда ижтимоий хавфли ҳаракатлар содир этган шахс жинойий жавобгарликка тортилиши учун субъектнинг умумий белгилари (ёши ва ақли расолиги) етарли бўлмай, бундан ташқари жиноят субъектининг махсус белгиларини аниқлаш лозим. Масалан, ҳарбий жиноятларнинг субъектлари, албатта, ҳарбий хизматчи бўлиши, мансабдорлик жиноятларнинг субъекти мансабдор шахс бўла олади. Айрим ҳолларда субъект фақат шифокор, транспорт воситасининг ҳайдовчиси бўлади ва ҳоказолар. Шунинг учун ҳам юридик адабиётларда жиноятининг махсус субъекти тушунчалари берилди, яъни бундай шахс умумий белгилардан ташқари жиноят ҳуқуқий нормаларда кўрсатилган алоҳида (махсус) белгиларга ҳам эга бўлиши лозим.

4.2. Жиноят таркибининг турлари

Юридик адабиётларда жиноят таркибини таснифлашга олимларнинг турли хил қарашлари мавжуд. Ижтимоий хавфли қилмишни амалга ошириш натижасида турли даражадаги оғир оқибатлар келиб чиқади. Бундан ташқари жиноят содир этаётган шахсларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси ҳам бир хил эмас. Шунини ҳисобга олган ҳолда жиноят қонунида қонун чиқарувчи

томонидан бир хил турдаги жиноятларга нисбатан бир-биридан ижтимоий хавфлилик даражаси билан ажралиб турадиган алоҳида жиноят таркиби шакллантирилади.

Жиноятларни ижтимоий хавфлилик даражасига кўра:

1. Асосий (оддий) таркибли;
2. Оғирлаштирувчи таркибли;
3. Енгиллаштирувчи таркибли жиноятларга ажратиш мумкин.

Оддий таркибли жиноятларда содир этилаётган жиноятнинг ҳар бири учун характерли бўлган белгилар кўрсатилмай, жиноятнинг номи айтилади, холос. Масалан, ўғрилиқ (169-модда) ўзганинг мол-мулкани яширин равишда талон-тарож қилиш. Ҳар сафар ўғрилиқ жинояти содир этилганда, албатта, ўзганинг мулки яширин равишда талон-тарож этилганлиги белгиси аниқланиши лозим.

Асосий таркибга нисбатан оғирлаштирувчи ёки енгиллаштирувчи ҳоллар қўшимча белгиларга эга бўлиб, у унинг ижтимоий хавфлилик даражасини, катта ва кичикликни характерлайди. Масалан, ўғрилиқ ўта хавfli рецидивист томонидан содир этилганда бу оғирлаштирувчи ҳолдаги таркиб (169-модданинг 4-қисми); кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш (9-модда); онанинг ўз чақалоғини қасддан ўлдириши (99-модда); зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, одам ўлдириш (100-модда); ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдириш (101-модда); жиноятнинг бу таркиблари қасддан одам ўлдиришнинг (97-модда); асосий таркибга нисбатан енгиллаштирувчи таркиб ҳисобланади. Чунки бу жиноят таркибларида Жиноят кодексининг 97-моддаси 1-бандида кўзда тутилган асосий таркибга нисбатан жиноятнинг бу турини содир этганлик учун енгиллаштирувчи ҳолатнинг белгилари мавжуд.

Одатда, жиноят-ҳуқуқий нормаларнинг биринчи қисмларида содир этилган жиноятнинг асосий таркиблари учун жавобгарлик, кейинги қисмларида эса жиноятни оғирлаштирувчи ҳолатларда содир этганлик учун жавобгарлик кўзда тутилади. Жиноят таркибларининг тузилиши бўйича уларни моддий, формал ва кесик таркибларга ажратиш мумкин.

Моддий таркибли жиноятлар дейилганда, жиноятнинг шундай таркиби тушуниладики, унда жиноят натижасида бирон-бир моддий оқибат келиб чиқиши ёки келиб чиқиши мумкинлиги назарда тутилади. Масалан, қасддан одам ўлдириш. Бу моддий таркибли жиноят, чунки қасддан одам ўлдирганлик учун шахсни жавобгарликка тортиш учун ижтимоий хавфли ҳаракат содир этганлик кифоя қилмай (ўч олиш, уриш ва бошқалар), балки унинг натижасида зарарли оқибат, яъни ўлим келиб чиққан бўлиши керак. Айрим ҳолларда объектив ва субъектив сабабларга кўра, ўлим юз бермаган бўлса, айбдор шахс одам ўлдиришда айбланмай, қасддан одам ўлдиришга суиқасд қилганлик учун жавобгарликка тортилади.

Формал таркибли жиноят дейилганда, бирон-бир зарарли оқибатнинг келиб чиқиши шарт бўлмай, бирон-бир оқибат келиб чиққан тақдирда ҳам жиноятнинг квалификациясига таъсир қилмайдиган жиноятлар тушунилади.

Ижтимоий хавфли ҳаракат содир этишда айбдор бўлган шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун уни ижтимоий хавфли ҳаракат содир этганлиги (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) аниқлаш кифоя қилинадиган уйдирмалар тарқатиш, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилгандан кейин содир этганлигини аниқлаш лозим. Бундай ҳолларда жиноий жавобгарликка тортиш учун жиноят содир этилганлиги натижасида оқибатнинг вужудга келиши шарт эмас.

Кесик таркибли жиноят дейилганда, шундай жиноят таркиби тушуниладики, жиноятнинг охирига етган вақтини қонун олдинги босқичига кўчиради, яъни жиноятга тайёргарлик кўриш ёки суиқасд қилиш босқичига кўчиради. Масалан, босқинчилик (164-модда) ёки товламачилик (165-модда) ёхуд жиноий уюшма ташкил этиш (242-модда).

Жиноят таркибини қонун чиқарувчи орган томонидан ифодалаш усулига кўра, оддий ва мураккаб турларга бўлиш мумкин.

Оддий таркибли жиноятларда жиноят таркибининг ҳар бир таркибий элементлари биттадан бўлади: 1 та объект, 1 та ҳаракат (ҳаракатсизлик), 1 та оқибат, 1 та айб шакли. Масалан, Жиноят кодексининг 97-моддаси 1-қисми «Қасддан одам ўлдириш жинояти».

Мураккаб таркибли жиноятларда жиноят таркиби элементларининг ҳар бири ёки улардан бири икки ёки ундан ортиқ миқдорда бўлади. Масалан, икки объектли ёки кўп объектли жиноятлар, бир неча оқибат келтириб чиқарувчи жиноятлар ва ҳ.к. Кўп объектли жиноят ҳисобланган Жиноят кодексининг 164-моддасида белгиланган бошқинчиликни мураккаб таркибли жиноят сифатида мисол келтириш мумкин.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Жиноят таркиби ва унинг аҳамияти нимада?
2. Жиноят таркибининг қандай турлари мавжуд?
3. Кесик таркибли жиноятлар ва жиноятларнинг тайёргарлик кўриш, суиқасд қилиш бошқичларидан фарқи нимада?

5-боб. ЖИНОЯТ ОБЪЕКТИ

5.1. Жиноят объекти тушунчаси

Жиноят объекти жиноят таркибининг элементларидан биридир. Ҳар қандай жиноят шубҳасиз ёки бу объектни тажовуз қилиш билан содир этилади. Шунинг учун жиноят объектини тўғри аниқлаш жиноятнинг ҳуқуқий (юримдик) моҳиятини аниқлаш, энг асосийси, жиноят объектига етказилган зарарга қараб, тўғри квалификация қилиш имконини беради.

Жиноят ҳуқуқи назариясида **жиноят объекти** деганда, жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлар тушунилади. Жиноят қонуни билан қўриқланадиган ҳар қандай ижтимоий муносабат жиноятнинг умумий объекти ҳисобланади. Масалан, Жиноят кодексининг 2-моддасида, «Жиноят кодексининг вазибалари шахсни, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини, жамият ва давлат манфаатларини, мулкни, табиий муҳитни, тинчликни, инсоният хавфсизлигини жиноий тажовузлардан қўриқлашдан иборатдир», дейилган.

Шуни таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси жиноят қонуни томонидан қўриқланадиган ижтимоий муносабатлар жиноятнинг умумий объекти ҳисобланади. Аммо ҳар қандай ижтимоий муносабатлар ҳам жиноят қонуни билан қўриқланадиган жиноят объекти бўлавермайди, баъзи ижтимоий муносабатлар бошқа ҳуқуқий нормалар билан қўриқланади. Масалан, қарз берувчи билан қарздор ўртасида даъволар фуқаролик ҳуқуқи билан тартибга солинади.

Жиноят объектини аниқлаш орқали айбдор қандай жиноят (ўғрилик, номусга тегиш, ҳақорат қилиш ва ҳоказолар) содир этганлигини аниқлашимиз мумкин. Жиноят объекти ҳар бир жиноят таркибининг зарурий элементидир. Жиноят қонуни билан қўриқланмайдиган объектга қарши қаратилган ҳаракат жиноят ҳисобланмайди.

Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, айрим ҳоллардагина Жиноят кодексининг моддаларида жиноят объекти тўғридан-тўғри кўрсатилган бўлади. Қолган барча ҳолларда жиноят

объекти **Жинойт кодекси «Махсус» қисмининг аниқ бир моддасида назарда тутилган қилмишнинг жинойт таркиби унинг жойланиши бўйича таҳлил этилиб аниқланади.**

Ижтимоий муносабатлар инсонлар ўртасидаги уларнинг ҳаёт фаолияти жараёнида вужудга келадиган маълум алоқалардир. Маълумки, ҳар қандай ижтимоий муносабат таркибига, албатта, унинг субъектлари киради. Шунинг учун ижтимоий муносабатларнинг субъекти ҳар қандай жисмоний ёки юридик шахс (давлат, бирлашма, жамоа ва бошқалар) бўлиши мумкин. Ҳар қандай ижтимоий муносабатнинг зарурий элементи унинг предметиدير. Айбдор жинойт предметига таъсир этиш билан **Жинойт кодекси билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказилади.** Масалан, ўзганинг мулкини ўзлаштиришда айбдор шахс мулкий муносабатларга таъсир этиб, жинойт предмети ҳисобланган пул, қимматбаҳо буюмлар ёки бошқа нарсаларни талон-тарож қилади.

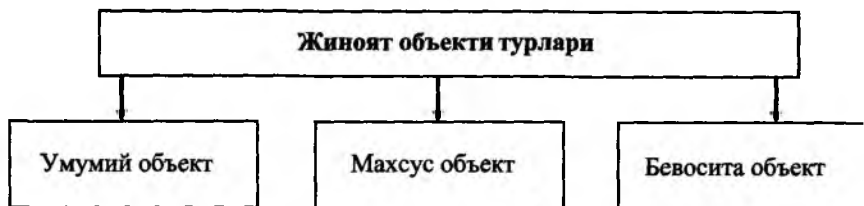
Жинойт предмети жинойт қонун билан қўриқланадиган объектнинг ижтимоий хавфи ҳаракат тўғридан-тўғри таъсир қиладиган элементиدير. Жинойт объекти ва предмети айнан бир хил бўлмайди. Бироқ шуни ҳисобга олиш керакки, предмет ҳар доим жинойтнинг доимий белгиси бўлиб ҳисобланмайди. Жинойт кодексидида шундай жинойт таркиблари учун жавобгарлик кўзда тутилганки, уларнинг предмети кўрсатиш қийин, чунки предмет дейилганда моддий (кўз билан кўриладиган, ўлчови, сифати ва ўзига хос белгиларига эга бўлган) нарсани тушунамиз.

Жинойт предмети тўғри аниқлаш жинойтни тасниф этишда, уни бошқа ўхшаш жинойт таркибининг белгилардан ажратиш, жазони оғирлаштирувчи ҳолатларда мавжудлигини аниқлаш ва квалификация қилишда муҳим аҳамиятга эга. Жинойт таркибини таҳлил этишда жинойтни содир этишдаги воситаси ва қуролини жинойт предметидан ажратиш лозим. Жинойт содир этишдаги восита ва қуроли моддий характердаги нарсалар бўлиб, улардан айбдор жинойтни содир этиш, яъни жинойт натижага эришиш, жинойт предметига таъсир этиш учун фойдаланади.

Жинойт воситалари ва қуролининг жинойт предметидан фарқи шундаки, жинойт воситаси ва қуроли жинойтни содир этишда фойдаланилади. Масалан, қандайдир нарсдан жинойтчи жинойт содир этишда (осонроқ бўлиши учун) фойдаланса, восита ёки қурол ҳисобланади. Жинойт туфайли таъсир этиладиган нарсалар жинойтнинг предмети бўлади. Масалан, ўғрилик орқали пул талон-тарож қилинса, бу жинойтнинг предмети пул бўлади.

Баъзи қурол ва воситалар турли шароитларда жиноят предмети ёки жиноят воситаси бўлиши мумкин. Масалан, талон-тарож қилишда пул жиноят предмети бўлади, лекин у пора беришда жиноят воситаси ҳам бўлиши мумкин. Ёки қурол одам ўлдиришда жиноят воситаси бўлса, у қонунга хилоф равишда қурол сақлаш жиноятининг предмети бўлади.

5.2. Жиноят объекти турлари

Жиноят ҳуқуқи назариясида объект уч турга: умумий, махсус, бевосита объектларга ажратилади.

Умумий объект дейилганда, Ўзбекистон Республикаси Жиноят қонуни билан қўриқланадиган барча ижтимоий муносабатларнинг йиғиндиси тушунилади.

Жиноят кодексининг 2-моддасида муҳофаза объектлари сифатида белгиланган шахс, унинг ҳуқуқ ва эркинликлари, жамият ва давлат манфаатлари, мулк, табиий муҳит, тинчлик, инсоният хавфсизлиги кўрсатилган бўлиб, уларнинг ҳаммаси биргаликда умумий объект ҳисобланади.

Жиноятнинг умумий объекти тушунчаси жиноятнинг ижтимоий-сиёсий моҳиятини очиб беради. Умумий объект барча жиноятлар учун битта, зеро, ҳар қандай жиноят у ёки бу ижтимоий муносабатга зарар етказиб, Жиноят кодекси билан қўриқланадиган бошқа ижтимоий муносабатларга ҳам зиён етказди, шунинг учун ижтимоий муносабатларнинг бир гуруҳига эмас, балки барчасига таъсир этади.

Махсус объект жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий-сиёсий ва иқтисодий моҳиятига кўра, бир-бирига ўхшаш ёки яқин бўлган ижтимоий муносабатларни ўз ичига оладиган объектлар гуруҳидир. Махсус объект умумий объектга кирувчи жиноят қонуни билан қўриқланадиган бир-бирига яқин ёки ўхшаш ижтимоий муносабатларни ўз ичига олади. Бу ижтимоий муносабатлар гуруҳига объектларни эркин ва пала-партиш равишда киритмасдан уларнинг ўхшашлиги (бир турдалиги)га қараб ажратилади.

Махсус объект Жиноят кодексининг «Махсус» қисмидаги жиноят ҳуқуқий нормаларни классификация қилиш Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Махсус» қисми худди шу тартибда, яъни махсус объектни ҳисобга олган ҳолда тузилган. Махсус объектни тўғри аниқлаш ижтимоий хавфли ҳаракатнинг хусусияти ва аҳамиятини, унинг қўриқланаётган ижтимоий муносабатлар тизимидаги ўрнини аниқлаш имконини беради. Шунингдек, «Махсус» объект жиноятнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини ва характерини аниқлашга ёрдам беради.

Жиноят ҳуқуқи «Махсус» қисми тизимида бобларнинг жойлашув тартиби, аввало, жиноят объектининг аҳамияти ва жамият учун бўлган қимматига боғлиқ. «Махсус» қисм бобларини маълум тартибда жойлаштириш, қонун билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларнинг аҳамияти жиҳатидан жойлаштирилиши қонун чиқарувчи орган томонидан бу муносабатларни қўриқлашнинг муҳимлигини таъкидлайди.

Жиноят қонунининг ривожланиш тарихида биринчи марта 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодексининг «Махсус» қисми тизимида инсоннинг ҳаёти, шаъни, қадр-қиммати ва ҳоказоларни қўриқлашга устувор аҳамият берилди, яъни фуқароларнинг конституциявий ҳуқуқ ва эркинлиги, ҳаёти, соғлиги, шаъни ва қадр-қиммати биринчи ўринга қўйилган. Жиноят кодексининг биринчи бўлими «Шахсга қарши жиноятлар», деб аталади.

«Махсус» қисмда иккинчи ўринда тинчлик ва хавфсизликка қарши жиноятлар ва учинчи ўринда иқтисодиёт соҳасидаги жиноятлар ва бошқа гуруҳдаги жиноятлар муайян кетма-кетлик асосида жойлаштирилган.

Бевосита объект дейилганда, ижтимоий хавфли тажовуз бевосита қаратилган ижтимоий муносабат тушунилади. Айнан жиноятнинг бевосита объектини тўғри аниқлаш жиноятни квалификация қилишда катта аҳамият касб этиб, жиноятга яраша жазо тайинлашда муҳим ўрин тутлади.

Жиноят содир этилаётганида бирданига бир неча бевосита объектларга зарар етказилиши мумкин. Айрим ҳолларда бу жиноятни квалификация қилишга таъсир этса, бошқа ҳолларда таъсир этмайди, аммо жазо тайинланишида ҳисобга олиниши лозим. Масалан, босқинчилик (Жиноят кодексининг 164-моддаси) икки объектли жиноят ҳисобланади. Босқинчилик жиноятини содир этишда айбдор ўзгалар мулкига тажовуз қилиш билан бирга жабрланувчининг соғлиғига зиён етказилади. Бир жиноят содир этилганда бир неча объект мавжуд бўлса, объектлар ичидан

етказилган зарарнинг муҳимлигини Жиноят кодексининг «Махсус» қисмидан аниқланади ва у бевосита объект ҳисобланади.

Жиноятнинг бевосита объектини жиноят ҳуқуқи назариясида уч турга бўлиб ўрганиш мумкин:

- а. Асосий бевосита объект;
- б. Қўшимча бевосита объект;
- в. Факультатив бевосита объект.

Агар жиноятнинг бевосита объекти битта эмас, балки бир нечта бўлса, улардан бири *асосий объект* ҳисобланади. Чунончи, безориликнинг асосий объекти жамоат тартиби, босқинчиликники мулк, ёлғон хабар беришни одил судлов органларининг тўғри ишлашидир. Мана шу асосий объект конкрет жиноятни Жиноят кодексининг тегишли бобига киритиш учун асос бўлади.

Икки объектли жиноятларда зарар асосий объектдан ташқари бошқа объектга ҳам етказилиб, у *қўшимча объект* ҳисобланади. Қўшимча объект мураккаб таркибли жиноятларда бўлиб, бошқа жиноят таркибидан ажратишда муҳим аҳамиятга эга.

Жиноят ҳуқуқи назариясида яна факультатив объект, деган тушунча ҳам бор. Бу шундай ижтимоий муносабатдирки, жиноят содир этилганда маълум зарар етказилиши ҳам, етказилмаслиги ҳам мумкин. Масалан, безорилик (277-модда) содир этилганда, айбдор томонидан шахснинг соғлиғига зарар етказилиши ёки етказилмаслиги ҳам мумкин. Шунинг учун *факультатив объект* шундай объектки, шу объектсиз қилмиш муайян жиноят таркибини ташкил этмаслиги ҳам мумкин.

Айрим ҳолларда жиноятнинг бевосита объекти жиноят ҳуқуқий нормада тўғридан-тўғри кўрсатилади. Жиноят кодексининг 157-моддаси «Давлатга хоинлик қилиш», деб аталган. Бу моддада ёзилишича, «Давлатга хоинлик қилиш, яъни Ўзбекистон Республикаси фуқаросининг Ўзбекистон Республикасининг суверенитети, ҳудудий дахлсизлиги, хавфсизлиги, мудофаа салоҳияти ёки иқтисодиётига зарар етказиш» ёки Жиноят кодексининг 158-моддасида «Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳаётига тажовуз қилиш» учун жавобгарлик назарда тутилган бўлиб, бу жиноятларда бевосита объект тўғридан-тўғри кўрсатилган бўлиб, булар Ўзбекистон Республикаси суверенитети, ҳудудий дахлсизлиги, хавфсизлиги, иқтисодиёти ва Ўзбекистон Республикаси Президентининг ҳаётидир.

Кўп ҳолларда жиноят-ҳуқуқий нормада бевосита объект тўғридан-тўғри кўрсатилмайди. Шунинг учун моддалар жойлашувига қараб жиноятнинг ижтимоий-сиёсий моҳияти ва юридик таҳлили асосида Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида кўзда тутилган жиноий жавобгарликни белгиловчи норма аниқланади.

1. Жиноят объекти деганда нимани тушунасиз?
2. Жиноят объекти ва ижтимоий муносабатлар объектлари ўртасидаги фарқ ва уларнинг нисбати нимада?
3. Жиноят объектининг қандай турлари мавжуд?

6-боб. ЖИНОЯТНИНГ ОБЪЕКТИВ ТОМОНИ

6.1. Жиноятнинг объектив томони тушунчаси

Жиноятнинг объектив томони ижтимоий-хавfli қилмишнинг ташқи томони бўлиб, жиноятнинг қандай содир этилганлигини кўрсатади. Айнан ижтимоий хавfli қилмишнинг ташқи томони бир жиноятни иккинчисидан ажратиш имконини беради, чунки битта объектга қилинган тажовуз ижтимоий хавfli қилмишнинг хусусияти ва даражасига кўра турлича бўлиши мумкин. Масалан, ўғрилиқ яширин содир этилса, талончилик очикдан-очик, босқинчилик эса жабрланувчининг баданига шикаст еткази-лишига олиб келган ҳужум қилиш билан боғлиқ бўлади.

Объектив томони асосан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддалари диспозицияси ва бандларида кўрсатилади. Айнан модданинг диспозициясида жиноятнинг объектив томони таърифланади, кўрсатилади.

Ҳар қандай жиноят турли ҳаракат, айрим ҳолларда эса ҳаракатсизлик орқали содир этилади. Масалан, қасддан одам ўлдириш кўпчилик ҳолларда фаол ҳаракат орқали содир этилади (пичоқ уриш, қуролдан ўқ отиш, қандайдир нарса билан қаттиқ, жароҳат етказиш, бўғиш ва ҳоказолар), аммо худди шундай ўлим ҳаракатсизлик (онанинг ўз чақалоғини қасддан овқатлан-тирмаслиги, ёрдамга муҳтож ҳолда ётган шахсни ёрдамсиз қолдириш ва бошқалар) натижасида ҳам келиб чиқиши мумкин. Яъни, ҳар қандай ижтимоий хавfli қилмиш ҳаракат ёки ҳаракатсизлик натижасида содир этилиши мумкин.

Айрим ҳолларда жиноятнинг охирига етказилган деб, топилиши учун қандайдир аниқ оқибат юзага келиши керак (моддий таркибли жиноят), бошқа ҳолларда содир этилган ижтимоий хавfli «қилмишнинг ўзи» (оқибатнинг келиб чиқиши талаб қилинмайди, формал таркибли жиноят) учун жавобгарлик белгиланади. Кўриниб турибдики, айнан жиноят-нинг объектив томони қилмишнинг моддий ёки формал таркибли жиноят эканлигини ажратиш имконини беради. Бундан хулоса қилиб, ҳар қандай жиноятнинг объектив томони қилмишдан иборатдир, десак хато бўлмайди. Ижтимоий хавfli

қилмиш ҳар қандай жиноят объектив томонининг зарурий белгисидир.

Моддий таркибли жиноятлар зарурий белгиси ижтимоий хавфли қилмишлардан ташқари ижтимоий хавфли оқибат ва келиб чиққан оқибат билан қилмиш ўртасидаги сабабий боғланишнинг мавжуд эканлиги ҳисобланади. Формал таркибли жиноятлар учун қилмишнинг ўзи етарли ва оқибатнинг рўй бериши талаб қилинмайди.

Айрим ҳолларда жиноятнинг хавфлилиқ даражаси ва характерига жиноят содир этилган жой, вақт, шароит, фойдаланилган восита ва қуроллар таъсир этади. Айрим ҳолларда бу ҳолатлар жиноятнинг зарурий белгиси, бошқа ҳолларда эса жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолат бўлиши мумкин. Жиноят объектив томонининг ушбу факультатив белгилари, агар жиноятнинг зарурий белгилари бўлмаса ёки айбдорнинг жавобгарлигини оғирлаштирмаса, жазо тайинлашда ҳисобга олиниши мумкин.

Демак, таъкидлаб ўтиш лозимки, моддий таркибли жиноятлар объектив томонининг зарурий белгилари қуйидагилардан иборат:

1. Ижтимоий-хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик);
2. Ижтимоий-хавфли оқибат;
3. Ижтимоий-хавфли қилмиш билан келиб чиққан оқибат ўртасидаги сабабий боғланиш.

Формал таркибли жиноятларнинг зарурий белгиси ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик)дир. Моддий ва формал таркибли жиноятлар объектив томоннинг факультатив белгилари жиноят содир этиш жойи, вақти, шароити, воситаси, усули ва ҳоказолардир.

6.2. Ижтимоий хавфли қилмиш

Ижтимоий хавфли қилмиш — бу инсоннинг ижтимоий муносабатларга зарар етказувчи ташқи дунёдаги ғайриқонуний, онгли, актив ёки пассив хулқ-атворидир.

Қилмиш ҳар қандай жиноятнинг зарурий белгиси ҳисобланади. Ҳар қандай жиноий қилмиш ижтимоий хавфлидир, қилмишнинг бундай хавфлилиги унинг қонун муҳофаза этиладиган ижтимоий муносабатларга зарар етказишда намоён бўлади. Ижтимоий хавфли қилмишнинг даражаси, энг аввало, етказилган зарарнинг ҳажми ва тажовуз қилинган объектнинг қиймати билан белгиланади.

Қилмиш — бу инсоннинг онгли хулқ-атворидир. Шунинг учун жиноят ҳуқуқий маънода қилмиш дейилганда онгли, шунингдек, ижтимоий хавfli оқибати келиб чиқишига сабаб бўлган тана ҳаракати тан олинади. Ҳар қандай жиноят ўзининг объектив белгилари бўйича ижтимоий хавfli ҳаракат ёки пассив хулқ (ҳаракатсизлик) йўли билан содир этилади.

Ижтимоий қилмишнинг кенг тарқалган тури бу ҳаракатдир. Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида кўрсатилган жиноятларнинг учдан икки қисмига яқини ҳаракат орқали содир этилади. Ҳар бир ҳаракат негизида инсон томонидан маълум мақсадлар сари, онгли йўналтирилган тана ҳаракати ётади. Жиноят ҳуқуқий маънодаги ҳаракат билан тана ҳаракати ўзаро узвий боғлиқдир. Лекин улар бир хил эмас. Инстинктив, рефлeктор ва импульсив тана ҳаракатлари онг билан бошқарилмаганлиги ва инсон эрки билан йўналтирилмаганлиги учун, жиноят ҳуқуқий маънодаги ҳаракатни келтириб чиқармайди. Ўз навбатида жиноят ҳуқуқий маънодаги ҳаракат биргина онгли ва иродавий тана ҳаракати билан чекланмайди, балки у ўзида тана ҳаракатларининг ўзаро боғлиқ тизимини ўзида акс эттиради. Бу қилмишнинг ижтимоий хавfliлигини вужудга келтиради.

Ҳаракат шахснинг хулқ-атвори, унинг онгли равишда содир этиладиган хатти-ҳаракати бўлиб, имо-ишора, тил, қўл ва оёқ билангина эмас, балки бошқа нарсалар воситаси билан ҳам қилиниши мумкин. Масалан, одам ўлдириш ёки баданга шикаст етказиш учун автомашинадан фойдаланиш, итга қоптириш ва ҳоказолар.

Жиноий ҳаракатнинг объектив чегараси тўғрисидаги масала муҳим ҳисобланади. Ижтимоий хавfliлик ва ғайриҳуқуқийлик характериға эға бўлган ҳаракат иродавий ва онгли тана ҳаракати амалға оширилган вақтдан бошланган ҳисобланади. Бундай ҳаракатлар сирасиға нафақат ҳимоя қилинадиган объектларға зарар етказишға қаратилган ва «Махсус» қисм моддаларида тамом бўлган жиноятлар сифатида акс эттирилган ҳаракатлар, балки жиноят содир этишға етарли шароит яратиб берувчи ҳаракатлар ҳам қиради: тайёргарлик ҳаракатлари, ташкилотчилар, далолатчиларнинг ҳаракатлари. Ҳаракатнинг охири деганда, унинг тугаши (бунға айбдорнинг эркиға боғлиқ бўлмаган ҳаракатлар ҳам қиради) ёки зарарли оқибатларнинг келиб чиқиши ёки ижтимоий хавfliлик ва ғайриҳуқуқийлик хусусиятини йўқотиши тушунилади. Жиноят—ҳуқуқий ҳаракатлар ташқи томондан инсон, ҳайвон ёки моддий предметға жисмоний

таъсир қилиш шаклида ифодаланиши мумкин. Жиноят кодексидаги 90 % жиноятлар шундай шаклда содир этилади.

Жиноят ҳуқуқий ҳаракат муайян сўз ёки ибораларни ёзиш ёки айтишда ҳам ифодаланиши мумкин. Масалан, туҳмат, ҳақорат. Баъзида бошқа одамлар ҳам ижтимоий хавфли ҳаракат воситаси бўлиши мумкин. Масалан, ақлдан озган ёки кичик ёшдаги болалар ўт қўйишга ёки одам ўлдиришга далолат қилинганида, далолатчи ўша жиноятни бевосита содир қилишда айбланади. Ақли норасо ёки субъект ёшида бўлмаган шахслар эса ўз ҳаракатларининг ижтимоий хавфлилигини тушунмаганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилмайди.

Ҳаракатсизлик шахснинг ижтимоий хавфли, онгли ва пассив хулқ-атворидир. Бу ҳаракатсизлик шахснинг қилиши лозим ва мумкин бўлган ҳаракатни қилмаганлиги натижасида, жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказилганликда ёки зарар етказиш хавфи туғилганлигида ифодаланади.

Ижтимоий хавфли ҳаракатсизлик худди ижтимоий хавфли ҳаракатдек ташқи дунёга таъсир ўтказиши ва маълум ўзгаришларни келтириб чиқаради. Ҳаракатсизлик биргина ҳолатда муайян ҳаракатни амалга оширишдан ўзини тийиш билан бирга жиноий хулқ-атвор тизимини акс эттириши мумкин. Мисол учун, мансабга совуққонлик билан қараш жиноятида мансабдор шахс ўзига юклатилган вазифани доимий равишда бажармай келади.

Ҳаракатсизлик фақатгина ижтимоий хавфли ва ғайриҳуқуқий бўлган тақдирдагина жиноий жавобгарликни келтириб чиқаради. Бундан ташқари ҳаракатсизлик учун жиноий жавобгарлик келиб чиқишининг зарурий шартларидан яна бири имкониятнинг борлиги ва мажбурийлиги. Масалан, жиноятчилар томонидан боғлаб қўйилган қоровул талон-тарожнинг олдини олмаса, ўз вазифаларига инсофсиз муносабатда бўлганлиги учун жавобгарликка тортиб бўлмайди, чунки у жисмонан ўз вазифаларини бажара олмайди.

Ҳаракатсизликда субъект барча муносабатларда ҳам ўзини пассив тутиши мумкин эмас. Аксинча, у турли ҳаракатларни актив амалга ошириши мумкин (алимент тўламай юрган шахс бир жойдан иккинчи жойга бемалол кўчиб юриши мумкин), бироқ асосий ўзига юклатилган мажбуриятни бажармаслик (бизнинг мисолда алимент тўлаш мажбурияти) ҳаракатсизлик орқали амалга оширилади.

Инсоннинг ҳар қандай қилмиши ҳар доим онгли ва ақл-иродаси билан содир этилади. Шунинг учун ўз ҳаракатларининг

аҳамиятини англай олмаган ёки ҳаракатларини бошқара олмаган шахснинг ҳаракатлари, ҳатто ижтимоий хавфли оқибатларга олиб келган тақдирда ҳам ҳисобланмайди. Масалан, фуқаро А. сирпаниб кетаётиб, омон қолиш ниятида бирор нарсани ушлаб қолишга ҳаракат килади. Бироқ, йиқилаётиб фуқаро О.нинг кийимидан тутали, йиқилиш натижасида фуқаро О. оғир жароҳат олади. Бундай ҳолда келиб чиққан оқибат учун А. жиноий жавобгарликка тортилмайди, чунки бу унинг онгига, ақл иродасига боғлиқ бўлмаган тарзда юз берган.

Шахснинг энгиб бўлмайдиган жисмоний куч ёки руҳий зўрлик таъсирида қонун билаи қўриқланадиган ижтимоий муносабатга хавф солувчи қилмиши ва унинг оқибатлари учун жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Жиноят ҳуқуқи назариясида энгиб бўлмайдиган куч деганда, маълум бир (аниқ) шахсни стихияли кучлар (ёнғин, тошқин, бўрон ва ҳ.к.) таъсирида ўз иродасига қарши маълум бир хатти-ҳаракатларни қилиб қўйиш ҳодисалари (масалан, автобус тўхтатиши натижасида йўловчилардан бири йиқилаётиб, қўлини беихтиёр ёнида турган йўловчининг кўзига тегиб жароҳатлаши, тошқин натижасида шифокорнинг чақирувга бора олмаслиги ва беморнинг ҳалок бўлиши ва ҳ.к.) тушунилади. Табиий офатни ҳақиқатан ҳам энгиб бўлмаганлигини аниқлаш учун шахснинг унга қарши кураш қобилияти, вазият ҳисобга олинади.

Жисмоний зўрлик деганда, шахснинг бошқаларни жисмоний таъсирида жамият учун хавфли қилмишларнинг амалга ошириши тушунилади ва бунда жисмоний таъсир унинг ихтиёрини бутунлай қўлдан олиб қўяди (масалан, жиноятчилар қоровулнинг қўл-оёқларини боғлаб, нарсаларни ўғирлаб кетади). Бундай ҳолат қоровулнинг жиноий жавобгарлигини истисно килади. Чунки бунда келиб чиққан оқибат шахснинг ихтиёридан ташқарида юз беради. Агар шахс жиноятни бартараф қилиш имкониятига эга бўла туриб, жисмоний зўрлаш натижасида ундан фойдаланмаган бўлса, жиноий жавобгарликни истисно қилмайди. Суд томондан жазо тайинлашда Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 55-моддасига мувофиқ ҳолда жазони энгиллаштирувчи ҳолатлар сифатида ҳисобга олиниши мумкин. Масалан, ижтимоий хавфли қилмиш зарурий мудофаа ҳолатда содир этилган тақдирда шахс жавобгарликка тортилмайди.

Руҳий мажбурлаш дейилганида, шахсни ўлдириш билан қўрқитиш, моддий ёки маънавий зарар етказиш билан қўрқитиш натижасида содир этилган ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги

туфайли ижтимоий хавфли оқибатнинг рўй бериши тушунилади. Рухий таъсир натижасида етказилган зарар учун айбдор охириги зарурат ҳолларидан ташқари барча ҳолларда жавобгарликка тортилади. Суд жазо тайинлаётганда бу ҳолатларни жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолат сифатида эътиборга олиши керак. Қилмиш ижтимоий хавфли бўлиши учун янги жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказа оладиган даражада хавфли бўлиши лозим.

Қилмишни жиноят, деб топиш учун унинг ижтимоий хавфлилик даражаси юқори бўлиб, айбдорга нисбатан Жиноят кодексида муайян жазо белгиланган бўлиши керак. Одатда, қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражаси жиноят ҳуқуқий норма санкциясида ифодаланган бўлади. Шубҳасиз, жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси бир хил бўлмайди (масалан, ҳаётга қарши жиноятлар соғлиққа қарши жиноятларга нисбатан каттароқ хавфга эга ва бошқалар).

Жиноят кодексида ижтимоий хавфли, деб кўрсатилган қилмишларнинг қатъий рўйхати берилган, лекин ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар натижасида баъзи қилмишлар ижтимоий хавфлилигини йўқотиб, декриминализация қилинса, яъни Жиноят кодексидан чиқарилса, бошқалари ижтимоий хавфли деб, криминализация қилиниши мумкин. Масалан, Жиноят кодексидан чайқовчилик учун жавобгарлик кўзда тутилган модда олиб ташланди, чунки Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар натижасида бу қилмиш ўзининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотди ёки 1994 йил 22 сентябрда қабул қилинган Жиноят кодексида биринчи марта одамлардан фойдаланиш учун ёллашнинг ижтимоий хавфи ортганлиги муносабати билан жавобгарлик белгиланади (Жиноят кодексининг 135-моддаси).

Жиноий қилмиш ҳар доим фақат ижтимоий хавфли бўлибгина қолмасдан, балки ғайриқонуний ҳаракат ҳамдир, яъни жиноят-ҳуқуқий нормалар билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга тажовуз қилишдир. Қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги, ғайриқонунийлиги, жиноий жазога сазоворлиги ва айблилик жиноятининг зарурий белгиларидир.

Ижтимоий хавфли қилмишда ижтимоий хавфлилик ва ғайриқонуний белгиларисиз содир этилган ҳолларда жиноят таркиби ҳам бўлмайди. Демак, қилмиш жавобгарликни истисно қилувчи ҳолларда содир этилса, жиноят таркиби ҳам мавжуд бўлмайди. Жиноят кодексининг 35-моддасида белгиланишича, «Қилмишда ушбу кодексда назарда тутилган аломатлар расмий

жиҳатдан мавжуд бўлса-да, лекин у ижтимоий хавфли ғайри-қонуний ёки айбли бўлмаса, қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар, деб топилади».

Қуйидаги ҳолатлар қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатларга киради. Кам аҳамиятли қилмишлар; зарурий мудофаа, охириги зарурат; ижтимоий хавфли жиноят содир этган шахсни ушлаш чоғида зарар етказиш; буйруқни ёки бошқа тарздаги вазифани бажариш; касб ёки хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган асосли таваккалчилик ҳолатлари деб аталади. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатларда содир этилган қилмишлар асосан фойдали ҳаракатлардир.

Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида назарда тутилган кўпчилик жиноятлар маълум шахсларнинг ҳаракатлари, яъни фаол хулқи натижасида содир этилади. Муайян ҳуқуқий ҳужжатда жавобгарлик кўзда тутилган жиноий ҳаракат бир ҳаракатни содир этиш натижасида вужудга келиши ёки қатор ҳаракатлардан иборат бўлиши мумкин (масалан, Жиноят кодексининг 110-моддаси: қийнаш, мутгасил равишда дўппослаш, яъни дўппослаш уч ёки ундан кўп марта содир этилса).

Ижтимоий хавфли қилмишни жиноят, деб топиш учун уни содир этиш бир ҳаракат ёки бир неча ҳаракатлардан иборат бўлганлигининг аҳамияти йўқ. Кўпчилик ҳолларда жиноий ҳаракат мушкул кучлари таъсири билан пичоқ уриш, совуқ қурол ишлатиш ва бошқа йўллар билан содир этилади. Бироқ, жиноий ҳаракат сўз билан, имо-ишоралар орқали (безорилик, ҳақорат, ўлдириш билан қўрқитиш ва бошқалар) содир этилиши мумкин.

Қилмиш ҳаракатсизлик йўли билан ҳам содир этилиши мумкин. Одатда, ҳаракатсизлик шаклидаги қилмишлар мансаб ёки касб билан боғлиқ вазифаларини етарлича бажармасликлари орқасидан келиб чиқади. Масалан, касб юзасидан ўз вазифаларини лозим даражада бажармаслик (116-модда); хавф остида қолдириш (117-модда); мулкни қўриқлашга виждонсиз муносабатда бўлиш (172-модда); мансабга совуққонлик билан қараш (207-модда); ҳокимият ҳаракатсизлиги (208-модда); суд қарорини бажармаслик (232-модда); жиноят ҳақида хабар бермаслик ёки уни яшириш (241-модда) ва бошқалар. Шу муносабат билан ҳаракатсизлик шаклида содир этилган ҳар бир қилмишда айбдор шахс муайян мажбуриятларини, вазифаларини бузганлигини аниқлаш, у маълум бир тарзда ҳаракат

қилиши лозимлиги, хулқи эътиборга олинган ҳолда жиноий жавобгарлик масаласи ҳал қилиниши лозим. Масалан, Жиноят кодексининг 207-моддаси бўйича шахсни мансабга совуққонлик билан қараганлиги учун жавобгарликка тортиш учун мансабдор шахснинг кишилар, давлат ва жамоат манфаатларига етказилган зарари қандай мажбуриятларни бузганлиги натижасида келиб чиққанлигини аниқлаш керак. Агар бу қилмишнинг оқибатлари мансабдор шахснинг ўз вазифаларини бузиши натижасида вужудга келган бўлса, у ҳолда унинг ҳаракатсизлиги жиноят ҳисобланади. Қонун ёки махсус қоидаларга мувофиқ касалга ёрдам кўрсатиши шарт бўлган шахснинг узрли сабабсиз шундай ёрдам кўрсатмаганлиги (116-модданинг 2-банди) бунга мисолдир. Бу ҳолда шифокор ёки тиббий ходим ушбу ёрдамга муҳтож шахсларга ёрдам кўрсатиши шартдир.

Муайян ҳаракатларни амалга ошириш мажбурияти қуйидагилардан келиб чиқади:

1. Қонундан;
2. Тажриба ёки хизмат вазифасидан;
3. Шартномадан;
4. Олдинги хулқ-атворидан;
5. Қариндошлик муносабатларидан келиб чиқади.

Жиноий ҳаракатсизликнинг бошланиши муайян ҳаракатни амалга оширишга мажбур ва бунга имконияти бўлган шахс томонидан уни амалга оширмаслик оқибатида жиноят қонуни билан ҳимоя қилинадиган объектга зарар етказиш ҳисобланади. Ҳаракатсизлик зарар етказиш билан ёки уни етказиш хавфининг йўқолиши билан тугайди. Ҳаракатсизликнинг бошланиши ва тугаш вақтини аниқлаш иштирокчилик, жиноятдан ихтиёрий қайтиш ва бошқа шу каби масалаларни ҳал қилишда аҳамиятга эгадир.

Жиноят ҳуқуқига оид адабиётларда «аралаш ҳаракатсизлик» тушунчаси қўлланилади. Бундай ҳолатда жиноят-ҳуқуқий ҳаракатсизлик мураккаб хусусиятга эгадир. Ҳар доим ҳам ҳаракатсизлик мутлақ пассив характерга эга бўлавермайди. Зиммасига ҳуқуқий мажбурият юклатилган шахс томонидан ана шу мажбуриятни тўлиқ бажармаслик ёки тегишли шаклда бажармаслик ҳам жиноий жавобгарликни келтириб чиқаради. Мисол учун, мансабга совуққонлик билан қараш жиноятида мансабдор шахс ўз мажбуриятини тегишли шаклда бажармайди.

Жиноят кодексининг 117-моддасида ҳаёти ва соғлиги хавф остида қолган ва ўзини-ўзи ҳимоя қилиш имкониятидан маҳрум

бўлган шахсга ёрдам кўрсатмаслик, башарти, айбдор бундай аҳволдаги шахсга ёрдам берилиши шарт ва бундай имкониятга эга бўлса ёхуд айбдорнинг ўзи жабрланувчини хавфли аҳволга солиб қуйган ва бу модданинг 1 ва 2-бандларидаги оқибатлар келиб чиқса, жиноий ҳаракатсизлик содир қилинган ҳисобланади. Бу ҳолда шахснинг зиммасидаги маълум тарзда ҳаракат қилиш мажбурияти қонун мазмунидан келиб чиқади. Демак, жиноий ҳаракатсизлик шахснинг қонун, шартнома, келишув ва бошқалар бўйича маълум ҳаракатларни бажармаслиги ёки унинг мансаб, касбий вазифаларини ҳисобга олган ҳолда бажармаслигида ифодаланади.

Узоққа чўзилган, давомли ва мураккаб жиноятларнинг объектив томони ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг қатор хусусиятлари билан характерланади. Узоққа чўзилган жиноят деб, маълум давргача чўзилган жиноий ҳаракат ёки ҳаракатсизликка айтилади. Бу жиноят муайян жиноий ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан бошланади.

Жиноят қонунида айбдорга юклатилган мажбуриятнинг узоқ вақт давомида бажарилмай келишидан иборат ҳаракатсизлик ҳам узоққа чўзилган жиноят, дейилади. Масалан, алимент тўлаш тўғрисидаги суд қарорини қасддан бажармай юриш, тайёрланаётган ёки содир бўлган айрим жиноятлар ҳақида хабар бермаслик ва ҳ.к. Узоққа чўзилган жиноятлар жиноий ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг дастлабки содир этиш вақтидан бошланиб, айбдорнинг ўзи шу ҳаракатни тўхтатиши ёки жиноятга тўсқинлик қилувчи бирон воқеа юз бериши билан тамомланади.

Давомли жиноят деб, бир мақсадга эришиш учун бир-бирига ўхшаш бир неча ҳаракатдан иборат бўлган жиноятга айтилади. Бу жиноятларнинг ҳар бири алоҳида олинганида мустақил жиноят таркибининг объекти бўлиши мумкин. Давомли жиноят бирор ҳаракатнинг содир бўлиши билан бошланиб, охириги жиноий ҳаракат билан тамом бўлган ҳисобланади. Мураккаб жиноят деб икки ёки ундан кўп алоҳида жиноят белгиси бўлган, лекин содир қилинишдаги ҳаракатлар бир-бирига яқин алоқадорлиги сабабли бир бутун жиноят таркибини ташкил этган жиноятга айтилади.

6.3. Ижтимоий хавфли оқибат

Жиноий оқибат жиноят қонуни билан кўриқланадиган объектдаги ижтимоий зарарли ўзгаришлар шаклида намоён бўлади. Тажовуз предметини йўқотиш (мулкнинг йўқ қилиниши,

ҳаётдан маҳрум қилиш, давлат сирлари билан боғлиқ ҳужжатларнинг йўқолиши), ташкилот, корхона, муассасалар нормал фаолият олиб бориши, фуқароларнинг ижтимоий ҳуқуқлари бузилиши: меҳнат, уй-жой, сайлов ва бошқалар.

Жиноий оқибатлар тажовуз объектларида ғайриижтимоий ўзгаришларни келтириб чиқарганлиги сабабли, уларнинг таркибий таснифи ҳам тўғридан-тўғри бу объектларнинг таркибига боғлиқдир. Шундай қилиб, сиёсий ва иқтисодий зарарни давлатга қарши жиноятлар; жисмоний ва руҳий зиённи — шахсга қарши жиноятлар келтириб чиқаради.

Жиноятлар ўзининг тузилишига кўра оддий (бир вақтдаги ва бир негиздаги) ва мураккаб (икки объектли, давомий) бўлади. Бундай тасниф ёки жиноят таркиби икки объектдан иборатлиги ёки бир объектнинг моҳиятидан ёки зарарли ўзгаришларни етказиш жараёнининг ўзига хослиги билан белгиланади. Масалан, босқинчиликда икки объект жиноят ҳисобланиб, улар шахснинг соғлиғи ва фуқароларнинг мулкӣ манфаатларидир.

Моддий таркибли жиноятнинг объектив томонининг иккинчи зарурий белгиси жиноий оқибатдир.

Жиноий оқибат деганда, қилмишнинг содир этилиши натижасида жиноят ҳуқуқи билан кўриқланаётган ижтимоий муносабатларда юз берган ўзгариш тушунилиши керак. Шунингдек, оқибат ижтимоий муносабатларга тўғридан-тўғри зарар етказиши ёки бевосита зарар етказиш хавфини туғдиради. Жиноий оқибатлар Жиноят кодекси томонидан кўриқланаётган ижтимоий муносабатларни маълум даражада ўзгартиради (масалан, ўзганинг шахсий мулкига зарар етказиш, инсонни ҳаётдан маҳрум қилиш, шахснинг соғлиғига зарар етказилиши ва ҳоказолар). Келиб чиққан оқибат моддий характерда бўлмаслиги ҳам мумкин (масалан, фуқароларнинг тенг ҳуқуқлилиги, ёзишма сири, телефон сўзлашувлари, бошқа хабарлар, фуқаролар билан муносабатда бўлиш, виждон эркинлигини бузиш ва ҳоказолар).

Моддий ва жисмоний зарарни аниқ ўлчаш имконияти мавжуд. Шунинг учун бундай зарарни жиноят таркибларида миқдорига кўра фарқлайдилар. Бунда оддий, оғирлаштирувчи ва махсус таркибларга бўлиш одат қилинган. Мисол учун мулкни талон-тарож қилишда: талон-тарож оддий, катта ва жуда катта миқдорда бўлади (шу асосда дифференциаллаштирилади).

Бироқ моддий зарарларнинг сиёсий, мафкуравий, ташкилий, руҳий, ижтимоий ва бошқа томонларини ўлчаш анча

мураккабдир. Бундай зарарларни ўлчаш бирлиги сифатида вақт, тажовуз объектида зарарли оқибатининг чўзилиши (давомийлиги), етказилган зарарнинг чуқурлиги, қайтариб бўлмаслиги кабилар тан олинади. Номоддий оқибатни аниқ ўлчамай, аниқламай туриб қуйидаги саволларга жавоб топиш мушкулдир: ижтимоий хавфлилик борми ёки кам аҳамиятлилик мавжудми; жиноят содир этилганми ёки ҳуқуқбузарликми; шахсни жазога тортишда етказилган зарарнинг ижтимоий хавфлилиги ҳисобга олиниши керакми? Мисол учун, маъмурий майда безорилик жинойий безориликдан жамоат тартибини бузишдаги қўполлик даражасининг белгиларига қараб фарқланади.

Безориликдан келиб чиқадиган зарар мураккаб таркибли бўлиб, бир қатор оқибатлардан иборат бўлади—ташкилий, жисмоний, мулкый, маънавий. Содир этилган қилмишда юқоридагиларнинг барчаси ёки айримлари мавжуд бўлиши мумкин. Агар безорилик номоддий ва ножисмоний зарарнинг ўзи билан чекланадиган бўлса, бунда ташкилий ёки психик зарарни ўлчаш масаласини ҳал қилиш зарур бўлади. Бунда жиноятнинг давомийлиги, содир этилган қилмишнинг жойи, вақти, шароити, иштирокчиларнинг хусусияти каби масалалар инобатга олинади. Ижтимоий хавфли қилмиш натижасида келиб чиқадиган оқибатларни моддий ва номоддий турларга бўлиш мумкин. Ўз навбатида моддий оқибатларни икки турга ажратиш мумкин: мулкый ва шахсий характердаги.

Моддий характердаги оқибатлар маълум ўлчовга эга. Масалан, соғлиққа қарши жиноятлар, оқибатларга қараб енгил, ўртача оғир ва оғир тан жароҳатларига ажратилади. Етказилган зарар объектини аниқлаш жиноятни тўғри квалификация қилиш ва адолатли жазо тайинланишида муҳим аҳамиятга эга.

Моддий таркибли жиноятларда содир этилган қилмишнинг оқибатлари бу қилмишларни охирига етказилган жиноят сифатида квалификациялаш имкониятини беради. Қонунда кўрсатилган оқибатларнинг келиб чиқмаганлиги қилмишларни жиноятга суиқасд қилиш сифатида баҳолаш имконини беради. Айрим ҳолларда айнан қилмишнинг оқибатлари жиноятнинг маъмурий ҳуқуқбузарликлардан фарқловчи белгиси ҳисобланади.

Жиноят-ҳуқуқий нормаларда оқибатнинг кўрсатилиш шакллари турли хил, бўлиши мумкин. Баъзи ҳолларда Жиноят кодексининг моддасида оқибат тўғридан-тўғри кўрсатилади (масалан, Жиноят кодексининг 104-моддасида қасдан баданга оғир шикаст етказишнинг таърифи берилиб, ушбу жиноятнинг

оқибатлари аниқ кўрсатилган). Айрим ҳолларда оқибат жиноят-хукукий меъёрларни изоҳлаш йўли билан аниқланади.

Жиноят таркибининг моддий ва формал жиноятларга бўлиниши жиноятни тамом бўлиш вақтини аниқлаш ва уни тўғри квалификация қилиш учун аҳамиятлидир. Жиноий оқибатнинг келиб чиқиши билан жиноят таркиби тугайди. Бироқ айрим ҳолларда, жиноятни тамом бўлган, деб топиш учун зарурий элемент ҳисобланган оқибат келиб чиққандан сўнг ҳам бир қатор оқибатларни келиб чиқиши давом этади. Бундай оқибатлар кўшимча ёки навбатдаги оқибат, деб номланади. Жиноятни квалификациялашда улар иштирок этмайдилар, суд томонидан оғирлаштирувчи ҳолат сифатида инобатга олинади. Мисол учун жабрланувчи ўлдирилганидан сўнг унинг рафиқаси касал бўлиб қолиши, онасининг ақлдан озиши ва ҳоказолар. Мана шу ҳолатлар суд томонидан оғирлаштирувчи ҳолат сифатида тан олинishi мумкин, қачонки, уларнинг жиноий қилмиш билан боғлиқлиги исботланган бўлса. Хўжалик ва мансабдорлик жиноятларида кўшимча оқибат бой берилган фойда турли неустойкалар бўлиши мумкин.

Шундай ҳолатлар ҳам бўладики, субъект келиб чиқишини хоҳламаган, лекин олдиндан кўра билган оқибатлар мустақил жиноят сифатида топилади ҳамда жиноятлар жами бўйича икки ёки ундан ортиқ жиноятларни содир этганлик учун жавобгарликка тортилади. Масалан, агар субъект автомашинани олиб қочиб, филдираклари ва магнитофонини ечиб олиб, машинани одам кўрмайдиган жойга ташлаб кетса ва бу ерда машина яроқсиз ҳолатга келиб қолса, учта жиноятнинг жами бўйича жавобгар бўлади: автомашинани олиб қочиш, ўғрилиқ ва мулкка зарар етказиш.

Жиноят қонунида бир нечта мураккаб таркибли, икки оқибатли жиноятлар ўз ифодасини топган. Улар кўшимча оғир жиноятлар квалификация таркиблар деб номланади. Буларга ўлимга олиб келган оғир тан жароҳатини етказиш, инсонларни қурбон бўлишига олиб келган, мулкни нобуд бўлишига сабаб бўлган оғир оқибатларни келтириб чиқарган давлат сирини ошкор қилиш ва бошқ. Бундай жиноятларда объектга биринчи зарарни етказувчи асосий жиноий оқибат — бу тан жароҳатини етказиш, мулкни нобуд қилиш. Иккинчиси, кейин келиб чиққан оғир оқибатлар, булар ҳам модданинг диспозициясида кўрсатилган зарурий оқибат ҳисобланади. Бунда айбнинг шаклида ҳам ўзига хос томони бор: асосий оқибатга — тўғри қасд; иккинчисига, албатта, эҳтиётсизлик киради.

Жиноят ҳуқуқида муқобил, формал таркибли жиноятлар тушунчаси ҳам мавжуд. Булар қаторига объектив томони икки мустақил қисмлардан ташкил топадиган жиноят таркибини киритиш даркор: биттасида фақатгина қилмишни содир этилиши назарда тутилади, иккинчисида қилмиш билан бир қаторда ижтимоий хавfli оқибатни келиб чиқиши назарда тутилади. Мисол учун, Жиноят кодексининг 186¹-моддасида этил спирти, алкоғолли маҳсулот ва тамаки маҳсулотини қонунга хилоф равишда ишлаб чиқариш ёки муомалага киритиш, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан сўнг ёки анча миқдорда содир этилганлиги учун жавобгарлик белгиланган. Кўриниб турибдики, ушбу жиноятни объектив томони маъмурий жазо қўлланганидан сўнг ижтимоий хавfli қилмишни содир этишда; ёки ижтимоий хавfli қилмиш натижасида анча миқдорда зарар етказилишида ифодаланadi.

Ижтимоий хавfli оқибатнинг аҳамияти қуйидагиларда намоён бўлади:

1. Зарар ва унинг миқдори қилмишни криминализация ва декриминализация қилиш учун асосий мезон ҳисобланади;

2. Жиноятлар ва уларнинг таркибларида мажбурий элемент ҳисобланадиган жиноий оқибатлар барча ҳолатда жиноятни таснифлашда иштирок этади;

3. Зарар — жиноий ва жиноий бўлмаган ҳуқуқбузарликлар, ахлоқсиз ножўя ҳаракатларни чегаралашда асосий воситадир;

4. Кам аҳамиятли қилмишларни ҳам аниқлашда зарар (оқибат)нинг ўрни муҳимдир;

5. Кейинги қўшимча оқибатлар, агар шахс уларни олдиндан кўра билган бўлса, суд томонидан оғирлаштирувчи ҳолат сифатида квалификация қилишда инобатга олинади.

6.4. Сабабий боғланиш ва унинг жиноят-ҳуқуқий аҳамияти

Моддий таркибли жиноятлар объектив томонининг зарурий белгиларидан учинчиси — сабабий боғланишдир. **Сабабий боғланиш** содир этилган ижтимоий хавfli қилмиш ва унинг натижасида келиб чиққан ижтимоий хавfli оқибат ўртасидаги боғлиқликдир.

Жиноят ҳуқуқида жиноий оқибатларни келиб чиқишига сабаб ва шароит бўлиб, фақатгина жиноят субъектининг ҳаракат ёки ҳаракатсизлиги ҳисобланади. Ҳеч қандай табиат кучлари, ақли норасо шахслар, ҳайвонлар ёки механизмларнинг ҳаракати

жиноятнинг сабаби бўла олмайди. Шуниси билан жиноят ҳуқуқидаги сабабий боғланиш жиноят ишида суд экспертлари томонидан аниқланадиган сабабий боғланишдан фарқланади. Масалан, одам ўлдириш билан боғлиқ барча ишларда суд тиббий экспертизаси ўтказилади ва унда ўлим келиб чиқишининг биологик сабаблари аниқланади. Суд-тиббий экспертизаси олдига, «Ана шу шахснинг ҳаракатлари ўлим келиб чиқишига сабаб бўлганми», деган савол қўйилса, суд ёки терговчи қўпол хатога йўл қўйган бўлади. Бу саволга жавобни жиноятни таснифлаш вақтида суд ёки терговчининг ўзи беради. Суд-тиббий экспертизаси эса қуйидаги турдаги хулосаларни беради: уйку артериясига қаттиқ ўткир жисм билан уриш оқибатида қўп қон йўқотилиб, юрак тўхташига олиб келган ва ўлим келиб чиқишига сабаб бўлган. Бу маълумотларни ишлатган ҳолда терговчи ёки суд гумон қилинувчининг (айбланувчи, судланувчи) тегишли ҳаракати (ҳаракатсизлиги) жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлган-бўлмаганлигини аниқлайди.

Шахс ҳаракат (ҳаракатсиз)лиги энг ози билан ғайриижтимоий, зарарли оқибатларни келтириб чиқариш имконига эга бўлиши керак. Агар ҳаракат ижтимоий фойдали ёхуд ижтимоий нейтрал бўлса, унда сабабий боғланишни аниқлаш керак эмас. Мисол учун:

1). Қоровулнинг ҳаракатларини оғир тан жароҳати етказилишида сабаб бўлган деб топиб бўлмайди, агар ошхонага яширинча тушган ўсмир қоровулнинг бақариши оқибатида қочаётган пайтда оёғини синдириб олган бўлса;

2). П. маст ётган Д.ни ўрнидан турғазиб, уйига жўнатганидан сўнг П. кўрмайдиган масофада Д. машина остига тушиб қолиши каби ҳаракатлар ўртасида сабабий боғланиш мавжуд эмас.

Келиб чиққан ижтимоий хавfli оқибат учун жиноий жавобгарлик масаласи фақат бу оқибат айнан шу қилмиш содир этилиши натижасида келиб чиққанлигини ижобий ҳал қилгандан сўнг кўрсатилиши мумкин. Агар оқибат содир этилган ижтимоий хавfli қилмиш натижасида эмас, балки бошқа сабаблар туфайли келиб чиққан бўлса, у ҳолда бу оқибатлар ушбу қилмишни содир этган шахсга юклатилиши мумкин эмас. Масалан, шахснинг баданига шикаст етказилган ва у тиббий ёрдам учун шифокорга мурожаат қилган ва қон қуйиш натижасида ОИТС касаллиги юқтирилганида баданга шикаст етказган шахс жабрланувчининг ОИТС билан касалланганлиги учун жавобгар бўлмайди, чунки унинг ҳаракатлари билан жабрланувчининг ОИТС билан касалланиши ўртасида сабабий боғланиш йўқ. Жабрланувчи бу касалликка тиббиёт ходимининг бепарволиги ёки ўз вазифасига совуққонлиги туфайли йўлиққан.

Ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг зарарли оқибатдан илгари амалга оширилиши сабабий боғланишнинг муҳим белгиларидан биридир. Зарарли оқибат эса ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг натижаси бўлиб, у айна вақтда ёки кейин содир бўлади. Акс ҳолда ижтимоий хавфли ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан зарарли оқибат ўртасида сабабий боғланиш мавжуд бўлмайди

Кўпчилик ҳолларда содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш ва келиб чиққан оқибатлар ўртасидаги сабабий боғланишни аниқлаш суд-тергов амалиётида унчалик қийинчилик туғдирмайди, чунки оқибатлар (масалан, ҳаётга тажовуз қилинганида ҳаёт учун муҳим аъзоларга ўқ отиш йўли билан одамни ўлдириш, совуқ қурол билан баданга шикаст етказиш) маълум ва аниқ кўриниб туради. Аммо айрим ҳолларда сабабий боғланишни аниқлаш анчагина мураккаб иш бўлиб, экспертиза ўтказиш талаб этилади. Бу кўпроқ автотранспорт ҳаракати хавфсизлиги қоидаларини бузиш туфайли содир этиладиган жиноятларни тергов қилишда қўлланилади.

Сабабий боғланиш фақат ҳаракат билан содир қилинадиган жиноятлардагина жиноят таркиби объектив томоннинг зарурий белгиси ҳисобланади. Ҳаракатсизлик билан қилинадиган жиноятлардаги сабабий боғланишни аниқлашда қуйидаги хусусиятлар кўзда тутилади:

1). Шахсга муайян ҳаракатлар қилиш мажбурияти юклатилганлиги;

2). Бу ҳаракатни қилмаслик натижасида шу жиноят таркиби мавжуд учун қонунда белгиланган зарарли оқибатнинг юз берган бўлиши.

Сабабий боғланиш мавжудлигини аниқлашда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

1. Оқибат содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик) натижасида келиб чиққан бўлиши керак.

2. Келиб чиққан оқибат содир этилган ижтимоий хавфли қилмишнинг ёхуд бу қилмиш содир этилишидан ижтимоий хавфли оқибат келиб чиқишининг реал хавфи бўлиши керак.

Агар жиноий оқибат ижтимоий хавфли қилмишнинг натижаси бўлмаса, яъни унинг содир этилишида объектив тарзда унинг келиб чиқиши реал бўлмаса, шахснинг жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

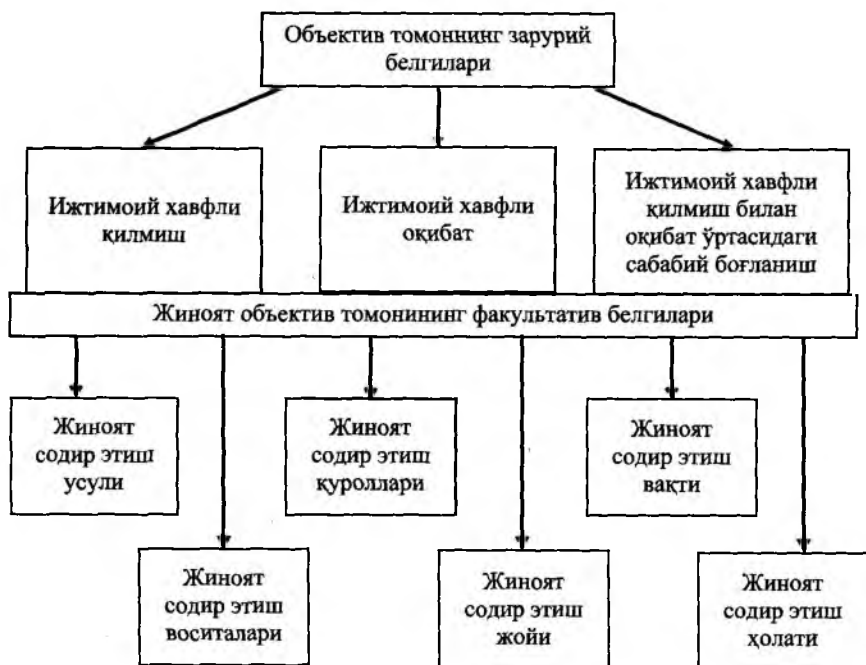
Ҳаракатсизлик йўли билан содир этилган жиноятларда сабабий боғланиш муаммолари худди фаол ҳаракат йўли билан жиноий қилмиш содир этишдаги каби ҳал этилади.

Қилмишнинг ғайриижтимоий, ҳуқуққа хилофлиги ёки ахлоққа зид эканлигини аниқлаш қилмиш ва жиноий оқибат ўртасидаги сабабий боғланишни тадқиқ қилишнинг **биринчи босқичини** ташкил қилади.

Тадқиқотнинг **иккинчи босқичи** ғайриҳуқуқий ва ахлоққа зид қилмиш зарарли оқибатларни келиб чиқишига керакли шароит яратганлигини аниқлашни ўз ичига олади. Мисол учун, ўзганинг мулкини эҳтиётсизлик орқасидан нобуд қилишда, уйга кетаётиб электр плиткани чойнаги билан ёниқ ҳолатда қолдириб кетган фаррошни жавобгарликка тортиб бўлмайди. Чунки экспертиза томонидан аниқланишича, омборхона мудирини ўзлаштиришни яшириш мақсадида, фаррошнинг ёнғин хавфсизлиги қоидаларини бузишидан фойдаланган ҳолда омборга ўт қўйган. Бу ҳолатда фаррош ёнғин хавфсизлиги қоидаларини бузган. Бироқ унинг ҳаракатлари амалга оширилган ёки амалга оширилмаганлигидан қатъи назар, ёнғин бошқа шахс томонидан содир этилган.

Сабабий боғланиш мавжудлигини аниқлашнинг **учинчи босқичи**, ҳақиқатан ҳам қилмиш айнан жиноий оқибатнинг сабаби бўлганлигини аниқлашдан иборатдир. Ҳаракатсизликдаги сабабий боғланишни аниқлаш ўзига хос хусусиятга эгадир. Агар ҳаракатда шахс қурол ёки воситаларни ишлатган ҳолда ташқи дунёда бевосита ўз кучи билан ўзгаришлар қилса, ҳаракатсизликда эса шахс фаол ўзгартирувчи ҳаракатларини амалга оширмасда, ташқи табиат кучларига, ҳайвонларга, механизмларга ва бошқа шахсларга зарар етказилиши учун имконият яратади (тўсқинлик қилмайди). Ҳаракатсизлик ва жиноий оқибат ўртасидаги сабабий боғланишни аниқлаш босқичлари ва шартлари ҳаракатдаги билан бир хилдир. Бироқ жиноий ҳаракатсизликнинг ўзига хослигини инобатга олмоқ даркор, яъни шахс зарарли оқибатлар келиб чиқишининг олдини олишга мажбур бўлган ёки имконияти бўлганлигини аниқламоқ керак бўлади.

6.5. Жиноят объектив томонининг факультатив белгилари

Агар қонун чиқарувчи қонуннинг тегишли моддасида жиноят таркибида факультатив белгилардан ақалли биттасини кўрсатса, у ҳолда бу белги зарурий белги бўлиб қолади. Муайян қилмишни содир этилишида бу белгининг йўқлиги, шахснинг қилмишида жиноят таркибининг йўқлигини англатади.

Жиноятнинг объектив томонини тўлиқ тавсиф этиш учун жиноят содир этилган жой, вақт, усули, ҳолати ва қўлланилган воситалар каби жиноят объектив томонининг факультатив белгиларини кўриб чиқиш керак. Жиноят объектив томони факультатив белгилари муайян жиноят таркибининг зарурий ва зарурий бўлмаган белгилари бўлиши мумкин. Жиноят объектив томонининг факультатив белгиси қонунда кўрсатилганида, шундай белгисиз содир этилган қилмиш учун шахсни жавобгарликка тортиш мумкин бўлмайди. Шунинг учун факультатив белгиларнинг юридик аҳамияти шундаки, улар жиноят объектив томонининг зарурий ёки зарурий бўлмаган белгиси ҳисобланади. Зарурий ёки факультатив белгилар айрим ҳолларда жиноятнинг зарурий белгилари ҳисобланса, бошқа ҳолларда содир этилган

жиноят учун жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида, жиноятнинг квалификациясига таъсир этмайди.

Факультатив белги жиноятнинг зарурий белгиси ҳисобланмаганида жиноятнинг квалификациясига таъсир этмаса-да, жазо тайинланишида жавобгарликни оғирлаштирувчи ёки енгиллаштирувчи ҳолат сифатида ҳисобга олиниши лозим. Факультатив белгилар ичида усул ва восита қилмишнинг вужудга келишига бевосита боғлиқдир. Бу икки белги қилмишнинг бевосита хусусиятини англатади. Жиноят содир этилган жой, вақт ва шароит жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга жиной тажовуз амалга оширилдиган шароитлар сифатида намоён бўлади.

Жиноятнинг содир этиш усули ижтимоий хавфли қилмишнинг объектив томонининг факультатив белгиларидан биридир.

Жиноятни содир этиш усули унинг қандай содир этилганлиги, унинг тартиби, услубини кўрсатади. Жиноятни содир этиш усули қонунда муайян жиноятнинг жавобгарликни оғирлаштирувчи (квалификацияловчи) белгиси сифатида кўрсатилиши мумкин.

Жиноят содир этилишининг усули кўп ҳолларда унинг зарурий белгиси сифатида муайян жиноят ҳуқуқий нормада тўғридан-тўғри кўрсатилиши мумкин, масалан, ўзини-ўзи ўлдириш даражасига етказиш (Жиноят кодексининг 103-моддаси) учун жавобгарлик фақат моддий томондан ёки бошқа жиҳатлардан айбдорга қарам бўлмаган шахсга раҳмсиз муомала қилиш ёки унинг шаъни ва қадр-қимматини муттасил равишда камситиш йўли билан амалга оширилганда; босқинчилик (Жиноят кодексининг 164-моддаси), яъни ўзганинг мулкни талон-торож қилиш мақсадида ҳужум қилиб, товламачилик (Жиноят кодексининг 165-моддаси), яъни жабрланувчи ёки унинг яқинларига зўрлик ишлатиш, мулкка шикаст етказиш ёки уни нобуд қилиш ёхуд жабрланувчи ёки унинг яқин кишиларига зўрлик ишлатиш, мулкка шикаст етказиш ёки нобуд қилиш ёхуд жабрланувчи учун сир сақланиши лозим бўлган маълумотларни ошкор қилиш йўли билан кўрқитиб, ўзгадан мулкни ёки мулккий ҳуқуқни топширишни, мулккий манфаатлар беришни ёхуд мулккий йўсиндаги ҳаракатлар содир этишни талаб қилиш ёхуд жабрланувчини ўз мулки ёки мулкка бўлган ҳуқуқини беришга мажбур қиладиган шароитга солиб қўйиш йўли билан амалга ошириш; талончилик (Жиноят кодексининг 168-моддаси), яъни ўзганинг мулкни очиқдан-

очик талон-торож қилиш ва бошқалар). Бу жиноят таркибида (мулкка қарши) жиноят содир этиш усуллари универсал белги ҳисобланиб, талон-торож қилишнинг бир шаклидан иккинчиси фарқлаш имконини беради.

Айрим ҳолларда жиноятни содир этиш усули жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади (масалан, (Жиноят кодексининг 97-моддаси) қасдан одам ўлдириш қуйидаги ҳолларда жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатда содир этилган ҳисобланади: а) бошқа шахсларнинг ҳаёти учун хавfli бўлган усулда; б) ўта шафқатсизлик билан одам ўлдириш; туҳмат, нашр қилиш ёки бошқача кўпайтирилган матнда ёхуд оммавий ахборот воситалари орқали содир этилса (Жиноят кодексининг 139-моддаси 2-қисми), зўрлик ишлатиб озодликдан маҳрум қилиш (Жиноят кодексининг 138-моддаси), жисмоний азоб бериш йўли билан содир этилса ва бошқалар). Жиноят содир этиш усули муайян жиноятнинг зарурий ёки квалификациян белгиси бўлса ва у нотўғри аниқланганида ҳукми ўзгартириш учун асос бўлади.

Жиноят объектив томонининг факультатив белгиларидан яна бири — жиноят содир этиш воситасидир. **Жиноят содир этиш воситалари** айбдорнинг ижтимоий хавfli қилмиш содир этиш вақтида жиноят объектига таъсир этиш учун фойдаланган предмет ёки қуроллар, электр токи, радиация, ультратовуш воситалари бўлиши мумкин. **Жиноят содир этиш қуроллари** дейилганда, айбдор жиноятни содир этиш олдидан тайёрланган ва фойдаланган ҳар қандай предмет, масалан, совуқ қуроллар, транспорт воситалари, асбоб-ускуналар ва ҳоказолар бўлиши мумкин.

Кўпчилик ҳолларда айбдорлар қурол ва воситалардан жиноят изини яшириш ва жиноятнинг содир этилишини осонлаштириш учун фойдаланадилар. Жиноят содир этиш қуроли ва воситаси бир шароитда жиноятни содир этишни осонлаштиради, бошқа бир шароитда уларни қўлламасдан жиноятни содир этиш мумкин эмас. Восита ва қуролнинг жиноят-ҳуқуқий аҳамияти қуйидагилардан иборат:

- а). Улар жиноятларни квалификация қилишга таъсир қилади.
- б). Улардан фойдаланиш жазо тайинлаш вақтида жавобгарликни оғирлаштириши ёки енгиллаштириши мумкин.

Восита ва қурол жиноят содир этиш усули билан узвий боғлиқдир, айрим ҳолларда унинг таркибини белгилайди.

Баъзан, жиноят таркибининг объектив томони зарурий белгилари қаторига восита ва қуролни киритилиши нафақат Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддалари диспозицияларини шакллантиришда, балки «Умумий» қисм моддалари қоидаларидан ҳам келиб чиқади. Восита ва қурол жиноятга тайёргарлик кўриш, жиноятни яшириш ва ҳоказолар учун жиний жавобгарликни аниқлашда инобатга олинади.

Жиноят воситалари ва қуроллари жиноятни квалификация қилишда муҳим аҳамиятга эга. Масалан, Жиноят кодексининг 202-моддаси 3-қисмида кўрсатилган ҳайвонот ёки ўсимлик дунёсидан фойдаланиш тартибини бузганлик учун жавобгарлик ер, сув ёки ҳавода ишлатиладиган механизациялаштирилган воситалардан ёхуд портлаш қурилмалари, заҳарли кимёвий моддалардан фойдаланиш ва ҳоказолар.

Безорилик, совуқ қурол ёки кишининг соғлиғига шикаст етказиш мумкин бўлган нарсаларни намоийш қилиш орқали содир этилиб, соғлиққа объектив хавф солганда, Жиноят кодексининг 277-моддаси 2-қисми бўйича квалификация этилади. Безорилик ўқ отиш қуролини намоийш қилиб, уларни қўллаб ёки қўллаш билан қўрқитиш орқали содир этилса, 277-модданинг 3-қисми билан квалификация қилинади.

Жиноят содир этиш қуроллари ва воситаларини тўғри аниқлаш нафақат қилмишни тўғри квалификация қилишда, балки махсус ушбу қурол ва воситаларни мусодара қилиш масаласини ҳал этишда ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Жиноят содир этилган жой дейилганда, жиноят бошланган ёхуд жиний оқибат рўй берган муайян ҳудуд ёки бино тушунилади. Айрим ҳолларда жиноят содир этилган жой ижтимоий хавфни қилмишнинг зарурий белгиси ҳисобланади. Масалан, озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш муассасаларининг ичини издан чиқарувчи ҳаракатлар (Жиноят кодексининг 220-моддаси) (бу қилмиш фақат озодликдан маҳрум қилиш муассасаларидагина содир этилиши мумкин); озодликдан маҳрум қилиш жойларидан қочиб (222-модда) бунга мисол бўла олади.

Жиноят содир этилган жой жиноятни квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилган бўлса, жиноят квалификацияси ҳам шунга асосан ҳал қилинади. Масалан, гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни ўтказиш мақсадини кўзлаб қонунга хилоф равишда тайёрлаш, эгаллаш, сақлаш ва бошқа ҳаракатлар озодликдан маҳрум қилиш

жазосини ўташ жойларида, ўқув юртларида ёки ўқувчилар, студентлар ўқув, спорт ёки жамоат тадбирлари ўтказиладиган бошқа жойларда содир этилганида (Жиноят кодексининг 273-моддаси 3-қисми) жой жиноятни квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида қатнашади.

Жиноят содир этилган жойнинг аниқланиши жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилиш масаласини ҳал қилишда, жиноят бир жойда содир этилиб, унинг жиноий оқибатлари бошқа жойда бўй берган ҳолларда, Ўзбекистон ҳудудидан ташқарида ёки бошқа чет давлат ҳудудидан ташқаридаги ҳаво, денгиз ёки дарё кемаларида содир этилганлигини ҳал этишда катта аҳамиятга эга.

Ижтимоий хавfli қилмиш содир этилган вақт дейилганда, нафақат йилнинг, куннинг маълум бир вақти тушунилмасдан, жиноят содир этган шахснинг жиноий жавобгарлигига маълум даражада таъсир кўрсатадиган ҳодисалар юз берган муайян давр тушунилади. Масалан, жиноятни ҳарбий хизматни ўташ вақтида, фавқулодда ҳолат вақтида содир этганлик шубҳасиз, жавобгарликни кучайтиради. Онанинг туғиш вақтида ёки туғиши ҳамон, ўз чақалоғини ўлдирганидаги вақт қилмишни Жиноят кодексининг 99-моддаси билан квалификация қилиш учун аҳамиятга эга. Агар шахс туққанидан маълум вақт ўтганидан кейин ўз чақалоғини ўлдирса, у ҳолда унинг ҳаракатлари Жиноят кодексининг 97-моддаси билан квалификация қилинади, у қасддан одам ўлдирганлик учун жавобгарликка тортилади. Жиноий безорилик оммавий тадбирлар ўтказиладиган вақтда содир этилган бўлса, Жиноят кодексининг 277-моддаси 3-қисми «в» банди бўйича квалификация қилинади.

Жиноят содир этиш ҳолат (вазият)лари муайян жиноят содир этилаётганда мавжуд бўлган ва жиноят содир этган шахснинг жавобгарлиги масаласини ҳал этишга маълум даражада таъсир кўрсатувчи ҳолатларнинг йиғиндисидир. Масалан, зарурий мудофаа шароитида жиноят содир этиш, охириги зарурат, ижтимоий хавfli қилмиш содир этгани шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш, буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш, касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик ҳолатлари жиноий жавобгарликни истисно қилади ёки жиноятчига нисбатан тайинладиган жазони енгиллаштириш учун асос бўлади.

Жиноятни содир этиш ҳолати айрим ҳолларда, масалан, буйруқни бажармаслик, жанговар вазиятда содир этилган бўлса (280-модданинг 2-банди), бошлиққа қаршилик кўрсатиш ёки уни хизмат вазифаларини бузишга мажбур қилиш жанговар вазиятда содир этилса (280-модданинг 3-қисми) жиноий жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади.

Маъмуриятда саволлар

1. Жиноят объектив томонининг жиноят таркиби элементларидан фарқловчи ўзига хос хусусиятлари қандай?
2. Қандай ижтимоий хавфли қилмишлар жиноят, деб ҳисобланади?
3. Ижтимоий хавфли қилмиш, ижтимоий хавфли оқибат ва сабабий боғланишнинг ўзаро муносабати нимада?
4. Жиноят объектив томони факультатив белгиларининг мавжуд бўлиши қайси ҳолларда жиноят зарурий белгиси сифатида талаб этилади?

7-боб. ЖИНОЯТ СУБЪЕКТИ

7.1. Жиноят субъекти тушунчаси

Жиноят ҳуқуқи назариясида ҳар қандай ижтимоий хавфли қилмиш содир қилган, қонунда белгиланган ёшга етган ва ақли расо жисмоний шахслар жиноятнинг субъекти бўлади. Жиноят субъекти жиноят таркибининг зарурий элементидир, яъни жиноят содир қилган шахс бўлмаса, ўз-ўзидан жиноят ҳам бўлмайди.

Жиноят қонуни бўйича жиноят субъекти фақат жисмоний шахс бўла олади ва Жиноят кодексининг 17-моддасида ёзилишича, «Жиноят содир этгунга қадар ўн олти ёшга тўлган ақли расо жисмоний шахслар жавобгарликка тортиладилар». Юридик шахс (ташкilot, муассаса, корхона ва ҳоказо)лар жиноятнинг субъекти бўла олмайди. Шунинг ҳам таъкидлаб ўтиш жоизки, бир қатор чет эл давлатларининг жиноят қонунига кўра ҳам юридик шахс ҳам жиноят субъекти бўла олмайди. Лекин ташкilot, муассаса, корхона фаолияти билан боғлиқ жиноий оқибат учун тўғридан-тўғри унинг раҳбарлари ва масъул шахслар жавоб берадилар. Булар, асосан, экология соҳасидаги жиноятлардир. (Масалан, атроф табиий муҳитни ифлослантириш (193-модда), ердан, ер ости бойликларидан фойдаланиш ва қўриқлаш қоидаларини бузиш (197-модда), ўсимликлар, ўрмон ва бошқа экинларни йўқ қилиш ёки зарар етказиш (198-модда) ва ҳоказо).

Суд-тергов амалиётида ҳайвонлар томонидан жамият манфаатларига зарар етказилган ишлар ҳам учраб туради. Масалан, ҳайвонлар томонидан инсонга ҳар хил даражадаги тан жароҳати етказилиши. Суд-тергов амалиётида ҳайвонлар томонидан инсонларга жиноий мақсадларда ҳужум қилинганлиги ҳам учрайди. Бу ҳолларда икки ҳолат кўзда тутилади: биринчидан, инсон томонидан махсус ўргатилган итга буйруқ берилиши натижасида инсон соғлиғига зарар етказса, бунда ҳайвон томонидан етказилган зарар учун унинг эгаси жавобгар бўлади. Иккинчи ҳолатда, бирон-бир ҳайвон томонидан ўзгаларнинг аралашувисиз инсон соғлиғига зарар

етказилган бўлса, унинг эгаси жиноий жавобгарликдан озод қилинади ва бундай ҳолда ҳайвон эгасининг фуқаролик-ҳуқуқий жавобгарлиги тўғрисидаги масала қўзғатилиши мумкин.

Юқоридагилардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, жиноят субъекти фақат жисмоний шахс, яъни инсонгина бўла олади. Бироқ, Жиноят кодексининг 17-моддаси (жисмоний шахсларнинг жавобгарлиги)га кўра, ҳар қандай инсон ҳам жиноятнинг субъекти бўла олмайди. Шахснинг қонунда белгиланган субъект ёшига етганлигидан ташқари у ўз ҳаракатларини бошқара олиши ва ҳаракати туфайли келиб чиқадиган ижтимоий хавfli оқибатни ҳам англаши керак бўлади.

Ўз ҳаракатини идора қила олмайдиган ва оқибатини англамайдиган шахсларнинг ижтимоий хавfli қилмиши туфайли қонун билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатга зарар етказилса, уларнинг ҳаракатида қасд ёки эҳтиётсизлик шаклидаги айб мавжуд бўлмайди.

Жиноят субъектининг асосий белгиларидан яна бири қонунда белгиланган ёш бўлиб, муайян ёшга тўлган шахсларгина жиноий жавобгарликка тортилади. Сўзсиз инсон маълум ёшга етгандан кейингина атрофдаги воқеаларни қабул қилиши, ўз ҳаракатларига тўғри баҳо бериши ва ўз хоҳишини керакли йўналишга йўналтира олиш қобилияти шаклланади. Инсон маълум бир ёшга етгандан кейин муайян бир жиноят қонуни билан ман қилинган ҳаракатлар учун жавобгарлик юзага келишини тўғри англай олади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 17-моддасига мувофиқ 16 ёшга тўлган, ақли расо шахслар жиноятнинг субъекти ҳисобланишади. Бу ёшда ўсмир ҳар бир воқеани тўғри қабул қилади, унинг дунёқараши ва ҳуқуқий фикрлаши шу даражага етадики, у ўз қилмишининг хавfli эканлигини тўғри баҳолай олади. Бироқ, баъзи бир алоҳида жиноятлар учун қонунда жавобгарлик ёши 14 ёш, деб белгиланган. Жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатда қасддан одам ўлдириш учун эса 13 ёш белгиланган (97-модданинг 2-қисми). Юқоридагилардан келиб чиқиб:

- 1) жисмоний шахс эканлиги;
- 2) ақли расолиги;
- 3) қонун билан белгиланган ёшга етганлиги жиноят субъектининг белгиларидир, деб айтиш мумкин.

Жиноят қонунда жиноят субъектининг умумий белгиларидан ташқари қўшимча ва махсус белгилари ҳам назарда тутилган. Буни жиноятнинг махсус субъекти, дейилади.

Масалан, мансабдорлик жиноятининг субъекти жиноят субъектининг умумий белгилари (ёш, ақли расолик)дан ташқари белгиланган тартиб бўйича шахс мансабдор ҳам бўлиши керак. Ҳарбий жиноятларда жиноятнинг субъекти фақат ҳарбий хизматчилар бўлади ва ҳоказолардир.

7.2. Ақли расолик

Ақли расолик — бу жиноят субъектининг зарурий белгиларидан биридир. Жиноят кодексининг 18-моддасида, «Жиноят содир этиш вақтида ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган ва ўз ҳаракатларини бошқара олган шахс ақли расо деб топилади», дейилади. Шунга кўра, «Ижтимоий хавфли қилмишни содир этиш вақтида ақли норасо ҳолатда бўлган, яъни сурункали руҳий касаллиги, руҳий ҳолати вақтинча бузилганлиги, ақли заифлиги ёки бошқа тарздаги руҳий касаллиги сабабли ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмаган ёки ҳаракатларини бошқара олмаган шахс жавобгарликка тортилмайди» (Жиноят кодексининг 18-моддаси 2-қисми). Лекин бу ақли норасо шахсга қилмиши учун ҳеч қандай чора кўрилмайди, дегани эмас.

Ижтимоий хавфли қилмишни содир этган ва суд томонидан ақли норасо деб топилган шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилиши мумкин (18-модданинг 3-қисми). Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари бемор шахсга ҳукм эълон қилингунга қадар ёки белгиланган жазони ўтаётган вақтида ёки озодликда қолдирилган, аммо унинг ҳаракатлари атрофидагиларга хавф туғдирганида қўлланилади.

Ақли норасолик икки—**юридик ва тиббий** мезонлар билан ифодаланadi. Шахсни ақли норасо, деб топиш учун ҳар икки мезон бир вақтда мавжуд бўлиши шарт. Ҳар қандай ишдаги юридик кўрсаткич, яъни жиноятни содир этган шахс ҳақиқатан ўз ҳаракати ва унинг оқибати учун жавоб бера оладими ёки йўқми, масалалари суд томонидан тўлиқ аниқланиши керак.

Тиббий кўрсаткич белгиларига эга бўлган руҳий касалликларга:

- а). Сурункали руҳий касаллик;
- б). Вақтинчалик руҳий касаллик;
- в). Ақлнинг пастлиги;
- г). Касалликнинг бошқа ҳолатлари.

Сурункали бошқа касаллик даволаб бўлмайдиган ёки қийин даволанадиган руҳий касаллик бўлиши мумкин. Масалан, шизофрения, прогрессив фалажлик, паранойя, эпилепсия, бош мия сифлиси (яллиғланиши) ва ҳоказо.

Вақтинчалик руҳий касаллик руҳий ҳолатнинг вақтинчалик бузилиши бўлиб, шахс кейинчалик соғайиб кетади, масалан, бeлая горячка — умумий юқумли касалликлар давридаги руҳий касаллик ва ҳоказо. Ақлнинг пастлиги ёки олигофрения — туғма ёки тугилиш вақтида инсон руҳий ҳолатининг ишдан чиқиши. Ақлнинг пастлиги уч даражага бўлинади: энгил даражали дебиллик (имбецильность), ўрта даража (идиотия), тўлиқ, яъни ақлий қобилиятнинг йўқолиши.

Касалликнинг бошқа ҳолатлари инсон руҳиятининг руҳий касалликлардан ташқари ҳолатдаги бузилишидир (масалан, гиёҳвандлик воситасини вақтинча истеъмол қилмаслик туфайли рўй берадиган руҳий ҳолат, юқумли касаллик вақтидаги руҳий етишмаслик).

Ақли норасоликнинг юридик мезони шундан иборатки, бунда шахс ўз ҳаракатлари тўғрисида ўзига ҳисоб бера олмайди (интеллектуал белги) ва ўз ҳаракатларини бошқара олмайди. Юридик мезоннинг интеллектуал белгиси шуни билдирадики, бунда шахс ўз ҳаракатини, унинг ғайриқонуний ва жамоат учун хавfli эканлигини тушунмайди. Шахсни ақли норасо, деб топиш учун қонун бўйича тиббий ва юридик мезонлар аниқланиши лозим. Кўпчилик ҳолларда, агар шахс ўз ҳаракатлари тўғрисида ўзига ҳисоб бера олмас экан, ўз ҳаракатларини ҳам бошқара олмайди. Бироқ суд-тергов амалиётида шахс ўз ҳаракатлари юзасидан ҳисоб бера олади, лекин уни бошқара олмайдиган ҳолатлар ҳам кузатилган. Масалан, шахс гиёҳвандлик воситасини истеъмол қилиши керак бўлган вақтда уни топа олмаса, ҳар қандай ҳаракатни содир этишга, шу жумладан, дорихонага ўғриликка киришга ҳам қодир бўлади. Бунда гиёҳванд жиноят қилаётганлиги тўғрисида ўзига ҳисоб беради, лекин ўз ҳаракатларини бошқара олмайди. Бу ҳолларда тиббий кўрсаткичлардан бирининг мавжудлиги шахсни ақли норасо, деб топилиши учун асос бўлади.

Ҳар бир жиноят ишини кўришда шахсни ақли норасо, деб топиш учун, албатта, суд-психиатрия экспертизаси ўтказилиши лозим. Қонунга кўра, ақли норасо, деб топилган шахс жиноятнинг субъекти бўла олмайди ва у ҳаракатларида жиноят таркиби бўлмаганлиги сабабли жиноий жавобгарликка тортилмайди.

7.3. Жиноят субъектининг ёши

Жиноят қонуни бўйича жавобгарликка тортиш ёшига етган шахсина жиноятнинг субъекти, деб ҳисобланади. Қонун чиқарувчи маълум бир ёшни белгилаш вақтида орган шахснинг ҳаётий тажрибаси, психофизиологик ва ижтимоий-руҳий ҳолатининг даражасини ҳисобга олган.

Ўзбекистон Республикасининг жиноят қонунида биринчи марта жиной жавобгарликка тортилишига асос бўлиши учун ёшнинг тўрт даражаси белгиланган. Жиноят кодексининг 17-моддаси 1-қисмига кўра, жиноят қилгунга қадар 16 ёшга тўлган шахс жавобгарликка тортилади. Жиноят кодексида кўпчилик жиноятлар учун жавобгарлик 16 ёшдан белгиланган.

Жиноят кодексининг 17-моддаси 2-қисмига кўра, 13 ёшга тўлган шахслар жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасддан одам ўлдирганликлари (97-модданинг 2-қисми) учунгина жавобгарликка тортиладилар. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 97-моддаси 2-қисмида белгиланган субъект ёши энг паст ёш бўлиб, Жиноят кодексидаги ягона норма ҳисобланади. Олдинги қонунларда бунақа ёш белгиланмаган эди.

Жиноят кодексининг 17-моддаси 3-қисмига кўра, жиноят содир этгунга қадар 14 ёшга тўлган шахслар қуйидаги жиноятларни содир этганлик учун жавобгар бўладилар: қасддан одам ўлдириш (97); қасддан баданга оғир шикаст етказиш (104); қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш (105); кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш (106); номусга тегиш (118); жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб ғайритабiiй усулда қондириш (119); одам ўғирлаш (137); босқинчилик (164); товламачилик (165); талончилик (166); ўғрилик (169); мулкни қасддан нобуд қилиш ёки унга зарар етказиш (173, 2—3); озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш муассасаларининг ишини издан чиқарувчи ҳаракатлар (220); озодликдан маҳрум қилиш жойларидан қочиш (222); ўқотар қурол, ўқ дорилар, портловчи моддалар ёки портлатиш қурилмаларини қонунга хилоф равишда эгаллаш (247); радиоактив материалларни қонунга хилоф равишда эгаллаш (252); темир йўл, денгиз, дарё, ҳаво транспорти воситаси ёки алоқа йўлларини яроқсиз ҳолга келтириш (263); транспорт воситасини олиб қочиш (267); гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни қонунга хилоф равишда эгаллаш (271); оғирлаштирувчи ҳолатларда безорилик (277, 2 — 3).

Жиноят кодексининг 17-моддаси 4-қисмида қуйидаги жиноятлар учун жавобгарлик 18 ёш, деб белгиланган: вояга етмаган ёки меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлашдан бўйин товлаш (122); ота-онани моддий таъминлашдан бўйин товлаш (123); вояга етмаган шахсни ғайриижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилиш (127); фуқароларнинг мурожаатлари тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш (144); сайлов ёки референдум ташкил қилиш, уларни ўтказиш тўғрисидаги қонун ҳужжатларини бузиш (146); экология хавфсизлигига оид нормалар ва талабларни бузиш (193); атроф табиий муҳитнинг ифлосланганлиги тўғрисидаги маълумотларни қасдан яшириш ёки бузиб кўрсатиш (194); атроф табиий муҳитнинг ифлосданиши оқибатларини баргараф қилиш чораларини кўрмаслик (195); ҳокимият ёки мансаб ваколатини суиистеъмол қилиш (205); ҳокимият ёки мансаб ваколати доирасидан четга чиқиш (206); мансабга совуққонлик билан қараш (207); ҳокимият ҳаракатсизлиги (208); мансаб сохтакорлиги (209); пора олиш (210); ҳарбий ёки муқобил хизматдан бўйин товлаш (225); маъмурий назорат қоидаларини бузиш (226); айбсиз кишини жавобгарликка тортиш (230); адолатсиз ҳукм, ҳал қилув қарори, ажрим ёки қарор чиқариш (231); суд қарорини бажармаслик (232); қонунга хилоф равишда ушлаб туриш ёки ҳибсга олиш (234), кўрсатув беришга мажбур қилиш (235) ва «Ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятлар» бўлимидаги (279—302) жиноятлар.

Жиноят кодексининг 17-моддасига кўра, жиноятчиларнинг ёши чегаралари аниқ белгиланиши учун шахснинг ёши тўлиқ (туғилган йили, ойи, куни) аниқланиши лозим. Шахсни маълум бир ёшга тўлган, деб ҳисоблаш учун унинг ёши туғилган кундан эмас, балки кейинги кундан бошланади. Шахсни ёши туғилганлик тўғрисидаги гувоҳнома ёки паспортга қараб аниқланади. Ушбу ҳужжатлар ва ёшни аниқлайдиган далиллар бўлмаганда тугилган вақт суд-тиббийёт экспертизаси орқали аниқланади. Лекин экспертиза ҳам аниқ йил, ой ва кунни айтиб бера олмаса, эксперт комиссияси шахснинг жисмоний ва ақлий ривожланишини эътиборга олиб, муайян йилни туғилган йили, деб белгилайди. Бундай ҳолда йилнинг охири куни (31 декабрь) туғилган кун, деб белгиланади. Баъзи ҳолларда экспертиза аниқ йилни ҳам айтолмасдан ўртача ёшни белгилайди (масалан, 12 дан 15 гача). Бу ҳолларда шахснинг минимал ёши олинади (бу вазиятда 12 ёш олинади).

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида биринчи марта 18 ёшга тўлмаган шахсларнинг жисмоний ва ақлий етуклик даражаси ва руҳиятини ҳисобга олиб, вояга етмаганлар учун Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида алоҳида жавобгарлик белгиланди (масалан, 18 ёшга етмаганлар учун ўлим жазоси қўлланилмайди).

7.4. Жиноятнинг махсус субъекти

Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятнинг махсус субъекти тушунчаси берилган.

Шахсни жиноятнинг махсус субъекти, деб ҳисоблаш учун субъектнинг зарурий белгилари билан бирга (ёш, ақли расолик), албатта, бошқа белгилар ҳам бўлиши керакки, бундай белгисиз шахснинг тегишли норма билан жинойий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Кўп ҳолларда ушбу белгилар жиноят-ҳуқуқий нормалар диспозициясида кўрсатилади ёки уларни шарҳлаш орқали аниқланади. Жиноятнинг махсус субъекти белгилари турлича бўлиб, улар хизмат, касб, фуқаролик ёки ҳарбий мажбурият бўйича бўлиши мумкин. Масалан, бошқарув тартибига қарши жиноятларнинг субъекти фақат мансабдор шахс субъект бўла олади (205, 206, 207, 208, 209, 210, 211-моддалар), ҳарбий хизматга оид жиноятларда фақат ҳарбий хизматчилар субъект бўла оладилар (279—300-моддалар). Транспорт ҳаракати ва ундан фойдаланиш билан боғлиқ бўлган жиноятларда унинг субъекти фақат транспорт воситасини бошқараётган шахс бўла олади (260, 266-моддалар).

Таъмирлаш қоидалари ёки транспортни эксплуатацияга чиқариш қоидаларини бузганлик жиноятида субъект фақат таъмирловчи ёки транспортнинг техник ҳолати учун жавобгар шахсгина бўла олади. Давлат сирларини ошкор қилганлик учун жавобгарликка давлат сирлари хизмат ёки касб юзасидан ишониб топширилган шахсгина субъект бўла олади (162-модда).

Жиноят кодексининг «Махсус» қисмини ўрганиш шунини кўрсатадики, жиноятнинг махсус субъекти белгиларини қуйидагича таснифлаш мумкин:

- 1) фуқаролиги;
- 2) демографик белгилари (жинси, ёши);
- 3) мансаби;
- 4) ҳарбий хизматга алоқадорлиги;
- 5) бажараётган иши;

- 6) касбий мажбурияти;
- 7) шахс мажбуриятлари;
- 8) субъектнинг асосий ҳолатлари (рецидивист, хавфли рецидивист).

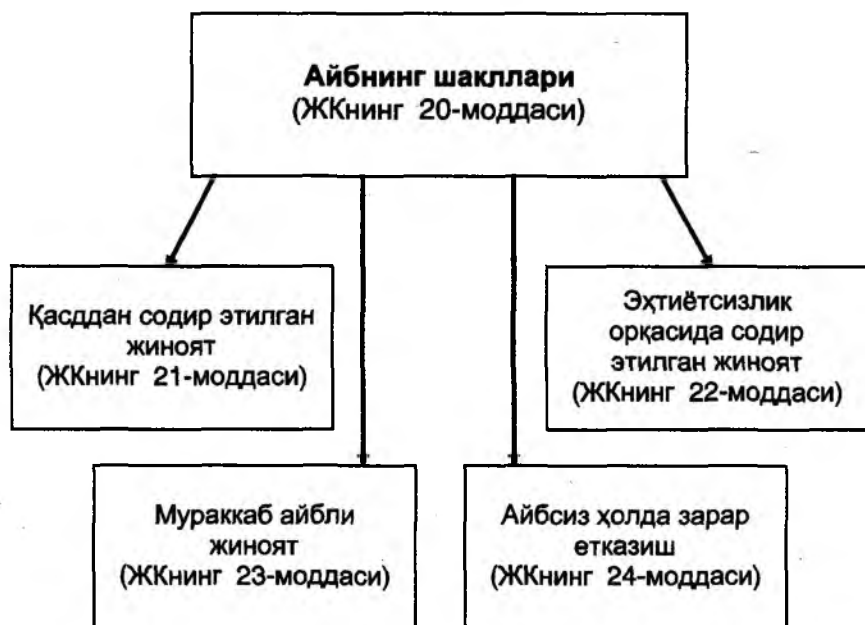
Бу тасниф, албатта, тахминийдир. Ҳар бир ижтимоий хавфли ҳаракат содир этилганида суд-тергов ходимлари жиноятнинг махсус субъектининг алоҳида белгиларини аниқлаши лозимки, буларсиз ҳаракат содир этган шахс ушбу жиноятнинг субъекти, леб топилмаслиги керак.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Жиноят субъекти тушунчаси ва унинг зарурий белгилари нималардан иборат?
2. Ақли расолик нима ва унинг мезонларини айтинг.
3. Жиноят субъекти ёшининг қандай даражалари мавжуд?
4. Жиноят ҳуқуқида махсус субъектнинг аҳамияти нимада?

8-боб. ЖИНОЯТНИНГ СУБЪЕКТИВ ТОМОНИ

8.1. Жиноятнинг субъектив томони тушунчаси

Жиноятнинг субъектив томонини аниқ белгилаш жиноятни тўғри квалификация қилиш ва адолатли, шахснинг айби даражасини ҳисобга олган ҳолда жазо тайинлашнинг зарурий шартидир. Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқининг муҳим хусусиятларидан бири—субъектнинг ақли расолиги, яъни айбдорнинг ўз ҳаракатини бошқара олганлиги ва ҳаракати туфайли келиб чиққан оқибатнинг ижтимоий хавфлидигини англаши ҳисобланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 20-моддасига мувофиқ, ижтимоий хавфли қилмишни қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этган шахс жиноят содир этилишида айбдор, деб топилиши мумкин, яъни субъектив ақли расолик шунинг англатадики, шахс фақат унинг айби қасддан ёки эҳтиётсизлик, орқасидан бўлгандагина жиноий жавобгар-

ликка тортилади. Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятнинг субъектив томони дейилганда, айбдор шахснинг ўзи содир этган ижтимоий хавфли қилмиши ва унинг оқибатларига бўлган руҳий муносабати тушунилади.

Жиноятнинг субъектив томонини аниқлаш суд-тергов амалиётида маълум қийинчиликлар туғдиради. Шу муносабат билан жиноятчи томонидан содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш, унинг мақсади ва мотивларини чуқур ўрганиш лозим.

Айнан жиноятнинг субъектив томонини тўғри аниқлаш жиноятчи шахснинг ижтимоий хавфлилиги даражасини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади. Жиноятнинг мақсади, мотиви ва айбни етарлича тадқиқ этмаслик жиноятни квалификация қилишда хатоликларга йўл қўйилишига олиб келиб, шахснинг у содир этмаган қилмиш учун жиноий жавобгарликка тортилишига сабаб бўлади, бу эса адолатли жазо тайинланишининг бузилишига олиб келади. Шунинг учун суд-тергов амалиётида жиноятнинг мотиви, мақсади ва айбни тўғри аниқлашга жуда катта эътибор бериш керак, чунки Жиноят кодексининг 9-моддасига мувофиқ, «шахс қонунда белгиланган тартибда айби исботланган ижтимоий хавфли қилмишлари учунгина жавобгар бўлади».

Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятнинг субъектив томонининг зарурий белгиси айбнинг қасд ёки эҳтиётсизлик шаклидир. Жиноятнинг мақсади ва мотиви эса, субъектив томонининг факультатив белгиси ҳисобланади. Жиноят мақсади ва мотиви жиноятнинг субъектив томонининг факультатив белгиси ҳисобланиб, агар улар жиноят-ҳуқуқий нормада тўғридан-тўғри кўрсатилган бўлсагина, жиноятни квалификация қилишга таъсир этади, бошқа ҳолларда эса, улар жиноятнинг квалификациясига таъсир қилмайди, балки жазо тайинлашда ҳисобга олиниши зарур.

8.2. Айбнинг шакллари ва тушунчаси

Айб ҳар қандай жиноят субъектив томонининг зарурий белгисидир. Айбсиз ҳолда зарар етказганлик учун жиноий жавобгарликка тортиш ва жазо тайинланиши мумкин эмас.

Айб деганда, шахснинг содир этган ижтимоий хавфли қилмиши ва унинг оқибатларига (қасддан ёки эҳтиётсизлик қўринишидаги) бўлган руҳий муносабати тушунилади.

Жиноят қонунчилигида ва суд амалиётида айбнинг оғирлигини англатувчи, унинг миқдорий хусусиятини акс эттирувчи «**айбнинг даражаси**» тушунчаси ишлатилади. Айбнинг даражаси шахснинг жиноят ҳолатларига бўлган муносабатининг шакллари ва таркиби жами билан аниқланади ҳамда ижтимоий хавфли қилмишнинг даражаси билан белгиланади. Булар қуйидагилардан иборат: руҳий муносабатининг хусусиятлари, жиноятнинг мотив ва мақсади, шахсни характерлайдиган ҳолатларига оид жиной қасд ёки эҳтиётсизликнинг келиб чиқишига туртки бўлган сабаб ва шарт-шароитлардир.

Юридик адабиётларда айб турлича талқин этилади. Қатор муаллифлар жиноятнинг субъектив томонини тадқиқ этишда айб ва жиноятнинг субъектив томони тушунчасини айнан бир хил деб ҳисоблашса, бошқалари жиноятнинг субъектив томони айбга нисбатан кенг тушунча бўлиб, у ўз ичига жиноятнинг мотиви ва мақсадини ҳам қамраб олади, деб ҳисоблайдилар. Шубҳасиз, булар айнан бир хил тушунчалар эмас.

Ўзбекистон Республикаси жиноят ҳуқуқида «объектив айб назарда тутилмайди», яъни шахсни фақат ижтимоий хавфли қилмиш содир этганлик факти асосида жавобгарликка тортишнинг ўзи учун жавобгарлик белгиланади. Қонунга мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида (Жиноят кодексининг 20-моддаси) назарда тутилган ижтимоий хавфли қилмишни қасддан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этган шахс жиноят содир этилишида айбдор, деб топилиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 20-моддасига мувофиқ жиноят:

- 1) қасддан;
- 2) эҳтиётсизлик орқасидан содир этилиши мумкин.

Айбнинг қасд шаклида жиноят **тўғри** ёки **эгри** қасд билан содир этилиши мумкин.

Жиноят тамом бўлган вақт ижтимоий хавфли қилмиш бажарилган вақт, деб ҳисобланади. Уни содир этган шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилиқ хусусиятини англаган ва шундай қилмишни содир этишни истаган бўлса, бундай жиноят қасддан содир этилган, деб топилади. Қасддан содир этилган жиноятга берилган бу таъриф тўғри қасд билан амалга ошириладиган таркибдаги жиноятларга нисбатан берилган.

Жиноятни содир этган шахс қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини англаган, унинг ижтимоий хавфли оқибатларини олдиндан кўра билган ва уларнинг юз беришини истаган бўлса, у тўғри қасд билан содир этилган ҳисобланади.

Жиноятни содир этган шахс ўз қилмишининг хавфлилигини англаган, унинг ижтимоий хавfli оқибатларини олдиндан кўра билган ва уларнинг юз беришига онгли равишда йўл қўйган бўлса, у **эгри** қасд билан содир этилган ҳисобланади.

Ўз-ўзига ишониш ёки бепарволик орқасида содир этилган ижтимоий хавfli қилмиш эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноят, деб топилади. Ўзбекистон Республикаси жиноят қонуни тарихида биринчи марта 1994 йилги Жиноят кодексига мураккаб айбли жиноят тушунчаси ўз аксини топади.

Суд-тергов амалиётида айбдорнинг содир этган жинояти ва юз берган оқибатларга бўлган муносабати ҳар хил бўлган ҳолларда жиноятни квалификация қилишда турли муаммоларга дуч келинади, бундай ҳолларда айб шаклларининг тўғри аниқланиши содир этилган жиноятни тўғри квалификация қилишнинг зарурий шarti эканлигидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 23-моддасида мураккаб айб тушунчасига таъриф берилган:

«Агар шахснинг қасддан жиноят содир этиши натижасида эҳтиётсизлик орқасида бошқа ижтимоий хавfli оқибатлар юз берган ва шундай қилмиш учун оғирроқ жавобгарлик белгиланган бўлса, бундай жиноят қасддан содир этилган, деб топилади».

8.3. Қасд ва унинг турлари

Жиноят кодексига жавобгарлик кўзда тутилган кўпчилик жиноятлар қасддан содир этилади. Шубҳасиз, қасддан содир этилган жиноятларнинг эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноятларга нисбатан ижтимоий хавfliлик даражаси юқоридир. Шахс қасддан жиноят содир этаётганида уни олдиндан режалаштиради, батафсил тайёргарлик кўради. Шунинг учун қасддан содир этилган жиноятларга қарши жиноят ҳуқуқий чоралар ёрдамида курашиш долзарб муаммолардан бири ҳисобланади. Буни ҳисобга олган ҳолда қонун чиқарувчи орган томонидан қасддан жиноят содир этган шахслар учун қаттиқроқ жазо чораларини белгилаган. Масалан, қасддан одам ўлдирганлик учун (97-модданинг 1-қисми) ўн йилдан ўн беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш, эҳтиётсизлик орқасида одам ўлдирганлик учун (102-модданинг 1-қисми) учун эса икки йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки уч йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси назарда тутилган.

Фақатгина қасддан содир этилган жиноятлар оғир ва ўта оғир жиноятлар сирасига киритилган. Шунингдек, қасддан жиноят содир этиш алоҳида ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради: бунга шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш; жазодан шартли озод қилишда нисбатан қаттиқроқ шартлар қўйилганлиги ва бошқалар киреди.

Қасддан содир этилган жиноятларнинг яна бир хусусияти шундаки, жиноятга тайёргарлик кўриш, жиноятни содир этишга суиқасд қилиш ҳамда жиноятда иштирокчилик фақат қасддан содир этилган жиноятлардагина бўлади. Жиноят кодексининг 21-моддаси 1-қисмида қасддан содир этилган жиноят тушунчасига таъриф берилган.

Ушбу кодекс моддасида жиноят тамом бўлган вақт ижтимоий хавфли қилмиш бажарилган вақт, деб ҳисобланган бўлиб, унинг содир этган шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилиги хусусиятини англаган ва шундай қилмишни содир этишни тасвирлаган бўлса, бундай жиноят қасддан содир этилган, деб топилади.

Жиноят кодексининг 21-моддаси 2 ва 3-қисмларида белгиланишича, «Ушбу кодекс моддасида жиноят тамом бўлган вақт ижтимоий хавфли оқибат юз берган вақт деб топилган қилмишлар тўғри ёки эгри қасддан содир этилган бўлиши мумкин.

Агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган, унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етган ва уларнинг юз беришини тасвирлаган бўлса, бундай жиноят тўғри қасддан содир этилган, деб топилади».

Жиноят кодексининг 21-моддаси 4-қисмида эгри қасддан содир этилган жиноятга таъриф берилган.

«Агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфли хусусиятини англаган, унинг ижтимоий оқибатларига кўзи етган ва уларнинг юз беришига онгли равишда йўл қўйган бўлса, бундай жиноят эгри қасддан содир этилган, деб топилади».

Қасднинг тафаккурий (интеллектуал) ва иродавий белгилари мавжуд. Тафаккурий (интеллектуал) ҳолат қасднинг мазмунини, иродавий ҳолат эса унинг йўналишини белгилайди. Шунинг учун қасднинг моҳияти ва йўналишини тафаккурий, иродавий ҳолатини тўғри белгилаш, шубҳасиз, жиноятни тўғри квалификация қилишга ёрдам беради.

Шах томонидан жиноятни фактик томонининг англаши жиноят содир этиш вақти, жойи, усули, шароитларини тафаккурий (интеллектуал) ҳолат таркибига киритиш имконини беради. Бироқ айрим олимлар кўрсатилган белгиларга нисбатан айбдорнинг муносабатини тафаккурий ҳолат таркибига киритишни нотўғри, деб ҳисоблайдилар. Бизнинг фикримизча, бу белгилар тафаккурий ҳолат таркибида бўлмоғи даркор. Мисол учун, алдаш йўли билан ўзганинг мулкани эгаллаб олмоқчи бўлган фирибгар, бу ҳаракатларини жабрланувчини алдаш осонроқ бўлган вақт ва шароитида содир этади. Бунда фирибгар ўзганинг мулкани эгаллаш ғайриҳуқуқийлигини англаши билан бир қаторда, у ўзининг алдовига ҳақиқат тусини бериши учун маълум бир шароит яратаётганлигини ҳам билади.

Тафаккурий ҳолатнинг зарурий белгиларидан яна бири — бу ҳаракат ёки ҳаракатсизликни содир этаётган субъект ўз қилмиши оқибатида зарарли оқибатлар келиб чиқишини олдин кўра билган бўлиши керак. Агар айбланувчи келиб чиққан оқибатларни олдин билмаган ёки кўра билиши мумкин бўлмаган бўлса, уни жавобгарликка тортиш учун асос ҳам бўлмайди.

Ижтимоий хавfli оқибатларни олдин кўра билиш деганда, субъектнинг жиноят қонуни билан қўриқланадиган муносабатларга ўз қилмиши туфайли етказиладиган зарарнинг олдиндан хаёлан кўз олдига келтириши тушунилади.

Тўғри қасднинг тафаккурий ҳолати шахснинг ижтимоий хавfli характердаги қилмишини англаши ва унинг ижтимоий хавfli оқибатларини кўра билишидир. Тўғри қасднинг иродавий ҳолати жиноят содир этган шахснинг ўзи содир этган қилмишидан келиб чиқадиган ижтимоий хавfli оқибатни истаганидир.

Ўзининг ижтимоий хавfli характердаги ҳаракати ёки ҳаракатсизлигини англаш деганда, шахс жиноятни содир этаётганида унинг содир этилиши туфайли вужудга келадиган барча ҳолатларини тушуниши назарда тутилади. Масалан, шахс қайси объектга зарар етказаётганлигини, ўз қилмишининг ғайриқонуний, ижтимоий хавfli эканлигини тушунади. Шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавfli эканлигини англаши, инсоннинг ҳаётий фаолияти, билими, малакасига хосдир. Масалан, ўғрилиқ содир этаётган шахс, шубҳасиз, тегишли рухсатсиз, шартномасиз ва бошқаларсиз ўзганинг мулкани олиш мумкин эмаслигини тушунади ёхуд одам ўлдираётганда, бировни ўз ҳаётидан маҳрум қилишга ҳаққи йўқлигини тушунади ва шу кабилар. Албатта, шахс қандайдир ҳолатлар

(вояга етмаганлик, ақли норасолик) туфайли содир этаётган қилмиши характерини англамаса, у жинойй жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Шахснинг ўзи содир этаётган қилмишнинг ижтимоий хавфли эканлигини англаши унинг ғайриқонуний эканлигини (яъни, уни содир этиш қонунда ман этилганлигини) англаши зарур дегани эмас, кўпчилик ҳолларда жинойт содир этаётган шахс унинг ғайриқонуний қилмиш эканлигини англайди, аммо айрим ҳолларда эса у қандайдир қилмишнинг содир этилиши қонунда ман этилганлигини билмаслиги мумкин, лекин шунга қарамасдан бу уни жинойй жавобгарликдан озод этмайди, чунки қонунда қасд тушунчасига айбдорнинг ғайриқонуний қилмишни англаши киритилмаган (Жинойт кодексининг 21-моддаси). Айрим жинойт-ҳуқуқий нормаларда қилмишнинг қонуний характердаги эканлигини аввалдан билишни кўрсатиш шахс унинг ғайриқонуний эканлигини англаши сифатида киритилган. Масалан, Жинойт кодексининг 113-моддаси биринчи бандида била туриб, бошқа шахсни таносил касаллигини юқтириш хавфи остида қолдириш; Жинойт кодексининг 139-моддасида била туриб, бошқа шахсни шарманда қиладиган уйдирмалар тарқатиш, шундай ҳаракатлар учун маъмурий жазо қўлланилганидан кейин содир этилган бўлса, жинойй жазо кўзда тутилган. Бу ва бошқа жинойт-ҳуқуқий нормаларда қилмишнинг жинойт эканлигини олдиндан билганлиги шахсни жинойй жавобгарликка тортишнинг зарурий шарти ҳисобланади.

Тўғри қасднинг тафаккурий ҳолати, ижтимоий-хавфли қилмиш содир этган шахснинг ўз қилмиши туфайли келиб чиқадиган хавфли оқибатларни олдиндан кўра билиши билан характерланади. Шахснинг ижтимоий хавфли оқибатларни олдиндан кўра билиши деганда, шахснинг ўз ҳаракатлари натижасида тажовуз этилаётган объектга қанчалик зарар етишини олдиндан тасаввур этиши тушунилади. Тўғри қасднинг иродавий ҳолати жинойт содир этган шахсда муайян ижтимоий хавфли қилмиш туфайли муайян оқибат келиб чиқишини (масалан, шахс одам ўлдиришда айнан бировни ҳаётдан маҳрум қилишни), баданга шикаст етказишда эса айбдор айнан баданга оғир шикаст етказилишни истайди.

Айнан иродавий ҳолат бўйича тўғри қасд эгри қасддан фарқ қилади, чунки тўғри қасдда айбдорнинг ҳаракатларида муайян оқибатларнинг юз бериш истаги мавжудлиги бўлса, эгри қасдда эса муайян оқибат юз бериши истаги эмас, балки онгли равишда

йўл қўйилиши, яъни ижтимоий хавфли оқибат юз беришига айбдорнинг бефарқ қарашида ифодаланади. Бундай ҳолларда қилмиш айбдорнинг ҳаракатлари туфайли юз берган оқибатлардан келиб чиққан ҳолда квалификация қилинади. Масалан, айбдор тажовуз қилаётиб, одам баданига қандайдир жисм билан уради ва унинг соғлиғига зарар етказди. Айбдор ураётганда ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилигини англайди ва унинг ҳаракатлари натижасида жабрланувчининг соғлиғига зиён етишини билади (тафаккурий ҳолда белгиси) ва онгли равишда жабрланувчи соғлиғига зарар етказилишига йўл қўяди.

Эгри қасддан содир этилган жиноятларда айбдор ижтимоий хавфли оқибатларнинг келиб чиқишини хоҳламайди. Ўз-ўзидан эгри қасдда шахс иродаси оқибатга нисбатан актив эмас, балки пассив муносабатда бўлади. Зеро, бу оқибатлар ушбу жиноят таркибининг ташқарисида жойлашган бошқа мақсадларга эришишга қаратилган айбдор жиной қилмишининг салбий натижасидир. Шунинг учун эгри қасд билан содир этилган жиноятларнинг тўғри қасд билан содир этилган қилмишларига нисбатан хавфлилик даражаси пастдир. Онгли равишда йўл қўйиш, энг аввало, ижтимоий хавфли қилмишни келиб чиқишини истамаслик билан характерланади. Эгри қасддан ҳаракат қилаётган шахс бу оқибатларни келиб чиқишидан манфаатдор эмас, шундай бўлса-да, бошқа мақсадларга ва ҳатто, жинойий бўлмаган мақсадларга эришиш учун буларнинг келиб чиқишига тайёрдир.

Онгли равишда йўл қўйиш эгри қасднинг иродавий томони сифатида, шунингдек, айбдор шахснинг ўз ҳаракатлари ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқаришига бефарқ муносабатда бўлиш шаклида ҳам намоён бўлади. Шу сабабдан айрим вақтларда эгри қасд «жинойий бефарқлик», деб ҳам номланади.

Шундай ҳолатлар ҳам мавжудки, айбдор ижтимоий хавфли оқибатлар келиб чиқишини хоҳламайди, лекин уларнинг олдини олиш имконияти йўқлигини ҳам тушунади. Мисол учун қўшнисини уйига ўт қўяётган шахс, уйнинг ичида ҳаракат қила олмайдиган ногирон шахс борлигини билади ва унинг ўлишини хоҳламайди, бироқ шундай бўлса-да, бунинг олдини олиш имкони йўқлигини тушунади ва ўйлаганидан орқага қайтмайди. Қонунда имконият йўқлигини тушуниш у ёки бу айб шаклига киритилмаган. Жиноят ҳуқуқи назариясида ва амалиётда бу тўғри қасднинг бир кўриниши сифатида қаралади.

Айбдор ҳаракатларида тўғри қасд мавжуд бўлган ҳолларда, у шахс соғлиғига маълум даражада зарар етказилишини истайди (масалан, кишининг у ёки бу аъзосини кесиш, инсон соғлиғини бузиш ва бошқалар), агар айбдор кўзлаган оқибат юз бермаса, унинг ҳаракатларини бу жиноятни содир этишга суиқасд қилиш, деб квалификация этилиши керак. Масалан, айбдор жабрланувчи баданига шикаст етказиш мақсадида унга сульфат кислотаси сепиб юборса, бироқ объектив сабабларга кўра, у истаган натижага эриша олмаса, унинг ҳаракатлари қасддан баданга оғир шикаст етказишга суиқасд қилиш, деб квалификация қилиниши керак (Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 25 ва 104-моддалари бўйича).

Шубҳасиз, эгри қасддан содир этилган жиноятларга нисбатан тўғри қасддан содир этилган жиноят юқори хавфга эга, шунинг учун суд буни жазо тайинлашда ҳисобга олиши керак. Формал таркибли жиноятларга нисбатан Жиноят кодексининг 21-моддаси 1-қисмида: «Ушбу кодекс моддасида жиноят тамом бўлган вақт ижтимоий хавфли қилмиш бажарилган вақт деб ҳисобланган бўлиб, уни содир этган шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини англаган ва шундай қилмишни содир этишни истаган бўлса, бундай жиноят қасддан содир этилган деб топилади», деб белгиланган.

Формал таркибли жиноятларда айбдорнинг юз бериши мумкин бўлган оқибатларга бўлган муносабати (иродавий белги) ижтимоий хавфли қилмишни квалификация қилишда аҳамиятга эга эмас, чунки фармал таркибли жиноятларда оқибатлар жиноят таркибидан ташқарига чиқарилган. Масалан, тўхмат, яъни била туриб бошқа шахсни шарманда қиладиган уйдирмалар тарқатиш (Жиноят кодексининг 139-моддаси 1-қисми), ёхуд ҳақорат қилиш, яъни шахснинг шаъни ва қадр-қимматини беодоблик билан қасддан таҳқирлаш (Жиноят кодексининг 140-моддаси) бу жиноятларни охирига етган, деб топиш учун кўрсатилган ижтимоий хавфли қилмишининг содир этилиши ва уни содир этиш истаги кифоя. Кўриниб турибдики, бу жиноятларнинг тузилишида охирига етказилган қилмиш, деб топилиши учун уларнинг содир этилишининг ўзи кифоя.

Формал таркибли жиноятлар эгри қасддан содир этилмайди, чунки эгри қасда айбдор содир этаётган қилмишининг оқибатини рўй беришини истамаса-да, унга онгли равишда йўл қўяди. Қасдни тўғри белгилаш жиноятни квалификация қилишда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, айб шаклини тўғри

белгилаш, адолатли жазо тайинланиши, жавобгарликни дифференциаллаш имконини беради.

Жинойт ҳуқуқи назариясида олимлар қасдни олдиндан ўйланган, тўсатдан пайдо бўлган турларга ажратилади. Қасднинг бу турлари бир-биридан унинг шаклланиш вақти билан фарқ қилади. Олдиндан ўйланган қасдда жиноят содир этиш тўғрисидаги ният пайдо бўлиши ва уни амалга ошириш ўртасида муайян вақт ўтади, яъни ижтимоий хавfli қилмиш содир этишда жиноят содир этиш тўғрисида фикр пайдо бўлиши билан жиноят содир этилиш вақтини маълум бир муддат ажратиб туради. Кўпчилик ҳолларда олдиндан ўйланган қасд билан содир этилган жиноятлар юқори хавfliликка эга, айнан қасд пайдо бўлган вақт билан уни амалга ошириш ўртасидаги вақтда шахс уни ҳар томонлама режалаштиради, жиноят қуроли ва воситаларини тайёрлайди, содир этиладиган жиноятни яшириш учун муайян ҳаракатларни амалга оширади.

Қасд тўсатдан пайдо бўлганда, шахс жиноят содир этиш тўғрисида хоҳиш пайдо бўлгани ҳамон уни амалга оширади, ёки жиноят қасд пайдо бўлган вақтдан кейинги қисқа муддат ичида амалга оширилади. Тўсатдан пайдо бўлган қасд билан содир этилаётган жиноятнинг, одатда, аввалдан ўйлаб содир этилган қилмишга нисбатан хавfliлик даражаси пастроқ. Кўпчилик ҳолларда бундай жиноятларнинг содир этилиши айрим ҳолат ва шароитларга боғлиқ бўлади. Масалан, жабрланувчининг провакацион (ифвогарона) хулқи, мулкни етарлича қўриқламаслик ва шу қабилар; тўсатдан пайдо бўлган қасднинг яна бир кўриниши кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан жиноят содир этиш бўлиб, юридик адабиётларда бундай ҳолат «аффект ҳолати» дейилади.

Аммо кучли руҳий ҳаяжонланиш (аффект) ҳолати жабрланувчининг ғайриқонуний зўрлик ёки оғир ҳақоратидан ёхуд ғайриқонуний ҳаракатларига жавоб сифатида пайдо бўлган бўлиши керак. Шахс кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида жиноят содир этганида унинг ўз ҳаракатларини назорат қилиши маълум даражада пасаяди, ўз иродасини бошқара олмайди ва ўз ҳаракатлари оқибатини етарли даражада баҳолай олмайди. Шунинг учун қонунда кучли руҳий ҳаяжонланиш қонунда енгиллаштирувчи ҳолат, деб белгиланган. Масалан, Жиноят кодексининг 98-моддасида кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдирганлик учун беш йилгача озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилади кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказганлик учун

қасддан баданга шикаст етказишга нисбатан енгилроқ жазо белгиланади (Жиноят кодексининг 106-моддаси).

Қасдни эгри ва тўғри қасдларга бўлиш нафақат назарий, балки муҳим амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Мисол учун, қилмишда аниқ эгри ёки тўғри қасд борлигини аниқламасдан туриб, умуман айбнинг қасд ҳақли мавжудлиги ҳақида фикр юритиб бўлмайди. Қасд турларини аниқ фарқлаш, бир қатор жиноят ҳуқуқи институтларини тушуниш учун ҳам зарурдир. Мисол учун, жиноятга суиқасд қилиш фақатгина тўғри қасдда мавжуд бўлади, шунингдек, жиноятларни тўғри квалификация қилиш, қилмиш ва айбдор шахснинг ижтимоий хавфлилик даражасини аниқлаш учун аҳамиятлидир.

Субъектнинг қилмишни энг муҳим фактик ва амалий хусусиятлари тўғрисидаги қарашларининг аниқланганлик даражасига қараб қасд аниқ, муқобил ва ноаниқ турларга бўлинади. Аниқ қасдда айбдор эришиладиган аниқ мақсадни белгилайди ва аниқ зарарли оқибатларни келиб чиқишини кўра билади. Муқобил қасдда айбдор ўз қилмиши оқибатида икки ва ундан ортиқ муайян оқибатларни келиб чиқишига бир хил имкониятлар борлигига кўзи етади. Муқобил қасд билан содир этилган жиноятлар етказилган ҳақиқий зарарга қараб квалификация қилинади.

Ноаниқ қасдда субъект қилмишнинг объектив хусусиятлари тўғрисида аниқ тасаввурга эга бўлмайди ҳамда етказилган зарарнинг ҳажмини аниқ тасаввур қилмаса-да, у ҳақдаги умумий тасаввурга эга бўлади. Мисол учун, шахсни уриш, дўппослашда айбдор тан жароҳати етказаётганлигини англайди, лекин унинг енгил, ўртача оғир ёки оғир даражада бўлишини билмайди.

8.4. Эҳтиётсизлик ва унинг турлари

Одатда, эҳтиётсизлик билан содир этилган жиноятлар етказилган оқибатга қараб, айрим ҳолларда эса бу оқибатларни вужудга келтирган усул ва воситасига қараб таснифланади. Оқибатнинг йўқлиги жавобгарликни истисно этади. Эҳтиётсизлик билан содир этилган жиноятлар учун жавобгарлик фақатгина жиноят қонунида тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолдагина келиб чиқади.

Жиноят кодексининг 22-моддасида айбнинг эҳтиётсизлик шаклига қуйидагича таъриф берилган: «Ўз-ўзига ишониш ёки бепарволик орқасида содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноят, деб топилади.

Агар жиноятни содир этган шахс ўз хулқ-атвори қонунда назарда тутилган ижтимоий хавфли оқибатлар келтириб чиқариши мумкинлигига кўзи ета туриб, эҳтиёткорлик чоратадбирларига онгли равишда риоя этмаган ҳолда бундай оқибатлар келиб чиқмаслигига асоссиз равишда умид қилган бўлса, бундай жиноят ўз-ўзига ишониш оқибатида содир этилган», деб топилади.

Шахс қилмишида эҳтиётсизликнинг белгилари мавжудлиги:

- шахснинг белгиланган хавфсизлик нормаси доирасида ҳаракат қилиш мажбуриятининг мавжудлиги;
- шахснинг нотўғри қарорга келганлигини аниқлашдан иборат.

Шубҳасиз, эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноятларнинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси жиҳатидан қасддан содир этилган жиноятларга нисбатан паст. Бироқ уларга ҳам аҳамият бермаслиги керак, чунки эҳтиётсизлик орқасида давлатга, фуқароларга кўп миқдорда зарар етади, эҳтиётсиз ҳаракатлар туфайли кўп одамлар ҳалок бўлади ва кўп миқдордаги мулк нобуд бўлади (автомобиль ҳалокатлари кўпинча ҳайдовчиларнинг ўзига ортиқча ишонишлари натижасида келиб чиқади).

Кўпчилик ҳолларда эҳтиётсизлик орқасида содир этиладиган жиноятлар шахснинг ўз вазифаларига совуққонлик билан бўлган муносабати натижасида ижтимоий манфаатларга бўлган лоқайд муносабатлар ва бошқалар туфайли содир бўлади. Жиноят кодексида эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноятлар учун жавобгарлик келиб чиққан оқибатга қараб белгиланади. Масалан, эҳтиётсизлик орқасида одам ўлдириш (Жиноят кодексининг 102-моддаси), эҳтиётсизлик орқасида баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказиш (Жиноят кодексининг 111-моддаси), транспорт воситалари ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузишнинг баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказилишига сабаб бўлиши (104, 105-модданинг 1-қисми), ёнғин хавфсизлиги қоидаларининг шу қоидалар бажарилиши учун масъул бўлган шахс томонидан бузилиши баданга ўртача оғир ёки оғир шикаст етказишга сабаб бўлиши (259-модданинг 1-қисми) ва шу кабилар.

Аммо қатор ҳолларда жавобгарликка тортиш учун оқибатнинг келиб чиқиши назарда тутилмайди. Масалан, давлат сирларини ошкор қилиш (Жиноят кодексининг 162-моддаси). Бу жиноят қасддан ва шунингдек, эҳтиётсизлик орқасида содир

этилиши мумкин ҳамда давлат сирлари ошкор этилган вақтдан бошлаб қилмиш тугалланган, деб ҳисобланади.

Жиноят кодексининг 22-моддаси мазмунидан кўриниб турибдики, эҳтиётсизлик орқасида содир этиладиган жиноят ўзига ишониш ёки бепарволик орқасида содир этилиши мумкин. Ўзига ишониш оқибатида содир этилаётган жиноятнинг интеллектуал (тафаккурий) ҳолати шундан иборатки, айбдор ўзининг хулқ-атвори натижасида келиб чиқиши мумкин бўлган ижтимоий хавфли оқибатни олдиндан кўра билади.

Агар жиноий ўзига ишониш кўринишида содир этилган жиноятни эҳтиётсизликнинг бепарволик орқасида содир этилган жиноят билан таққосланса, кўриниб турибдики, ўзига ишониш айбнинг хавфлироқ шаклидир, чунки бу ҳолда айбдор хулқ-атвори натижасида қандай оқибатлар келиб чиқиши мумкинлигини кўра била туриб, онгли равишда эҳтиёткорлик чора-тадбирларига риоя қилмайди. Масалан, ҳайдовчи маст ҳолатда автомашинани одамлар кўп жойда юқори тезликда бошқаради, у онгли равишда йўл ҳаракати хавфсизлиги қоидаларини бузади. Бунинг натижасида айбдор одамлар соғлиғига зарар етказиши мумкин бўлган ижтимоий хавфли оқибат рўй бериши мумкинлигига кўзи етади ва бу оқибатлар келиб чиқмаслиги тўғрисидаги ишончи хом хаёл бўлиб чиқади (иродавий ҳолат).

Жиноий ўзига ишониш кўринишида содир этилган қилмишлар транспорт воситасини бошқариш билан боғлиқ, табиий муҳитни кўриқлаш ва табиатдан фойдаланиш жиноятлари учун характерлидир. Ижтимоий хавфли қилмишни содир этилиши натижасида жиноят-ҳуқуқий нормада кўрсатилган оқибат юз бермаган бўлса, қилмиш жиноят-ҳуқуқий аҳамият касб этмайди. Масалан, ҳайдовчи онгли равишда белгиланган тезликни ошириб, йўл ҳаракати хавфсизлиги қоидаларини бузади, аммо бу ҳеч қандай оқибатларга олиб келмади. Бу ҳолда ҳайдовчига йўл-патрул хизмати ходимлари томонидан маъмурий чоралар қўлланилади.

Эҳтиётсизликнинг ўзига ишониш ва эгри қасд ўртасидаги асосий фарқ айбдорнинг қилмишга нисбатан бўлган иродавий ҳолатида намоён бўлади. Агар эгри қасдда айбдор ижтимоий хавфли оқибатларни келиб чиқишига онгли равишда йўл қўйса, ўзига ишонишда эса, оқибатларни келиб чиқмаслигига асоссиз равишда умид қилади. Бунда ушбу оқибатларга нисбатан онг ва ирода бефарқ эмасдир, улар оқибатнинг олдини олишга

қаритилгандир. Шах жиноий оқибат келиб чиқишига тўсқинлик қилидиган, шунга имкони бўлган реал шароитлар бор, деб уйлайди, бироқ айрим шароитлар туфайли булар амалга ошмайди. Ўзига ишонишда айбдор ўзига, ўзининг кучига, тажрибасига, билимига таяниши билан бирга, шунингдек, бошқа шахсларни ҳаракати, табиат кучлари ва ҳоказоларга ҳам таянади. Ўзига ишонишда айбдор биринчидан, ижтимоий хавфли оқибатларнинг олдини олишга қаратилган ҳаракатлари мусосис эканлиги; иккинчидан, ижтимоий хавфли оқибатларнинг келиб чиқишининг олдини олишга умид боғлаган шароитлари бунга қодир эмаслиги учун жавобгарликка тортилади.

Жиноий ўзига ишонишда шахснинг онги ва иродаси келиб чиқиши мумкин бўлган ижтимоий хавфли оқибатга, ўзининг хулқ-атвориغا бефарқ бўлмайди, балки ҳеч қандай оқибат юз бермайди, деб ҳисоблайди. Бепарволик кўринишидаги жиноятни содир этишда шахс қонунда кўзда тутилган ўз хулқ-атвори туфайли келиб чиқадиган ижтимоий хавфли оқибатларни олдиндан билмайди. Лекин билиш мумкин ва зарур. Бепарволик кўринишидаги жиноятларни содир этишда оқибатларни кўра билмаслик, шахснинг қонун талабларига, турли қоидаларга ва бошқаларга бепарволигидан) далолат беради. Жиноий бепарволикда шахс ўз хулқ-атворининг ижтимоий хавфлилигини англамайди. Натижада, ижтимоий хавфли оқибат юз бериши мумкин. Шунга қарамасдан, содир этилаётган қилмиш ҳолатларини ҳисобга олиб оқибатнинг юз бериши мумкинлигини билиши зарурдир. Жиноий бепарволик ўзига ишонишдан шуниси билан фарқ қиладики, аввало, шахс ўз хулқ-атворининг ижтимоий хавфли характерини англамайди. Лекин вазиятни ҳисобга олиб, жиноий натижа юз беришини шахс билиши мумкин ва зарурдир.

Суд-тергов амалиётида жиноий бепарволикни тасодифан кул берган қасддан ажрата билиш лозим. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига биринчи марта (24-моддада) айбсиз ҳолда зарар етказиш тушунчаси берилган. Унда: «Агар шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавфлилиги хусусиятини англамаган, англаши мумкин ва лозим ҳам бўлмаган ёки унинг ижтимоий хавфли оқибатларига кўзи етмаган ва ишнинг ҳолатларига кўра кўзи етиши мумкин ва лозим ҳам бўлмаган бўлса, бундай қилмиш айбсиз ҳолда содир этилган, деб топилади».

Бундай шахснинг ҳаракатлари туфайли ижтимоий хавфли оқибатлар келиб чиққан тақдирда ҳам айби бўлмайди (қасддан

ёки эҳтиётсизлик шаклида) айбининг йўқлиги биринчи навбатда унинг қилмишнинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини англамагани, англаши мумкин ва лозим ҳам бўлмагани ёки унинг ижтимоий хавfli оқибатларига кўзи етмагани ва ишнинг ҳолатларига кўра кўзи етиши мумкин ва лозим ҳам бўлмаганлиги билан белгиланади. Шунинг учун шахс ҳар қандай ижтимоий-хавfli оқибат юз берганда ҳам жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Жиноят ҳуқуқи назарияси ва суд амалиётида оқибатлар келиб чиқишининг олдини олиш учун айбдорда имконият бўлганми ёки йўқми, деган масалаларни ҳал қилиш учун объектив ва субъектив мезон ишлатилади. Бепарволикнинг объектив мезони шахснинг ёзилган ва ёзилмаган олдини олиш қоидаларига риоя қилмаслик натижасида ижтимоий хавfli оқибатларни келиб чиқишини олдидан кўра билиш мажбуриятини ўз ичига олади. Ўз навбатида, агар ҳақиқий юзага келган ижтимоий хавfli оқибатларни олдидан кўра билиш мажбурияти зиммасига юклатилган шахс ушбу хавfli оқибатлар учун жавобгарликка тортилиши мумкин эмас.

Бироқ, объектив мезоннинг ўзи билангина шахсда ижтимоий хавfli оқибатларни келиб чиқишининг олдини олиш учун имкониятлар бор бўлган, хулосасига келиб бўлмайди. Бунда субъектив мезон ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Субъектив мезон шахснинг аниқ бир вазиятда ва ўзининг индивидуал хусусиятлари билан ижтимоий хавfli оқибатларни келиб чиқиш имкониятини олдидан кўра билиш қобилиятини англатади.

Ўзига ишониш ва бепарволикнинг умумий жиҳатлари кўплигидан, улар айбнинг бир шакли таркибига киритилган. Уларнинг умумийлиги, энг аввало, ягона руҳий ва ижтимоий негизга эга эканлигида намоён бўлади. Буларга етарли ҳушёрликнинг йўқлиги, эътиборсизлик, эҳтиёткорлик қоидаларини менсимаслик ва бошқалар киради.

8.5. Мураккаб айбли жиноятлар

1994 йилги Жиноят кодексида мураккаб айбли жиноятларни содир қилишда қасд ва эҳтиётсизликнинг уйғунлашуви биринчи марта очиб берилган. Шу вақтгача бу тушунча қонунда йўқ эди. Жиноят кодексининг 23-моддасида белгиланишича: «Агар шахснинг қасддан жиноят содир этиши натижасида эҳтиётсизлик орқасида бошқа ижтимоий хавfli оқибатлар юз берган ва шундай қилмишни қонун каттиқроқ жавобгарлик билан

боғлаган бўлса, бундай жиноят қасддан содир этилган, деб топилади».

Жиноят кодексида шундай нормалар мавжудки, уларда ижтимоий хавфли ҳаракат айбнинг қасд шаклида содир этилган бўлиши мумкин, келиб чиққан оқибатлар эса эҳтиётсизлик орқасида юз бериши мумкин (масалан, қасддан баданга оғир шикаст етказиш жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлса (Жиноят кодексининг 104-моддаси 3-қисми «д» банди). Бунда шахс қасддан баданга оғир шикаст етказди, ўлимга нисбатан эса эҳтиётсизлик муносабатида бўлади, чунки айбдор жабрланувчининг соғлиғига тажовуз қилганда уни ўлдириш нияти бўлмаган. Умуман, бу қилмиш қонунга кўра (Жиноят кодексининг 33-моддаси) қасддан содир этилган, деб ҳисобланади. Бироқ шуни назарда тутиш лозимки, Жиноят кодекси айбнинг фақат ички шаклини, яъни қасд ва эҳтиётсизликни назарда тутди. Шу муносабат билан мураккаб айбли (23-модда) жиноятлар айбнинг учинчи шакли эмас, балки шахснинг жиноий қилмишида қасд ва эҳтиётсизликнинг уйғунлашувидир, холос.

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этилган ҳар бир муайян ҳолда шахснинг айбини юз берган оқибатга нисбатан белгилаш лозим. Шунинг учун, агар оқибат юз берса, унда шахснинг эҳтиётсизликдан келиб чиққан оқибатнинг юз беришида айби бўлмаса, уни юз берган оқибатлари учун жиноий жавобгарликка тортиш мумкин эмас. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, мураккаб айбли жиноятларда эҳтиётсизлик фақат квалификация қилинадиган оқибатларга нисбатан бўлиши мумкин, лекин мураккаб айбли жиноятлар умуман қасддан қилинган жиноят ҳисобланади.

8.6. Жиноятнинг мотиви ва мақсади

Жиноятнинг мотиви ва мақсади жиноят субъектив томонининг мустақил факультатив белгилари ҳисобланади. Жиноят мотиви ва мақсади жиноятни тўғри квалификация қилишда, жиноятни бошқа жиноят таркибидан фарқлаш ва адолатли жазо тайинлашда муҳим аҳамиятга эга.

Инсоннинг ҳар қандай фаолияти муайян мотив ва мақсадга эгадир. Жиноий фаолият инсоннинг ҳар қандай иродавий ҳаракати сингари муайян мотивга эга ва муайян мақсадларга эришишга қаратилгандир. Мотив ва мақсад ўртасида ички боғлиқлик мавжуддир. Мотивнинг шаклланиши муайян мақсаднинг вужудга келишини ўз ичига олади. Мотив субъектни ўз мақсадлари сари йўналтирувчи куч ҳисобланади.

Ўз навбатида мотив ва мақсад бир хил тушунчалар эмас, чунки улар айбдорнинг содир этган ижтимоий хавфлик қилмишига бўлган руҳий муносабатини турлича характерлайди. Агар мотив жиноят содир этаётиб шахс нимага асосланган, саволига жавоб берса, мақсад айбдор интилаётган натижа ҳақидаги тасаввурларни, ҳаракатларнинг йўналтирилганлигини ўз ичига олади.

Айрим ҳолларда мақсад ва мотив жиноятнинг зарурий белгиси бўлса, бошқа ҳолларда жавобгарлигини оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади, яъни мақсад ва мотив жиноят субъектив томонининг мустақил белгиси ҳисобланади. Жиноят мотиви шахсда жиноят қилишга қарор ва хоҳиш уйғотувчи ички ҳиссиётдир. Жиноят мақсадида шахс ушбу натижага ижтимоий хавфли ҳаракат орқали эришишга ҳаракат қилади.

Жиноятнинг мотиви ва мақсади фақат қасддан содир этилган жиноятларга хосдир. Агар жиноят эҳтиётсизлик орқасидан содир этилса, унинг оқибати мотив ва мақсадга боғланмайди. Мотив ва мақсад жиноят субъектив томонининг белгиси сифатида бир-бирига жуда боғлиқдир, чунки жиноят содир қилишда ички ҳиссиёт орқали хоҳиш уйғонади ва шахсда жиноят содир қилиш мақсади вужудга келади.

Жиноятнинг мотиви турли хил, рашк, ўч олиш, безорилик ҳаракати, миллатлараро, шахсий ғараз ва ҳоказолар бўлади. Жиноятнинг мақсади ҳам ҳар хил бўлиши мумкин, содир этилган бошқа жиноятни яшириш, мурданинг аъзоларини трансплантация қилиш учун олиш, шахвоний эҳтиёжни қондириш мақсадларда фойдаланиш учун жиноят содир қилиш, халқаро алоқаларни ёмонлаштириш мақсадида урушни тарғиб қилиш, назорат қилинмайдиган фойда олиш ва ҳоказолар.

Жиноятнинг мотиви ва мақсади жиноят-ҳуқуқий нормаларда аниқ кўрсатиб ўтилган (масалан, таъмагирлик ниятида одам ўлдириш (97-модданинг 2-қисми «и» банди), ўлган одамнинг органларини ёки танасининг аъзоларини трансплантация қилиш мақсадида олиш (133-модда)).

Лекин бир қатор жиноят ҳуқуқи нормаларида мотив ва мақсад аниқ кўрсатилмаган, фақат уларнинг умумий характеристикаси берилган, холос (масалан, мансабдор шахс томонидан таъмагирлик ёки бошқа манфаатдорлик мақсадида била

туриб расмий ҳужжатларга ёлгон ёзувлар ва маълумотлар киритиб қўйиш (209-модда) ва ҳоказолар). Бундай ҳолатларда жиноятни квалификация қилишда содир этилган жиноятнинг аниқ мотивини аниқлаш лозим бўлади.

Жиноятни квалификация қилишда жиноятнинг мотив ва мақсади турли хил аҳамиятга эга. Масалан, талон-тарож қилишнинг мотиви ғараз; қўшмачиликники эса таъмагирлик ёки бошқа истаклар (Жиноят кодексининг 131-моддаси), одамлардан фойдаланиш учун уларни ёллашнинг муҳим белгиси — шаҳвоний ёки бошқа мақсадларда фойдаланиш (135-модда), урушни тарғиб қилишда — агрессияни келтириб чиқариш; терроризм, халқаро муносабатларни мураккаблаштириш ёки Ўзбекистон Республикасида вазиятни ёмонлаштириш жиноятнинг мақсади ҳисобланади.

Бошқа ҳолларда жиноятнинг мотив ва мақсади жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат бўлиб ҳисобланади (масалан, ғаразли мақсадларда ёки безорилик ҳаракатлари натижасида одам ўлдириш, миллий ёки ирқий адоват замирида одам ўлдириш, киши аъзоларини кесиб олиш ва улардан фойдаланиш мақсадида одам ўлдириш (97-модданинг 2-қисми), инсон тўқималари ёки аъзоларини кесиб олиш ва трансплантация қилиш ғаразғўйлик ёки паст ниятларда содир қилинса (133-модданинг 2-қисми), одамлардан фойдаланиш учун уларни ёллаш, агар Ўзбекистон Республикасидан ташқарига олиб чиқиб кетиш мақсадида қилинса (135-модданинг 3-қисми) ва ҳоказо.

Айрим ҳолларда жиноятнинг мотив ва мақсади жиноят-ҳуқуқий нормаларида зарурий белги сифатида айбни енгиллаштирувчи ҳолат белгиси сифатида кўрсатилмаган бўлса, улар жазо тайинлашда эътиборга олиниши мумкин. Масалан, ижтимоий муносабатларни ҳимоя қилиш мотиви билан жиноятчини ушлаш вақтида жиноят содир қилинса, айбни енгиллаштирувчи ҳолат бўлиб ҳисобланади.

Миллий, ирқий ёхуд диний адоват мотиви билан ғараз ёки паст ниятларда жиноят содир қилинса, гарчи, бу мотивлар жиноят-ҳуқуқий нормаларда кўзда тутилмаган бўлса ҳам, айбни оғирлаштирувчи ҳолат бўлиб ҳисобланади.

8.7. Хато ва унинг жиноят-ҳуқуқий аҳамияти

Хато жиноят ҳуқуқида шахснинг содир қилган жинояти ҳолатларига бўлган нотўғри муносабатидир. Жиноят ҳуқуқида хатонинг икки: *юридик ва фактик* хато тури мавжуддир.

Юридик хато деганда, жиноят ҳуқуқи назариясида шахснинг содир қилинган қилмишнинг жиноят-ҳуқуқий мотиви ҳақида нотўғри тасавури тушунилади. Жиноят ҳуқуқи назариясида юридик хатонинг бир қанча турлари бор:

1. Шахс қилмишини жиноят деб ҳисоблайди, лекин содир қилинган қилмишда жиноят белгилари бўлмайди. Бундай юридик хатода жиноий жавобгарлик юзага келмаганлиги учун ўз-ўзидан жиноят, деб ҳисобланмайди.

Агар шахс ўз ҳаракатларини жиноят деб ҳисобламаса, лекин ушбу ҳаракатда жиноят аломатлари бўлса, бундай ҳолда ушбу ҳаракатни содир қилганлиги учун жиноий жавобгарлик белгиланади.

2. Иккинчидан, юридик хато шахснинг содир этилаётган қилмишнинг юридик оқибатларини, жиноят учун белгиланган жазо тури ва миқдорини билмаслиги ёки нотўғри тасаввурга эга эканлиги билан ҳам характерлидир. Бу хато турларида шахснинг шундай қилмиш учун жавобгарлик белгиланганлигини билмаслиги уни жиноий жавобгарликдан озод қилмайди. Юридик хатонинг аҳамияти шундаки, у на айбга, на жиноятнинг квалификациясига ва на жазо тайинлашга таъсир қилади.

Фактик хато дейилганда, жиноят ҳуқуқи назариясида шахснинг жиноят таркибининг объектив белгиси ҳисобланадиган ҳолатлар тўғрисида нотўғри тушунчага эга эканлиги тушунилади. Жиноят ҳуқуқи назариясида фактик хатонинг ҳам бир неча кўриниши берилди: жиноятнинг объектига, жиноят предметига нисбатан хато; жиноятнинг объектив белгиларига (ҳаракат ёки ҳаракатсизлик келиб чиқиши мумкин бўлган оқибатларга) нисбатан, жабрланувчи шахсига нисбатан; жиноят

содир этиш услуги ва воситаларига нисбатан хато қилиш ва ҳоказолар киради.

Объектга нисбатан хато қилишда шахс жиноят-ҳуқуқий муносабатларнинг бошқа объектига зарар келтиради. Масалан, шахс омордан буюмни портловчи модда деб ўғрилайди, аслида буюм умуман бошқа нарса бўлиб чиқади. Бу вазиятда шахс ўзганинг мулкини ўғирлаганлик учун жиноий жавобгарликка тортилмасдан, балки унинг ҳаракати ўқ-отар қуроллар, ўқ-лорилар, портловчи моддалар ёки портлатиш қурилмаларига ғайриқонуний эгалик қилишга суиқасд деб ҳисобланади (25-модда, 248-модда). Яъни, жиноят содир қилган шахснинг ҳаракати айбдор фикрининг йўналиши бўйича квалификация қилиниши керак. Бу вазиятда айбдорнинг фикри фақат портловчи моддага эгалик қилишга қаратилгани учун ва жиноят охирига етказилмаганлиги сабабли бу ҳаракат портловчи моддага ғайриқонуний эгалик қилишга суиқасд, деб квалификация қилиниши керак.

Содир қилинаётган жиноятнинг характерига қараб, хатолар ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, шахс ўз қилмишининг ҳуқуққа хилофлигига нисбатан адашиши мумкин. Бундай ҳолларда ғайриқонуний қилмиш айбнинг шаклига таъсир қилмайди, лекин жавобгарлик охирига етказилган жиноят учун эмас, балки жиноят қилишга суиқасд қилиш, деб квалификация қилиниши керак, яъни бу вазиятда айбдор ўз ниятини охирига етказа олмайди, ўз иродасидан ташқари ҳолатда ниятига ета олмайди. Масалан, шахс ишонган ҳолда гиёҳванд модда олаяпман деб ўйлайди, бироқ у бошқа нарса бўлиб чиқади. Бундай ҳолатда ушбу шахснинг ҳаракати гиёҳванд моддани ғайриқонуний равишда сотиб олишга суиқасд қилиш деб баҳоланмоғи лозим (Жиноят кодексининг 25-моддаси, 273-моддаси).

Шундай хатолар бўлиши мумкинки, шахс ўз қилмишини қонуний деб ҳисоблайди, бироқ бу қилмиш ғайриқонуний бўлиб чиқади. Бунда қилмиш тугалланган жиноят сифатида квалификация қилинади.

Оқибатга нисбатан хато. Оқибатга нисбатан хато қилиш икки хил бўлади. Биринчидан, шахс содир этган қилмишнинг оқибатини билмайди. Бундай ҳолда шахснинг ҳаракати туфайли келиб чиққан оқибат эҳтиётсизлик натижасида келиб чиққан, деб ҳисобланади.

Содир қилинаётган қилмишнинг характерига қараб, хатолар ҳар хил бўлиши мумкин. Масалан, шахс жабрланувчининг баданига оғир шикаст етказса, лекин бу жабрланувчининг

Ўлимига сабаб бўлса, қилмиш қандай квалификация қилиниши керак? Бундай ҳолда шахс қасддан одам ўлдиришда эмас, балки унинг ҳаракатини қасддан баданга оғир шикаст етказиш жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлган, деб (104-модданинг 3-қисми «д» банди) квалификация қилинади. Бунда баданга шикаст етказиш қасддан, ўлим эса эҳтиётсизликдан юз беради.

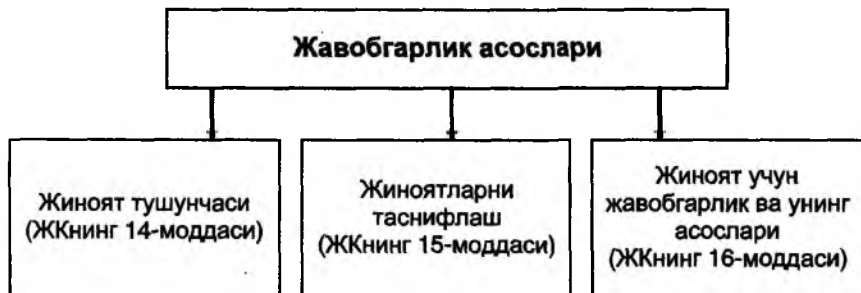
Иккинчидан, айбдор бир оқибатнинг келиб чиқишини хоҳлаган, аммо бошқача оқибат келиб чиққан бўлса, айбдор қандай оқибатнинг келиб чиқишини хоҳлаган бўлса, ўша жиноятга суиқасд қилиш, деб ҳисобланади. Масалан, шахс жуда кўп миқдордаги мулкни талон-тарож қилишни мақсад қилиб, объектга тажовуз қилган, аммо кўзланган миқдордаги мулкни ололмаган. Бундай ҳолда айбдорнинг ҳаракати жуда кўп миқдордаги мулкни талон-тарож қилишга суиқасд қилиш, деб квалификация қилиниши керак.

Сабабий боғланишга нисбатан хато — содир этилган ижтимоий хавфли қилмиш билан келиб чиққан оқибат ўртасидаги сабабий боғланишни воқеаларнинг ривожланиши туфайли нотўғри тасаввур қилишдир. Агар айбдорнинг қасди (нияти) билан қамраб олинган оқибат келиб чиққан бўлса, бундай ҳолдаги хато субъектнинг айб шаклига таъсир қилмайди.

-
1. Жиноят субъектив томони ва айб тушунчаларига таъриф беринг ҳамда бу тушунчалар ўртасидаги фарқни айтинг.
 2. Эгри қасд ва ўзига ишониб, жиноят содир этишнинг фарқи нимада?
 3. Мураккаб айбли жиноят, деганда нимани тушунасиз?
 4. Жиноят мотиви ва мақсади нима?
 5. Жиноят ҳуқуқида хато ва унинг аҳамияти нимада?

9-боб. ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИК ВА УНИНГ АСОСЛАРИ

9.1. Жиноий жавобгарлик тушунчаси

Жиноий жавобгарлик ҳуқуқий жавобгарликнинг бир тури бўлиб, жиноят ҳуқуқнинг асосий тушунчаларидан бири ҳисобланади.

Бизга маълумки, «*жиноий жавобгарлик*» атамаси юридик адабиётларда кўп қўлланилиб, ушбу атама турли адабиётларда турлича талқин қилинади. Хусусан, булар, асосий жиноий жавобгарлик; жиноий жавобгарликка тортиш; жиноий жавобгарликдан озод қилиш ва бошқалар. Давлатнинг мажбурлов чораси ҳисобланган жиноий жавобгарликка тортишдан кўзланган асосий мақсад, ижтимоий муносабатларга путур етказмаслик ва ҳуқуқбузарликларнинг олдини олишдан иборатдир.

Жиноий жавобгарлик жиноят ҳуқуқи нормалари билан қўриқланадиган ижтимоий муносабаларга жиддий зарар етказадиган ёки шундай зарар етказиши мумкин бўлган тажовуз қилингандагина вужудга келади. Шундай экан, жиноий жавобгарлик ўз навбатида қандайдир ҳуқуқий оқибатни вужудга келтиради. Жиноий жавобгарлик эса жиноят-ҳуқуқий муносабатдир. Аммо жиноят ҳуқуқий муносабатнинг келиб чиқиши учун бирон-бир юридик факт содир этилиши талаб қилинади ва бундай юридик факт жиноят содир этилишига асос бўлади.

Жиноий жавобгарлик ҳуқуқий жавобгарликнинг бир кўриниши бўлиб, у жиноят қонунида белгилаб қўйилган ва суд томонидан жиноятни содир этишда айбдор шахсга бўлган нисбатан жавобгарликни қўллашдан иборатдир. Шунга мувофиқ равишда жиноий жавобгарлик жавобгарликнинг бошқа турлари (ахлоқий, фуқаровий, маъмурий ва ҳ.к.)дан, энг аввало, ўзининг мазмуни жиҳатидан фарқ қилади.

Жиноят кодексининг 16-моддасида жиноий жавобгарлик тушунчаси берилган: «**Жиноий жавобгарлик деганда**, жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан суд томонидан ҳукм қилиш, жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланишида ифодаланадиган жиноят содир этишнинг ҳуқуқий оқибати тушунилади».

Бундан ташқари жиноят ҳуқуқига оид дарслик ва илмий адабиётларда жиноий жавобгарлик тушунчасига турлича таъриф берилади. Жиноий жавобгарлик тушунчаси умумий жиҳатдан давлат ва жиноят содир этган шахс ўртасида келиб чиқадиган жиноий ҳуқуқий муносабат сифатида тушунилади. Бунда давлатда жиноят содир қилган шахсга нисбатан жиноий ҳуқуқий таъсир чорасини қўллаш ҳуқуқи вужудга келади. Жиноят содир қилган шахсга нисбатан фақат шу ҳуқуқбузарлик учун санкцияда белгиланган жазо чорасини қўллаш мажбурияти вужудга келади ва унга нисбатан худди шундай таъсир чораси қўлланилади.

Жиноий жавобгарлик тушунчасини талқин қилишда уч назария аҳамиятлидир:

Биринчи назария, жиноят содир этган шахсга нисбатан жиноий жавобгарлик шахсий ёки мулкӣ характердаги таъсир чораси эканлигини ифодалайди. Бу тушунча илмий адабиётлар ва дарсликларда қайд этилган.

Иккинчи назария, жиноий жавобгарлик жиноят қонунчилигида кўрсатилган давлат мажбурлов чораси сифатида тушунилади, яъни айбдорга нисбатан судланганлик оқибатини келтириб чиқарувчи мажбурлов чораси қўлланилади.

Учинчи назария, жиноий жавобгарлик деганда, барча жиноят ҳуқуқий муносабатларни, шунингдек, шахс ва давлат ўртасидаги (ҳуқуқни муҳофаза этувчи органлар тимсолида) муносабатлар тушунилади.

И.Я. Козаченконинг фикрича, «Жиноий жавобгарлик — бу шахс жиноят содир этган вақтдан бошлаб вужудга келадиган ҳуқуқий муносабат бўлиб, жиноят содир этган шахсни қайта тарбиялаш ва узатиш, умумий ва махсус тартибда огоҳлантириш мақсадида қўлланиладиган мажбурлов чораси. Жиноий

жавобгарлик натижасида давлат шахсининг ҳуқуқини чеклаб қўяди, жиноят содир этган шахс эса давлат номидан суд томонидан фақат жиноят қонунчилигида кўрсатилган жазо чораси доирасида қўлланадиган шахсий мулкӣ ва бошқа характердаги таъсир чораларини бажаришга мажбур бўлади¹.

Б. В. Здравомислов, Ю. А. Красиков ва А. И. Рарогларнинг фикрича, жиноий жавобгарлик қуйидаги элементлардан ташкил топган:

- давлат вакиллик органлари олдида жиноят содир этган шахсда ҳисоб бериш мажбуриятини вужудга келтиради;
- содир этилган қилмишни баҳоловчи суд ҳукми чиқарилади;
- айбдор шахсга нисбатан жазо ёки бошқа таъсир чораси қўлланилади;
- жазонинг ҳуқуқий оқибати сифатида судланганликни вужудга келтиради².

А.А. Пионтковскийнинг фикрича, жиноий жавобгарлик жиноят содир этилган вақтдан бошлаб вужудга келади³. Я.М. Браинин эса, жиноий жавобгарлик шахс жиноят ишига айбланувчи сифатида жалб қилинганда ёки суриштирув органлари томонидан жиноят содир этган шахс сифатида ушланганда вақтдан бошлаб вужудга келади, дейди⁴.

Жиноий жавобгарлик вужудга келган вақтдан бошлаб шахсининг жиноий жавобгарлиги масаласи кўрилади. Жиноий жавобгарлик масаласи шахсни дастлабки терговга жалб қилиш (мажбурлов ва эҳтиёт чораларини қўллаш), ишни судда кўриш, айблов ҳукмини чиқариш, шартли ҳукм қилиш ва судланганлик шаклларида амалга оширилади. Судланганликнинг тугаши ёки олиб ташланиши билан жиноий жавобгарлик тугайди. Жиноий жавобгарлик жазо ва судланганлик элементларисиз бир лаҳзали ҳисобланади. Унинг бошланиши ва охири йўқолади. Суд ҳукмининг қонуний кучга кириши билан жиноий жавобгарлик бошланади ёки тамом бўлади. Суднинг айблов ҳукми қонуний кучга кириши билан ҳукмда белгиланган давлатнинг мажбурлов

¹ *И.Я. Козаченко*. Санкции за преступления против жизни и здоровья. Томск, 1987, стр. 45. Также, Уголовное право России. Общая часть. М., 1997, стр. 72.

² *Б.В. Здравомыслов, Ю.А. Красиков, А.И. Рарог*. Уголовное право. 1992.

³ *А.А. Пионтковский*. Курс советского уголовного права. В 6 т. Т. 3. М., 1970, стр. 8—9.

⁴ *Я.М. Браинин*. Уголовное ответственность и ее основание в советском уголовном праве. Т.3, М., 1963, стр. 12.

чораси жиноят содир этган шахсга нисбатан таъсир қилади. Ёки шу вақтдан бошлаб жиноий жавобгарлик тугайди. Натижада, жиноий жавобгарлик белгиланмайди ва судланганлик юзага келмайди.

Жиноий жавобгарлик бир қатор ҳуқуқий белгиларга эга бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

• **биринчидан**, ўз юридик мазмунига кўра, жиноий жавобгарлик ҳуқуқий оқибат келтириб чиқаради;

• **иккинчидан**, жиноий жавобгарликни фақат шахснинг айби билан содир этилган, ижтимоий хавфли қилмиш вужудга келтиради;

• **учинчидан**, суд қилмиш, жазо ёки бошқа жиноят-ҳуқуқий таъсир чораларни қўллашдек давлатнинг мажбурлов шаклларида ифодаланади;

• **тўртинчидан**, у жиноий ҳуқуқий муносабатлар доирасида пайдо бўлади, амалга ошади ва бекор бўлади.

Жиноий жавобгарлик суднинг айблов ҳукмига оид қарори, яъни жиноятни содир этишда айбдор, деб топилган шахснинг судланишидан бошланади. Жиноий жавобгарлик қуйидаги шаклларда амалга оширилиши мумкин:

1. Айбдорни жазо қўллагандан суд қилиш;
2. Айбдорга жазо белгилаб, жазони ўташдан озод қилиш, аммо судланган деб топиш;
3. Айбдорга жазо белгилаб, уни ижро этган ҳолда суд қилиш;
4. Айбдорга жазо ва тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш, шунингдек, уларнинг ижро этишни белгилаш билан суд қилиш.

Жавобгарликни амалга оширишнинг биринчи шакли жавобгарликнинг айблов ҳукми чиқарилиши билан тугалланишида ифодаланади. Чунончи, Жиноят кодексининг 70-моддасига мувофиқ, иш судда кўриб чиқилмагунича вазиятнинг ўзгариши боис шахс ўзининг намунали хулқ-атвори, меҳнатга ёки ўқишга виждонан муносабати туфайли ижтимоий хавфли бўлмай қолган ҳолатларда ҳам суд уни жазони ўташдан озод этиши мумкин.

Жиноий жавобгарлик ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бошқа чоралардан фарқ қилади. Бу чораларни бир-биридан фарқловчи белгиларга:

1. Қўлланиш асосига кўра. Жиноий жавобгарлик фақат Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида кўрсатилган жиноят таркибининг барча элементлари мавжуд бўлган ижтимоий хавфли қилишни содир этган шахсларга нисбатан

қўлланади. Моддий зарарни қоплаш тарзидаги фуқаролик жавобгарлиги, нафақат жиноят таркибини ташкил қилувчи қилмишлар туфайли моддий зарар етказилганида, балки бошқа ҳуқуқбузарликлар натижасида зарар етказилганда ҳам қўлланилади.

2. Жавобгарликнинг мазмунига кўра. Жиноий жавобгарлик давлат мажбурлов характериға эға бўлиб, давлат номидан қўлланилади. Қолган таъсир чоралари эса бундай характерға эға эмас.

3. Жиноий жавобгарликни қўлловчи субъектға кўра. Жиноий жавобгарлик фақат суд томонидан айблов ҳукми асосида қўлланади. Бошқа ҳеч қандай мансабдор шахс бундай таъсир чорасини қўллай олмайди. Бошқа жавобгарлик чоралари суддан ташқари ваколатли органлар ва мансабдор шахслар томонидан қўлланиши мумкин.

4. Қўллаш тартибига кўра. Жиноий жавобгарликка тортишнинг махсус тартиби фақат Жиноят-процессуал кодексида белгиланган. Жиноят-процессуал кодекси тергов органлари ва суд тамонидан жиноий жавобгарликка тортиш тартибини белгилайди. Қолган ҳуқуқий таъсир чоралари эса, бошқа ҳуқуқ нормалари билан тартибға солинади.

5. Жавобгарликка тортилувчи субъектлар доирасига кўра. Жиноий жавобгарлик алоҳидалик характериға эға бўлиб, фақат жиноят содир этган жисмоний шахсға нисбатан қўлланади. Бошқа жавобгарлик чоралари эса юридик шахсларға нисбатан ҳам қўлланиши мумкин. Масалан, Фуқаролик кодексида жавобгарликда юридик шахслар учун ҳам жавобгарлик белгиланган.

9.2. Жиноий жавобгарликка тортиш асослари

Жиноят ҳуқуқида шахсни жиноий жавобгарликка тортиш асослари муҳим жиноят-ҳуқуқий муаммолардан бири ҳисобланади. Жиноий жавобгарликка тортиш асослари фалсафий ва юридик жиҳатдан кўриб чиқилади.

Жиноий жавобгарликнинг фалсафий жиҳати шахсда ўз ҳаракатини бошқара олиш эркинлиги мавжуд бўлган, қонун доирасида ҳаракат қилиши мумкин бўлган, аммо бу имкониятни суиистеъмол қилиб, қонуний тақиқни бузган ҳолларда қўлланилади. Шахс ўз ҳаракатларини амалға оширишда мустақил бўлади.

Бу масала юзасидан уч йўналишда фикр билдирилади:

· **биринчи йўналиш**, (фататистик йўналиш) ташқи вазият шахсни бошқаради, унинг хулқиға таъсир этади ва фақат шу муҳит таъсирида ҳаракат қилишға мажбур қилади. Бунда жавобгарликка тортиш учун асос бўлмайди ёки шахсға унинг айбсиз айб қўйилади;

· **иккинчи йўналиш**, (индотерминистик йўналиш) инсон фаолияти ҳеч нарсаға боғлиқ бўлмайди, у ҳар доим мустақил тарзда ўз хоҳишиға кўра ҳаракат қилади;

· **учинчи йўналиш**, инсон фаолияти атроф ташқи муҳитға боғлиқ бўлади, унинг ижтимоий қобилияти, шахсий эҳтиёжи ҳар қандай ҳолатда қандай ҳаракат қилиш кераклигини белгилайди. Бу шахсинг эркинлиги бўлиб, у мустақил ҳаракат қилади ва ўз ҳаракати учун мустақил жавоб беради.

Жиноий жавобгарликнинг **юримдик жиҳати**, жиноий жавобгарликнинг нима учун, қандай қилмиш учун ва у қайси шароитлар мавжуд бўлганида вужудға келишини белгилайди. Жиноят кодексининг 16-моддасида белгиланишича, жиноий жавобгарликка тортиш учун Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида назарда тутилган жиноят таркибининг барча аломатлари мавжуд бўлган қилмишни содир этиш асос бўлади.

Бу норма жиноий жавобгарликнинг фактик ва юримдик асосини белгилайди.

Жиноий жавобгарликнинг фактик асоси — шахс томонидан содир этилган қилмишдир. Қилмишнинг жиноят, деб тан олиниши учун унда қонунда кўзда тутилган жиноят таркибининг барча белгилари мавжуд бўлиши керак.

Жиноий жавобгарликнинг норматив асоси — Жиноят кодексида кўзда тутилган жиноят таркибидир. Фактик ва норматив асослар жиноий жавобгарликнинг умумий асосини ташкил қилади. Содир этилган қилмиш билан қонунда кўрсатилган белгилар ўртасида тўла мувофиқлик мавжуд бўлса, қилмишға баҳо бериш давлатнинг ваколатли идораларига айбдорни жиноий жавобгарликка тортиш бўйича ўз ҳуқуқ ва мажбуриятларини амалға ошириш имконини беради. Юқоридагилардан қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

1. Жиноий жавобгарликнинг ягона ва етарли асос содир этилган қилмишда жиноят таркибининг барча белгилари мавжуд бўлишидир.

Жиноят кодексида жиноят таркиби тушунчаси берилмаган бўлса-да, жиноят ҳуқуқи назариясида жиноят таркибига таъриф берилган. Жиноят таркиби деганда, Жиноят кодексида жавобгарлик белгиланган муайян ижтимоий хавфли қилмишни жиноят сифатида тавсифлайдиган объектив ва субъектив элементларнинг йиғиндиси тушунилади.

Жиноят кодексининг «Махсус» қисми нормаларининг диспозициясида қайси қилмиш жиноят эканлиги кўрсатилган ва уларга таъриф берилган? Жиноятнинг объектив белгилари ёрдамида Жиноят кодекси билан қуриқланадиган ижтимоий муносабатлар (жиноятнинг объекти), қилмишнинг ўзи ҳамда оқибатлари ва улар ўртасидаги сабабий боғланиш (жиноятнинг объектив томони); жиноятнинг субъектив белгилари орқали айб, жиноятнинг мотиви ва мақсади (субъектив томон) ва жиноят содир этган шахсга қўйиладиган талаблар англанади.

2. Фақат содир этилган қилмишгина жиноят таркиби бўлиши мумкин. Бу орқали Жиноят кодексида шахсни жиноят содир этиш ҳақидаги фикр, ўй, хаёл учун жиноий жавобгарликка тортилмаслигини кафолатланади.

3. Жиноят таркиби мавжуд бўлган қилмиш ижтимоий хавфли, ижтимоий муносабатларга тажовуз қилган ёки улар шундай зарарни етказишнинг реал хавфини келтириб чиқарган бўлиши лозим. Жиноий жавобгарлик асослари белгиланган Жиноят кодексининг 16-моддасида қилмишнинг ижтимоий хавфли бўлиши кўрсатилмаган. Лекин Жиноят кодексининг бошқа моддалари мазмунидан бундай хулосага келиш мумкин, уларда шахс, давлат ёки жамият учун хавфли бўлган қилмишлар жиноят, деб ҳисобланиши белгиланган.

Қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги объектив мезон ҳисобланади. Қонун чиқарувчининг вазифаси қилмишни ижтимоий хавфли деб баҳолаб, унга қарши курашишдан иборатдир. Агар қилмишда жиноят таркибининг барча белгилари бўлиб, лекин у ижтимоий хавфли бўлмаса, у жиноят, деб топилмайди.

4. Жиноий жавобгарликка тортиш асосини аниқлаш учун содир этилган қилмишни Жиноят кодексининг «Махсус» қисми нормаси билан таҳлил қилиш лозим. Агар содир этилган

қилмишнинг таркибий элементлари «Махсус» қисм моддаси диспозициясида кўрсатилган жиноят таркибига мувофиқ бўлса, содир этилган қилмишда жиноят таркиби мавжуд бўлиб, шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун асос бўлади.

Агар содир этилган қилмишда жиноятнинг бирор белгиси бўлмаса ёки у ижтимоий хавфли бўлмаса, жиноят деб баҳоланмайди. Масалан, ўзини-ўзи ўлдириш ёки ўзини-ўзи ўлдиришга суиқасд қилиш. Бу қилмиш ижтимоий хавфли бўлса-да, шахс жиноий жавобгарликка тортилмайди. Бунда жиноят қонунини аналогия бўйича қўллашга йўл қўйилмайди.

Жиноят ҳуқуқига тааллуқли бўлган жиноят таркиби элементларидан адабиётларда жиноий жавобгарликка тортиш учун содир этилган қилмишнинг мавжуд бўлиши ягона асос бўлади¹. Жиноий жавобгарликка тортиш учун асос шахс томонидан жиноят таркиби мавжуд бўлган ижтимоий хавфли қилмиш содир этилган вақтдан бошлаб вужудга келади. Бироқ уни аниқ бир шахсга нисбатан татбиқ этиш учун юридик ҳужжат – суднинг қонуний кучга кирган айблов ҳукми мавжуд бўлиши лозим. Суднинг ҳукми жиноий жавобгарликни қўллашнинг асоси ҳисобланади.

Жиноят кодексининг 5-моддасида фуқароларнинг қонун олдида тенглиги принципи белгиланган бўлиб, унга кўра:

«Жиноят содир этган шахслар жинси, ирқи, миллати, тили, дини, ижтимоий келиб чиқиши, эътиқоди, шахсий ва ижтимоий мавқеидан қатъи назар, бир хил ҳуқуқ ва мажбуриятларга эга бўлиб, қонун олдида тенглиги белгиланган». Бу асос ҳеч қандай шахс ҳолатни яхшиловчи ёки енгиллаштирувчи ҳолат бўлиб ҳисобланмайди, деган хулоса келиб чиқишига сабаб бўлади.

Жиноят кодексининг 8-моддасида:

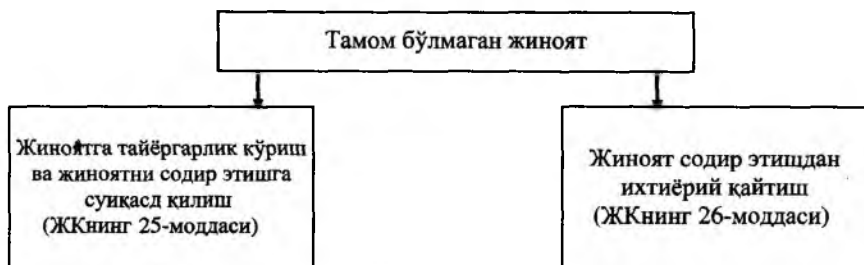
«Ҳеч ким айнан бир жиноят учун икки марта жавобгарликка тортилиши мумкин эмас», дейилган. Бир қилмиш учун икки марта жиноий жавобгарликка тортмаслик фақат жиноий жавобгарликка хос хусусиятдир. Аммо бир жиноят учун жиноий жавобгарлик билан бир қаторда бошқа жавобгарлик чоралари ҳам қўлланиши мумкин. Масалан, жиноят туфайли етказилган моддий зарарни қоплаш (фуқаровий жавобгарлик), ишдан бўшатиш (интизомий жавобгарлик).

¹ Уголовное право. Общая часть. М., 1966, стр. 41.

1. Жиноий жавобгарлик нима ва у қандай элементлардан иборат?
2. Жиноий жавобгарлик туғрисида қандай назариялар мавжуд?
3. Жиноий жавобгарлик бошқа таъсир чораларидан фарқи нимада?
4. Жиноий жавобгарликка тортиш асослари нималардан иборат?

10-боб. ЖИНОЯТНИ СОДИР ЭТИШ БОСҚИЧЛАРИ

10.1. Жиноят содир этиш босқичлари тушунчаси ва унинг турлари

Жиноят ижтимоий хавфли қилмиш сифатида жиноятчининг у ёки бу қасди (жиноий ниятнинг пайдо бўлишидан бошлаб, токи уни тўлиқ амалга ошириш ва жиноий мақсадга эришиш-гунга қадар бўлган давр) муайян вақт оралиғида амалга ошириладиган ҳаракат (ҳаракатсизлик) сифатида тушунилади. Жиноятнинг тамом бўлганлигини аниқлаш содир этилган жиноят таркибига боғлиқ бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 25-моддасида жиноят босқичи тушунчаси берилган бўлиб, унга мувофиқ: «Объектив томонни амалга оширишнинг жиноий мақсадини амалга оширишда уни объектив томонини амалга оширишда уни объектив томонининг ривожланиш босқичлари тушунилади».

Жиноят содир этиш босқичлари – бу қасддан жиноят содир этишнинг муайян босқичи бўлиб, жиноятга тайёргарлик кўриш, жиноятга суиқасд қилиш ва тамом бўлган жиноятларда ифодаланadi. А.С. Якубовнинг фикрига кўра, жиноят содир этишнинг дастлабки босқичи қасднинг шаклланиш босқичи ҳисобланди.

Жиноят содир этиш босқичи сифатида қасднинг шаклланиши ва аниқланиши:

• *биринчидан*, жиноятни жиноий бўлмаган қилмишлардан ажрата олиш имконини беради;

· *иккинчидан*, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг профилактик фаолияти самарадорлигига кўмаклашади.

Ижтимоий хавфлилик нафақат тамом бўлган, балки тамом бўлмаган жиноятларнинг ҳам асосий белгиларидан бири ҳисобланади. Бу жиноятлар учун жавобгарлик белгилаш орқали қонун шахснинг ҳуқуқ ва эркинликларини, мол-мулкни, жамоат тартиби ва хавфсизлигини, Ўзбекистон Республикасининг Конституциявий тузумини ва қонун ҳимоясида бўлган бошқа объектларни ҳимоя қилади.

Барча жиноий қилмишларда ҳам жиноятга тайёргарлик кўриш босқичи мавжуд бўлмайди. Жиноят эҳтиётсизлик орқасида, жумладан, ҳаракатсизлик билан содир этилган жиноятлар содир этилганида, жиноятга тайёргарлик ва суиқасд босқичлари мавжуд бўлмайди. Бироқ айрим жиноятларда ҳаракатсизлик орқали жиноятга суиқасд қилиниши мумкин. (Масалан, онанинг ўз чақалогини ўлдириш мақсадида овқатлан-тирмаслиги).

Жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилишда дастлабки ёки тугалланмаган жиноий қилмиш ифодаланади. Бу қилмишларнинг тугалланган жиноятдан фарқи, унда «Махсус» қисм моддасида кўрсатилган жиноят белгилари тўлиқ бажарилмайди: объектив томонни ифодаловчи белгиларнинг тўлиқ бажарилмаслиги ёки ижтимоий хавfli оқибатнинг йўқлигидадир. Тугалланган жиноятларда қилмишнинг жиноийлигини ифодаловчи барча белгилар мавжуд бўлади.

Тамом бўлмаган жиноят учун жавобгарлик масаласи, шахснинг жиноий фаолияти ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда жиноятга тайёргарлик кўриш ёки суиқасд қилиш босқичида узилган бўлсагина вужудга келади.

Жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд учун жавобгарликка тортишга жиноий қасднинг тури таъсир қилади. Эгри қасдда жиноят содир этишнинг ушбу икки босқичи бўлмайди. Чунки жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилишда шахснинг жиноят содир этиш истаги натижага эришишга қаратилган онгли ва мақсадли ҳаракатлардан иборат. Масалан, одам ўлдиришга суиқасд қилиш фақат тўғри қасд билан содир этилади, қачонки, шахс ўлим юз беришини англаган ва истаган бўлгандагина бўлиши мумкин.

Жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилиш фақатгина тўғри қасддан содир этилган жиноятлардагина бўлади. Эгри қасд билан содир этилган жиноятларда эса жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилиш босқичлари бўлмайди. Жиноятчи

жинойй оқибат юз беришини хоҳламаган ҳолда жиноятга тайёргарлик кўриши ёки суиқасд қилиши мумкин эмас. Бундай ҳолларда жиноий оқибат унинг ҳаракат мақсадини ташкил қилмайди. Жиноят содир этишга қасд қилиш бу икки босқич учун ҳам зарурий белги ҳисобланади.

Жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилиш ҳар қандай жиноий оқибатнинг юз беришини истисно этади. Айнан жиноий оқибатнинг юз бермаганлиги тамом бўлган ва тамом бўлмаган жиноятлар ўртасидаги фарқни белгилаб беради.

Жиноятга тайёргарлик кўриш жиноят содир этиш учун шарт-шароитларни яратишда ифодаланади. **Жиноятга суиқасд** (ҳаракат билан, алоҳида ҳолларда ҳаракатсизлик билан) бевосита жиноятни содир этишга қаратилган бўлиб, жиноятнинг объектив томони амалга оширилади, аммо у жиноятчига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра охирига етказилмайди. Тамом бўлган жиноятда жиноят таркибининг барча белгилари мавжуд бўлади.

Дастлабки икки босқич—жиноятга тайёргарлик ва суиқасд жиноят ҳуқуқи назариясида **«тахминий жиноий ҳаракат»** тушунчаси асосида бирлаштирилган. Бу жиноят тамом бўлгунча бўлган босқичда аҳамиятга эга бўлиб, унинг содир этилишини ифодалайди ва жиноятнинг муваффақиятли тамом бўлишида ифодаланади.

Шахснинг ҳаракатида тамом бўлмаган жиноят белгиларининг мавжудлиги объектив ва субъектив белгилар билан чегараланган. Шунингдек, жиноятни содир этиш босқичлари жиноят турларига ҳам боғлиқ бўлади. **Жиноятни содир этиш босқичи**, жиноятчининг аниқ жиноий тажовузни амалга оширишга қаратилган жиноий қасдидан бошқа ҳеч нарса эмас. Жиноятни содир этиш босқичлари қатор объектив белгилари билан чегараланган.

Жиноятга тайёргарлик кўриш моддий таркибга эга бўлган жиноятларга хос бўлиб, бу жиноятнинг содир этилиш шаклига боғлиқдир. Бу қоида жиноят содир этишнинг иккинчи босқичи, яъни жиноятга суиқасд қилишга ҳам тўлиқ тааллуқли. Бу ерда моддий таркиб ҳақида (ўзганинг мулкни талон-тарож қилиш) ва икки шакл ҳақида (мулкни ўғирлаш мақсадида жиноятчи уйга киради, она ўз чақалоғини ўлдириш мақсадида ҳаракат қилмай, уни овқатлантормайди).

Ҳаракат орқали амалга оширилувчи формал таркибли жиноятга суиқасд қилиш қачонки, бу жиноятнинг объектив томони:

- а) мураккаб, яъни бир қанча ҳаракатлардан иборат бўлса;
- б) давомли ҳаракатларда ифодаланиб, амалга оширилади.

Жинойят ҳуқуқи назариясига кўра, жиноятга ҳаракатсизлик орқали ҳам тайёргарлик амалга оширилиши мумкин. Амалиётда эса бундай ҳолатлар учрамайди, чунки буни исбот қилиш жуда қийин, унинг хавфлилик даражаси эса жуда паст.

Жиноят содир этиш босқичлари бир-биридан объектив белгиларига — жинойий ҳаракатнинг тугаш вақтига кўра фарқланади. Бу ўринда тажовузнинг тамом бўлиш вақтига кўра, фарқ қилувчи моддий ва формал таркибли жиноятларни фарқлаш лозим бўлади.

Баъзи амалиётчи ва назарийчилар агар формал таркибли жиноят ҳаракат орқали содир этилган бўлса, унга суиқасд қилиш мумкинлигини таъкидлашади. Бу ҳолат жиноят объектив томонининг бошланиш вақти билан тугалланиш вақти ўртасида муайян вақт ўтганида аҳамиятга эга. Бунга пора бериш жинояти мисол бўла олади. Мансабдор шахс билан бўлган келишувга кўра, пора берувчи мансабдор шахсга порахўрлик жиноятнинг предмети катта миқдордаги пул суммасини почта ёки телеграф орқали юборади. Пора бериш предмети юборилганидан бошлаб уни олгунгача бўлган вақт оралиғида жиноятга суиқасд қилиши мумкин. Бунга фирибгарлик жинояти ҳам мисол бўла олади. Фирибгарга жабрланувчи учинчи шахс орқали мулккий ҳуқуқини ўтказди. Мулккий ҳуқуқ учинчи шахсга ўтказилган вақтдан бошлаб, фирибгар уни қабул қилиб олгунига қадар бўлган вақт оралиғи жиноятга суиқасд бўлади.

Жинойий оқибат келиб чиқиши жиноятнинг учинчи, охириги босқичини ифодалайди. Моддий таркибли жиноятлар объектив томоннинг зарурий белгиси бўлган оқибат келиб чиққач, жиноят тамом бўлган ҳисобланади. Жиноятнинг оқибати—тажовуз объектига етказилган турли зарар: моддий, жисмоний, руҳий, сиёсий, ижтимоий зарарларда ифодаланади. Зарарнинг характери ва миқдори Жиноят кодекси билан белгиланади. Шунинг учун қонун талабидан келиб чиқиб, жиноятнинг тамом бўлган ёки бўлмаганлигини белгилаш мумкин.

Амалиётда жиноятнинг ҳар уч босқичини ҳам амалга ошириш зарур бўлмаган ҳолатлар мавжуд. Баъзи ҳолларда шахс жиноятга фақат тайёргарлик кўради ва шу босқичнинг ўзида жинойий ҳаракат тугайди. Баъзи ҳолларда жиноятга суиқасд қилади, яъни ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра қилмишини охирига етказа олмайди. Учинчисида шахс жиноят таркибий белгиларини тўлиқ содир этади. Агар шахс жиноятга

тайёргарлик кўриб (қурол тайёрласа), сўнг жабрланувчини пойлаб унга ўқ узса, ammo ўқ тегмаса, қилмиш одам ўлдиришга суиқасд, деб баҳоланади. Агар ўқ тегиб шахс ўлса, жиноят тамом бўлган ҳисобланиб, олдинги икки босқични ҳам қоплаб кетади.

Жиноят содир этилишининг ҳар бир босқичини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Чунки улар қилмишнинг хавфлилигини белгилайди. Умумий қоидага кўра, суиқасд тайёргарлик кўришдан, тамом бўлган жиноят эса суиқасддан хавфлироқдир. Бу жиноятнинг қайси босқичда тугалланганлигига қараб, оғирроқ жазо тайинланишини англатади. Жиноятнинг ҳар бир босқичи алоҳида квалификацияни талаб қилади, бу айбдорнинг қилмишни тўғри англаб олишга, унинг хавфлилиқ даражасини белгилаш учун керак бўлади.

Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасига мувофиқ, жиноятга тайёргарлик кўриш ёки унга суиқасд қилиш босқичидаги жиноят учун худди тамом бўлган жиноятга тайинланган. Тамом бўлмаган жиноят учун жавобгарлик асоси Жиноят кодексининг 25-моддаси 1, 2-қисмларида назарда тутилган жиноятга тайёргарлик ёки жиноят содир қилишга суиқасд қилганлик таркибининг мавжудлигидир. Шунинг учун мазкур босқичларда тўхтатилган жиноятни ҳуқуқий баҳолаш учун «Умумий» қисм нормаларига мурожаат қилинади. Ундаги умумий асос-ларнинг жами тамом бўлмаган жиноят учун жавобгарликнинг ҳуқуқий негизини ташкил этади. Шундай қилиб, жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилиш босқичларини баҳолашда Жиноят кодекси «Умумий» қисми 25-моддаси, шунингдек, «Махсус» қисмдаги бундай жиноят тамом бўлган учун назарда тутилган жавобгарлик қўлланилади.

10.2. Жиноятга тайёргарлик кўриш

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 25-моддаси 1-қисмида жиноятга тайёргарлик кўриш тушунчаси берилган бўлиб, унга кўра: «Шахсни қасддан қилинадиган жиноятни содир этиш ёки яшириш учун шарт-шароит яратувчи қилмиши ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра, содир этилиши бошлангунга қадар тўхтатилган бўлса, бундай қилмишга жиноятга тайёргарлик кўриш, деб топилади».

Жиноятга тайёргарлик кўриш – жиноят содир этиш учун шарт-шароитнинг яратилиши жиноят таркиби объектив томони амалга оширилгунга қадар шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолда жиноятнинг узилиб қолишидир.

Жиноятга тайёргарлик кўриш субъектив томондан фақат тўғри қасд билан амалга оширилади. Жиноятга тайёргарлик кўриш орқали шахс ўз ҳаракатини ижтимоий хавфлилигини бу ҳаракатлари орқали ўзига жиноят содир этиш учун шароит яратаётганлигини англайди. Суиқасддан фарқли равишда Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида кўрсатилган ижтимоий хавфли қилмишни содир этиш, ушбу босқичда ҳали бошланмаган бўлади.

Жиноятга тайёргарлик босқичининг қуйидаги объектив белгилари мавжуд:

- 1) қилмишнинг бевосита жиноят содир этиш учун шарт-шароит яратишга қаратилган бўлиши;
- 2) жиноятни яшириш учун шарт-шароит яратувчи фаолиятнинг мавжуд бўлиши;
- 3) шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолда жиноят содир этиш жиноятнинг бошлангунига қадар тўхтатилиши.

Жиноят содир этиш учун шарт-шароит яратиш деганда, жиноят қуроли ёки воситаларини излаш, тайёрлаш, жиноят содир этиш вақти ва шароитини аниқлаш, жиноят содир этишга халақит бериши мумкин бўлган тўсиқларни бартараф этиш, шерикларни ёллаш, жинойий гуруҳ тузиш ва жиноят содир этишга қаратилган бошқа ҳаракатлар тушунилади.

Тайёргарлик жараёнининг батафсил баёнини қилиш анча қийин, шу сабабли қонун чиқарувчи жиноятни содир этиш учун кўриладиган тайёргарликни барча турларини *«шарт-шароит яратиш»* тушунчасига киритади. Тайёргарликнинг дастлабки икки объектив белгиси муқобил аҳамиятга эга. Тайёргарлик келгусида жиноят содир этиш учун шарт-шароит яратишга, шунингдек, бундан кейин жиноятни яширишга ёки айна бир вақтнинг ўзида унисига ҳам бунисига ҳам қаратилган бўлиши мумкин.

Жиноятга тайёргарлик кўриш қонун билан кўриқланадиган бирор объектга бевосита хавф туғдирмайди ва шу белгиси билан у жиноятга суиқасд қилишдан фарқ қилади. Жиноятга тайёргарлик кўриш жиноятни содир этишни осонлаштириш мақсадида амалга ошириладиган фаол ҳаракатлардан иборатдир. Жиноят содир этиш учун амалга ошириладиган ҳаракатлар икки хил бўлади: бири жиноят таркиби элементи бўлса, иккинчиси жиноят содир этилишини таъминловчи акт. Бу икки ҳаракатнинг мавжудлиги шахсни жинойий жавобгарликка тортиш учун асос бўлади.

Бу ҳаракатлар жиноят содир этишга ёки жиноятни яширишга ёрдам берувчи ҳаракатлардан иборат бўлиши мумкин. Тайёргарликни жиноят содир этиш босқичи сифатида фақат аниқ бир жиноят содир этиш учун тайёргарлик кўрилгандагина баҳолаш мумкин. Бунда субъект жиноятни охирига етказишига ишонади. Агар шахс ҳар эҳтимолга қарши, масалан, бирон-бир криминал актнинг қуроли ёки воситасини тайёрлаши ёки олиши жиноят содир этиш босқичи сифатида баҳоланмайди. Баъзи ҳолларда шахснинг бундай ҳаракати мустақил жиноят таркибини ташкил қилиши мумкин. Масалан, қасддан одам ўлдириш мақсадида ўқ отар қуролдан фойдаланиш учун қонунга хилоф тарзда эгалик қилса, Жиноят кодексининг 247-моддасидаги алоҳида жиноят таркиби бўйича жиноий жавобгарликка тортилади.

Жиноят қуроли деганда, амалиётда ҳам, назарияда ҳам бир хил тушунча англашилади. Бу бевосита унинг ёрдамида жиноят содир этиладиган, яъни жиноят объектив томонини тўлиқ ёки қисман амалга оширувчи предметдир. Бунга ўқ отар қурол, пичоқ, қилич, найза мисол бўла олади.

Жиноятни содир этиш воситаси эса, қилмишнинг содир этишини осонлаштиради. Масалан, қалбаки ҳужжат, мол-мулкни талон-тарож қилиш воситаси бўлиши мумкин. Бундан ташқари, айтиб бериш предмет баъзи бир жиноятлар учун қурол, баъзи бир жиноятлар учун восита бўлиб хизмат қилиши мумкин. Масалан, жабрланувчининг мулкни ўғирлаш мақсадида, унга уйқу дорисини бериб ухлатиб қўйилса, бу жиноят содир этиш воситаси бўлади. Аммо шу доридан одам ўлдириш мақсадида фойдаланиш ҳам мумкин. Бундай ҳолатда бу жиноят содир этиш қуроли бўлиб ҳисобланади.

Жиноятга тайёргарлик кўриш жиноят содир этиш учун иштирокчиларни излашда ҳам ифодаланади. Масалан, келишув битимини тузиш, қўриқтиш, жиноятни содир этишса, бойиб кетишларига ишонтириш, жиноий йўл билан топилган бойликни бўлишишни таклиф қилиш ва ҳоказолар.

Келишув — бу камида икки кишининг жиноят содир этишга ёки (ва) жиноятни яширишга қаратилган битими. Масалан, бир киши жиноят содир этса, иккинчиси жиноят изларини йўқотади. Келишув икки хил, жиноят содир этишга ёки уни яширишга қаратилган бўлиши мумкин.

Жиноятга тайёргарлик кўришга қаратилган қилмишларни йўналишига кўра, икки гуруҳга бўлиш мумкин:

1. Жиноят содир этишга шарт-шароит яратувчи қилмишлар.
2. Жиноятни яширишга қаратилган қилмишлар.

Жиноят содир этишга шароит яратувчи ҳаракатларга қуйидагиларни: жиноят қуролини қидириш, тайёрлаш, мослаш, келишиш ва бошқаларни киритиш мумкин. Жиноят содир этиш қуроли ёки воситаларини қидириш қонуний йўл билан (масалан, ўт қўйиш мақсадида бензин сотиб олиш), шунингдек, ғайриқонуний йўл билан (ўғирлик йўли билан ўқ отар қуролни эгаллаш) амалга оширилиши мумкин.

Қурол ёки воситаларни жиноят содир этишга мослаш — бирон-бир предметга муайян шакл бериш, қайта ишлаш каби ҳаракатлардан иборатдир. Жиноят содир қилиш ёки уни яширишга қаратилган ҳаракатлар кўп бўлиб, уларнинг барчасини бир вақтнинг ўзида кўриб чиқиш мумкин эмас, шунинг учун қонун чиқарувчи қонунда унинг умумлашган шаклини қўллайди.

Субъектив томондан тайёргарлик кўриш фақат тўғри қасддан содир этилади. Эҳтиётсизлик орқасидан содир этиладиган жиноятларга тайёргарлик кўриш мумкин эмас. Тайёргарлик онгли равишда амалга оширилган мақсадли ҳаракат бўлиб, бу босқичда жиноятни содир этишга бўлган қасд амалга оша бошлайди. Шахс ўз ҳаракати билан жиноятни содир этишга ёки уни яширишга тайёргарлик кўраётганини англайди. Жиноятга тайёргарлик кўриш қасдни амалга оширишдан ижтимоий хавfli оқибат юз бериши билан фарқ қилади. Қасдни амалга оширишда ижтимоий хавfli ҳаракат амалга оширилмайди.

Жиноятга тайёргарлик кўришни баҳолашда бу жиноятни содир этишнинг дастлабки босқичи айбдорга боғлиқ бўлмаган ҳолда тугатилганлигини ҳисобга олиш лозим. Кўпчилик ҳолларда жиноятга тайёргарлик кўриш ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар томонидан шу босқичнинг ўзида тўхтатилади. Баъзи ҳолларда шахс жиноят содир этиб бўлмаслигига, жинoий ҳаракатни амалга оширишнинг имкони йўқлигига ишонч ҳосил қилади (жинoят содир этиш қуроли ёки воситасининг яроқсизлиги, иштирокчиларнинг жиноят содир этишдан бош тортиши). Жиноятга тайёргарлик ҳолатининг айбдорга боғлиқ бўлмаган асосларга кўра, узилиб қолганлиги тергов органи ходимлари томонидан исботланади. Объектив томонни бажаришгача бўлган хатти-ҳаракатнинг узилиб қолиши, жиноятни тайёргарлик босқичидаёқ тугалланганлигини аниқлаш уни суиқасд қилишдан ажратиш имконини беради.

Айнан жинoий ҳаракатни жиноят объектив томонини фактик жиҳатдан ижро этилгунга қадар узилиб қолиши,

жиноятга тайёргарлик кўришни аниқлаш учун асос бўлади. Агар шахс жиноятга тайёргарлик кўриш босқичида бошқа бир жиноятни содир этган бўлса, бунда унинг ҳар бир жинояти алоҳида-алоҳида квалификация қилинади. Масалан, шахс босқинчилик жиноятини содир этиш учун қуролга эга бўлиш мақсадида қурол ўғирласа, бунда унинг жинояти ўғирлик ва босқинчилик жиноятига тайёргарлик кўриш, деб топилади.

10.3. Жиноятга суиқасд қилиш

Суиқасд — бу жиноятни содир этишнинг иккинчи босқичи бўлиб, жиноятни содир этишга ва ижтимоий хавfli оқибатга эришишга қаратилган, жиноятнинг объектив томонини ифодаловчи онгли ҳаракат бўлиб шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра тугатилади. Суиқасдда тайёргарлик босқичидан фарқли равишда жиноят содир этиш учун шароит яратилмасдан, балки, уни содир этишнинг бевосита бошланиши бўлиб, жиноят қонун билан кўриқланидиган объектга тажовуз қилинади ва зарар етказиш хавфи вужудга келади. Қонунга хилоф ижтимоий хавfli қилмишни содир этиш хавфи ёки ижтимоий хавfli оқибатнинг юз бериши реал бўлиб қолади. Аммо жиноят шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра охирига етказилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 25-моддасига мувофиқ:

«Қасддан содир этиладиган жиноят бошланиб, шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра охирига етказилмаган бўлса, жиноят содир этишга суиқасд деб топилади».

Бошқача қилиб айтганда, **суиқасд** — бу қасддан содир этилган жиноятнинг тугалланмай қолиши ёки айбдор истаган оқибатнинг рўй бермаслигидир. Шундай қилиб, суиқасд ўзида бевосита жиноят содир этишнинг бошланишини ифодалайди. Бу босқичда қонун ҳимоясида бўлган объектга бевосита тажовуз қилинади, аниқ бир жиноятнинг объектив томони амалга оширилади. Суиқасдда шахс қонун билан кўриқланидиган объектни реал хавф остида қолдиради, лекин объектив ва субъектив сабаблар натижасида жиноий оқибат юз бермайди. Масалан, қасддан одам ўлдириш мақсадида жиноятчи жабрланувчига заҳар беради, лекин модданинг зарарсизлиги туфайли жиноий оқибат юз бермайди. Шунинг учун ҳам суиқасднинг ижтимоий хавfliлик даражаси тамом бўлган жиноятнинг ижтимоий хавfliлик даражасига яқин туради.

Жиноят ҳуқуқи назариясида суиқасд объектив ва субъектив белгиларга эга, дейилади. Кўпчилик мутахассислар суиқасднинг уч объектив белгиси мавжудлигини таъкидлайдилар. Биринчи навбатда, суиқасд жиноят содир этишга қаратилган ҳаракат (ёки ҳаракатсизлик)ни ифодалайди. Суиқасд бу бевосита жиноят содир этишга қаратилган ҳаракат (ҳаракатсизлик)дир. Айни шу ҳаракат (ҳаракатсизлик) жиноятни амалга оширишда вужудга келади. Айбдор аниқ бир объектга тажовуз қилиб, уни зарар етказиш хавфи остида қолдиради, баъзи ҳолларда унга зарар етказиши ҳам. Бу белгининг асосий мазмуни Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида ифодаланган жиноят объектив томонининг қисман бажарилишида ифодалангани. Масалан, ўғирлик жиноятини содир этиш мақсадида шахснинг уйга кириши, кулфни бузиши. Ўқ отиш қуролидан одам ўлдиришга суиқасд бўлганлигини аниқлаш учун, қуролдан ўқ отилган ёки отилмаганлигини аниқлаш лозим бўлади. Онанинг ўз чақалоғини ўлдиришга суиқасд қилганлигини билиш учун чақалоқнинг овқатлантирилганлиги ёки аксини аниқлаш керак бўлади.

Кўпчилик ҳолларда суиқасд ҳаракат орқали амалга оширилади (қасддан одам ўлдириш мақсадида заҳар бериш). Шу билан бир қаторда баъзи бир ҳолларда ҳаракатсизлик ҳам суиқасдни амалга ошириш шакли бўлиши мумкин. Масалан, онани ўз чақалоғини ўлдириш мақсадида уни эмизмаганлиги. Бундан ташқари суиқасдда жиноят охирига етказилмайди. Суиқасд шу белгиси билан тамом бўлган жиноятдан фарқ қилади.

Тамом бўлган жиноятдан фарқли равишда суиқасдда жиноят объектив томони жиноят содир этаётган шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра ўзининг тўлиқ белгиларига эга бўлмайди. Бу белги, асосан, объектив томондан жиноий оқибатнинг йўқлиги билан ифодалангани. Масалан, ўқ отиш қуроли ёрдамида одам ўлдириш жиноятини содир этмоқчи бўлади, ammo қуролнинг отмаганлиги сабабли шахс ўлмай қолади. Бу ўринда жиноят субъектив жиҳатдан тугалланган, лекин уни фактик жиҳатдан тугалланмаганлиги уни тамом бўлган жиноятдан фарқлаш имконини беради. Тамом бўлган жиноятни суиқасддан фарқлашда, айбдорнинг жиноий ҳаракати бошланишидан то жиноий оқибат юз бергунга қадар қанча вақт ўтганлиги аҳамиятга эгадир. Агар жиноий оқибат муайян вақт ўтгандан сўнг юз берса (масалан, жабрланувчини ўлдириш мақсадида унга суиқасд қилиб, оғир тан жароҳати етказса ва жабрланувчи бир неча кундан сўнг вафот этса), бундай ҳолда қилмиш тамом бўлган жиноят, деб

баҳоланади. Қонунга кўра, оқибат айбланувчининг қасддан қилган ҳаракати туфайли юз берганда, орадан қанча вақт ўтишидан қатъи назар, жиноят тамом бўлган деб ҳисобланади.

Моддий таркибли жиноятларда, суиқасд жиноят объектив томонининг зарурий белгиси бўлган ижтимоий хавfli оқибатнинг юз бермаслигида ифодаланади. Оғир тан жароҳати етказиш мақсадида айбдор лезвия билан жабрланувчига тажовуз қилади, аммо лезвия жабрланувчи камарининг темир қисмига тегаети ва натижада, оғир тан жароҳати етказилмайди ва жиноий оқибат келиб чиқмайди. Шуни назарда тутиш керакки, суиқасд ҳар доим ҳам объектга зарар етказишни истисно этмайди. Қатор ҳолларда жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказилади. Масалан, катта суммадаги пулни ўғирлаш мақсадида айбдор сейфни очаети, аммо у ерда оз миқдорда пул бўлааети. Бундай ҳолларда қилмиш тамом бўлган жиноят эмас, балки, кўп миқдордаги пулни ўғирлашга суиқасд, деб квалификация қилинааети.

Формал таркибли жиноятларда, суиқасд жиноят таркибини ташкил қилувчи барча ҳаракатларнинг тўлиқ бажарилмаслигида ифодаланааети (масалан, пора берувчи мансабдор шахсининг қаршилигига қарамасдан, пора предметини унинг столи устида қолдирааети).

Суиқасд жиноят таркибининг зарурий белгиси жиноий оқибат рўй бермаганида аҳамиятга эга бўлааети. Шу ўринда суиқасднинг жиноят содир этишнинг бошқа босқичларидан фарқловчи куйидаги белгиларини кўриш мумкин. Суиқасд субъектга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра жиноий оқибат юз бермаган ҳолдагина аҳамиятга эга бўлааети. Субъект жиноят содир этиш учун ўзига боғлиқ бўлган барча ҳаракатларни бажарааети, аммо исталган оқибат юз бермайди.

Объектив томонни характерловчи учинчи белги жиноятнинг шахсга боғлиқ бўлмаган ҳолатга кўра, тугалланмай қолишидир. Бу белги жиноятга тайёргарлик кўришга ҳам хосдир. Бу ҳолатлар турлича бўлиши мумкин (масалан, калитнинг яроқсизлиги туфайли эшикнинг очилмаслиги). Жиноятнинг тамом бўлишига тўсқинлик қилган турли хил ҳолатларни бир нарса бирлаштирааети: уларнинг ҳар бири жиноятчининг хоҳишига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра юзага келааети. Айнан шу белги суиқасднинг юқорида кўрсатилган объектив белгиларини бирлаштириб, уни жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтишдан фарқлаш имконини берааети.

Жиноятни содир этишдан ихтиёрий қайтишда шахсла жиноятни охирига етказиш учун барча шарт-шароит мавжуд бўлади. Масалан, айбдор ўгрилик жиноятини содир этиш мақсадида автомобил топа олмаганлиги ҳақида хабар бергач, шериги жиноятни охирига етказа олмайди. Агар айбдор ўзи хоҳиши билан жинойий фаолиятини тўхтатса, бунда жиноятни содир этишдан ихтиёрий қайтиш деб топилади.

Субъектив томондан, суиқасд, фақат тўғри қасддан содир этилади. Жиноятга тайёргарлик кўриш босқичи каби суиқасд ҳам жиноятни амалга оширишда қасднинг амалга оширишга қаратилган босқичи ҳисобланади. Айбдор жиноят содирининг бошидан уни охирига етказишга ҳаракат қилади. У ўз ҳаракати билан аниқ бир жиноятни содир этаётганини, жиноят объектив томонининг бир қисмини бажараётганини англайди, ижтимоий хавfli оқибат юз беришини билади (моддий таркибли жиноятларда) ва жиноятни охирига етказишни истайди. Суиқасдда шахснинг ҳаракати жинойий мақсадни амалга оширишга қаратилган бўлиши керак. Масалан, номусга тегиш жиноятида зўрлик ишлатиш жинойий мақсадга эришиш воситаси бўлади, агар зўрлик шу мақсадда ишлатилмаса, бу жиноят содир этишга суиқасд, деб баҳоланмайди.

Агар шахс бирор аниқ мақсадни кўзлаб ҳаракат қилса-ю, унинг ҳаракати натижасида бошқа оқибат келиб чиқса, шахснинг мақсади қандай оқибатга эришишга қаратилган бўлса, у ўша жиноятга суиқасд қилишда айбланади. Масалан, шахс жабрланувчининг соғлиғига оғир шикаст етказиш мақсадида уни урса, лекин бунинг натижасида унга ўртача оғир шикаст етказилса, бу оғир шикаст етказишга суиқасд, деб топилади.

Жиноят кодексига суиқасднинг турлари кўрсатилмаган. Жиноят ҳуқуқи назариясида суиқасд тамом бўлган ва тамом бўлмаган суиқасдга ажратилган. Бундан ташқари яроқсиз объектга тажовуз, деб номланувчи суиқасд ҳам мавжуд. Аммо суд амалиётида суиқасднинг бу тури аҳамиятга эга бўлса-да, унга эътибор берилмайди.

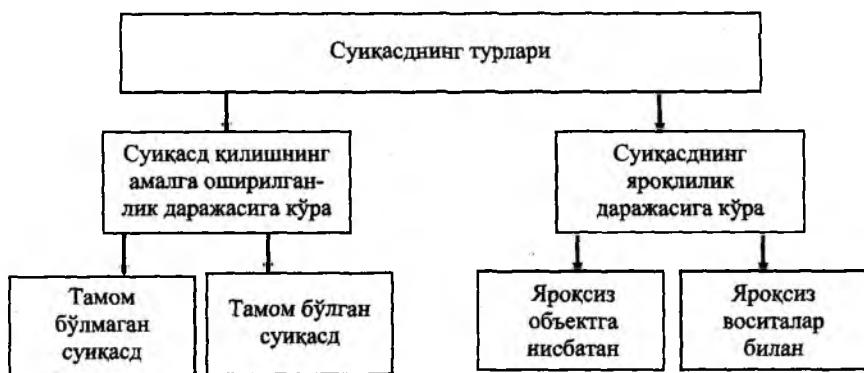
Мутахассислар ўртасида суиқасдни турларга бўлиш мезони масаласида ягона фикр йўқ. Уларнинг баъзилари *субъектив*,¹ баъзилари *объектив*,² яна бошқа бирлари эса ҳар икки мезоннинг бир вақтни ўзида мавжуд бўлиши, яъни *аралаш мезон* турлари мавжуд, дея таъкидлашади.

¹ Курс советского уголовного права. Том 1. Л., 1968, стр. 562.

² Уголовное право. Общая часть. М., изд. МГУ, 1993.

Субъектив мезонни қайд этувчилар, суиқасднинг тури айбдорнинг жиноят содир этиш босқичини қандай баҳолашига боғлиқ бўлади, дейдилар. Объектив мезон тарафдорлари эса, суиқасд Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида назарда тутилган қилмишнинг фактик жиҳатдан содир этилганлигига қараб тамом бўлган ёки тамом бўлмаган турларга бўлиш мумкинлигини таъкидлашади.

Аралаш мезон тарафдорлари эса, жиноятни фактик жиҳатдан содир этилиши ва унинг айбдор томонидан баҳоланишини қайд этишади. Аралаш мезон тарафдорларининг фикри анча асослидир. Аммо айбдор томонидан жиноятни баҳолаш ва қилмишнинг фактик жиҳатдан содир этилганлиги ҳар доим ҳам мос келавермайди. Масалан, ўзлаштириш жиноятини яшириш мақсадида, омбор мудирини омборхонага ўт қўяди. Бироқ олов ўчиб омборхона ёнмай қолади. Бундай ҳолатда айбдор жиноятни охирига етказиши учун қўшимча ҳаракат қилиши лозим бўлса-да, лекин жиноятни тамом бўлиши учун барча ҳаракатларни амалга оширганлигига ишонади.

Тамом бўлмаган суиқасдда жиноятчи жиноятнинг тамом бўлиши учун зарур бўлган ҳаракатларни ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра охирига етказа олмайди. Масалан, шахс ўғирлик қилиш мақсадида уйга киради, барча бойликларни олиб чиқиб кетиш учун тайёр қилиб қўйганда, тўсатдан уйнинг эгаси келиб қолиб уни тутиб олади.

Тамом бўлган суиқасдда эса, шахс жиноятни содир этиш учун зарур бўлган барча ҳаракатларни амалга оширади, лекин ўзига боғлиқ бўлмаган сабабларга кўра, жиноят тамом бўлмайди ва жинойий оқибат юз бермайди. Тамом бўлган суиқасднинг ўзига

хос хусусияти шундаки, жиноятчи ўзи томонидан жиноятни охирига етказиш учун ҳеч қандай қўшимча ҳаракат ёки куч талаб этилмаслигига ишонч ҳосил қилади. Бунда айбдорга боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра, жиноий оқибат рўй бермайди.

Қасддан одам ўлдириш мақсадида, айбдор жабрланувчига ўқ узади, лекин ўқ тегмайди ёки унга тан жароҳати етказди; худди шу мақсадда кўп миқдорда заҳарлайди, аммо шифокорларнинг сабъ-ҳаракати билан жабрдийданинг ҳаёти сақлаб қолинади. Суиқасднинг тамом бўлган ва тамом бўлмаган турларга бўлиниши қонунни қўллашда катта аҳамиятга эга. Чунки:

- **биринчидан**, тамом бўлган суиқасднинг ижтимоий хавфлиги тамом бўлмаган суиқасдга нисбатан юқори;
- **иккинчидан**, суиқасднинг икки турга бўлиниши жиноятни охирига етказиш масаласини ҳал қилишда муҳим аҳамиятга эга;
- **учинчидан**, жазо тайинлашда эътибор қаратилади;
- **тўртинчидан**, жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш масаласини аниқлашда катта аҳамиятга эга.

Жиноят ҳуқуқида баъзи бир назарийтчилар суиқасднинг учинчи турини — яроқсиз суиқасд ҳам мавжуд, деб ҳисоблашади. Бу ўз навбатида **яроқсиз объектга (предметга) суиқасд ва яроқсиз восита билан суиқасд қилишга** бўлинади.

Яроқсиз объектга (яъни, предметга) суиқасд қилиш шахснинг хатоси туфайли жиноят қонуни билан қўриқланадиган объектга зарар етказилмаслигида ифодаланади. Бунда шахс жиноят объектига нисбатан эмас, балки, предметига нисбатан хато қилади.

Шахсни ўлдириш мақсадида яроқсиз қуролдан ўқ узиш, айбдор томонидан заҳар деб ҳисобланган, лекин зарарсиз бўлган кукунни шахсга бериш бунга мисол бўла олади. Яроқсиз объектга жиноятни тугатиш мақсадида аниқ бир объектга тажовуз қилади, аммо хатога йўл қўйганлиги туфайли ўз мақсадига эриша олмайди.

Яроқсиз восита билан суиқасд қилиш суиқасднинг яна бир тури ҳисобланади. Бунга ҳам юқоридаги мисолларни келтириш мумкин. Яроқсиз объектга суиқасд қилиш воситаси жиноят содир этиш умуман яроқсизлиги ва белгиланган мақсадда фойдаланиб бўлмаслиги билан фарқланади.

10.4. Жиноятни содир этишдан ихтиёрий қайтиш

Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш тушунчаси ва унинг ҳуқуқий белгилари 1994 йилги Жиноят кодексининг 26-моддаси ва 30-моддасининг 5-қисмида ифодаланган. Жиноят кодексининг 26-моддаси 1-қисмига мувофиқ, шахс жиноятга тайёргарлик кўриш ҳаракатларини ёки бевосита жиноят содир этишга қаратилган ҳаракатларини охирига етказиш мумкинлигини англаган ҳолда тўхтатса, шунингдек, жиноий оқибат келиб чиқишини англаган ҳолда шундай оқибат келиб чиқишининг олдини олса, *жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш*, деб баҳоланади.

Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш фақат жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилиш босқичида, яъни жиноят тамом бўлмаган ҳолда юридик аҳамиятга эга. Қонунда қайси ҳолларда жиноятдан ихтиёрий қайтиш мумкинлигини белгилаб қўйилган? Жиноят кодексининг 26-моддаси 1-қисмига кўра: а) шахс томонидан тайёргарлик кўриш ҳаракатларини тўхтатиш; б) жиноятни содир этишни тўхтатиш; в) жиноий оқибат келиб чиқишининг олдини олиш жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш, деб ҳисобланади.

Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш учун жиноий жавобгарликни истисно этиш асослари ҳуқуқий адабиётларда турлича кўрсатилган. Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш орқали қилмишнинг ва шахснинг ижтимоий хавфлилиги йўқолади. Н.С. Таганцевнинг фикрига кўра, «... жиноий ҳаракат ихтиёрий равишда тўхтатилганда унинг объектив ва субъектив белгилари, жавобгарликнинг ҳуқуқий асоси, шунингдек, шахснинг ижтимоий хавфлилиги йўқолади»¹.

Н.Ф. Кузнецованинг фикрига кўра, шахсни жиноий жавобгарликка тортмасликнинг асоси, жиноят таркибининг йўқлиги ҳисобланади. Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтган шахснинг ҳаракатида унинг хоҳишига боғлиқ бўлмаган ҳолда жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилиш, шунингдек, тамом бўлган жиноятнинг белгилари мавжуд бўлмайди².

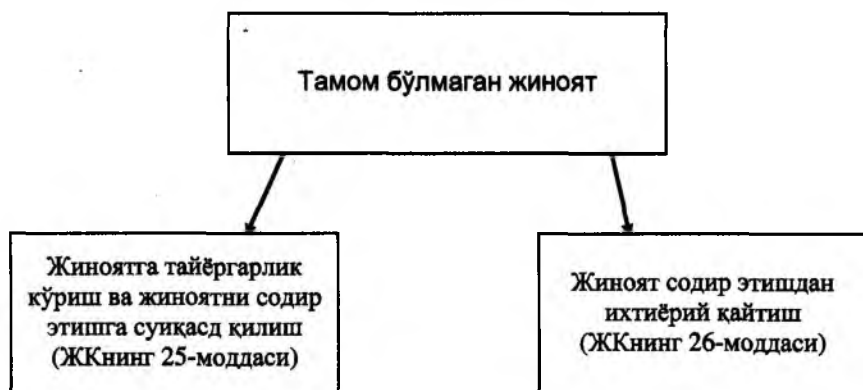
Жиноят кодексининг иккинчи бўлим олтинчи боби (тамом бўлмаган жиноятлар)га жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш ҳақидаги модда киритилган. В.Ф. Караулев қонундаги бундай

¹ Н.С. Таганцев. Русское уголовное право. Часть общая. С.Петербург, стр. 717.

² Русское уголовное право. Общая часть. Изд. «Спарк», 1977, стр. 190.

ҳолатни баҳолаб, жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш институти амалий жиҳатдан тамом бўлмаган жиноятларда катта аҳамиятга эга, дейди¹.

Ихтиёрий қайтишнинг асосий ҳуқуқий ўзига хос томони жиноий оқибат ва жавобгарликнинг вужудга келмаслигидир. Масалан, шахс одам ўлдириш жиноятини содир этиш мақсадида ўқ отиш қуролини тайёрлайди, бироқ одам ўлдириш жиноятини содир этишдан ўз хоҳишига кўра, ихтиёрий қайтади ва жиноят қуролини йўқотади. Бунда шахс одам ўлдириш ёки ғайриқонуний равишда қурол тайёрлаганлиги учун жиноий жавобгарликка тортилмайди. Бунда шахснинг хоҳиши жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказмайди ва шунинг учун ҳам жиноий жавобгарликка тортилмайди. Шунинг учун ҳам Жиноят кодексининг 26-моддаси 2-қисмида жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтганлик учун жавобгарлик белгиланмаслиги кўрсатилган.

Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтишда қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши керак:

- 1) шахсда жиноятни охирига етказиш имкони борлигини;
- 2) жиноий оқибат юз беришини англаган ҳолда унинг олди олинганлиги.

Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш ўзига хос икки белгига эга:

¹ В.Ф. Караулев. Стадии совершения преступления. М., 1982, стр. 5—13.

• **биринчиси**, жиноят содир этишдан қайтишнинг ихтиёрийлиги;
• **иккинчиси**, жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтишнинг қатъийлиги.

Ихтиёрийлик деганда, шахснинг бошлаган жиноий ҳаракатини ўз хоҳиши билан ҳеч қандай ташқи таъсирларсиз охирига етказиш имкони борлигини англаган ҳолда тўхтатиши тушунилади. Бундай қайтишнинг мотиви турлича (уялиш, фарзандлари тақдири ҳақида ўйлаш, диний таъсир, жабрланувчига раҳми келиши ва бошқалар), шунингдек, қариндош ва дўстларининг маслаҳатлари натижасида бўлиши мумкин.

Ихтиёрий қайтишнинг муҳим шартларидан бири—бу шахснинг жиноятни давом эттириш ва якунига етказишга имкони борлигини англашидир. Бундай ҳолатларсиз, шахс агар ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолатларга кўра, жиноятни якунига етказа олмаса ёки уни содир этишга қодир бўлмаса, уни жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш сифатида баҳолашга асос бўлмайди. Масалан, агар шахс қасддан одам ўлдириш жиноятида ҳаракат қилса, лекин атрофда одамларнинг борлиги, қуролнинг яроқсизлиги туфайли қилмишни содир этмаса, бу ихтиёрий қайтиш ҳисобланмайди. Демак, жиноят содир этиш учун имкониятнинг йўқлиги ихтиёрий қайтиш ҳисобланмайди, балки жиноий ҳаракатни тўхтатишга жиноятчи мажбур бўлади.

Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш қатъий характерга эга бўлиши керак. Қатъийлик, жиноят содир этаётган шахснинг жиноят содир этиш фикридан қайтиши ва ўзининг жиноий ҳаракатини тўхтатишидир. Ихтиёрий қайтишда вақт жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтган ҳолларда аҳамиятга эга бўлмайди. Бу икки белгига кўра, жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш деб ҳисоблаш учун: **биринчидан**, жиноятни охирига етказиш имкони мавжудлиги; **иккинчидан**, жиноий оқибатнинг олди олинган бўлиши керак.

Шахснинг жиноятни охирига етказиш имкони борлигини англаши шуни ифодалайдики, у жиноятни охирига етказиш учун барча имкониятларга, жиноятни амалга ошириш учун барча қурол ва воситаларга эга бўлади ва буни биледи. Ихтиёрий қайтиш жиноий оқибат юз бергунга қадар, яъни тайёргарлик ва суиқасд босқичида бўлган бўлиши лозим.

Жиноят кодексида жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтишнинг икки тури белгиланган бўлиб, улардан бири жиноятнинг объектив томони содир этилгунга қадар бўлган барча ҳаракатлар, иккинчиси, объектив белгиларига кўра бир-

биридан фарқ қилувчи ҳаракатлар. Бу икки тур объектив белгиларига кўра, бир-биридан фарқ қилади, бироқ ҳар икки тур учун умумий бўлган белгилар ҳам бор:

а) жиноий ҳаракатни ёки жиноий оқибат юз беришини тўхтатиш;

б) ихтиёрий қайтиш;

в) қайтишнинг қатъийлиги.

Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтишнинг пассив кўриниши моддий ва формал таркибли жиноятларда бўлиши мумкин. Бу ўринда энг муҳими шахснинг тайёргарлик ҳаракатини бошлаганлиги ёки жиноят объектив томонини бажаришга киришганлиги ва жиноятни тўлиқ содир этмаслиги ҳисобланади. Ихтиёрий қайтишнинг биринчи тури пассив характерга эга бўлиб, жиноий фаолият жиноятга тайёргарлик кўриш ва суиқасд қилиш босқичида тугайди.

Жиноят содир этишга тайёргарлик кўриш босқичида ихтиёрий қайтиш, одатда, пассив ҳаракат орқали амалга оширилади. Масалан, жиноятга тайёргарликни тўхтатиш. Шунингдек, ихтиёрий қайтиш актив ҳаракат билан ҳам амалга оширилиши мумкин (масалан, жиноят қуролини йўқотиш, ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига тайёрланаётган жиноят ҳақида хабар бериш). Ихтиёрий қайтишнинг иккинчи тури эса шахс томонидан содир этилган жиноятнинг оқибатини олдини олишга қаратилган ҳаракатдир.

Тамом бўлмаган суиқасд босқичида ихтиёрий қайтиш ҳам ҳаракатсизликда ифодаланади. Шахс жиноятнинг объектив томонини амалга оширишни бошлаган ҳолда уни охирига етказмасдан тугатади. Масалан, жиноятчи ўғрилиқ жиноятини содир этиш мақсадида уйнинг қулфини бузади, аммо уйда хонадон эгалари борлигини кўриб жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтади.

Тамом бўлмаган суиқасд актив ҳаракат орқали ҳам амалга оширилиши мумкин. Масалан, она ўз чақалоғини ўлдириш мақсадидда уни овқатлантирмай қўяди, лекин кейинчалик бунинг олдини олиш мақсадида зарур чораларни кўради. Шахс жиноятни тавсифловчи ташқи таъсир остида эмас, балки, ўзининг ички ишончига асосан содир этмайди.

М.Х. Рустамбоев ва Қ. Пайзуллаевнинг фикрларига кўра, тамом бўлган суиқасдда ихтиёрий қайтиш бўлиши мумкин эмас. Улар ўз фикрларини қасддан одам ўлдириш жинояти мисолида

кўриб чиқиб шундай дейдилар, шахс одам ўлдиришга суиқасд қилган бўлса, у содир этиб бўлинган ҳаракатни бартараф эта олмайди. Баъзи бир олимлар «Тамом бўлган суиқасдда ихтиёрий қайтиш, баъзи жиноятларда, қайсики, жиноят содир этиш билан унинг оқибати келиб чиқиши оралиғида муайян вақт бўлган ва ушбу вақт оралиғида шахс жинойий оқибатнинг олдини олиши мумкин бўлган жиноятларда мавжуд бўлишини» таъкид-лашади.

Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш субъектив томондан қасддан содир этилган жиноятларда мавжуд бўлади. Масалан, жиноятчи уй ичида одамлар ухлаётганлигини билган ҳолда уйга ўт қўяди. Унинг уйга ўт қўйишга бўлган муносабати тўғри қасддан, ичкаридаги одамларнинг ҳаётига бўлган муносабати эса эгри қасддан бўлади. Чунки уй ичидаги одамлар оловдан қочиб, ўлмай қолиши ҳам мумкин. Агар шахс жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтса, ҳам тўғри қасддан, ҳам эгри қасддан содир этилиши мумкин бўлган жиноятдан ихтиёрий қайтиши мумкин.

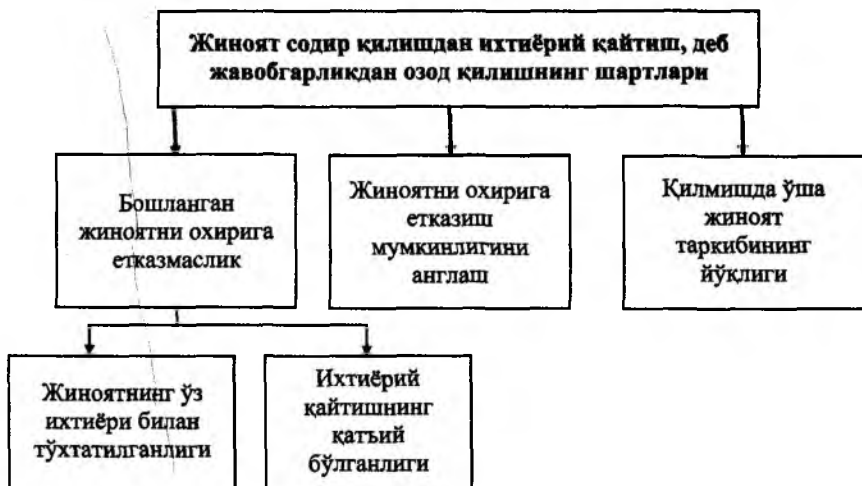
Жиноят кодексининг 30-моддаси иштирокчиликда содир этилаётган жиноятлардан ихтиёрий қайтганлик учун жавобгарликни истисно этади. Ташкилотчи, далолатчи ёки ёрдамчи ихтиёрий равишда жиноят содир этишдан қайтиб, жиноятнинг олдини олиш учун зарур бўлган ўзига боғлиқ барча чораларни ўз вақтида кўрса, у жиноятда иштирок этганлиги учун жавобгар бўлмайди. Бу қоидадан иштирокчиларнинг жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиши, якка шахсни жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтишидан кескин фарқ қилади:

- **биринчидан**, қонунда ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчига жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтганлик учун жавобгарликдан озод этиш учун муайян шартлар назарда тутилган;

- **иккинчидан**, қонунда жавобгарликдан озод қилиниши мумкин бўлган иштирокчилар доираси чегараланган, яъни фақатгина далолатчи, ташкилотчи ва ёрдамчи жинойий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин;

- **учинчидан**, улар томонидан жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиб жиноятнинг олдини олиш учун ўзига боғлиқ бўлган барча чораларни кўрилган бўлиши зарур.

10.5. Тамом бўлган жиноят

Жиноятни тамом бўлган деб топиш учун, Жиноят кодексининг «Махсус» қисми тегишли моддасида назарда тутилган аниқ бир жиноятнинг барча белгилари (объект, объектив томон, субъект, субъектив томон) содир этилган бўлиши лозим. Модданинг диспозициясида кўрсатилган объектив томоннинг барча белгилари ва субъектив томон (қасд ёки эҳтиётсизлик) тўлиқ мавжуд бўлганда жиноят тамом бўлган, деб топилади.

Жиноятнинг тамом бўлган вақтини аниқлаш учун ҳар бир ҳолатда унинг тугалланган вақтини билиш лозим. Бу жиноят қонунида белгиланган аниқ бир жиноят таркибига боглиқ бўлади. Моддий таркибли жиноятларда Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида кўрсатилган оқибат келиб чиққан бўлиши лозим. Баъзи бир жиноятларда унинг тамом бўлган вақтини аниқлаш қийин.

Жиноят белгисини ташкил қилувчи оқибатнинг келиб чиққанлиги ва айбдорнинг қасди айни шу оқибатни келтириб чиқаришга қаратилганлиги эътиборга олинади. Агар қасд қилинган оқибатдан бошқа оқибат келиб чиққан бўлса (масалан, шахс қасддан одам ўлдириш мақсадида жиноят содир этса, аммо баданга оғир шикаст етказса). Бундай ҳолатда жиноят содир этишга суиқасд бўлади.

Формал таркибли жиноятлар учун эса, жинойий оқибат юз берган ёки юз бермаганлигидан қатъи назар, Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида назарда тутилган, ижтимоий хавфли қилмиш содир этилиши билан жиноят тамом

бўлган ҳисобланади. Масалан, ҳақорат қилиш жиноятида шахснинг шаъни, қадр-қимматини камситувчи ҳаракатлар содир этилган вақтдан бошлаб, жиноят тамом бўлган ҳисобланади.

Баъзи жиноятларда оқибатнинг юз бериши билан эмас, балки шундай оқибатнинг юз бериш хавфи остида қолдириш билан жиноят тамом бўлган ҳисобланади. Масалан, таносил ёки ОИТС касаллигини тарқатиш жиноятида, била туриб бошқа шахсни таносил касаллигини юқтириш хавфи остида қолдирилган вақтдан бошлаб жиноят тамом бўлган ҳисобланади (Жиноят кодексининг 113-моддаси 1-қисми).

Баъзан қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги юқориликка қараб, жинойий гуруҳни ташкил этиш билан боғлиқ бўлса, жиноят худди шу нарса ташкил этилган вақтдан бошлаб тамом бўлган ҳисобланади. Масалан, жинойий уюшма ташкил этиш (Жиноят кодексининг 242-модда).

Бу қилмиш жинойий уюшма ёки унинг бўлинмаларини тузиш ёки унга раҳбарлик қилиш, шунингдек, унинг мавжуд бўлиши ва ишлаб туришига қаратилган фаолиятни амалга ошириш билан тамом бўлган ҳисобланади. Жиноят ҳуқуқида бундай жиноятлар кесик таркибли жиноят, деб юритилади.

Жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтишни чин кўнгилдан пушаймон бўлиш, яъни шахсни ўз айбига иқрор бўлиб, жиноятни фош этишга ёрдамлашган фаол хатти-ҳаракатидан фарқлай олиш лозим:

Биринчидан, бу икки тушунча бир-биридан юридик табиатига кўра фарқ қилади. Яъни жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтишда жиноятнинг ижтимоий хавфлилики, ҳуқуққа хилофлики ва жазога сазоворлик белгилари мавжуд эмаслиги сабабли жинойий жавобгарликни истисно қилувчи ҳолатлардан бири ҳисобланади.

Чин кўнгилдан пушаймон бўлиш эса жиноятнинг барча белгиларга эга бўлиб, қуйидагиларда намоён бўлади:

а) жазони енгиллаштирувчи ҳолат (Жиноят кодексининг 55-моддаси 1-қисми);

б) шахсни жинойий жавобгарликдан озод қилиш учун асос (Жиноят кодексининг 66-моддаси);

в) шахсни жинойий жазодан озод қилиш учун асос (Жиноят кодексининг 71-моддаси).

Иккинчидан, ихтиёрий қайтиш жиноят тамом бўлгунга қадар амалга оширилиши мумкин, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш эса жиноят содир этилганидан кейинги хулқ-атвор ҳисобланади.

Учинчидан, жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтиш ҳам пассив, ҳам актив шаклда содир этилиши мумкин. Чин кўнгилдан пушаймон бўлиш эса фақат актив ҳаракат орқали содир этилади.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Жиноят содир этиш босқичлари деганда, нимани тушуна-сиз?
2. Жиноятга тайёргарлик кўриш тушунчаси ва унинг жазо тайинлашдаги аҳамияти.
3. Жиноятга суиқасд қилишнинг мазмуни ва уни жиноятга тайёргарлик кўришдан фарқи?
4. Жиноятдан ихтиёрий қайтиш тушунчаси ва унинг аҳамияти?

11-боб. ҚИЛМИШНИНГ ЖИНОЙЛИГИНИ ИСТИСНО ҚИЛАДИГАН ҲОЛАТЛАР

11.1. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар тушунчаси ва турлари

Судда кўрилиб, жиноий жавобгарликка лойиқ, деб топилган ишлар ўзининг объектив ва субъектив белгиларига кўра, жиноий қилмишдан иборат бўлади. Айрим ҳолларда бундай қилмишлар ижтимоий хавfli бўлмасдан, балки ижтимоий фойдали бўлиши ҳам мумкин. Бундай ҳаракатлар жиноят ҳуқуқида қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар, деб аталади. Жиноят ҳуқуқида қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи шундай ҳолатлар мавжудки, улар ташқи томондан жиноятга ўхшаса-да, бироқ жиноий жавобгарликка лойиқ, жиноят қонуни билан кўриқланадиган муносабатларга зарар етказувчи ижтимоий хавfli қилмиш, деб топилмайди, аксинча, ижтимоий фойдали ҳисобланади. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар дейилганида, жиноят белгилари мавжуд бўлса ҳам, жиноят деб ҳисобланмайдиган ҳаракатлар тушунилади.

Бундай ҳолатларнинг Жиноят кодексидаги белгиланиши инсонпарварлик ва адолат тамойилларига амал қилинганлигидан дарак беради. Бундай ҳолатлар ижтимоий фойдалилик ҳисобланади ва уларни содир этишга қонунда йўл қўйилган.

Жиноят кодексида қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатларнинг белгиланиши: бир томондан жиноий репрессия чораларининг камайишига олиб келса, иккинчи томондан фуқароларнинг ҳуқуқий фаоллигини кучайтиради.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 35-моддасида бундай ҳолатларнинг умумий тушунчаси ва турлари берилган. Ушбу модданинг биринчи қисмида: «Қилмишда ушбу кодексда назарда тутилган аломатлар расмий жиҳатдан мавжуд бўлса-да, лекин у ижтимоий хавfli, гайриқонуний ёки айбли бўлмаса, қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар деб топилади», дейилган.

Ушбу модданинг 2-қисмида эса қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатларнинг турлари кўрсатилган. Буларга:

- 1) кам аҳамиятли қилмишлар (36-модда);
- 2) зарурий мудофаа (37-модда);
- 3) охирги зарурат (38-модда);
- 4) ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш (39-модда);
- 5) буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш (40-модда);
- 6) касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик (41-модда).

11.2. Кам аҳамиятли қилмишлар

Ҳаётда шундай қилмишлар учрайдики, унда қонунда назарда тутилган аломатлари мавжуд бўлса-да, ўзининг кам аҳамиятлилиги туфайли ижтимоий хавфлилиги жуда кам бўлади, жабрланувчи учун етказилган зарарнинг миқдори деярли аҳамиятга эга бўлмайди. Шунинг эътиборига олиб, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 36-моддасида кам аҳамиятли қилмишлар тушунчаси берилиб, бундай ҳаракатлар қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар туркумига киритилган.

Кам аҳамиятли қилмишлар қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлар туркумига киритилган бўлса-да, ҳуқуққа хилофлиги, айбнинг мавжудлигига кўра бошқа қилмишнинг жиноийлигини истисно қиладиган ҳолатлардан фарқ қилади, бошқа турларига бундай хусусиятлар хос эмас ва улар ижтимоий фойдали ҳуқуқий ҳаракатлардир. Кам аҳамиятли қилмиш содир этилганида ижтимоий хавфли оқибат юз бермайди ёки қонун билан қўриқланадиган объектга жуда кам зарар етказилади. Қилмишни кам аҳамиятли, деб ҳисоблашда объектив (қилмишни содир қилиш шароити, келиб чиққан оқибатнинг жабрланувчи учун аҳамиятга эга эмаслиги ёки оқибат келиб чиқмаганлиги) ва субъектив (айбнинг даражаси, жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатга нисбатан жиддий зарар етказиш мақсадининг йўқлиги, ҳаракатнинг айнан оз миқдорда зарар етказишга қаратилганлиги ва ҳ.к.) ҳолатларнинг жами эътиборга олинishi керак. Масалан, вояга етмаган шахснинг бировнинг боғидан ўзи истеъмол қилиши учун оз миқдорда мева ўғирлаши, гулларни узиб олиши, зотли ҳисобланмаган каптар ўғирлаши, шўхлик, ўзини кўрсатиш каби ҳаракатлар шулар жумласидандир.

Қилмишни кам аҳамиятли деб топиш учун бундай қилмиш билан боғлиқ барча ҳолатлар (айб шакли, жиноят содир этиш

усули, мотив, вазият ва жиноят содир этиш босқичлари, жиноий оқибат оғирлиги, жиноят иштирокчилари, уларнинг иштироки даражаси ва ҳаракати)ни таҳлил қилиб чиқиш керак. Қилмишни кам аҳамиятли, деб топишда, асосан, унинг ижтимоий хавфлилиқ даражасига эътибор бериш керак. Масалан, шахс жабрланувчини ўлдиришга ҳаракат қилса-да, унга ҳеч қандай зарар етказмаса, шахснинг бундай қилмиши кам аҳамиятли деб топилмай, балки одам ўлдиришга суиқасд деб топилиши керак. Қилмишнинг кам аҳамиятли эканлиги аниқланса, Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 83-моддаси 1-қисми 2-бандига биноан иш бекор қилинади.

11.3. Зарурий мудофаа

Зарурий мудофаа институтининг тушунчаси ва белгиларининг жиноят ҳуқуқида берилиши ижтимоий адолатни амалга оширишда гоят катта аҳамиятга эгадир. Жиноят ҳуқуқида зарурий мудофаа тушунчаси қонун билан муҳофаза қилинадиган объектларни жиноий тажовузлардан муҳофаза қилиш жараёнида тажовузкорга шундай зарар етказиш йўли билан амалга ошириладиган ҳуқуқий мудофаани ўз ичига оладики, бундай мудофаа зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, амалга оширилганида мудофааланувчи шахснинг жиноий жавобгарлигини келтириб чиқаради. Жиноят кодексининг 37-моддасида зарурий мудофаанинг қонунийлиги доираси ва шартлари, зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқишнинг ҳуқуқий ҳолати назарда тутилган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 37-моддасига кўра: «**Зарурий мудофаа** ҳолатида содир этилган, яъни мудофааланувчи ёхуд бошқа кишининг шахси ёки ҳуқуқларини, жамият ёки давлат манфаатларини қонунга хилоф тажовузлардан тажовузчига зарар етказган ҳолда ҳимоя қилиш чоғида қилинган ҳаракат, агар зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, жиноят деб топилмайди».

Зарурий мудофаа ҳолатида қилинган ҳаракат қонунга хилоф ҳисобланмайди, чунки ҳаётга, соғлиққа, жинсий эркинликка, мулкка ва бошқа жиноят қонуни билан қўриқладиган объектларга қилинган тажовузлардан ҳимоя қилиш ҳар бир фуқаронинг бурчи ҳисобланади ва зарурий мудофаа ҳолатида тажовузчига зарар етказиш жиноят ҳисобланмайди.

Ҳар бир фуқаронинг ўзи, бошқа шахслар, давлат манфаатларини ва қонун билан қўриқладиган ҳар қандай бошқа ижтимоий муносабатларни ҳимоя қилиш ҳуқуқи Ўзбекистон Республикасининг Конституциясида (20, 27 ва бошқа моддаларида) мустаҳкамлаб қўйилган. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 27-моддасида республика фуқаролари шаъни ва обрўсига, ҳаёти ва соғлиғи, шахсий ҳаёти, эркинлиги ва қадр-қимматига қарши тажовузлардан судда ҳимояланиш, шахснинг шаъни ва обрўсига қарши тажовузлардан зарурий мудофааланиш ҳуқуқига эга эканлигининг белгиланганлиги ушбу масалани ҳал этиш учун раҳбарий аҳамият касб этади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят қонунида биринчи марта ҳар қандай фуқаро бошқа шахслар ёки ҳокимият органларига ёрдам сўраб мурожаат қилиш ёхуд тажовуздан ўзга йўсинда қутулиш имконияти бор-йўқлигидан қатъи назар, тўғридан-тўғри зарурий мудофаани қўллаш ҳуқуқига эгаллиги белгилаб қўйилади (Жиноят кодексининг 37-моддаси 3-қисми). Ҳақиқатан ҳам жиноятчиликка қарши кураш олиб боришда жиноят қонун билан қўриқладиган объектга қилинган тажовуздан қочиб қўтилиш орқали эмас, балки жиноятнинг олдини олишга қаратилган қатъийлик билан қилинган ҳаракатлар орқали эришилади. Зарурий мудофаа ҳуқуқи ҳар бир фуқаронинг жиноят қонуни билан қўриқладиган ижтимоий муносабатларга нисбатан қилинган тажовузлардан ҳимоя қилиш ҳуқуқини кафолатловчи конституциявий қоида ҳисобланади. Бизнинг фикримизча, зарурий мудофаа ҳуқуқи ҳимоя ҳуқуқи билан таъминланган манфаатларга қарши қасддан, шу билан бирга биргаликда, эҳтиётсизликдан содир этилган тажовуз натижасидир.

Фуқароларнинг шаъни ва қадр-қиммати жиноят қонуни билан муҳофаза қилинади, ушбу объектларга қилинган тажовуз жиноят деб топилади (Жиноят кодексининг 139, 140-моддалари). Шунинг учун жиноят қонуни билан муҳофаза қилинадиган бундай манфаатлар мудофааланувчи қонунда мустаҳкамланган зарурий мудофаанинг ҳуқуқийлиги шартларига риоя қилинганда, зарурий мудофаа чоралари билан ҳимоя қилиниши мумкин. Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 1996 йил 20 декабрда қабул қилинган «Ижтимоий хавfli тажовузлардан зарурий мудофаа ҳуқуқини таъминловчи қонунларни судлар томонидан қўлланилиши тўғрисида»ги қарори 1-бандида ҳам шундай нуқтаи назар назарда тутилган.

Жиноят ҳуқуқи назариясида, мудофааланувчининг ижтимоий хавfli тажовузлардан қонун билан мустаҳкамланган шартларга риоя қилиб амалга оширадиган ҳаракатлари фақат қонун билан муҳофаза қилинадиган манфаатларни ҳимоя этиш мақсадида амалга оширилган бўлса, зарурий мудофаа, деб топилиши лозим.

Ижтимоий хавfli тажовузлардан тажовузчига зарар етказиш орқали ҳимоя қилиш, жиноятчиликка қарши курашда ҳам аҳамиятга эгадир. Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг юқорида келтирилган қарорида айрим судлар тажовузга учраган шахс, ундан қочиб қутулиш, бошқа фуқароларга ва ҳокимият вакилларига ёрдам сўраб мурожаат қилиш ёки бошқа усуллар билан тажовуздан сақланиш имкониятига эга бўлса, бундай тажовузга қарши фаол равишда мудофааланиш ҳуқуқига эга бўлмайдилар, деган нотўғри фикрга асосландилар, деб таъкидланади. Шу муносабаат билан пленумда судлар шуни эътиборга олишлари керакки, фуқаролар қонун талабига мувофиқ ижтимоий хавfli тажовуздан қочиб қутулиш ёки бошқа усуллар билан сақланиш имкониятига эга бўлишларидан қатъи назар, тажовуз қилувчига зарар етказиш йўли билан актив ҳимояланиш ҳуқуқига эгадирлар, деб кўрсатилган¹. Юқорида айтилганлардан хулоса қилиб айтиш мумкинки, зарурий мудофаа ҳолатида қилинган ҳаракат жиноят ҳисобланмайди, чунки у ижтимоий хавfli бўлмай, аксинча, ижтимоий фойдали ҳаракатдир.

Зарурий мудофаада ижтимоий хавfliлик хусусиятининг йўқлиги шундаки, зарурий мудофаани қўллаш орқали шахснинг ҳаёти, соғлиғи, жинсий эркинлиги (дахлсизлиги), мулки ва қонун билан қўриқланадиган бошқа ижтимоий муносабатларга нисбатан қилинган тажовуз бартараф қилиниб, келиб чиқиши мумкин бўлган зарарий оқибатларнинг олди олинади. Тажовуз қилувчининг ҳаёти ва соғлиғи тажовуз вақтида қонун билан қўриқланмайди.

Зарурий мудофаани қўллаш ҳар бир шахснинг шахсий ҳуқуқидир ва бундай ҳуқуқни амалга ошириш фақат унинг ўзигагина боғлиқ бўлиб, бу ҳуқуқ зарурий мудофаани қўллаш вақтида амалга оширилади. Аммо айрим туркумдаги шахслар учун зарурий мудофаани қўллаш шахснинг юридик мажбурияти ҳисобланади. Буларга қонунда тўғридан-тўғри кўрсатиб қўйилган

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми қарорлари тўплами. 1991—1997 йил. Т., «Шарқ», 1997, 69-бет.

ёки хизмати юзасидан жиноятчиликка қарши кураш олиб бориш, одамларни қутқариш, жамоат тартибини сақлаш вазифаси юклатилган шахслар киради.

Жиноят қонунига зарурий мудофаа институтининг киритилиши, қонун ҳимоясидаги манфаатларни ғайриқонуний тажовузлардан мудофаа қилишда ҳар бир фуқарони фаол қатнашишини таъминлаш мақсадига хизмат қилади. Зарурий мудофаани қўллашнинг зарурати ва асослари жиноят қонуни билан қўриқланадиган объектларга (шахсга, давлат ва жамоат манфаатларига) ижтимоий хавфли тажовуз қилинганлигидир. Шахснинг ўзига ёки бошқа шахсларнинг манфаатларига жиноий тажовуз қилинганлиги зарурий мудофаани қўллашнинг асоси бўлиб хизмат қилади.

Қонунда жиноятнинг субъекти ёшига етмаган ёки ақли норасо шахсларнинг ижтимоий хавфли тажовузига нисбатан ҳам зарурий мудофаанинг қўлланишига йўл қўйилади. Шунингдек, қонунда биринчи марта (Жиноят кодексининг 37-моддаси 4-қисми) зарар етказиш мақсадида қасддан ҳужум қилиш истагини қўзғатиш зарурий мудофаа ҳисобланмаслиги кўрсатилган. Бу ерда шундай ҳолатлар назарда тутилганки, бунда айбдор муайян бир шахсга зарар етказиш мақсадида унинг жигига (асабига) «тегади», кейинчалик у билан ҳисоб-китоб қилиш мақсадида унинг жавоб ҳаракатларини содир қилишини хоҳлайди.

Бундай ҳолларда айбдор етказилган зарар учун умумий асосларда жавобгарликка тортилади. Жиноят кодекси ва Ўзбекистон Республикаси Олий судининг пленуми қароридида шахс ўзининг гараз ниятлари (уришиш, азоб бериш, ўч олиш) туфайли ҳужумнинг келиб чиқишига сабаб бўлган бўлса, бундай ҳаракатларни зарурий мудофаа йўсинда қилинган, деб топиш мумкин эмас, бундай ҳолатларда содир этилган хатти-ҳаракатлар умумий асосларда квалификация қилиниши лозим, деб таъкидланган.

Зарурий мудофаанинг моҳияти шунда намоён бўладики, қонун муҳофазасидаги манфаатларга қарши қаратилган ғайриқонуний тажовуздан мудофааланувчи тажовуз қилувчига шундай зарар етказадик, етказилган зарар зарурий мудофаа институти бўлмаганида жиноий жавобгарликка сабаб бўларди. Айнан шунинг учун зарурий мудофаанинг қонуний ёки ғайриқонунийлиги жиноят қонуни билан тартибга солинади. Зарурий мудофаа ҳолатида тажовузчига муайян зарарнинг етказилиши мудофааланувчининг қилмиши туфайли вужудга келган ижтимоий хавф-

нинг олдини олибгина қолмай, агар у қонунда белгилаб қўйилган талабларга жавоб берса, бундай фаолиятни ижтимоий фойдали, деб топилишига ҳам асос бўлади.

Зарурий мудофаа тажовуз ва ҳимоядан иборат эканлиги сабабли унинг ҳуқуқийлиги шартлари ҳам тажовуздан зарурий мудофааланишнинг ҳуқуқий шартлари ва ҳимояга хос зарурий мудофаанинг ҳуқуқий шартларига бўлинади. Шундай қилиб, зарурий мудофаа институтининг юридик табиати тўғрисидаги масалага икки хил ёндашув мавжуд:

• *биринчидан*, бу масалани амалдаги конституциявий, маъмурий, жиноят қонунлари нуқтаи назаридан келиб чиқиб ҳал этилади;

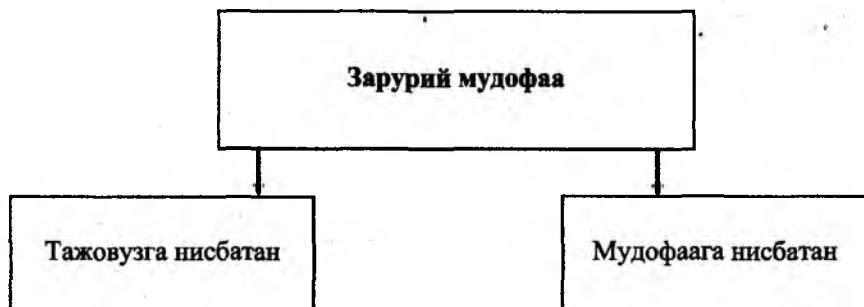
• *иккинчидан*, бу фикр зарурий мудофаа қандай амалда бўлиши керак, яъни бу институт қандай тартибга солиниши керак, қайси соҳа қонунлари билан мустаҳкамланиши керак, деган нуқтаи назардан келиб чиқади.

Тажовузга нисбатан етказилган зарар ўз-ўзидан ҳам зарурий мудофаанинг қонунийлигини кўрсатмайди. Зарурий мудофаа қонуний бўлган деб топиш учун жиноят ҳуқуқи назариясида зарурий мудофаанинг ҳуқуқий шартлари, деб аталган бир қанча шартлар мавжуд бўлиши лозим.

Зарурий мудофаанинг ҳуқуқий шартларини икки гуруҳга:

- 1) тажовузга нисбатан;
- 2) мудофаага нисбатан бўлиш мумкин.

11.4. Тажовузга нисбатан зарурий мудофаанинг ҳуқуқий шартлари

Тажовузга нисбатан зарурий мудофаанинг ҳуқуқий шартларидан **биринчиси** — шахсга, унинг ҳуқуқлари, жамият ва давлат манфаатлари ёки бошқа жиноят қонуни билан қўриқланадиган

ижтимоий муносабатларга нисбатан бўлган ижтимоий хавфли тажовуз бўлиши керак (бунда тажовузнинг шаклига эътибор бериш керак). Юқорида қайд этилганидек, жиноий жавобгарлик ёшига тулмаган ёки ақли норасо шахслар томонидан содир этилган тажовузлар ҳам ижтимоий хавфли ҳисобланади. Зарурий мудофаа мансабдор шахсларнинг ғайриқонуний ҳаракатларига қарши ҳам амалга оширилиши мумкин (масалан, қонунга хилоф равишда ушлаб туриш, қонунга хилоф равишда соғлиққа зарар етказиш, қонунга хилоф равишда турар жойга бостириб кириш ва ҳоказолар).

Тажовузга нисбатан зарурий мудофаанинг ҳуқуқий шартларидан **иккинчиси** — тажовузнинг муқаррарлиги, яъни ҳақиқатан мавжуд бўлишидир. **Муқаррарлик** деганда, тажовуз бошланган, лекин тугалланмаган ижтимоий хавфли ҳаракат тушунилади. Масалан, қонун билан қўриқланадиган объектга зарар етказган ёки зарар етказиши мумкин бўлган ҳаракатнинг мавжудлигидадир.

Ижтимоий хавфли тажовузга мувофиқ келувчи зарурий мудофаа ҳуқуқийлигининг муҳим шarti унинг мавжудлиги, яъни тажовузнинг бошланғич ва якуний ҳолатини аниқлашдан иборат. Тажовузнинг бошланиши деганда Жиноят кодексида кўрсатилган жиноят белгиларини ифодаловчи ҳаракат ёки ҳаракатсизликларнинг хронологик жиҳатдан содир этиш тушунилади. Тажовузнинг фактик тугалланиши эса зарар етказиш вужудга келган ёки жиноий оқибат келиб чиққан вақт билан белгиланади. Ижтимоий хавфли тажовузнинг бошланғич ва якуний ҳолатини аниқлаш зарурий мудофаада ҳуқуқийлик ҳолатининг борлиги ёки йўқлиги тўғрисидаги масалани ҳал этиш учунгина эмас, шунингдек, қонун муҳофазасидаги объектларга ижтимоий хавфли тажовуз содир этилганида ёки шундай тажовуздан мудофааланишда зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш фактини аниқлаш учун ҳам керак.

Шу муносабат билан Олий суд пленуми қарорида: «Зарурий мудофаа ҳолати фақатгина ижтимоий хавфли тажовуз юз берган вақтнинг ўзигагина эмас, балки тажовузнинг яна бошланиш хавфи мавжуд бўлган ҳолларда ҳам вужудга келади. Зарурий мудофаа ҳолати тажовуз тугагандан сўнг ҳам бўлиши мумкин, агар ҳимояланувчи иш ҳолатларига кўра, тажовуз тугаган вақтини англай олмаган бўлса, ҳужум вақтида тажовузга нисбатан ва бошқа ашёларнинг ҳимояланувчи қўлига ўтиб қолишининг ўзи тажовуз тугаганлигидан далолат бермайди», деб кўрсатиб ўтилган.

Зарурий мудофаа ҳолати тажовузнинг тугаши билан тугайди. Тажовузнинг тугаши биланоқ ҳужумнинг муқаррарлиги йўқолади, шу билан биргаликда зарурий мудофаа ҳуқуқи тўхтатилади. Тажовуз тугаганидан сўнг, бирон-бир объектни ҳимоя қилиб, зарурий мудофаа қўлланиши мумкин эмас. Тажовуз: а) ихтиёрий ёки мажбурий; б) мудофааланувчи томонидан унинг қайтарилиши; в) тажовузчининг ўз мақсадига етиши орқали тугалланиши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми зарурий мудофаа тўғрисидаги қонидани қўллаш хусусидаги раҳбарий қарорида қуйидагича изоҳ берилган: «Зарурий мудофаа фақат ижтимоий хавfli тажовуз содир этилаётган вақтда эмас, балки реал ҳужум бўлиш хавфи мавжуд бўлганда ҳам содир этилиши мумкин».

Тажовуздан олдин ёки у тугаганидан сўнг бирор зарурият бўлмаган ҳолда тажовуз қилувчига зарар етказилиши зарурий мудофаа, деб ҳисобланмайди. Бундай ҳолатларда жавобгарлик умумий асосларга кўра ҳал қилинади.

Учинчи шарти, тажовузнинг реаллиги, яъни тажовузнинг ҳимояланувчи хаёлида бўлмай, балки ҳақиқатан ҳам (объектив) рўй берганлигидир. Бу ҳолатларда зарурий мудофаа чораларини қўллаган шахсга, барча ҳолатлар юз берган вазият, ҳақиқатда ҳам тажовуз юз бераяпти, деб тахминлашга асос бўлса ва шахс ўзининг тахминлари хатолигини билмаган ва билиши ҳам мумкин бўлмаган бўлса, унинг ҳаракатлари зарурий мудофаа ҳолатида содир этилган, деб топилиши керак.

Агар вужудга келган вазият шахсга тажовузнинг йўқлигини тушуниш учун асос бўлса, у хаёлан ҳужум қилаётган шахсга зарар етказса, ҳимояланувчининг жавобгарлиги истисно қилинмайди, балки айбнинг эҳтиётсизлик шакли мавжуд бўлиб ва мудофааланувчи эҳтиётсизлик орқасида зарар етказилганлиги учун жавобгарликка тортилади.

Ҳозирги кунда олимлар ўртасида тажовузга нисбатан зарурий мудофаанинг тўртинчи шарти сифатида – тажовузнинг характери, яъни ҳуқуққа хилофлиги шартини исботлашга қаратилган фикрлар ҳам мавжуд.

Мудофаага нисбатан зарурий мудофаанинг ҳуқуқий шартлари қуйидагилардан иборат:

Зарурий мудофаадаги «мудофаа» элементи «тажовуз»дан ижтимоий фойдали мақсадга йўналтирилганлиги, мудофааланиш эҳтиёжи билан амалга оширилганлиги, шунингдек, фақат мудофааланувчининг бундай ҳуқуққа эга эканлиги билан фарқланади.

Зарурий мудофаада ҳимояланишга қаратилган ҳаракатлар ижтимоий хавфли бўлса-да, у қонунда белгиланган мудофааланувчининг ташаббуси билан амалга ошириладиган фаол хатти-ҳаракатлардан иборатдир. Лекин шундай ҳолатлар ҳам мавжудки, улар зарурий мудофаа, деб ҳисобланмаслиги керак. Масалан, тажовуз қилинаётган вақтда мудофааланувчининг ҳаракатлари тажовуздан чекиниш, қочиш каби «пассив» характерга эга бўлса ва бунда тажовузчига зарар етказилган бўлса ҳам (масалан, тажовузчи мудофааланувчини ушлаш мақсадида унинг орқасидан қувган вақтида йиқилиб жароҳат олган бўлса, бундай ҳаракатлар нафақат зарурий мудофаа, балки жиноят, деб ҳам тан олинмайди).

Мудофаага нисбатан зарурий мудофаанинг **биринчи** шарт мудофаа фақат Жиноят кодекси билан қўриқланадиган муносабатларга тажовуз қилиш муқаррар бўлганида амалга оширилиши мумкин. Зарурий мудофаа ижтимоий фойдали мақсадга йўналтирилган бўлиши керак.

Зарурий мудофаа шахснинг субъектив ҳуқуқи бўлиб, у нафақат ўз ҳаётини, балки давлат ва жамият манфаатларини ҳам ҳимоя қилиши мумкин. Шахснинг қилмиши ижтимоий фойдали бўлмаса ёки жиноят қонуни билан қўриқланадиган муносабатларга тажовуз қилишга қаратилган бўлса, бундай қилмиш жиноят, деб баҳоланмоғи лозим.

Иккинчи шарти, мудофаа вақтида зарар уни ҳаётдан маҳрум қилиш, соғлиғига зарар етказиш, мулкани нобуд қилиш ва бошқалар фақат тажовузчига етказилиши мумкин.

Агар тажовуз натижасида мудофааланувчи томонидан бошқа шахсларга зарар етказилган тақдирда, унинг қилмиши:

— жиноят кодексида белгиланган талабларга жавоб берса, охирги зарурат сифатида;

— содир этилган жиноятда барча зарурий шартлар мавжуд бўлган ҳолларда ҳаёлий мудофаа қоидалари бўйича зарурий мудофаа ёки эҳтиётсизлик орқасидан содир этилган жиноят сифатида;

— умумий шартлар асосида қасдан ёки эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноят сифатида;

— айбсиз ҳолда зарар етказиш сифатида, бундай ҳолларда қилмиш Жиноят кодексига биноан жавобгарликка тортиш учун асос бўлмайди, деб квалификация қилиниши мумкин.

Учинчи шарти, мудофаа ҳолатида зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқилмаслиги лозим.

Ҳимояга хос бўлган зарурий мудофаа ҳуқуқийлигининг муҳим шарти — ҳимоянинг аниқ шароитда тажовузнинг хусусияти ва хавфлилигига мос бўлишидир. Жиноят-ҳуқуқий назариясида зарурий мудофаанинг бу белгиси «тажовуз ва ҳимоянинг мутаносиблиги», деб номланади. Мудофаанинг тажовузнинг хусусияти ва хавфлилиги даражасига мувофиқ келишининг асосий талаби — мудофаанинг жинойий тажовуз ички томонига мос келишидир. Қилмишнинг ички томони — унинг ижтимоий муносабатларга жинойий зарар етказишга йўналтирилганлиги орқали изоҳланади.

Қонунда агар зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, ҳимоя ҳуқуқийдир, деб белгилаб қўйилган. Тажовузнинг хусусияти ва хавфлилиқ даражасига бутунлай мувофиқ келмайдиган мудофаа, зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш деб топилади (Жиноят кодексининг 37-моддаси 2-қисми). Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқилишига қуйидаги икки ҳолатда йўл қўйилиши мумкин: а) мудофааланувчи томонидан ҳимоянинг ўз вақтида амалга оширилмаслиги; б) ҳимоянинг тажовуз хусусияти ва хавфлилигига умуман мувофиқ келмаслиги.

Республикаимиз жиноят қонунига мувофиқ, зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш оқибатида зарар етказилган бўлсада, у жазони енгиллаштирувчи ҳолат деб қаралади (Жиноят кодексининг 100-моддаси ва 107-моддаси). Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш натижасида Жиноят кодексига белгиланган объектларга зарар етказилган бўлса, жинойий жавобгарлик, бошқа объектларга зарар етказилган бўлса, маъмурий, фуқаролик ҳуқуқий жавобгарликни келтириб чиқариши мумкин.

Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш объектив ва субъектив белгиларга эга. Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқишнинг объектив томони мудофаанинг тажовуз хусусиятини ва хавфлилиқ даражасига мос келмаслигини билдиради. Субъектив томондан эса зарурий мудофаа доирасидан четга чиқиш айбнинг қасд шакли билан, хусусан, зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқишга нисбатан қасд ва жиноят оқибатига нисбатан эҳтиётсизлик билан тавсифланади.

Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқилган ёки чиқилмаганлигини аниқлашда субъектив томоннинг мақсади, яъни айнан тажовуздан мудофааланишнинг мақсадига эътибор бериш лозим. Агар бундай мақсад бўлмаса, қилмиш зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиш, деб квалификация қилинмаслиги керак. Ижтимоий хавфли тажовузни қайтариш вақтида тажовуз

вузчига эҳтиётсизлик орқасида зарар етказилган бўлса, у мудофааланувчини жиноий жавобгарликка тортиш учун асос бўлолмайди.

Республика Олий суди пленуми қарорида таъкидланишича, «Судлар зарурий мудофаа аломатлари бор ёки йўқлиги масаласини ҳал этишда ҳимояланиш ва ҳужум воситаларини ҳисобга олишдан ташқари, тажовузчи томонидан ҳимояланувчига туғдирилган хавфнинг характери, ҳимояланувчининг кучлар нисбатига таъсир кўрсатувчи ишдаги барча ҳолатлар (ҳужум қилувчи ва ҳимояланувчиларнинг сони, уларнинг ёши, жисмоний қуввати, қуроли, жой, вақт ва бошқалар)ни ҳисобга олиши зарур».

Агар тажовуз бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган бўлса, мудофааланувчи ҳужум қилувчиларнинг ҳар бирига гуруҳдаги ҳамма тажовузчилар ҳаракатининг характери ва хавфлилик даражасига қараб, тегишли ҳимоя чораларини кўришга ҳақли. Тажовуз туфайли вужудга келган кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида мудофааланувчи мавжуд хавфнинг характерини ҳамма вақт ҳам аниқ англай олмаслиги ва мудофаанинг тажовузга нисбатан номувофиқ усулини танлаши мумкин.

Агар мудофааланувчи етказган зарар олди олинган зарардан кўп бўлса ва унинг олдини олиш учун етарли бўлган бўлса, унинг ҳаракатини зарурий мудофаа чегарасидан чиққан, деб бўлмайди. Зарурий мудофаага бўлган ҳуқуқнинг субъекти бево-сита ўзига ёки бошқа шахслар, жамият ва давлат манфаатларига қарши қаратилган тажовузга нисбатан мудофааланувчи шахс ҳисобланади. Бунда субъектнинг муомала лаёқати, унинг ижтимоий ҳолати ва мавқеи, оддий фуқаро ёки чет эл фуқароси эканлиги аҳмиятга эга эмас.

Зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқишнинг субъекти эса қонунда жиноят субъектига қўйилган талабларга жавоб бериши керак, яъни айбдор 16 ёшга тўлган, ақли расо жисмоний шахс бўлиши керак. Зарурий мудофаа шахснинг субъектив ҳуқуқи ҳисобланиб, тажовуз йўналтирилган шахс ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга хабар бериш имконияти бор-йўқлигидан қатъи назар, мудофааланиш ҳуқуқига эга. Лекин айрим вазифани эгаллаб турган шахсларга нисбатан бундай ҳуқуқ уларга қонун билан қўриқланадиган мажбурият сифатида юклатилган (масалан, милиция, МХХ ходимлари, ҳарбий хизматчилар, инкассаторлар ва ҳоказолар).

11.5. Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш одил судловнинг амалга оширилишини таъминлаш, жиноят қонунчилиги олдида турган вазифаларни бажариш мақсадида белгиланган. Шунинг учун ҳам қонун билан қўриқладиган манфаатларга зарар етказган шахсни ушлаш ижтимоий фойдали ҳисобланади.

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш шахснинг мажбурияти эмас, балки бурчи ҳисобланади. Шахс, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи давлат ҳокимияти органлари, маҳалла қўмиталари, бошқа шахсларга ёрдам сўраб мурожаат қилиш имконияти мавжудлигидан қатъи назар, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаб бериш ҳуқуқига эгадир.

Жиноят кодексининг 39-моддасида ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш тушунчаси берилган бўлиб, унинг 1-қисмида ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ҳокимият органларига топшириш мақсадида ушлаш вақтида унга зарар етказиш, агар уни ушлаш учун зарур бўлган чораларнинг чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, жиноят деб топилмаслиги кўрсатилган. Жиноят ҳуқуқида ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг қуйидаги асосий жиҳатлари (аспектлари) мавжуд:

1) жиноят қонунида жиноят содир этган шахсни ушлаш ҳуқуқига эга шахслар доираси чегараланмаган;

2) ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш ҳокимият органлари айрим мансабдор шахсларининг бурчи эканлиги республика қонунлари ва бошқа норматив ҳужжатларида аниқ кўрсатиб ўтилган;

3) бундай ҳаракатлар ижтимоий фойдали деб топилади, шунингдек, қонунийлик ва жавобгарликнинг муқаррарлиги принципларидан келиб чиқади;

4) ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлаш бундай шахснинг жиноий фаолиятини тўхтатиш ва янги жиноят содир этиш имкониятларини бартараф этишнинг асосий ҳуқуқий воситаси ҳисобланади.

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказишнинг ҳуқуқийлиги шартлари — **бир томондан**, ушлаш ҳуқуқининг амалга оширилишини, иккинчи томондан, ғайриқонуний қилмишларни бартараф этилишини

кафолатлайди. Бундай шартлар икки институтга: ушлашга ва ушлаш вақтида етказилган зарарга тегишлидир. Ушбу шартларнинг ҳуқуқийлиги: ушлаш учун асосларнинг мавжудлиги ва субъектлари; уни амалга ошириш усул ва воситалари; ушлашнинг мақсади ва вақти; унинг бажарилган деб ҳисобланиши каби элементларнинг мавжудлигига боғлиқдир.

Ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлаш учун қуйидаги асослар бўлиши керак:

1) шахснинг жиноят содир этганлиги. Бундай асос бўлиб айрим ҳолларда суднинг қонуний кучга кирган ҳукми хизмат қилса, баъзи ҳолларда жиноят содир этиш фактининг ўзи етарли ҳисобланади.

2) жиноят содир этган шахснинг уни ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органга топшироқчи бўлган шахсдан қочиши ҳисобланади.

Ушлаш жиноят-процессуал хусусиятга ҳам эга бўлиб, шахсни ижтимоий хавfli қилмиш содир этган, деб топишнинг асослари:

- шахснинг жиноят устида ёки бевосита уни содир этганидан кейин қўлга тушганлиги;

- жиноят шоҳидлари, шу жумладан, жабрланувчилар томонидан жиноят содир этган шахс тариқасида тўғридан-тўғри кўрсатилганлиги;

- унинг ўзида ёки кийимида, ёнида ёки уйида содир этилган жиноятнинг яққол излари топилганлиги;

- шахсни жиноят содир этишда гумон қилиш учун асос бўладиган маълумотларнинг мавжудлиги, унинг қочмоқчи бўлганлиги ёки доимий яшаш жойининг йўқлиги ёхуд шахсининг аниқланмаганлиги ҳисобланади ЖПКнинг 221-моддаси.)

Ушлашнинг субъектлари, яъни ушланиши мумкин бўлган шахслар деганда, ижтимоий хавfli қилмишни содир этган ва иммунитетга эга бўлган шахслар тушунилади. Хусусан, депутатлар, судьялар ва прокурорлар ушлаб турилиши ҳамда милицияга ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга олиб келиниши мумкин эмас (улар жиноят устида ёки бевосита уни содир этганидан кейин қўлга тушган ҳолатлар бундан мустасно).

Албатта, жиноятчини ушлаб бериш ҳуқуқи жиноятчиликка қарши курашишнинг фойдали воситаларидан биридир. Агар фуқароларимиз жиноят содир қилган шахсларни ушлаб бериш ҳуқуқидан фаол фойдалансалар, қонунга хилоф қилмишларга

кўз юмиб турмасалар, жиноятчиликка қарши курашиш самарадорлиги ошади.

Жиноятчини ушлаш ҳуқуқи, аниқроғи, бурчи жиноятчиликка қарши кураш касби билан боғлиқ мажбурият ҳисобланган шахслар (ички ишлар, прокуратура, МХХ органлари ходимлари)га юклатилади. ЎЗР ЖПКнинг 222-моддасига мувофиқ, милиция ёки бошқа суриштирув органлари ходими, шунингдек, муомала лаёқатига эга бўлган ҳар қандай шахс ушбу кодекснинг 221-моддасида кўрсатилган асослар мавжуд бўлган тақдирда, жиноят содир этишда гумон қилинган шахсни ушлаш ва яқин орадаги милиция ёки ҳуқуқни муҳофаза қилувчи бошқа органга олиб келишга ҳақлидир. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 39-моддаси 4-қисмида: «Махсус ваколатли шахслар билан бир қаторда жабрланувчи ва бошқа фуқаролар ҳам ижтимоий хавfli қилмишни содир этган шахсни ушлаш ҳуқуқига эгадирлар», деб таъкидланади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 39-моддасида: «Ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ҳокимият органларига топшириш мақсадида ушлаш вақтида унга зарар етказиш, агар уни ушлаш зарур бўлган чоралар чегарасидан четга чиқилган бўлса», ушлаш чоралари чегарасидан четга чиқиш, деб топилиши кўрсатилган.

Ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг ҳуқуқийлиги элементларидан бири — ушлаш вақтида белгиланган (ҳуқуқий) услуб ва воситалардан фойдаланишидир.

Ушлаш услуби деганда, ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлаш мақсадида унга таъсир этишнинг турли хил тактик усуллари (масалан, жисмоний ёки руҳий зўрлик ишлатиб, алдаш ёки ишонтириш йўли билан) тушунилса, ушлаш воситалари эса ушлаш жараёнида ишлатиладиган турли хил қуроллар, предметлар ва техник анжомлар йиғиндисидан (ўқ отар қурол, қўл кишани, арқон ва ҳ.к.) иборатдир.

У ёки бу усул ёки воситалардан фойдаланиш шакли ва даражаси — аниқ ҳолларда ижтимоий хавfliлик даражаси, шахснинг ижтимоий хавfliлиги ҳамда ушлашдаги вазият ва шарт-шароитлар билан боғлиқ. Масалан, оғир ёки ўта оғир (одам ўлдириш, босқинчилик ва ҳ.к.) жиноятни содир этган шахсларни ушлашда қўлига кишан солиниши мумкин, унча оғир бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан бу усул қўлланилмайди. Ушлаш воситалари ва усуллари юқорида кўрсатилган мезонларга мос келмаган тақдирда ушлаш

гайриқонуний деб, қаршилик кўрсатувчи шахснинг қилмиши эса жиноий эмас, деб баҳоланиши мумкин.

Шахснинг эркинлигини қисқа муддатга чеклаш тарзидаги ушлаб туриш шахсни ҳокимият органларига топшириш мақсадида амалга оширилганида қонуний ҳисобланади, бошқа мақсад (масалан, ўғирланган мулкни қайтариб олиш мақсадида ушлаб туриш) кўзланган тақдирда шахснинг бундай қилмиши жиноят, деб топилади.

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш элементларидан яна бири ушлашни амалга ошириш вақти ҳисобланади. Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашга бўлган ҳуқуқ ижтимоий хавфли қилмиш тугалланиши билан вужудга келади ва жиноий жавобгарликка тортиш муддатининг ёки айблов ҳукмини ижро этиш муддатининг ўтиб кетиши билан тўхтайтиди.

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашга бўлган ҳуқуқ жиноят ишини юритишга тўсқинлик қиладиган қўйидаги ҳолатлар мавжуд бўлганда ҳисобга олинмайди:

1) иш қўзғатилган ва тергов ҳаракатлари ёки суд муҳокамаси ўтказилган иш бўйича жиноий ҳодиса юз бермаган бўлса;

2) шахснинг қилмишида жиноят таркиби бўлмаса;

3) шахснинг содир этилган жиноятга дахли бўлмаса;

4) эълон қилинган амнистия акти содир этилган жиноят ёки шахсга дахлдор бўлса;

5) шахсга нисбатан айнан шу айблов бўйича ишни тугатиш ҳақида суднинг қонуний кучга кирган ажрими (қарори) ёки ваколатли мансабдор шахснинг жиноят иши қўзғатишни рад этиш ёхуд ишни тугатиш ҳақида бекор қилинмаган қарори бўлса;

6) иш фақат жабрланувчининг шикоятини билан қўзғатилган ҳолларда унинг шикояти бўлмаса, ЖПКнинг 325-моддасида назарда тутилган ҳоллар бундан мустасно.

7) шахс ижтимоий хавфли қилмиш содир этган вақтда жиноий жавобгарликка тортилиши мумкин бўлган ёшга тўлмаган бўлса ЖПКнинг 83 ва 84-моддаси 1-қисми).

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказишнинг ҳуқуқийлиги элементларини изоҳлаш билан бирга, қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ даражаси, айбнинг шакли, жиноятнинг тугалланган ёки тугалланмаганлиги, шунингдек, иштирокчилик шакли ҳам инобатга олиниши лозим.

Ижтимоий хавфли ҳисобланмаган маъмурий ҳуқуқбузарлик ёки интизомий қилмиш содир этган шахсни, шунингдек, жиноят содир этиш уйида бўлган шахсга ушлаш вақтида зарар етказилишига йўл қўйилмайди. Албатта, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказишнинг қонунийлик даражасини белгиловчи бир неча шартлари бор.

Биринчи шарт, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ҳокимият органларига топшириш мақсадида ушлашдир. Яъни, ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш — ижтимоий фойдали ҳисобланади. Ижтимоий фойдалилик тушунчаси ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш зарурати билан бирга шахсни ҳокимият органларига топшириш мақсадида зарар етказиш ҳолатини ҳам ўз ичига олади. Жиноят содир этган шахсни ушлаш вақтида ўч олиш мақсадида унга зарар етказган бўлса, бундай ҳолларда ушлаб берган шахс етказган зарари учун умумий асосларда жавобгарликка тортилади.

Шахсни ушлаш мақсадини аниқлаш учун конкрет иш бўйича барча ҳолатларни, хусусан, ушлашни амалга оширган шахс фаолиятининг мотивлари, ушлашда танланган усул ва воситалар, шарт-шароит, етказилган зарарнинг характери ва оғирлик даражаси, шунингдек, қасднинг йўналтирилганлигини ифодаловчи бошқа ҳолатлар таҳлил қилиниши керак.

Иккинчи шарт, ушланаётган шахснинг соғлиғи ёки мулкига муайян зарар етказилишига йўл қўйилади. Албатта, шахсни ушлаётганда уни ҳаётдан маҳрум этиш мумкин эмас, ушлашдан мақсад жиноятчини тегишли ҳокимият органларига топширишдир. (Инсониятга қарши ёки террористик хатти-ҳаракатларни бир неча марта содир этган, жазони оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдирган шахсни ушлаш вақтида вазиятга қараб унинг ҳаётига зарар етказилиши мумкин).

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсга зарар етказишнинг шартларидан яна бири ушланиши мумкин бўлган шахслар доирасининг белгиланганлигидир. Яъни, қонунда ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсларнигина ушлаш мумкинлиги белгилаб берилган. Бундай шахсларни ушлаш вақтида зарар фақат уларнинг ўзига етказилиши керак, зарар учинчи шахсларга етказилган тақдирда бундай қилмиш иш ҳолатларига қараб охирги зарурат ёки мустақил таркибли жиноят сифатида баҳоланиши мумкин.

Учинчи шарт, ушлаш вақтида зарар етказиш жиноятчининг қочишига йўл қўймайдиган ягона восита бўлиши лозим. Агар

шахсни ушлашда бошқа имкониятлар бўлган бўлса-ю, у имкониятлардан фойдаланилмай унга зарар етказилса, айбдорнинг ҳаракатлари Жиноят кодексининг 39-моддаси 1-қисмида кўрсатилган ҳолатларга тўғри келмайди.

Зарар етказиш ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг энг сўнги имкони, мажбурий чора бўлиши керак.

Зарар етказишнинг «мажбурийлик» ҳолатини аниқлаш мақсадида тергов ва суд органлари қуйидагиларни таҳлил қилишлари керак:

а) ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахснинг жиноий жавобгарликдан қочиш имкониятига эга ёки эга эмаслиги;

б) бу борада ушлашга қаршилиқ кўрсатувчи шахснинг фаоллиги, қаршилиқ кўрсатиш чоралари, қилмиш содир этилган жойдан қочиши, шунингдек, огоҳлантирилгандан кейин ҳам ўз фаолиятини тўхтатмаслиги;

в) ушлашни амалга оширувчи шахснинг имконияти, ушлашни зарар етказмасдан амалга ошириши эътиборга олинishi лозим.

Бундай имкониятни аниқлаш учун ушлашни амалга оширувчи ва ушланувчи шахсларнинг сони, ёши, жинси, қуролланганлиги, жисмоний кучи ва шу кабилар инобатга олинishi керак.

Тўртинчи шарт, ушлаш зарарлари нисбати тенг бўлган ҳолдагина қонуний ҳисобланади, яъни ушлаш вақтида етказилган зарар содир этган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига ва характерига ушлаш ҳолатига нисбатан тўғри келмаслиги мумкин эмас.

Ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлаш вақтида унга етказилган зарарнинг қонунийлигини баҳолашда ушлаш вақтидаги шарт-шароитлар ва вазият, қилмишни содир этган шахснинг ушланишдан қочиш мақсадида қилган ҳаракатлари, ушловчининг кучи ва имкониятлари, хавфлилик даражаси, руҳий ҳолати билан боғлиқ бўлган бошқа ҳолатлар ҳисобга олинади. Хусусан, одам ўлдирган шахс қаршилиқ кўрсатмаса ёки унинг қаршилиги аҳамиятсиз бўлса, унга зарар етказиш ушлаш чегарасидан чиқмаслиги керак. Мабодо, шахс жиноий жавобгарликдан қочиб, уни ушламоқчи бўлган шахсга тажовуз қилса, ушлашни амалга оширувчи шахс зарар етказишнинг йўл қўйилган чегарасидан четга чиқиш ҳуқуқига эгадир. Бундай ҳаракат етказилган зарар зарурий мудофаа, деб квалификация қилиниши керак.

Демак, ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказишнинг қонунийлиги шартларини икки гуруҳга бўлиб ўрганиш мумкин. Ушлашнинг қонунийлиги ва асосланганлигини белгиловчи шартлар:

а) ушлаш учун асосларнинг жиноят қонуни билан тақиқланган жинойи қилмиш содир этилган вақтда вужудга келиши;

б) жиноят содир этган шахснинг одил судловдан яшириниш мақсадида қочиши.

Ушлашни амалга ошираётган шахснинг ҳаракатларини характерловчи шартларга:

1) зарарнинг жиноят ҳуқуқий ушлашни амалга ошираётган шахс томонидан етказилиши;

2) ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида қўлланиладиган усул ва воситаларнинг эҳтимолий бўлмаслиги керак.

Ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлашга қаратилган чора-тадбирлар қилмиш ва шахснинг ижтимоий хавфлилиқ даражасига мос келиши керак.

Ушланган шахсга у етказган зарарга нисбатан кам ёки тенг даражада зарар етказилган бўлса, у ҳолда жиноят содир қилганни ушлаган шахс жинойи жавобгарликка тортилмайди. Нисбатан айбдор ва ушлаган шахснинг ҳаракатларида тенглик бўлмаган бўлса, ушлаш чоралари чегарасидан четга чиқиш ҳолати мавжуд бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 39-моддаси 2-қисмига кўра, ушлаш чоралари чегарасидан четга чиқиш деганда ушлаш воситалари ва усулларига, қилмиш ва уни содир этган шахснинг ижтимоий хавфлилиқ даражасига, шунингдек, ушлаш шароитига бутунлай мос келмайдиган ва натижада ушланаётган шахсга қасддан зарар етказилишини тушуниш лозим.

Ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлаш чораларидан четга чиқиш — зарар етказишнинг мажбурийлиги ва нисбатан тенглик белгиларидан ташқари юқорида санаб ўтилган бошқа шартлар мавжуд бўлгандагина ҳуқуқий ҳисобланади. Албатта, кўп ҳолларда жиноятчини ушлаш вақтида унга маълум бир зарар етказилиши мумкин.

Зарурий чоралар чегарасидан четга чиқиш, деб топиш учун жиноятчини ушлаган шахс етказган зарар ва жиноятчи томонидан етказилган зарарларнинг тенг эмаслиги шарт, лекин бу тенгсизлик жиноятчини ушлаган шахс учун етарлича аниқ ва равшан бўлган бўлиши лозим. Ушлаш вақтида ушлаш

чоралари чегарасидан четга чиқиш оқибатида етказилган зарар нафақат очиқ ва равшан, балки ушлаш заруриятининг оқибатида вужудга келган бўлиши зарур.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 101-моддасида ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдирганлик учун, 108-моддасида эса ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлашнинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, баданга қасддан оғир шикаст етказганлик учун жавобгарлик назарда тутилган.

Кўрсатилган жиноят—ҳуқуқий нормаларнинг таҳлили, Жиноят кодексида жиноятчини ушлаш чоралари чегарасидан четга чиқиш оқибатида унинг баданига оғир шикаст етказилишигача рухсат берилади, деган хулоса қилиш имконини беради. Ушлаш чораларидан четга чиқишда эҳтиётсизлик билан ҳар қандай даражадаги шикаст етказиш ҳамда тажовуз қилаётган шахсни эҳтиётсизлик орқасида ўлдирилганлиги учун мудофааланувчи жавобгарликка тортилмайди.

Тергов ва суд амалиётида у ёки бу қилмишни зарурий мудофаа, охирги зарурат ёки ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш, деб топишда уларни содир этилиш белгиларига кўра, фарқлаш масаласида маълум бир қийинчиликлар мавжуд. Шу билан бирга, қилмишни тўғри квалификация қила олиш, биринчидан, жиноий жавобгарликка тортилувчи шахснинг ҳуқуқий мақомини белгилаш; иккинчидан, Жиноят кодекси олдида турган вазифаларни бажарилишини таъминлаш; учинчидан, ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларнинг обрў-эътибори ва нуфузини кўтариш учун муҳимдир.

Шу сабабли тергов ва суд органлари ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш институтини зарурий мудофаа ва охирги заруратдан фарқлашда қуйидагиларга эътибор беришлари лозим:

1). Ушлашга бўлган ҳуқуқ ижтимоий хавfli қилмиш содир этилиши билан вужудга келса, зарурий мудофаа мудофааланувчи шахсга қарши йўналтирилган тажовуз содир этилиши билан, охирги заруратга бўлган ҳуқуқ эса нафақат шахсдан, балки хоҳлаган манбадан келиб чиқувчи хавфнинг пайдо бўлиши натижасида юзага келади;

2). Ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлаш бўйича ташаббус барча ҳолларда бундай ҳуқуққа эга бўлган шахслар томонидан амалга оширилади, зарурий мудофаа ва охирги заруратда эса шахс бундай шароитга кириб қолиши туфайли зарар етказишга мажбур бўлади.

Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш ҳуқуқи бундай қилмиш содир этилиши билан вужудга келади ва амалга оширилади, зарурий мудофаа ва охирги зарурат эса тажовуз ёки хавфнинг амалга оширилиши факти билан шартланган бўлади. Ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлашдан асосий мақсад – бундай шахсни ҳокимият органларига топшириш бўлса, зарурий мудофаа ва охирги заруратда мақсад – тажовузчини енгиш ва хавфни бартараф этиш ҳисобланади.

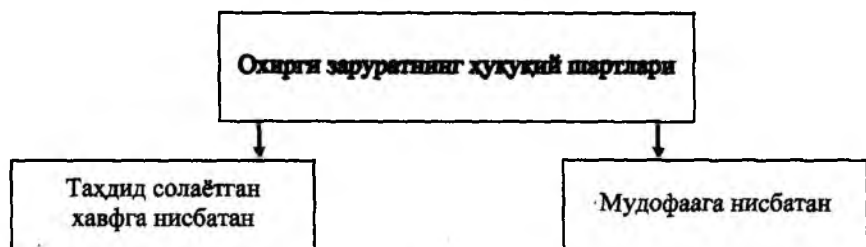
11.6. Охирги зарурат

Қилмишнинг жиноийлигини истисно этувчи ҳолатлардан яна бири охирги заруратдир. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 38-моддасида: «Охирги зарурат ҳолатида, шахснинг ёки бошқа фуқароларнинг шахсига ёхуд ҳуқуқларига, жамият ёки давлат манфаатларига таҳдид солувчи хавфни қайтариш учун қонун билан қўриқланадиган ҳуқуқ ва манфаатларга зарар етказган ҳолда содир этилган қилмиш, башарти, шу хавфни ўша ҳолатда бошқа чоралар билан қайтаришнинг иложи бўлмаса ҳамда етказилган зарар олди олинган зарарга қараганда камроқ бўлса, жиноят деб топилмайди», деб белгилаб қўйилган.

Охирги зарурат қуйидаги ҳолатларда вужудга келиши мумкин:

1. Шахснинг хулқ-атвори;
2. Экстримал шарт-шароитлардаги шахс организмнинг физиологик ҳолати;
3. Ҳайвонларнинг тажовузи;
4. Ҳаракатдаги машина ва механизмнинг тузалмас ҳолати;
5. Табиий, техноген ва шунга ўхшаш фавқулодда ҳолатлар.

Жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга хавф солаётган тажовузни йўқотиш билан боғлиқ бўлган ҳаракатлар жиноят қонуни билан қўриқланадиган бошқа ижтимоий муносабатларга зарар келтиришдан иборат бўлгани каби, охирги зарурат қонунийлигининг ҳам асосий шартлари мавжуддир. Бу шартларни таҳдид солаётган хавфга ва ундан ҳимояланишга тегишли бўлган шартларга ажратиш мумкин.

Охирги заруратнинг таҳдид солаётган хавфга нисбатан ҳуқуқий шартлари ҳақида гапирганда, унинг ижтимоий хавфлиги, мавжудлиги ва ҳақиқийлиги каби белгиларига тўхталиб ўтиш лозим.

Биринчи шарт. Охирги зарурат ҳолати хавф манбаининг вужудга келиши билан намоён бўлади. Хавф манбаи бўлиб, турли хил воқеалар бўлиши мумкин. Уларга инсон томонидан содир этилган ҳаракатлар, табиий офат (зилзила, сув босиши, ёнғин ва ҳоказолар), ҳайвонларнинг (қутурган итнинг, ҳўкизнинг) одамларнинг ҳаёти ва соғлиғига таҳдид солиши мумкин бўлган агрессив ҳаракатлари киради. Турли хил носоз механизм ва қурилмалар ҳам хавф манбаи бўлиши мумкин.

Таҳдид солиши мумкин бўлган хавф манбаларининг тўлиқ рўйхатини тасаввур қилиб бўлмайди. Шунинг учун жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга хавф туғдирувчи барча ҳодисалар, воқеалар, ҳаракатлар охирги зарурат ҳолатини келтириб чиқарувчи манбалар ҳисобланади.

Хавф манбаи шахснинг хулқ-атвори бўлган тақдирда тергов ва суд органлари содир этилган қилмишнинг субъектив томонига эътибор беришлари керак. Агар шахснинг қилмиши бир неча хатти-ҳаракатдан иборат бўлса, унинг дастлабки ва кейинги қилмишларидаги мақсад ҳисобга олиниши керак. Шахс дастлабки хатти-ҳаракатини қасддан содир этиб, кейинчалик вужудга келган ижтимоий хавфли оқибатни бартараф этиш мақсадида яна бир ижтимоий хавфли қилмиш содир этса, унинг сўнгги қилмиши охирги зарурат ҳолатида содир қилинган, деб топилиши керак. Масалан, шахс бошқа бир шахсга оғир тан жароҳат етказиб, кейинчалик эса унинг ҳаётини қутқариб қолиш учун автомашинани олиб қочса, шахснинг кейинги қилмиши охирги зарурат, деб квалификация қилиниб, жиноий жавобгарликка тортилмайди.

Иккинчи шарт. Хавфининг мавжудлигидир. Хавфнинг мавжудлиги, хавфнинг вужудга келиши ёки жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга реал хавф мавжудлигини билдиради. Тахминий, маълум бир вазиятда вужудга келадиган, бартараф этилган ёки хаёлий хавф мавжуд, деб ҳисобланиши охирги зарурат ҳолатини вужудга келтирмайди.

Учинчи шарт. Хавфнинг ҳақиқий бўлиши лозим. Агар шахс турли сабабларга кўра, хавфнинг мавжуд эмаслигини билиши лозим бўлмаган ёки мумкин бўлмаган бўлса, унинг бу хаёлан

хавфни бартараф қилишга қаратилган ҳаракати ҳам жиноят, деб ҳисобланмайди.

Хавфнинг ҳақиқийлиги деганда, унинг объектив ва реал тарзда мавжуд бўлишини тушуниш керак. Агар хавф ҳақиқий бўлмасдан, шахс унинг мавжудлиги ҳақида нотўғри тахмин қилган бўлса, шахснинг бундай қилмиши тахминий охириги зарурат деб баҳоланиб, жавобгарлик масаласи фактик хатога оид умумий қоидаларга кўра ҳал қилинади. Шахснинг бундай қилмиши қуйидагича баҳоланиши керак: охириги зарурат ҳолати сифатида, шахс ўзининг тахминлари хатолигини билмаган ва билиши мумкин бўлмаган ҳолларда, унинг ҳаракати шахс ўзининг тахмини хатолигини билмаган бўлса, лекин ишнинг ҳолати бўйича билиши лозим ва мумкин бўлса эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноят сифатида баҳоланади.

Охириги зарурат ҳолати назарий ва амалий жиҳатдан ишлаб чиқилган мезонларга жавоб бериши керак. Бундай мезонлар — қилмишнинг ижтимоий фойдалилиги, мажбур бўлганлик туфайли содир этилиши, бошқа шахсларга етказилиши мумкин бўлган зарарни бартараф этишга қаратилганлиги, охириги заруратнинг қонунда белгиланган доирадан четга чиқмаслиги ва ҳ.к.

Қилмишнинг ижтимоий фойдалилиги унинг шахс, жамият ёки давлат манфаатларини кўзлаб содир этилганлигини билдиради. Қилмишнинг мажбурийлиги деганда, вужудга келган вазиятда қонун билан қўриқланадиган манфаатларга зарар етказиш хавфни бартараф этишнинг охириги ягона усули эканлиги тушунилади. Қонун билан қўриқланадиган бошқа манфаатларга зарар етказмасдан хавфни бартараф этиш имкони мавжудлиги охириги заруратнинг ҳақиқийлигини истисно этади. Агар шахс бундай имконият мавжудлигини билмаган ва билиши мумкин ҳам бўлмаса, унинг қилмиши охириги зарурат, деб баҳоланиши мумкин.

Охириги зарурат ҳолати белгиларига тўғри келадиган қилмиш содир этилганида фақат учинчи шахслар ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказиши керак. Учинчи шахслар деганда, охириги зарурат бўйича бартараф этилган хавф билан алоқадор бўлмаган шахслар, жамият ва давлат манфаатлари ҳисобланади.

Тўртинчи шарт. Муайян ҳолатдаги хавфни бошқа воситалар билан бартараф этиб бўлмаслиги сабабли бошқа ижтимоий муносабатларга зарар етказилади. Агар бошқа мудофаа чоралари орқали хавфни бартараф қилиш мумкин бўлса, охириги зарурат ҳолати бўлмайди. Чунки хавфни бартараф этишга қаратилган

ҳаракат ижтимоий муносабатларга таҳдид солаётган хавфни бартараф этишнинг ягона йўли, воситаси, ечими бўлиши шарт.

Етказилган зарарнинг мувофиқлиги охириги заруратнинг ҳуқуқий шартларидан бири бўлиб, етказилган зарарнинг бартараф этилган зарарга нисбатан камроқ бўлишини билдиради. Бундай шарт охириги зарурат ҳолатида зарар тажовузчиға эмас, балки қонун билан белгиланган бошқа манфаатларға етказилиши туфайли шундай қилиб белгиланган.

Етказилган ва бартараф этилган зарарнинг мослиги – зарар етказилган ва ҳимоя қилинган ҳуқуқ ва манфаатлар мувофиқлигини билдиради. Тергов ва суд органлари етказилган ва бартараф этилган зарарнинг миқдор ва сифат жиҳатдан мос келишининг қуйидаги тамойилларига аҳамият беришлари керак: етказилган зарар бартараф этилган хавфдан кўра кўп бўлса, бундай ҳолларда тергов ва суд органлари етказилган зарарнинг бартараф этилган хавфдан кўра камроқ бўлишиға эътибор беришлари керак (масалан, шахснинг ҳаёти ва соғлигини ҳимоя қилиш мақсадида унинг мулкиға зарар етказилиши).

Сифат жиҳатдан бир хил зарар етказилса, яъни етказилган ва бартараф этилган зарар бир хил манфаатларға йўналтирилган бўлса. Бундай ҳолларда етказилган зарар бартараф этилган хавфдан миқдор жиҳатдан кам бўлишиға эътибор бериш керак (масалан, оғир тан жароҳати етказилишини бартараф этиш мақсадида шахсға енгил тан жароҳати етказилиши).

Бартараф этилган хавфнинг хусусияти ва даражаси жиҳатдан фарқ қилувчи зарар етказилишиға. Масалан, Жиноят қонуни билан қўриқланадиган бир неча объектларни ҳимоя қилиш мақсадида ундан ҳам муҳимроқ бошқа объектға зарар етказилиши (масалан, бир неча шахсларға оғир тан жароҳати етказилишининг олдини олиш мақсадида шахснинг ҳаётиға суиқасд қилиш).

Охириги заруратнинг мудофааға нисбатан ҳуқуқий шартлари:

Биринчи шарт. Охириги зарурат ҳолатида шахснинг ҳуқуқ ва манфаатлари ҳимояланиши каби бошқа шахсларнинг, жамият ва давлатнинг ҳам манфаатлари мудофааланади.

Иккинчи шарт. Охириги зарурат ҳолатида етказилган зарар олди олинган зарарға қараганда камроқ бўлиши керак. Олди олинган зарарға нисбатан охириги зарурат ҳолатида етказилган зарар тенг ёки ҳаддан ортиқ бўлса, шахс охириги зарурат ҳолати чегарасидан четға чиққан ҳисобланади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 38-моддаси 2-қисмида: «Шахснинг охириги зарурат ҳолатида содир этган қилмиши, башарти, охириги зарурат

чегарасидан четга чиқилмаган бўлса, қонуний деб топилади», деб қайд этилган.

Учинчи шарт. Охирги заруратнинг зарурий мудофаа ҳолатидан фарқи биринчи ҳолатда зарарнинг учинчи шахс манфаатларига етказилиши зарурий шарт ҳисобланади.

Амалдаги жиноят қонунида биринчи марта (Жиноят кодексининг 38-моддаси 3-қисми) охирги зарурат чегарасидан четга чиқиш тушунчаси берилди. Агар бошқа воситалар орқали хавфнинг олдини олиш мумкин бўлса ёки етказилган зарар олди олинган зарардан ортиб кетса, қонун билан қўриқланадиган ҳуқуқ ва манфаатларга бундай зарар етказиш охирги зарурат чегарасидан четга чиқиш, деб топилади. Шахснинг қилмишни охирги зарурат чегарасидан четга чиқмасдан содир этишини охирги заруратнинг ҳуқуқийлиги шартларидан бири, деб ҳисоблаш мумкин. Қилмишни охирги зарурат чегарасидан четга чиқиш, деб топиш борасида тергов ва суд органлари охирги зарурат ҳолатининг мавжудлиги, «мажбурийлик» ва «мувофиқлик» белгиларидан ташқари юқорида санаб ўтилган барча ҳуқуқий шартлар мавжудлигига эътибор беришлари керак. Бундан ташқари охирги зарурат доирасидан четга чиқиш, деб квалификация қилиш учун шахс қилмишининг субъектив томонини ҳам инобатга олиш зарур. Кучли руҳий ҳаяжонланишда шахс ўзининг қилмишини ҳар доим ҳам тўғри баҳолай олмаслиги мумкин.

Охирги зарурат чегарасидан четга чиқишда шахс қилмиши субъектив томонининг мақсади ижтимоий фойдали аҳамиятга эга бўлиб, камроқ зарар етказиш воситасида кўп миқдордаги зарарни бартараф этишни билдиради. Охирги заруратни амалга ошириш барча шахсларнинг субъектив ҳуқуқидир. Бу борада қонунда ҳеч қандай чеклов мавжуд эмас. Айтилиши вақтда хавфни бартараф этиш маълум бир шахсларнинг хизмат мажбурияти ҳисобланади. Масалан, милиция, МХХ, давлат ёнгинни назорат қилиш органлари ходимлари ва ҳ.к. Бундай ҳолларда ушбу шахсларнинг қилмишлари умумий қоидалар бўйича квалификация қилиниши керак.

Охирги зарурат ҳолатида содир этилган қилмишнинг қонунийлигини баҳолашда олди олиниши лозим бўлган хавфнинг хусусияти ва хавфлилик даражаси, шундай хавфнинг ҳақиқатан мавжуд ёки мавжуд эмаслиги ва юз берган вақтнинг яқинлиги, хавфни қайтарувчи шахсдаги мавжуд имкониятлар, вужудга келган вазиятдаги руҳий ҳолати ва ишнинг бошқа ҳолатлар ҳисобга олинади.

Суд-тергов амалиётида руҳий ёки жисмоний зўрлик таъсири остида жиноят содир этиш ҳоллари ҳам учраб туради. Жиноят

қонунчилиги тарихида биринчи марта бундай ҳолатларнинг қонуний ечими Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 38-моддаси 5-қисмида акс эттирилди, жисмоний ёки руҳий зўрлик натижасида ҳуқуқлар ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларга зарар етказилганлик учун жавобгарлик масаласи суд томонидан охириги зарурат ҳолатини ҳисобга олган ҳолда ҳал қилинади.

Мажбурлаш деганда, шахснинг ўз хоҳишига қарши бирон-бир қилмишни содир этишга мажбур этиш мақсадида амалга ошириладиган барча руҳий ёки жисмоний таъсир чоралари тушунилиши лозим. Агар шахс жисмоний ёки руҳий мажбурлаш таъсири остида жиноят содир этса-ю, аммо охириги заруратнинг барча шартларига амал қилса, унинг қилмишлари жиноят, деб топилмайди.

Жисмоний ёки руҳий зўрлик учинчи шахсларнинг ҳуқуқ ва манфаатларига зарар етказувчи мажбурлов остидаги шахснинг эркин хулқ-атвориغا турли хил таъсир кўрсатиши мумкин. Хусусан, шахснинг ўзи ҳаракатларини танлаш эркинлиги бутунлай чекланган ёки бундай чекланганлик нисбий хусусиятга эга бўлиши мумкин.

Шахс фаолиятининг турли хусусиятдалиги уларни ҳар хил ҳуқуқий баҳолашга олиб келади. Хусусан, агар шахс ўзининг хатти-ҳаракатини бошқара олмаган (масалан, тўлиқ изоляция ёки гипноз остида бўлиш) ҳолларда мажбурланувчи шахс қўл остидаги жиноят қуроли бўлиб, у ўз ҳаракатларини танлаш имкониятидан маҳрум бўлади ва шунинг учун ҳам у жинойий жавобгарликка тортилмайди.

Агар шахс ўз хатти-ҳаракатини бошқариш имкониятига эга бўлган бўлса (масалан, зарар етказиш хавфи мавжуд бўлганда) мажбурланган шахснинг қилмиши охириги зарурат бўйича баҳоланиши лозим. Агар шахснинг қилмиши охириги заруратнинг ҳуқуқий шартларига мос келмаса ёки унинг чегарасидан четга чиққан бўлса, мажбурланган шахснинг хатти-ҳаракати мустақил таркибли жиноят сифатида квалификация қилиниши лозим. Бундай вазиятда шахснинг мажбурлов остида содир этган қилмиши жинойий жавобгарликни енгиллаштирувчи ҳолат сифатида кўрилиши керак (Жиноят кодексининг 55-моддаси 5-қисми).

Суд ёки тергов амалиётида у ёки бу қилмишни ўхшаш институтлар ҳисобланган охириги зарурат ёки зарурий мудофаа, деб квалификация қилиш масаласида маълум бир қийинчиликлар мавжуд. Бу борада қилмишни тўғри квалификация қилиш

жиноят қонунчилиги олдида турган вазифаларни бажариш, зарар етказган қилмиш ҳуқуқийлиги чегарасини белгилаш ҳамда шахсни жинойий жавобгарликка тортиш учун муҳимдир.

Охирги зарурат ва зарурий мудофаанинг фарқлари:

Хавф манбаига кўра, яъни зарурий мудофаада хавф манбаи шахснинг ижтимоий (жинойий) хавфли қилмиши бўлса, охирги заруратда хавф манбаи бўлиб, нафақат шахснинг ижтимоий хавфли қилмиши, балки енгиб бўлмас куч натижасида юзага келган (форс-мажор) ҳолатлари ҳам бўлиши мумкин.

Содир этиш усулига кўра, зарурий мудофаада тажовуздан қочиб ёки ҳокимият органлари ёхуд бошқа шахсларга ёрдам сўраб мурожаат қилиш имкони бўла туриб ҳам зарар етказилиши мумкин, охирги заруратда эса зарар етказиш хавфни бартараф этишнинг бирдан-бир усули ҳисобланади. Шунингдек, зарурий мудофаада ҳимоя фақат фаол ҳаракат орқали ифодаланса, охирги заруратда хавфни бартараф этиш ҳаракатсизлик билан ҳам, яъни ҳаракат ёки ҳаракатсизлик билан амалга оширилади.

Етказилган зарар (субъекти): зарурий мудофаа зарар фақат тажовуз қилувчи шахсга етказилади, охирги заруратда эса зарар учинчи шахсга етказилади. Етказиладиган ва бартараф этиладиган зарарнинг ўзаро муносабатига кўра, яъни зарурий мудофаада етказилган зарар бартараф этилган зарар билан тенг ёки ундан кўпроқ бўлиши мумкин, охирги заруратда эса кўпроқ зарарни бартараф этиш мақсадида камроқ зарар етказиш ҳисобланади.

11.7. Буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш

Жиноят кодексининг 40-моддасида шахснинг буйруқ ёки бошқа фармойишни, шунингдек, мансаб вазифаларини қонунан бажариши туфайли зарар етказилган бўлса, жиноят деб топилмаслиги кўрсатилган.

Буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш қонуний ҳисобланса:

Буйруқ деганда, муайян ҳокимият органи, ташкилот, корхона, идора бошлиғининг ўз ваколатлари доирасида муайян бир ҳаракатни бажариш ёки бажармаслик тўғрисида (ёзма ёки оғзаки) буйруқ бериши тушунилади.

Буйруқ ваколатли шахснинг ижро этиш мажбурияти юкланган шахсга берган маълум бир ҳаракат (ҳаракатсизлик)ни бажариш ҳақидаги қонун ва қонуности актларга асосланган талабидир. Айнан шу таъриф буйруқни бошқа таъсир чоралари — илтимос, ишонтириш, мажбурловдан ажратиб туради.

Буйруқ билан бирга «тавсиялар», «фармойишлар» ва «фармонлар» ҳам берилиши мумкин. Булар масалаларни ҳал қилиш, уларни қабул қилиш ваколатига эга бўлган шахснинг ҳуқуқий мақоми бўйича ўзаро фарқланади. Бу актларнинг асосий умумий жиҳати – уларнинг ижро этиш мажбурияти юкланган шахс томонидан бажарилишидир.

Қонун томонидан буйруқ ёки бошқа фармойишларнинг шакли аниқ белгиланмаган бўлиб, улар ёзма, оғзаки ёки намоишкорона (коңклюдент) шаклда бўлиши, шунингдек, техник алоқа воситалари орқали юборилиши мумкин. Лекин айрим ҳолларда буйруқнинг фақат ёзма шаклда бўлиши талаб қилинади. Бундай талабларга риоя этилмаслиги унинг ҳақиқий эмас, деб топилишига сабаб бўлади.

Бошқа фармойишларга таъриф беришда шуни инобатга олиш лозимки, фармойишлар бериш усуллари унчалик аҳамият касб этмайди. Буйруқ ёки бошқа фармойишлар, агар улар бошлиқнинг ваколати доирасидан чиқилмаган бўлса, ижро этилиши мажбурийдир.

Буйруқ ёки бошқа фармойишлардан фарқли равишда хизмат мажбуриятлари мансаб ваколатига қараб, ходимлардан бажарилиши талаб қилинадиган функционал мажбуриятлар доирасини ўзида акс этади. ЎзР қонунчилигига кўра, хизмат мажбуриятлари иш берувчи ва ходим ўртасидаги меҳнат шартномасида белгиланган ёзма шаклда бўлиши керак. Акс ҳолда улар ғайриқонуний, деб ҳисобланиши мумкин.

Бундан ташқари фармойишлар ва бошқарув актлари белгиланган мазмунда қабул қилиниши, яъни қонун талабларига мос ҳолда тузилиши керак. Буйруқ ёки бошқа фармойишни ижро этиш ҳуқуқийлик шартларига мос келмаган тақдирда қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолат, деб топилиши мумкин. Буйруқ, фармойиш ёки бошқа хизмат мажбуриятлари Жиноят кодексидаги талабларга зид бўлмаган ҳаракат ёки ҳаракатсизлик орқали бажарилиши керак. Акс ҳолда бундай ҳаракат ёки ҳаракатсизлик мустақил жиноят сифатида квалификация қилинади.

Буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этишнинг ҳуқуқийлиги белгилари қуйидагилардир:

- **биринчидан**, буйруқ ва бошқа фармойишларни ижро этувчи шахслар шу буйруқ ва бошқа фармойишлар берувчи шахснинг бўйсунувида (қарамоғида) бўлиши керак.

- **иккинчидан**, буйруқ ва бошқа фармойишларни тегишли шаклда бажариш уни бажарувчи шахснинг мажбурияти, яъни хизмат бурчи ҳисобланади.

• **учинчидан**, буйруқни ижро этувчи шахс томонидан содир қилинган қилмиш ҳаракат ёки ҳаракатсизлик шаклида бўлиши мумкин.

• **тўртинчидан**, буйруқ ва бошқа фармойишларни ижро этишда Жиноят кодекси билан кўриқланидиган ижтимоий муносабатларга маълум даражада зарар етказилиши керак.

Бажарувчи томонидан етказилган зарар учун ўша буйруқ ёки фармойишлар берган шахс жавобгарликка тортилади, бундай ҳолларда бажарувчи жиноятни содир этишнинг қуроли сифатида хизмат қилиб ёки бошқа фармойишларни ижро этган қилмиши учун жавобгарликка тортилмайди.

Буйруқнинг ҳуқуқий шартлари ва буйруқни ижро этишнинг ҳуқуқий шартларини ажрата олиш керак.

• **бешинчидан**, буйруқнинг ҳуқуқий шартлари:

— буйруқ ёки бошқа фармойишлар мансабдор шахс томонидан унинг ваколат доирасида берилиши керак;

— буйруқ қонунда кўрсатилган тегишли шаклда (ёзма, оғзаки, техник воситалар орқали) берилиши керак;

— буйруқ ғайриқонуний деб ҳисобланмайди (бундай ҳолда унинг жиноийлиги ҳақида гап кетиши ҳам мумкин эмас);

• **олтинчидан**, буйруқни ижро этишнинг ҳуқуқий шартлари:

— буйруқни ижро этувчи шахс томонидан жиноят қонуни билан кўриқланидиган манфаатларга зарар етказилганидагина буйруқ ижро этувчи шахснинг жавобгарлиги ҳал қилинади;

— ижро этувчи буйруқ билан белгиланган ҳаракатлар доирасидан четга чиқмаслиги керак;

— буйруқни ижро этувчи фақат қасддан етказилган зарарли ҳаракатлари учун жавоб беради.

Ғайриқонуний равишда берилган буйруқ ёки фармойиш ёхуд мансаб вазифасини бажармаган ёки бузган шахс жиноий жавобгарликка тортилмайди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 40-моддаси 2-қисмида жиноийлиги олдиндан аён бўлган буйруқ ёки бошқа фармойишни бажариб, жиноят содир этган шахс умумий асосларда жавобгарликка тортилиши ҳақида баён қилинган. Бундай ҳолларда жиноий буйруқ ёки бошқа фармойишни бажаришдан олдин уни бажараётган шахс унинг жиноийлигини билиши ва била туриб жиноий буйруқ ёки бошқа фармойишни бажариши лозим. Ижрочи буйруқнинг жиноийлигини олдиндан била туриб уни бажарса, бундай ҳолат иштирокчилик сифатида баҳоланиб, буйруқ берувчи ташкилотчи, уни ижро этувчи эса бажарувчи шахс, деб топилади.

Ғайриҳуқуқий ёки жиноийлиги маълум бўлган буйруқ, фармойиш ёки бошқа хизмат мажбуриятларини бажармаслик ёки бузиш, агар бундай қилмиш қонунда жиноят, деб белгиланган бўлса ҳам (Жиноят кодексининг 279, 280-моддалари), жиноий жавобгарликни истисно қилади. Шахс буйруқни, фармойишни ёки мансаб бурчларини, башарти, улар шахсга нотўғри берилган бўлса», ижро этгани ёки бузгани учун жавобгарликка тортилмайди. Агар унинг қилмиши бошқа жиноят таркиби белгиларини ўзида ифодалаган бўлса, жавобгарликка тортилади. Буйруқ, бошқа фармойишлар ёки мансаб мажбуриятларининг ғайриқонунийлиги уларнинг жиноий ёки ҳуқуққа хилофлик хусусиятидан келиб чиқади.

11.8. Касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик

Бугунки кунда барча соҳаларда, шунингдек, фан ва техниканинг интенсив равишда ривожланиб бораётганлиги муносабати билан янги-янги технологик жараёнларни ва алоҳида техник, ишлаб чиқариш операцияларини узайтириш, илмий тадқиқодлар олиб бориш ва уларни ҳаётга татбиқ қилиш давомида биз хоҳласак-хоҳламасак, жиноят ҳуқуқи томонидан қўриқланадиган объектга нисбатан бир қанча ҳолларда анча зарар етказаётган ёки етказиши мумкин бўлган зарарга онгли равишда, таваккалчилик асосида йўл қўямиз.

Маълум бир таваккалчилик билан амалга ошириладиган тажриба, экспериментларсиз ишлаб чиқариш ташкил қилинмас экан, техника, тиббиёт келажақда ривожланмайди. Албатта, бирор эксперимент, тажриба ўтказилганда, таваккал қилмасдан бўлмайди, таваккалчиликда эса мақсадга эришишга юз фоиз ишонч бўлмайди. Шу муносабат билан ҳам қонун чиқарувчи Жиноят кодексига янги норма сифатида қилмишни истисно қилувчи ҳолат — касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчиликни киритди.

Янги жиноят қонунига бундай ҳаракатни қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолат сифатида алоҳида модда сифатида киритилишининг аҳамияти катта. Чунки бундай ҳаракат замирида ижтимоий фойдали хусусият, илмий-техникавий, ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлган зарурий фаолият орқали келтирилиши мумкин бўлган жиддий зарарнинг олдини олишга ҳамда имкон қадар ижобий натижаларга эришишга қаратилган инсон онги ва меҳнати ётади.

Бу фан, техника тараққиётини ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун олимлар ва ишлаб чиқариш ходимлари томонидан тажрибалар ўтказиш даврида йўл қўйиладиган хато ва камчиликлардан қўрқмаслиги ва мана шу хато, камчиликлари учун жавобгарликка тортилишдан қўрқмасликлари мақсадида қилингандир.

Таваккалчилик ижтимоий фойдали мақсадларга бошқа ҳаракатлар билан эришиш мумкин бўлмаганида ва таваккал қилган шахс жиноят қонунни билан қўриқланадиган манфаатларга етказилиши мумкин бўлган зарарни бартараф этиш учун етарли чораларни кўрган бўлса, асосли деб топилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 41-моддасига кўра: «Ижтимоий фойдали мақсадга эришиш учун касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик қилиб, ҳуқуқлар ва қонун билан қўриқланадиган манфаатларга зарар етказиш жиноят деб топилмайди».

Куйидаги бир қатор шартлар мавжуд бўлгандагина касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик қонуний ҳисобланади.

Биринчи шарти, таваккалчиликнинг ижтимоий фойдали мақсадларга йўналтирилганлигидир. Яъни, таваккалчилик, шахсий мақсадга эмас, ижтимоий фойдали натижаларга эришишга қаратилган бўлиши керак. Шахсий мақсадларга йўналтирилган таваккалчилик асосли, деб ҳисобланмайди. Бу борада шахсий мақсадларни шахсий мотивлардан фарқлай олиш муҳим.

Бизга маълумки, мотив — у ёки бу қилмиш содир этиш истагини туғдирувчи сабабдир. Шу сабабли шахсий мотив ижтимоий фойдали бўлиши ҳам мумкин. Масалан, олқишларга сазовор бўлиш учун шахсни ўлимдан қутқариш. Демак, ижтимоий фойдали мақсад — қилмишни касб ёки хўжалик фаолияти билан боғлиқ таваккалчилик сифатида квалификация қилиш, унга тўғри ҳуқуқий баҳо бериш ҳамда жиноий жавобгарлик масаласини ҳал қилиш учун муҳимдир.

Иккинчи шарти, таваккалчилик замонавий илмий-техника билимлари ва тажрибаларига мос келиши лозим, шундай тажрибаларни эътиборсиз қолдириши мумкин эмас. Таваккалчилик билан боғлиқ қилмишларнинг замонавий билим ва тажрибаларга мослиги ҳақидаги қонун талаблари, авваламбор, бундай қилмишларнинг субъектив билимлар ва субъектив тажрибаларга мувофиқ бўлишини билдиради.

Учинчи шарти, ўз олдига қўйилган мақсадга таваккал қилмай эришишнинг иложи бўлмаса, шахс бошқаларнинг ҳуқуқ ва

қонун билан кўриқланадиган манфаатларига зарар етказилишининг олдини олиш учун тегишли чораларни кўрган бўлса, бундай таваккалчилик асосли, деб топилади. Яъни, бундай ҳолларда шахс ўзига ишониш орқали ҳаракат қилмасдан, балки аниқ ҳисоб-китоб олиб боради ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларга зарар етказилишининг олдини олишга ҳаракат қилади.

Олдини олиш чораларини кўриш зарурлиги объектив ва субъектив мезонлар асосида белгиланади. Объектив томондан хавфсизлик чораларини кўриш зарурлиги шундан иборатки, таваккалчилик билан боғлиқ ҳаракатларни амалга ошириш шароити айнан шу чораларнинг кўрилишини талаб қилади (масалан, ёнғин билан боғлиқ тажрибаларни ўтказишда ёнғин хавфсизлигини таъминлаш чораларини кўриш).

Субъектив томондан хавфсизлик чораларини кўриш зарурлиги шуни билдирадики, шахс келиб чиқиши мумкин бўлган салбий оқибат ва унинг ҳажмини англай олади, шу сабабли зарар келиб чиқмаслиги ёки аҳамиятсиз бўлиши учун ҳам у шундай чораларни кўради. Юқорида санаб ўтилган барча шартлар мавжуд бўлган тақдирдагина таваккалчилик асосли ва ҳуқуқий ҳисобланади, етказилган зарар эса жиноий эмас, деб топилади. Бу борада етказилган зарарнинг ҳажми аҳамиятга эга бўлиб, агар у эришилган ижтимоий фойдали мақсаддан камроқ бўлса, жиноий жавобгарликни келтириб чиқармайди.

Касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккал қилишдан кўзланган ижтимоий фойдали натижага эришилмаган ва «етказилган зарар» ижтимоий фойдали мақсадга эришиш натижасида олинмиши мумкин бўлган натижадан кўпроқ бўлган тақдирда ҳам таваккалчи шахсни жавобгарликка тортишга сабаб бўлмайди.

Таваккалчилик, агар муайян мақсадга эришиш учун қилинмасдан, унга экспериментлар ўтказмасдан туриб ҳам эришиш мумкин бўлса ва таваккалга йўл қўйган шахс ҳуқуқ ва қонун билан кўриқланадиган манфаатларга зарар етказилишининг олдини олмаган бўлса, асоссиз деб топилади.

Айни вақтда таваккалчилик одамларнинг ҳалок бўлиши хавфи, экология ҳолатининг бузилиши ёхуд бошқа оғир оқибатларнинг келиб чиқиши мумкинлигини била туриб қилинган бўлса, масалан, сифатсиз озиқ-овқатларни сотувга чиқариш, катта майдондаги ерларни заҳарлаш хавфи, сув

шоҳобчаларининг заҳарланиши ва ҳоказолар рўй берса, асосли таваккалчилик ҳисобланмайди. Демак, қуйидагилар:

А). Кўпчилик шахслар ҳаёти учун хавфли тарзда амалга оширилган;

Б). Экологик ҳалокат ёки оммавий қашшоқлик хавфини туғдирувчи;

В). Бошқача оғир оқибатларни келтириб чиқарувчи таваккалчилик, асосли деб топилмайди.

Одамларнинг ҳалок бўлиш хавфи деганда, таваккалчиликни амалга ошириш оқибатида икки ёки ундан ортиқ одамларнинг ҳаёти хавф остида қолиши тушунилади.

Экологик ҳалокат – инсонлар фаолияти натижасида табиатга зарар етказилиши ва бу зарар инсониятнинг кейинги ҳаёти учун жиддий хавфни келтириб чиқаришини билдиради (масалан, газ, нефт авариялари, кенг қамровли ўрмон ёнғинлари).

Бошқа оғир оқибатлар деганда, бир неча шахслар соғлиғига оғир шикаст етказилиши, транспорт тизимининг узоқ муддатда издан чиқиши, портлаш ёки ёнғин натижасида уйлар ва бошқа иншоотларнинг вайрон бўлиши ва шу каби ҳолатлар тушунилади. Қонун доирасида белгиланган асосли таваккалчилик чегарасидан четга чиқиш эса Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 55-моддаси «е» бандига, яъни шахснинг ижтимоий фойдали мақсади бўлганлиги туфайли жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар қаторига киритилган.

Касб ёки хўжалик фаолияти билан боғлиқ асосли таваккалчилик ҳолатида зарар етказишни охирги зарурат ҳолатида зарар етказишдан фарқлай олиш учун қуйидаги белгиларга эътибор бериш керак: охирги заруратда хавф манбаи мавжуд бўлиб, қилмишнинг ўзи зарарни бартараф этишга қаратилган бўлади, асосли таваккалчиликда эса, қилмиш таҳдид солувчи хавф билан шартланмайди, у ижтимоий фойдали мақсадга эришишга йўналтирилган бўлади.

Охирги заруратда етказилган зарар бартараф этилган зарардан камроқ бўлиши керак, асосли таваккалчиликда эса зарарнинг ҳажми таваккал қилувчи шахс қилмишини баҳолашда унчалик аҳамиятга эга эмас. Таваккалчилик билан боғлиқ қилмишлар асосида зарар етказиш – эҳтимолий бўлиб, оқибатнинг келиб чиқиши зарур ҳисобланмайди, охирги заруратда эса зарар етказиш – кўпроқ зарар етказилишидан қутилишнинг ягона воситасидир.

1. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар, деганда нимани тушунасан? Уларни айтиб беринг.
2. Кам аҳамиятли қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи бошқа ҳолатлардан фарқи нимада?
3. Зарурий мудофаанинг шартларига нималар киради?
4. Зарурий мудофаа ва охириги зарурат ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
5. Буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этишнинг шартларига нималар киради?
6. Касб ёки хўжалик фаолияти билан боғлиқ асосли таваккалчиликка тушунча беринг.

12-боб. ЖИНОЯТДА ИШТИРОКЧИЛИК

12.1. Иштирокчилик тушунчаси

Суд-тергов ҳаракатларини ўрганиш шуни кўрсатадики, аксарият жиноятлар бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилади. Шу ўринда, ижтимоий хавфи юқори бўлган жиноятлар кўп ҳолларда бир неча кишининг бирлашиши орқали содир этилишини алоҳида таъкидлаб ўтиш лозим.

Шубҳасиз, бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси юқоридир, чунки бир киши томонидан содир этилган қилмишдан кўра, бир гуруҳ шахслар томонидан амалга оширилган жиноят туфайли ижтимоий муносабатларга кўпроқ зарар етказилади. Жиноятчилар гуруҳ бўлиб ҳаракат қилишганда, анча ишонч билан қўпол ва бемалол ҳаракат қилишади. Бундай ҳолат уларнинг ҳаёт тарзига айланиб қолиши мумкин.

Жиноятнинг уюшган гуруҳ ёки жиной гуруҳ томонидан амалга оширилиши энгил кечади, из қолдирмаслик ва гувоҳларни йўқотиш осонлашади. Гуруҳ бўлиб жиноят содир қилинганда гуруҳ раҳбарларини фош этиш қийинлашади ва уларнинг яшириниши осон кечади. Бу жиҳатлардан олганда, иштирокчиликда содир этилган жиноятларнинг махсус ўрганилиши уюшган жиноятчиликка қарши курашда муайян ютуқларга эришишга ёрдам беради. Турли жиноятларда уюшган жиноятчилик даражаси бир хил бўлмай, уларнинг махсус ўрганилиши талаб этилади. Гуруҳ бўлиб жиноятларнинг содир этилган хавфлилик даражасига бир неча шахслар томонидан амалга оширилиши мумкин бўлган жиноятларга нисбатан анча юқоридир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 27-моддасига кўра:

«Икки ёки ундан ортиқ шахснинг қасддан жиноят содир этишида биргалашиб қатнашиши иштирокчилик деб топилади».

Иштирокчиликда содир этилган жиноятларнинг бир қатор ўзига хос хусусиятлари мавжуд. У ёки бу жиноятни квалификация қилишда нафақат қилмишнинг иштирокчиликда содир этилиши, балки қонунийлик ва адолатлилик принципларига асосланган ҳолда иштирокчиликнинг аниқ белгилари ва шаклларига эътибор бериш лозим. Иштирокчилик белгиларини объектив ва субъективга ажратиш мумкин. Иштирокчиликнинг объектив белгиларга:

- 1) жиноят содир қилишда икки ёки ундан ортиқ шахснинг иштироки;
- 2) гуруҳ аъзоларининг жиноятни содир қилиш учун биргаликда ҳаракат қилиши киради.

Жиноят содир қилишда икки ёки ундан ортиқ шахснинг қатнашиши иштирокчиликнинг сон белгисидир. Бу белгининг асосий шarti шундан иборатки, жиноят иштирокчиликда содир этилганда иштирокчиларнинг барчаси ақли расо ва шу жиноят учун қонунда белгиланган ёшга етган бўлиши талаб қилинади.

Қонунда белгиланган ёшга етмаган ва ақли норасо, деб топилган шахс жиноятнинг субъекти, деб топилиши мумкин эмас ва ўз-ўзидан иштирокчи ҳам бўла олмайди. Агар жиноят содир этган шахс субъектнинг барча белгиларига эга бўлса ва жиноятнинг бажарувчиси сифатида ақли норасо шахсдан ёки қонунда белгиланган ёшга етмаган шахсдан фойдаланган бўлса, бу ҳолда айбдор фақат содир этган жиноят учун эмас, балки вояга етмаган шахсни жиноятга ёки ғайриижтимоий хатти-ҳаракатга жалб қилганлик учун ҳам жавобгарликка тортилади.

Иштирокчилик институтини таҳлил қилишда, биргалашиб жиноят содир этган барча шахсларнинг ҳаракатини ўрганиш лозим. Бунда ҳар бир иштирокчи томонидан содир этиладиган ҳаракатнинг хусусияти, жинoий кучларнинг мувофиқлашганлиги, улар ўртасидаги алоқадорликнинг қатъийлиги асосий элемент ҳисобланади. Айнан шу элемент мажмуи иштирокчиликда содир этилган қилмиш даражасини белгилашга асос бўлиб, шу орқали жиноятни содир этган шахсларга нисбатан жиноят-ҳуқуқий кураш чорасини белгилашга имкон беради.

Биргаликдаги ҳаракат шундан иборатки, бунда иштирокчиларнинг жинoий ҳаракати биргаликда бўлади. Жиноятни биргаликда содир қилиш шундан иборатки, бунда бир иштирокчининг ҳаракати иккинчисиники билан чамбарчас боғлиқ бўлади ва жиноят натижаси умумий ҳаракатга боғлиқдир. Иштирокчиларнинг биргаликдаги ҳаракати жиноятнинг натижаси учун муҳим шартдир. Иштирокчилик жинояти мураккаб жараён

бўлиб, бунда ҳар бир иштирокчи ўзининг «тегишли» ҳиссасини қўшмоғи лозим: бири уюштиради, бири гуруҳ тузади, бошқаси маълумот йиғади, тўртинчиси жиноят қуролини тайёрлайди, бешинчиси уни амалга оширади (яъни, тўғридан-тўғри жиноятнинг объектив томонини амалга оширади). Ушбу мураккаб жараёнда ҳар бир иштирокчининг ҳаракати бир-бирига мос келиши ва сабабий боғланган бўлиши керак, унинг натижаси жиноят иштирокчиларининг умумий хоҳиши ва қониқиши бўлиши керак.

Демак, иштирокчиликда жиноят содир этишдаги биргаликдаги ҳаракат ўзаро боғлиқ ва шартли ҳаракатлар билан жиноят содир этилиши билан белгиланади. Жиноий ҳаракатнинг биргаликдалиги барча иштирокчилар учун жиноий оқибатнинг бир хиллиги, умумий жиноий оқибат ва ҳар бир иштирокчи ўртасидаги ҳаракатнинг ўзаро боғлиқлигида ифодаланади. Ҳаракат, жиноий оқибат ва ҳар бир иштирокчининг ўзаро алоқадорлиги йиғиндиси иштирокчиликни ифодалайди.

Бир қанча шахсларнинг кучларини бирлаштириш натижасида жиноят содир этилганида, уларнинг ҳар бири мустақил тарздаги жиноий оқибатга эришишга ҳаракат қилган бўлса ёки улар ҳаракати жиноий оқибат билан бевосита боғлиқ бўлмаса, бундай жиноятни иштирокчиликда жиноят содир этиш, деб баҳолаб бўлмайди. Чунки уларнинг ҳаракати биргаликда бўлмай, умумлашган бўлади, холос. Масалан А. исмли шахс Б. исмли шахсни ўлдиришга қасд қилади ва унга оғир тан жароҳати етказди, шифокор С. уни даволаши жараёнида инфекция юқтириши натижасида Б. вафот этади. Бу икки ҳаракат ўртасида ўзаро боғлиқлик бўлмаганлиги учун иштирокчилик, деб баҳоланмайди.

Жиноят кодексининг 27-моддасига кўра, иштирокчиликнинг субъектив белгилари икки ёки ундан ортиқ шахснинг қасддан жиноят содир этишида намоён бўлади. Яъни, 27-модданинг мазмунига кўра, иштирокчилик фақат қасддан содир қилинадиган жиноятлардагина бўлади. Иштирокчилар ўртасида жиноят содир этиш учун олдиндан келишувнинг мавжуд бўлиши биргаликдаги ҳаракатни белгилашда қийинчилик туғдирмайди. Улар ўртасида олдиндан келишувнинг мавжуд бўлмаслиги иштирокчиликни аниқлашни қийинлаштиради.

Биргаликдаги ҳаракат қилиш мезони бўлиб:

• *биринчидан*, умумий куч асосида ягона мақсадга эришиш учун ҳаракат қилиш;

• **иккинчидан**, бошқа иштирокчиларнинг ягона умумий натижага эришишга қаратилган ҳаракатини билиш ва ҳисобга олиш хизмат қилади.

Жинойят содир этишда бир қанча шахсларнинг иштироки объектив вазиятларни биргаликда куч ишлатиш асосида натижага эришиш, шунингдек, субъектив вазият—иштирокчиларнинг ҳаракатини бирлашганлиги ва кучларни бирлаштириш асосида ягона мақсадга эришишга қаратилганлигини билишни ўз ичига олади. Биргаликдаги иштирокчилар учун умумий бўлган муайян натижага эришиш учун ҳаракат қилиш иштирокчилар кучининг бирлашганлигини билдиради. Шахсларнинг бирлашиши жинойий натижага осон эришиш заруриятидан келиб чиқади.

Субъектив мезоннинг иккинчи белгиси иштирокчилар бир-бирининг ҳаракатини олдиндан билганлигини англатади. Иштирокчиликнинг субъектив мезони иштирокчиларнинг ўзаро хабардорлиги ва келишган ҳолда ҳаракат қилиши билан хусусиятланади. Ўзаро хабардорлик шу билан хусусиятланадики, жиноят содир этишдаги барча иштирокчиларни **биринчидан**, жиноятни биргаликда содир этганлиги, **иккинчидан**, ҳар қандай эмас, балки аниқ жиноятни содир этиш, учинчидан, нафақат бир шахс қилмишининг ижтимоий хавфлилиги, балки бошқа шахслар ҳаракатининг ижтимоий хавфлилиги ҳисобга олинади.

Иштирокчиликда қилинган жиноятларда икки ёки ундан кўп шахслар ўз интилишларини бирлаштиради. Ўз хоҳишларидаги натижага эришишга ҳаракат қиладилар, эҳтиётсизлик орқасида жиноят содир қилганда эса оқибат келиб чиқишини хоҳламайдигина эмас, балки унинг келиб чиқишини олдиндан кўра билмайди ҳам.

Субъектив боғлиқликнинг яна бир белгиси шундан иборатки, бунда бир жиноятчининг ҳаракати бошқа иштирокчининг ҳаракати билан чамбарчас боғлиқдир. Яъни, жиноят содир қилишда бир нечта жиноятчи бирга ҳаракат қилади ва шулардан ҳеч бўлмаганда, иккитаси жинойий натижа учун ўз ҳаракатларини бирлаштиради ва ижтимоий хавfli оқибат келиб чиқишини билган ҳолда у ҳаракат қилади ва оқибатни хоҳлайди. Агар жиноят содир қилишда жиноятчилар бир-бирлари билан ўзаро хабардор бўлмасалар, уларнинг ҳар бири содир этган ҳаракатлари учун алоҳида-алоҳида жавоб беради.

Жиноятда иштирокчилик институти ўз хизмати нуқтаи назаридан жиноят иштирокчиларини ва ижтимоий муносабатларни жинойий тажовузлардан ҳимоя қилиш вазифасини ўз зиммасига олади. Жиноятда иштирокчиликнинг ушбу вазифаси

бир қатор ҳолатларда жиноятларнинг бир қанча шахслар томонидан содир этилиши билан боғлиқ. Иштирокчиликда жиноят содир этиш қоидалари ва ҳолатлари **биринчидан**, иштирокчиликда жиноят содир этишнинг объектив ва субъектив белгиларини, **иккинчидан**, бундай ижтимоий хавfli қилмиш учун жиноий жавобгарликка тортилувчи шахслар доирасини чегаралаб қўяди, **учинчидан**, иштирокчилардан ҳар бирининг Жиноят кодекси билан қўриқланадиган объектга таъсирини, шунингдек, иштирокчиликда жиноят содир этишнинг фарқ қилувчи хусусиятларини бир киши томонидан содир этилган қилмишдан фарқларини белгилайди, **тўртинчидан**, жавобгарликка тортиш асосларини ва уни ҳар бир иштирокчига нисбатан татбиқ этилишини белгилайди.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, шундай хулоса қилиш мумкинки, иштирокчиликда жиноят иштирокчилари ижтимоий хавfli ҳаракат содир қилаётганликларини, қилмишлари жиноят эканлиги ва ўз ҳаракатлари натижасида қандай ижтимоий хавfli оқибат келиб чиқишини олдиндан кўра биладилар.

12.2. Жиноят иштирокчиларининг турлари

Жиноят кодексининг 28-моддасига кўра, жиноятни бажарувчи билан бир қаторда ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилари ҳам жиноят иштирокчилари, деб топилади.

Иштирокчиларнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- 1) бажарувчи;
- 2) ташкилотчи;
- 3) далолатчи;
- 4) ёрдамчидан иборат.

Жиноятни бевосита, тўлиқ ёки қисман содир этган ёхуд ушбу кодексга мувофиқ жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган шахслардан ёки бошқа воситалардан фойдаланиб, жиноят содир этган шахс *бажарувчи* деб топилади (Жиноят кодексининг 28-моддаси 2-қисми).

Қонунда бажарувчининг қатор ўзига хос белгилар кўрсатилган:

• **биринчидан**, жиноий қилмишнинг тўлиқ ёки қисман амалга оширилиши. Бундаги **жиноий қилмишни тўлиқ амалга оширилиши деганда**, Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида

кўрсатилган қилмишнинг объектив томонини тўлиқ содир этиш тушунилади, яъни объектив томон тўлиқ бажарилади. **Жиноятни қисман содир этиш**, жиноят объектив томонини содир этиш бўлиб, бажарувчига боғлиқ бўлмаган ҳолда тамом бўлмайди ёки модда диспозициясида кўрсатилган оқибатнинг юз бермаслигида ифодаланади;

• **иккинчидан**, жиноятнинг бевосита бажарувчи томонидан содир этилиши, бевоситалик бажарувчи шахс томонидан Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида кўрсатилган жиноятни содир этилганлиги ёки содир этилишини англатади.

Бажарувчи қуйидаги турларга бўлинади:

1) бевосита жиноятни содир этган, яъни объектив томонини бажарган шахс;

2) бошқа шахслар билан биргаликда жиноятни содир этишда иштирок этган шахс (биргаликда бажарувчи);

3) кодексга мувофиқ, жавобгарликка тортилиши мумкин бўлмаган шахслардан ёки бошқа воситалардан фойдаланиб, жиноят содир этган шахс.

Дастлабки икки ҳолатда жиноят иштирокчиси ҳисобланган бажарувчи кўрсатиб ўтилган. Учинчи ҳолат эса жиноятда иштирокчиликни ифодаламайди, балки жиноят воситаси орқали индивидуал тартибда содир этиш ҳисобланади. Баъзи ҳолларда жиноятнинг объектив томонини бир нечта жиноятчилар биргаликда бажаради, уларнинг барчаси бажарувчи ҳисобланади.

Жиноят бажарувчиси ақли расо ва қонунда белгиланган ёшга тўлган бўлиши керак. Айрим ҳолда шахснинг ўзи жиноятни бевосита содир қилмасдан жиноятнинг субъекти бўла олмайдиган шахсдан фойдаланади (масалан, ўғрилиқ жиноятини содир қилишда шахс 14 ёшга тўлмаган ёки ақли норасо шахсдан фойдаланади). Бунда жиноятчи ҳам субъект ёшига етмаганнинг қилмиши учун ҳамда вояга етмаганни жиноятга жалб қилганлиги учун жавобгарликка тортилади. Баъзи ҳолларда жиноятчи махсус ўргатилган ҳайвонлардан ҳам фойдаланади ва ҳайвон етказган зарар учун жиноятчи жавобгар бўлади.

Алоҳида ҳолларда бажарувчининг ҳаракатини аниқлаш учун Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаси диспозициясида кўрсатилган белгиларнинг бир қисми бўлиши етарли ҳисобланади. Масалан, номусга тегиш жинояти бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилса, улардан бири зўрлик ишлатган, лекин шахсан ўзи номусга теккан ёки номусга тегмаганлигидан қатъи назар, бажарувчи бўлиб ҳисобланади.

Бажарувчи томонидан содир этилган қилмиш субъектив томондан тўғри ёки эгри қасддан содир этилиши мумкин. Қонунга кўра, иштирокчиликда содир этилган қилмиш қасддан амалга оширилиб, эҳтиётсизликни истисно этади. Иштирокчиларнинг қасди ўз қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини англаш ва бажарувчининг ҳаракатини ўз ичига олиши керак.

Жиноятнинг ташкилотчиси жиноят иштирокчиларидан биридир. Жиноятга тайёргарлик кўрилишига ёки жиноят содир этилишига раҳбарлик қилган шахс *ташкилотчи*, деб топилади (28-модданинг 3-қисми), яъни ташкилотчи: 1) жиноятга тайёргарлик кўрилишига ёки 2) жиноят содир этилишига раҳбарлик қилади. Икки ҳолатда ҳам у «ташкилотчи» сўзи маънодан келиб чиқувчи жиноятга тайёргарликни амалга оширади. Жиноят содир этиш «ғоя»си ва ундан сўнгги ҳаракатларни режалаштириш, ташкил қилиш унга тегишлидир.

Шу ўринда жиноят содир этиш ҳақидаги фикрнинг юзага келиши фақатгина ташкилотчининг ўзигагина тегишли эмаслигини такидлаб ўтиш лозим. Баъзи ҳолларда биргаликдаги бажарувчилардан бирида ҳам бундай фикр пайдо бўлиши мумкин. Суд амалиётида биргаликда бажарувчилардан бирида бундай фикрнинг пайдо бўлиши учраб туради. Масалан, гуруҳ бўлиб безорилик қилиш, номусга тегиши жиноятларини содир этишда. Ташкилотчи кўпинча жиноят содир қилишда бевосита қатнашмаганлиги сабабли уни ушлаш, исботлаш ва жавобгарликка тортиш қийинлашади.

Жиноят содир этишга раҳбарлик қилиш — бу иштирокчилар томонидан жиноятни амалга ошириши жараёнини бевосита бошқаришдир. Жиноятга раҳбарлик қилиш жиноят содир этиш жойида амалга оширилганда, бажарувчининг ҳаракатлари бошқарилади. Шунингдек, раҳбарлик қилиш жиноят содир этиш жойида бўлмаган ҳолда ҳам амалга оширилиши мумкин. Масалан, телефон, рация орқали бажарувчининг ҳаракати бошқариб турилиши мумкин.

Ташкилотчи жиноят режасини ишлаб чиқади, бошқа иштирокчиларни танлайди, уларнинг орасида вазифаларни тақсимлайди, жиноятни амалга оширишга уларни тайёрлайди, йўриқлар беради, зарур анжомларни йиғади ва тайёрлайди. Кўпчилик ҳолларда ташкилотчи ўз ҳаракатларини ҳимоя қилиш ва зарур маълумотлар олиш учун ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларидан биронта мансабдор шахсни сотиб олишга ҳаракат қилади. Қоидага кўра, уюшган гуруҳ ёки жиноий уюшмага тажрибали жиноятчи раҳбарлик қилади ва жиноятга тайёргарлик

кўриш ва амалга оширишни ташкиллаштиради, унинг ўзи ҳам иштирокчилар қатори иштирок этиши мумкин.

Ташкилотчи ҳар доим ҳам тўғри қасд билан ҳаракат қилади. Агар ташкилотчи жиноят содир этишга раҳбарлик қилиб, ўзи жиноятнинг объектив томонини бажаришда бевосита иштирок этмаса, унинг ҳаракати Жиноят кодексининг 28-моддаси 3-қисми билан квалификация қилинади. Жиноят кодексининг 242-моддаси 1-қисми мазмунига кўра, ташкилотчининг ҳаракати жинойи фаолият кўринишларидан биридир.

Жиноят содир этилишига қизиқтирувчи шахс **далолатчи**, деб топилади (28-модданинг 4-қисми), яъни у ҳар қандай шаклда: 1) мажбурлаш; 2) ишонтириш орқали далолат қилади. Далолатчи билан бажарувчининг ўзаро ички алоқадорлиги шундаки, далолатчининг ҳар доим ижрочида жиноят содир этиш мақсадини вужудга келтиради.

Мажбурлаш жисмоний ва руҳий бўлиши мумкин. Руҳий мажбурлаш кўпинча далолатчи томонидан кўрқитиш орқали содир этилади (масалан, моддий таъминлашни тўхтатиб қўйиш, инсонни таҳқирловчи хабар ёки маълумотни ошкор қилиш билан кўрқитиш ва ҳоказо).

Шахсга бир неча марта далолатчи турли хил хабарларни етказса, буларнинг натижасида шахс унга ишониб, жиноят содир этишга қарор қилса, бир неча марта хабар етказган шахсни далолатчи, деб жавобгарликка тортиш мумкин. Лекин бир неча марта хабар етказган шахсда бажарувчининг жиноят содир этиши учун мойиллик туғдириш мақсади бўлиши керак. Ишонтиришда далолатчи ташқи томондан жиноятга ҳеч қандай алоқаси бўлмагандек кўринса-да, унинг манфаатлари жиноятни содир этган бажарувчининг манфаатлари маълум даражада мос келади.

Далолатчи жиноят содир этишнинг воситаси сифатида илтимос қилишдан ҳам фойдаланиши мумкин ва бу далолатчи манфаатининг асосини ташкил этади. Шубҳасиз, илтимос далолатчи томонидан фақат ўзининг танишлари, дўстлари ва хизматдошларига қилиниши мумкин. Яқинларга илтимос (жиноят содир этишни) фақат кўндириш орқали амалга оширилади. Кўндириш илтимосдан шуниси билан фарқ қиладики, далолатчи шахсни жиноят содир этишга рози қилиш учун ўзининг бор имкониятини ишга солади. Кўндириш бир неча марта илтимос қилиш шаклида бўлиши мумкин.

Жиноят содир этишга умумий ёки ноаниқ шахслар гуруҳини далолат қилиш далолатчилик ҳисобланмайди. Бундай ҳаракатлар

муайян ҳолларда алоҳида жинойт таркибини ташкил қилиши мумкин. Масалан, давлат тузумини конституцияга хилоф равишда ўзгартиришга қаратилган Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумига тажовуз қилиш жинойти (Жинойт кодексининг 159-моддаси).

Далолат аниқ бир объект ёки шахсларга нисбатан қаратилган бўлиши керак. Суд-тергов амалиётида далолат қилишнинг бошқа турлари ҳам учрайди. Жинойт қилиш учун мукофот ваъда қилиш ёки тўғридан-тўғри шахсни сотиб олиш ёки алдаш бунга мисол бўла олади.

Далолатчи билан ташкилотчининг ҳаракатини фарқлаш лозим. Далолатчи қандай ҳаракат содир этишидан қатъи назар, бажарувчида жинойт содир этиш истагини уйғотишга ва бу истакни сўндирмасликка ҳаракат қилади. Ташкилотчи эса, жиний фаолиятни ривожлантиришга ҳаракат қилади, у жинойт содир этишнинг бошланишидан охиригача фаолият юритади.

«Жинойт содир этилишига ўз маслаҳатлари, кўрсатмалари билан, воситалар бериш ёки тўсиқларни йўқотиш билан кўмаклашган, шунингдек, жинойтчини, жинойт содир этиш қуроли, излари ва воситаларини ёхуд жиний йўл билан кўлга киритилган нарсаларни яширишга, шунингдек, бундай нарсаларни олиш ва ўтказиш тўғрисида олдиндан ваъда берган шахс ёрдамчи, деб топилади (Жинойт кодексининг 28-моддаси 5-қисми).

Суд-тергов амалиётида ёрдамчилик иштирокчиликнинг кўп учрайдиган туридир. Жинойт кодексининг 28-моддаси 5-қисмининг таҳлили шунини кўрсатадики, жинойтда ёрдамчилик икки кўринишида:

- 1) жисмоний ёрдамчилик;
- 2) руҳий ёрдамчилик кўринишларига эга бўлади.

Жисмоний ёрдамчилик деганда, жинойт содир қилинаётганда тўсиқларни олиб ташлаш учун воситалар ва қуроллар билан ёрдам бериш, яъни жинойтнинг объектив томонини амалга оширишда бажарувчига кўмаклашиш тушунилади. Жисмоний ёрдамчилик руҳий ёрдамчиликдан фарқли равишда жинойт воситаларни таклиф қилиш ёки шарт-шароит яратиб беришдан иборатдир.

Шуни ҳам ҳисобга олиш керакки, ёрдамчи ёрдам беришдан ташқари жинойтни амалга оширишга қаратилган бошқа бирон-бир ҳаракатни қилмаган бўлиши керак, акс ҳолда ёрдамчининг

ҳаракатлари жиноятнинг объектив томони белгилари билан мос келса, у жиноятнинг бажарувчисига айланиб қолади.

Руҳий ёрдамчилик: 1) маслаҳат, кўрсатмалар бериш; 2) жиноятчини, жиноят қуролларини, изларини ва воситаларини ёки жиноий йўл билан топилган буюмларни яширишга олдиндан ваъда бериш; 3) жиноий йўл билан топилган буюмларни олиш ёки сотиб беришга олдиндан ваъда бериш шаклида бўлиши мумкин. Жиноятни яширишга олдиндан ваъда бермаган бўлса, ёрдамчилик деб топилмайди, яъни иштирокчилик деб топилмасдан, фақат жиноятга дахлдорлик, дейилади.

Воситалар етказиб бериш деганда, жиноят бажарувчисига жиноятни амалга ошириш учун зарур бўлган турли буюмлар ёки воситаларни етказиб бериш тушунилади. Буларга транспорт воситалари, қурол-яроқлар ва ҳоказолар, яъни жиноят содир қилиниши учун ёрдам берадиган ҳар қандай буюмлар киради.

Тўсиқларни олиб ташлаш деганда, ёрдамчининг бажарувчи томонидан жиноятни амалга оширишдаги тўсиқларни бартараф қилишга ёрдамлашиш ҳаракати тушунилади (масалан, қўриқчини хизмат вазифасидан чалғитиш, сигнализацияни ўчириб қўйиш, қўриқчи итларни чалғитиш ва ҳоказо).

Ёрдамчи далолотчидан шуниси билан фарқ қиладики, у ўзининг ҳаракати билан жиноятнинг бошқа бир иштирокчисига жиноят содир этиш истагини вужудга келтирмайди, бу ҳолат ёрдамчиликни амалга оширгунга қадар вужудга келади. Руҳий ёрдамчилик, жиноят содир қилинишида бажарувчининг қарори ва хоҳишини мустаҳкамлайди. Маслаҳат ва кўрсатмаларни кўпроқ жиноятни уюштирадиган шахс бериши мумкин. Бу ҳолда ушбу шахс Жиноят кодексининг 28-моддаси 3-қисмига кўра ташкилотчи, деб топилади.

12.3. Жиноятда иштирок этган шахсларнинг жавобгарлик доираси

Жиноят қонунида биринчи марта (Жиноят кодексининг 30-моддасида) жиноятда иштирок этганлик учун жавобгарлик доираси белгиланди. Жиноят кодексининг 30-моддаси 1-қисмига кўра: «Ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчилар ҳам ушбу кодекс «Махсус» қисмининг бажарувчини жавобгарликка тортиш учун белгиланган моддаси бўйича жавобгарликка тортиладилар». Бу умумий қоида ҳисобланади.

Қонунда жиноят иштирокчилари (ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи) бир томондан ва бажарувчи, иккинчи томондан бир-

бири билан боғлиқдир. Жиноий натижа умумий ва ягонадирки, жиноят содир қилишда ҳар бир иштирокчининг ўзига яраша ўрни бор, яъни ташкилотчи — ташкиллаштиради, далолатчи — қизиқтиради, ёрдамчи — жиноятнинг амалга оширилишига ёрдам беради.

Иштирокчиларнинг содир этилган жиноят учун жавобгарлиги жиноятнинг объектив ва субъектив белгиларига асосан белгиланади. Бунда объектив томон иштирокчилардан ҳар бирининг жавобгарлиги «Умумий» қисм қоидалари (28-модда) ва Жиноят кодексининг «Махсус» қисми нормасига асосан белгиланади. Иштирокчиликда содир этилган жиноят ҳар доим қасддан содир этилиб, субъектив томондан иштирокчиларнинг ижтимоий хавfli хусусиятдаги олдиндан огоҳлантирилганлиги, уларнинг биргаликдаги фаолияти, руҳий томони эса кучларни бирлаштириш асосида жиноий натижага эришиш ёки унга онгли равишда йўл қўйилишида ифодаланади.

Иштирокчиларнинг жавобгарлиги доирасини белгилаш учун жиноят таркиби элементларидан ташқари, умумий ва махсус шартлар ҳам бўлиши керак. Умумий шартлар ўз ичига иштирокчиликнинг турини, шаклини тўғри белгилашни, иштирокчилик шакли жиноят таркибининг зарурий белгиси эканлигини ёки унинг жазони оғирлаштирувчи ҳолат эканлиги кабиларни олади. Жиноят кодексининг 242-моддаси 2-қисмида иштирокчилик асосий белги сифатида кўрилади ва қуролли жиноий гуруҳ ташкил этганлик, унга раҳбарлик қилганлик ва унда иштирок этганлик учун жавобгарлик белгиланган.

Махсус шартлар иштирокчиларнинг жавобгарлигига таъсир қилучи объектив ва субъектив белгиларга, шунингдек, эксцесс бажарувчилик, бажарувчининг ва бошқа иштирокчиларнинг жиноят содир этишдан ихтиёрий қайтишини ўзида ифодалайди. Ҳар бир жиноят иштирокчиси содир этилган жиноят учун жиноий жавобгарликка тортилади. Унга нисбатан жазо тайинлашда суд жиноий жавобгарликни жиноятнинг оғирлиги, айб даражаси ва жиноят содир этган шахснинг ижтимоий хавfliлигига мос келишини ҳисобга олиши лозим бўлади. Бу суд жазо тайинлашда содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавfliлигини, иш ҳолатлари ва айбдор шахсини, жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиш кераклигини англатади.

Агар содир этилган жиноятнинг хавfliлик даражаси барча иштирокчилар учун бир хил хусусиятга эга бўлиши (уларнинг ҳаракати «Махсус» қисмининг айна бир моддаси билан квалифи-

кация қилинганда), лекин иштирокчиларнинг ҳар бирини ижтимоий хавфлилиги турлича бўлиши мумкин. Улар бир қатор объектив ва субъектив ҳолатларга боғлиқ бўлиб, шахснинг жиноят содир этишдаги иштироки даражаси ва хусусиятида намоён бўлади.

Иштироки хусусияти иштирокчиликда содир этилган жиноятда айбдорлик вазифасини белгилайди. Ташкилотчи, ёрдамчи, далолатчининг ҳаракатлари бажарувчининг ҳаракати қайси норма билан квалификация қилинган бўлса, ўша норма билан квалификация қилинади, аниқроғи бажарувчи томонидан жиноятнинг объектив томони қай даражада бажарилгани муҳим роль ўйнайди. Агар бирон-бир сабабга кўра, бажарувчи жиноятни охиригача етказа олмаган бўлса, иштирокчиларнинг ҳаракатлари ҳам тугалланмаган жиноят, деб квалификация қилиниши лозим.

Жиноят иштирокчиси қонунда белгиланган тартибда айби исботланган ижтимоий хавфли қилмишлари учунгина жавобгар бўлади (Жиноят кодексининг 9-моддаси).

Жиноят содир қилган шахсга жазо тайинлашда суд жазо тайинлашнинг умумий асосларига риоя қилади (Жиноят кодексининг 54-моддаси).

Суд жазо тайинлашда содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади (Жиноят кодексининг 54-моддаси 1-қисми).

Иштирокчиларнинг жиноят содир этишдаги иштироки даражаси ҳамда жиноий ҳаракатларнинг ижтимоий хавфлилик даражаси жазо тайинлашда ҳисобга олинади. Суд жазо тайинлашда шахснинг судланган-судланмаганлигини, гиёҳвандлик воситалари ёки алкогольли ичимликларни истеъмол қилган ёки қилмаганлигини ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олиши зарур.

Содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилигини белгилашда аниқ бир жиноят содир этилган ҳолатлардан келиб чиқиш лозим (айб шакли, жиноят мотиви, содир этиш босқичи ва бошқалар). Ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчининг ҳаракатлари бажарувчининг жиноятни қайси босқичда тўхтатилганлигига қараб, яъни бажарувчи жиноятни охирига етказган, суиқасд қилган ёки тайёргарлик кўришда тўхтатилганлигига қараб квалификация қилинади.

Суд-тергов амалиётида жиноятни фақат махсус субъект амалга ошириб, бошқа шахслар жиноят иштирокчиси сифатида содир этилганлиги ҳам учраб туради. Бунда жиноят иштирокчи (ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи)ларнинг жиноятда иштироки даражаси аниқланиши керак. Жиноятнинг субъекти фақат махсус субъект жиноятларда иштирокчилар (ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи) махсус субъект содир этган жиноятда фақат иштирокчи сифатида квалификация қилинади. Масалан, онанинг ўз чақалоғини қасдан ўлдириши (99-модда)да субъект фақат она бўлади, ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи эса унинг онаси, эри бўлиши мумкин ёки 114-моддадаги жинойи абортда субъект акушер-гинеколог бўлиб, ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи ҳар қандай шунга боғлиқ шахс бўлиши мумкин.

Жиноят бир гуруҳ шахслар томонидан содир этилган қилмиш квалификация қилинаётганида иштирокчиликдаги бажарувчилардан бири гуруҳ томонидан келишилмаган бошқа жиноятни содир қилса, унга баҳо беришда айрим қийинчиликлар вужудга келади. Буни жиноят ҳуқуқида **эксцесс бажарувчи** дейилади. Эксцесс деганда, бажарувчи томонидан бошқа иштирокчиларнинг жиноятдан ташқари яна бир жиноятнинг содир қилиниши тушунилади. «Бошқа иштирокчиларнинг жинойи нияти билан қамраб олинмаган қилмиш учун уни содир этган шахс жавобгар бўлади» (30-модданинг 4-қисми).

Жиноят ҳуқуқи назариясида эксцессни миқдор ва сифат белгиларига бўлиб ўрганилади. **Миқдор кўрсаткичи эксцесс**да бажарувчи бошқа иштирокчиларнинг жинойи нияти билан қамраб олинган жиноятни содир қилади, лекин унинг оқибати бошқа иштирокчилар ўйлагандан кўра оғирроқ бўлади. Масалан, далолатчи ўз ўртоғини уларни сотганлигини айтиб, дўппослашни буюради, лекин бажарувчи унга оғир тан жароҳати етказди.

Сифат кўрсаткичи эксцессда бажарувчининг ҳаракатлари бошқа иштирокчиларнинг жинойи ниятидан умуман фарқ қилади. Масалан, уч шахс шахсий мулкни ўғирлашга келишади ва бажарувчи ўзаро келишув асосида хонадонга киради. Кутилмаганда хонадонга уй эгаси қайтиб келади, шунда бажарувчи ўқ отар қуролдан ўқ отиб уй эгасига оғир тан жароҳати етказди ҳамда ўғирлик моллар билан яширинади. Бунда бажарувчининг ҳаракати бошқа иштирокчиларнинг жинойи ниятидан умуман фарқ қилади. Бу вазиятда жиноят бажарувчиси босқинчилик, қолган иштирокчилар эса ўғрилиқ учун (ташкилотчилик, ёрдамчилик ва далолатчилик) жинойи жавобгарликка тортилади.

Агар бажарувчи жиноятни охиригача етказишдан бош тортси ёки ўзига боғлиқ бўлмаган ҳолда бажара олмаса ва ҳаракатни содир этса, иштирокчиларнинг ҳаракатини квалификация қилиш қийинлашади. Бундай ҳолда ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчи ташкилотчилик, далолатчилик, ёрдамчиликка суиқасд қилганлик учун жавобгар бўладилар. Чунки барча иштирокчилар биргаликда келишилган жиноят амалга ошмаган. Бажарувчи иштирокчиларнинг жинойий ниятидан ташқари содир этган жиноят учун жавобгар бўлади ва бажарувчининг қилмиши эксцесс жиноятидир.

12.4. Жиноятга дахлдорлик

Суд-тергов амалиётида шахснинг қасддан содир қилган ҳаракати содир этилган ижтимоий хавфли қилмишга алоқадор бўлади, лекин иштирокчилик, деб квалификация қилиниши мумкин бўлмайди. Жиноят қонуни ва жиноят ҳуқуқида буни жиноятга дахлдорлик дейилади ва бу қилмиш учун Жиноят кодексининг тегишли моддасига кўра жавобгарликка тортилади.

Жиноятга тайёргарлик кўрилаётганлиги ёки жиноят содир этилаётганлиги ёхуд жиноят содир этилганлиги ҳақида аниқ била туриб, олдиндан ваъда бермасдан, ҳокимият органларига хабар қилмаслик ёхуд жиноятчини, жиноят содир қилиш куроли ва воситаларини, жиноят изларини ёки жинойий йўл билан қўлга киритилган нарсаларни олдиндан ваъда бермаган ҳолда яширганлик (Жиноят кодексининг 241-моддасида назарда тутилган ҳоллардагина) дахлдорлик, деб айтилади.

Жиноят кодексининг 31-моддасида дахлдорликнинг икки тури кўрсатилган:

1) олдиндан ваъда бермасдан хабар бермаслик (31-модданинг 1-қисми);

2) олдиндан ваъда бермасдан яширганлик.

Жиноят кодексининг «Умумий» қисмида дахлдорликнинг икки шакли келтирилган бўлса-да, жиноят ҳуқуқи назарияси дахлдорликнинг уч шакли ҳақида фикр билдирилган.

Жиноят кодексининг 241-моддаси 1-қисмида тайёргарлик кўрилаётган ёки содир этилган оғир ёки ўта оғир жиноят ҳақида аниқ билгани ҳолда хабар бермаганлик учун жинойий жавобгарлик кўзда тутилган.

Жиноят кодексиди хабар бермаслик ва яширганчилик учун жавобгарлик белгиланиб, фуқароларнинг ижтимоий хавфли қилмиш тўғрисида тегишли давлат органига хабар беришга мажбурлиги белгилаб қўйилган.

Юридик адабиётларда кўпгина ҳуқуқшунос олимлар «жиноят ҳақида хабар бермаслик»ни ҳуқуқий аҳамиятига қараб турларга бўлишади. Жумладан, В.Г.Смирнов «жиноят ҳақида хабар бермаслик»ни ҳуқуқий аҳамиятига қараб икки турга бўлади.

1. Тайёрланаётган жиноят ҳақида хабар бермаслик. Ўз табиатига кўра, жиноят содир этишнинг бир турини келтириб чиқаради.

2. Содир этилган жиноят ҳақида хабар бермаслик. Жиноятга дахлдорликнинг турларидан бирини ташкил қилади»¹.

Ҳуқуқшунос олим А.И. Трайнин ҳам В.Г. Смирновдан олдинроқ қуйидаги фикрни билдирган эди. Бу икки хил хабар бермасликнинг ижтимоий хавфлилиги ҳам турличадир. Агар жиноят ҳақида оғир жиноят содир этилганидан кейин хабар берилган бўлса, буни ҳисобга олмасдан бўлмайди. «Агар шахс тайёрланаётган жиноят ҳақида хабар бермаса, бу ерда жиноятнинг содир этилишида унинг манфаатлари бўлмаса-да, у жиноятчилар билан бирлашиб, иштирокчига айланиб қолади»².

Бу муаллифлар жиноят ҳақида хабар бермаганлик унинг ваъда бериб ёки ваъда бермасдан амалга оширганлиги эмас, балки унинг ижтимоий хавфлилигидан келиб чиққан ҳолда, яъни жиноятга тайёргарлик кўриляётганлиги ҳақида аниқ билгани ҳолда хабар бермаганлик учун иштирокчи, деб топиш лозим фикрини билдирадилар.

Дахлдорликнинг жиноят эканлиги шундан иборатки, шахс тайёргарлик кўриляётган ёки содир этилган оғир ёки ўта оғир жиноят тўғрисида аниқ билган бўлса-да, давлат ҳокимияти органларига хабар бермайди. Яъни, шахс (айбдор)нинг жавобгар қилиш учун унинг оғир ёки ўта оғир жиноят содир этилган ёки жиноятга тайёргарлик кўриляётганлиги тўғрисида билган бўлиши талаб қилинади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 15-моддаси 4 ва 5-қисмида оғир ва ўта оғир жиноятлар тушунчаси берилган бўлиб, уларга оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда оғир жазо сифатида беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш назарда тутилган жиноятлар кириши белгиланган.

Ўта оғир жиноятларга қасддан содир этилиб, қонунда ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш ёки ўлим

¹ В.Г. Смирнов. Функции Советского уголовного права. М., «УЛГУ», 1965, стр. 88.

² А.И. Трайнин. Учения о соучастии. М., 1941, стр. 113.

жазоси назарда тутилган жиноятлар киради. Шахснинг тайёрланаётган ёки содир қилинган жиноят ҳақида қайси органга хабар қилишининг аҳамияти йўқ, қоидага кўра шахс давлат органлари—прокуратура, милиция, солиқ инспекцияси, божхона хизмати, Миллий хавфсизлик хизматига, шунингдек, бошқа органларга, масалан, ҳокимият, ҳарбий бўлинма раҳбарларига хабар бериши мумкин.

Ушбу жиноятнинг объектив томонини таҳлил қилишда шахснинг жиноятга тайёргарлик кўрилаятганлиги ёки содир қилинганлиги тўғрисида унинг, яъни оғир ёки ўта оғир жиноят содир этишга тайёрланаётганлиги ёки содир қилинганлиги ҳақида аниқ билганлигига эътибор берилиши керак. Баъзан, жиноятнинг субъекти оғир ёки ўта оғир жиноят содир этишга айнан ким тайёргарлик кўраётгани ёки содир қилинганлигини аниқ билмаслиги ҳам мумкин.

Агар шахсда объектив равишда хабар бериш имконияти мавжуд бўлмаса, у жиной жавобгарликка тортилиши мумкин эмас. Ушбу жиноят тўғрисида хабар бермаган вақт жиноятнинг тугалланган пайти ҳисобланиб, ижтимоий хавфли оқибат келиб чиққан ёки чиқмаганлиги аҳамият касб этмайди. Шахс тегишли органларга жиноятга тайёргарлик кўрилаятганлиги ёки содир этилганлиги тўғрисида аниқ маълумот келиб тушган заҳоти хабар бериши лозим. Судлар жазо тайинланаётганда тайёргарлик кўрилаятган жиноят тўғрисида хабар бермасликка нисбатан содир этилган жиноят ҳақида хабар бермаслик оғирроқ эканлигини ҳисобга олишлари керак.

Жиноят кодексининг 241-моддаси 2-қисмида оғир ёки ўта оғир жиноятларни олдиндан ваъда бермасдан яшириш тўғрисида сўз боради. Олдиндан ваъда бермасдан яширишга: жиноятчини, жиноят қуроли ва воситасини, бошқа далил ва ашёларни яшириш киради. Жиноятчини яшириш деганда, айбдорни ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларидан яшириш учун уни жой билан таъминлаш тушунилади. Яширувчи жиноят қуроли ёки воситасини, жиноят изларини ҳам йўқ қилиши мумкин. Бу жиноят қасддан содир этилади. Шу билан бирга айбдор оғир ёки ўта оғир жиноятни яшираятганлигини тушуниб этиши лозим.

Жиноят кодексининг 31-моддаси 3-қисмида 241-моддадаги жиноятга субъект бўла олмайдиган шахслар келтирилган, яъни «Олдиндан ваъда бермаган ҳолда жиноят ҳақида хабар бермаганлик ёки жиноятни яширганлик учун гумон қилинувчи, айбланувчи ёки судланувчининг яқин қариндошлари жавобгарликка тортилмайди».

12.5. Жиноятда иштирокчиликнинг шакллари

Махсус адабиётларда ва дарсликларда жиноятда иштирокчилик турлича классификацияланган бўлиб, жиноятда иштирокчилик шакл ва турларга бўлинади.

Жиноят содир этишда иштирокчилик шакли деганда, жиноят содир этишдаги ўзаро алоқадорлик, иштирокчилар ҳаракатини олдиндан тил бириктирган ҳолда амалга оширилиш даражаси, субъектив алоқадорлиги ва хусусиятига кўра фарқ қилувчи бир неча шахсларнинг биргаликдаги ҳаракати тушунилади. Юқорида келтирилган ҳар бир белги иштирокчилар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик, тил бириктирилганлик ва умумий мақсадга эришиши учун мувофиқлаштирилганлигига кўра фарқ қилади. Иштирокчилар ҳаракатининг юқори даражада ташкил қилинганлиги ва тил бириктирилганлиги кўзланган мақсадга эришишни осонлаштиради.

Иштирокчиликда содир этилган жиноятни таҳлил қилишда суд ва тергов органлари қонунда тўғридан-тўғри кўрсатилмаган, лекин жиноятни тўғри квалификация қилиш имконини берадиган белгиларга эътибор қаратишлари лозим. Иштирокчилик объектив (иштирокчилар ўртасидаги объектив алоқадорлик) ва субъектив (улар ўртасидаги субъектив боғлиқлик) мезонларга кўра турларга бўлинади.

Объектив мезон иштирокчиларнинг объектив томондан алоқадорлигида ифодаланadi, бу асосга кўра иштирокчилик икки турга бўлинади:

- 1) оддий иштирокчилик;
- 2) мураккаб иштирокчилик.

Объектив мезон иштирокчилар ўртасидаги жиноят содир этишдаги алоқадорликни ифодалайди, яъни ролларнинг тақсимланиши, ким қайси вазифани бажаришини белгилаб қўйилиши ва бошқалар. Оддий иштирокчиликда биргаликда бажарувчи шахслар Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида кўрсатилган жиноятнинг объектив томонини бевосита тил бириктирмаган ҳолда содир этадилар.

Мураккаб иштирокчиликда (бажарувчи билан бир қаторда далоятчи, ташкилотчи, ёрдамчи жиноят содир этишда иштирок этади) жиноят содир этишда биргаликда иштирок этишнинг ўзига хослиги шунда кўринадики, фақат иштирокчигина Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида кўрсатилган жиноятнинг объектив томонини бевосита бажаради, бошқа иштирокчилар эса жиноятни билвосита бажарадилар.

Иштирокчилик тўсатдан вужудга келиши мумкин, бу иштирокчиларнинг жинойий ҳаракатини амалга ошириш учун бирлашишида ифодаланadi. Безорилик, номусга тегиш жиноятлари кўпинча биргаликда содир этилади. Иштирокчиликнинг субъектив мезони иштирокчиларнинг жинойий ҳаракатни амалга оширишда ўзаро келишганлиги билан белгиланади. Бу мезон асосида иштирокчилик:

- 1) олдиндан тил бириктирилган;
- 2) олдиндан тил бириктирилмаган иштирокчиликларга бўлинади.

Олдиндан тил бириктирилмаган иштирокчилик, бевосита жиноят содир этиш жараёнида ёки муайян вақт оралигида (масалан, А. исмли шахс одам ўлдириш мақсадида Б.ни ура бошлайди, бунни кузатиб турган В. исмли шахс ҳам унга қўшилиб Б.ни уради ва одам ўлдириш жинояти содир этилади), лекин жиноят содир этилгунга қадар тил бириктирилмади. Бундай иштирокчиликда тил бириктирилганлик даражаси минимал бўлиб, жиноят объектив томонини ташкил қилувчи ҳаракатлар тўлиқ ёки қисман амалга оширилади, иштирокчилар ўз ҳаракати орқали бошқасининг ҳаракатини тўлдиради.

Олдиндан келишилган иштирокчиликда биргаликда жиноят содир этиш ҳақида олдиндан тил бириктириб, шунингдек, жиноят содир этилишидан олдинроқ тил бириктирилган ҳолда жиноят содир этилади. Иштирокчиликни квалификация қилиш учун бу келишувга эришилгандан сўнг қанча вақт ўтганлиги аҳамиятга эга эмас.

Ўзбекистон Республикасининг 1994 йилги Жиноят кодексининг 29-моддасида эса, жиноятда иштирокчиликнинг қуйидаги шакллари белгиланган бўлиб, буларга:

- 1) оддий иштирокчилик;
- 2) мураккаб иштирокчилик;
- 3) уюшган гуруҳ;
- 4) жинойий уюшмалар киради.

Икки ёки ундан ортиқ шахсининг олдиндан тил бириктирилган жиноят содир этишда қатнашиши оддий иштирокчилик, деб топилadi (Жиноят кодексининг 29-моддаси 2-қисми).

Иштирокчиликнинг биринчи шаклида жиноятнинг олдиндан тил бириктирмай содир этилганлиги учун иштирокчиликнинг бошқа шахсларга нисбатан ижтимоий хавфлилиги камроқ. Чунки улар биргаликда ҳаракат қилишса-да, уюшганлик белгиси йўқ,

аммо жиноят биргаликда содир қилинганлиги учун иштирокчиликнинг энг содда шаклига киритилган. Оддий иштирокчиликнинг ижтимоий хавфлилиги шундаки, бунда жиноий ҳаракат бир неча шахс томонидан содир этилганлиги учун ундан етадиган зарар, шубҳасиз, бир киши етказган зарарга нисбатан бўлади.

Жиноят кодексининг «Махсус» қисми бир қанча моддаларида бир гуруҳ шахслар томонидан жиноят содир қилиши ўша жиноят учун жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида назарда тутилган. Масалан, бир гуруҳ шахслар томонидан қасддан одам ўлдириш (97-модданинг 2-қисми «п» банди); бир гуруҳ шахслар томонидан қасддан баданга оғир шикаст етказиш (104-модданинг 2-қисми «к» банди); қасддан баданга ўртача оғир шикаст етказиш (105-модданинг 2-қисми «п» банди); номусга тегиш (118-модданинг 2-қисми «в» банди); жинсий эҳтиёжни зўрлик ишлатиб ғайритабиий усулда қондириш (119-модданинг 2-қисми «в» банди).

Иштирокчиликнинг оддий шаклида иштирокчилар орасида аввалдан келишув бўлмайди ва ўз-ўзидан бажарувчи, ташкилотчи, далолатчи ва ёрдамчи бўлмайди ҳамда иштирокчилар жиноятнинг объектив томонини алоҳида-алоҳида бажарадилар. Айнан шу белгиси билан оддий иштирокчилик иштирокчиликнинг бошқа турларидан фарқ қилади. Иштирокчиликнинг бу шакли учун тил бириктирганликнинг минимал даражаси хосдир. Иштирокчиликнинг бу шаклида кўпроқ бир киши томонидан бошланган жиноятга бошқа шахсларнинг қўшилиши назарда тутилган.

Оддий иштирокчилик иштирокчиликнинг кам тарқалган ва ижтимоий хавфи нисбатан катта бўлмаган шаклидир. Иштирокчиликда олдиндан тил бириктирмаган ҳолда жиноят содир этилишини белгилашда бир қанча бажарувчи томонидан жиноят содир этилганлиги, шунингдек, улар орасида вазифаларнинг тақсимланганлигига эътибор бериш лозим.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб жиноят содир этилишида иштирок қилиши мураккаб иштирокчилик деб топилади (29-модданинг 3-қисми).

Олдиндан тил бириктириш деганда, жиноят содир этиш ёки жиноий фаолият билан шуғулланиш учун жиноятнинг объектив томони амалга оширилгунга қадар бўлган келишув тушунилади.

Бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб жиноят содир этиш учун Жиноят кодексига аниқ бир жиноятнинг зарурий ёки квалификация белгиси, шунингдек, оғирлаштирувчи ҳолат сифатида жавобгарлик назарда тутилган.

Мураккаб иштирокчиликни хусусиятловчи белгилардан бири жиноят объектив томонини белгиловчи белгилар барча иштирокчилар томонидан эмас, балки бир киши ёки уларнинг баъзи бирлари томонидан содир этилишидир. Қолган иштирокчилар жиноят объектив томонини амалга оширишда бевосита иштирок этмайдилар. Мураккаб иштирокчилик оддий иштирокчиликдан вазифаларнинг иштирокчилар ўртасида тақсимланганлиги билан фарқланади: бири жиноятни ташкил қилади, бири объектив томонини бажаради ёки жиноят содир қилишга далолат қилади ёхуд содир этилишига ёрдам беради.

Мураккаб иштирокчиликнинг асосий белгиларидан яна бири — иштирокчиларнинг олдиндан тил бириктирганлиги ҳисобланади. Иштирокчиликнинг, ушбу шаклда олдиндан тил бириктириш унинг объектив томонини бажаришгача бўлган вақт ичида юз берган бўлиши керак. Иштирокчиликнинг бу шаклида жиноят иштирокчилари жиноятни амалга ошириш юзасидан қилинадиган ҳаракатлар ва жиноят натижаси тўғрисида ўзаро келишиб оладилар. Ушбу шаклда жиноятнинг объектив томонини фақат бажарувчи содир қилади, бошқалари эса унга ёрдам берадилар.

Иштирокчиликнинг бу шакли учун асосий элемент бўлиб, икки ёки ундан ортиқ шахснинг жиноят содир этиш бошлангунга қадар, шунингдек, Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида кўрсатилган қилмишнинг ҳеч бўлмаганда бир киши томонидан содир этиш бошлангунча тил бириктирилганлиги ҳисобланади.

Олдиндан тил бириктириб жиноят содир этиш Жиноят кодексининг 56-моддаси «м» бандига кўра, жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланади. Олдиндан тил бириктириб жиноят содир қилиш Жиноят кодексининг «Махсус» қисми кўпгина моддаларида квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида кўзда тутилган. Масалан, 164-модданинг 2-қисм «б», 165-модданинг 2-қисми «в», 166-модданинг 2-қисми «в», 167-модданинг 2-қисми «б», 168-модданинг 2-қисми «б» бандлари.

Агар иштирокчилар олдиндан тил бириктириб ва ҳар бири жиноятнинг объектив томонини бажарса, уларнинг ҳаракати Жиноят кодексининг 28-моддаси 2-қисми билан квалификация қилиниши мумкин эмас. Агар олдиндан келишув ҳар бир иштирокчи орасида вазифалар тақсимланиши билан амалга оширилса, лекин ҳаракатни фақат бажарувчи қилса, уларнинг ҳаракати иштирокчиларнинг турларини белгилайдиган Жиноят кодексининг 28-моддаси билан квалификация қилинади.

Агар Жиноят кодексининг «Махсус» қисми нормасида гуруҳ томонидан содир этилган жиноят учун олдиндан тил бириктириш оғирлаштирувчи ҳолат сифатида кўзда тутилмаган бўлса, суд жазони Жиноят кодексининг 56-моддасига кўра тайинлайди.

Амалдаги Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида иштирокчиликнинг айрим шакллари квалификация қилинувчи ёки зарурий белги сифатида кўрсатилган. Квалификация қилинувчи ҳолат сифатида бундай иштирокчилик шаклларининг бир қанча турлари берилган: бир гуруҳ шахслар, бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ҳолда, шунингдек, тил бириктирмай жиноят содир этиш.

- Агар «Махсус» қисм нормасида «олдиндан тил бириктириб ёки бир гуруҳ шахслар томонидан» (Жиноят кодексининг 244-моддаси 3-қисми «а» банди) деган тартиб белгиланган бўлса, бунда бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб ёки тил бириктирмаган ҳолда жиноят содир этилишини тушуниш лозим. Агар қонун «Махсус» қисм нормаси «олдиндан тил бириктириб», деган таъриф билан чекланган бўлса, квалификация қилинадиган ҳолатларни белгилашда, уни жиноий гуруҳ ёки жиноий уюшма сифатида талқин қилинмайди.

Қонунда жиноят таркибида квалификация қилинувчи ҳолат сифатида бир гуруҳ шахслар томонидан жиноят содир этилиши кўрсатилган бўлса (97-модданинг 2-қисми «п» банди, 104-модданинг 2-қисми «к» банди, 118-модданинг 2-қисми «в» банди) жиноий жавобгарлик учун олдиндан тил бириктирганлик аҳамиятга эга бўлмайди. Бу ҳолатда жиноят содир этган шахсларнинг ҳаракати ушбу жиноятни содир этишга қаратилганлигини аниқлаш лозим. Агар бу жиноят уларнинг умумий қасдидан ташқарида содир этилган бўлса, ушбу банд билан квалификация қилинмасдан, модданинг бошқа тегишли қисмлари билан жавобгарликка тортилади.

Икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жиноий фаолият олиб бориш учун олдиндан бир гуруҳга бирлашиши уюшган гуруҳ, деб топилади. Уюшган гуруҳ иштирокчиликнинг оддий ва мураккаб иштирокчиликка нисбатан хавфлироқ бўлган шаклидир. Уюшган гуруҳни хусусиятловчи белгилардан бири— бу унинг барқарор эканлигидир. Бунда ташкилотчи жиноий режани тузади, иштирокчилар ўртасида вазифаларни тақсимлайди, улар фаолиятини йўналтиради ва гуруҳдаги тартибни мустақамлайди. Уюшган гуруҳда икки ёки ундан ортиқ шахс, одатда, бир нечта жиноят қилиш учун бирлашади. Уюшган гуруҳнинг асосий белгиси олдиндан тил бириктириш ёки

олдндан жиноий ҳаракат билан шуғулланиш учун уюшиши ва гуруҳ аъзолари орасида вазифаларнинг аниқ тақсимланиши, режанинг аниқлиги, техник таъминот ва барқарорликдан иборатдир. Айнан барқарорлик ушбу гуруҳни бошқа гуруҳлардан ажратиб туради. Улар орасидаги барқарорлик гуруҳ раҳбари гуруҳ аъзолари билан алоқа қилиб, уларнинг ҳаракатини назорат қилиб, бошқариб туришида намоён бўлади.

Суд-тергов амалиётини ўрганиш шуни кўрсатмоқдаки, уюшган гуруҳ аъзолари орасида вазифалар аниқ тартибда тақсимланади. Жиноят кодексининг «Махсус» қисмининг қатор моддаларида уюшган гуруҳнинг жиноий ҳаракати ўша жиноятни оғирлаштирувчи ҳолати сифатида кўрсатилган бўлса (масалан, 164-модданинг 4-қисми «в», 166-модданинг 4-қисми «в», 176-модданинг 3-қисми «б», 177-модданинг 3-1-қисми «б» бандлари ва бошқалар), Жиноят кодексининг 56-моддасига ҳавола қилинган ҳолда жазо тайинланмайди. Уюшган гуруҳ фақат жиноий фаолият билан шуғулланиш учун ташкил этилади.

Жиноий фаолият деганда, жиноят иштирокчиларининг бир нечта жиноят содир қилиши тушунилади. Уюшган гуруҳнинг доимий аъзолари бажарган вазифасидан қатъи назар, уни тайёрлашда қатнашган бўлсалар, барча жиноятлар учун жиноий жавобгарликка тортилишлари шарт. Агар шахс уюшган гуруҳ аъзоси бўлмаса, жиноят содир қилинаётганда ўзи тушунмаган ҳолда ёрдам берган бўлса, унинг ҳаракатлари уюшган гуруҳ томонидан қилинган, деб квалификация қилинмайди.

Жиноят кодексининг 242-моддаси 2-қисмида уюшган қуролли гуруҳ тузиш, унга раҳбарлик қилиш ёки унда иштирок этиш учун жавобгарлик белгиланган. Жиноий уюшманинг бошқа белгилар билан биргаликда қуролланиш белгиси ҳам, яъни гуруҳда ёки гуруҳ аъзоларидан бирида ўқ отар ёки совуқ қурол бўлиши керак. Икки ёки ундан ортиқ шахсларнинг амалда уюшган жиноий гуруҳ тузиши ёки унга раҳбарлик қилиш ёки унда иштирок этиш биланоқ, жиноят тугалланган ҳисобланади. Уюшган қуролли гуруҳ тузганлик 242-модданинг 2-қисми билан квалификация қилинади.

Жиноий гуруҳ иштирокчилари ҳаракатини квалификация қилиш олдндан тил бириктириб, жиноят содир этишдан фарқ қилади. Агар жиноят олдндан тил бириктирган ҳолда бир нечта бажарувчилар томонидан содир этилган бўлса, у фақат «Махсус» қисмдаги тегишли модданинг ўзи билан 28-моддани қўлламаган ҳолда квалификация қилинади. Уюшган гуруҳ томонидан жиноят содир этилганда иштирокчиларнинг жиноят содир этишдаги

вазифаси қандай белганлигидан қатъи назар (ташкилотчи, бажарувчи, далолатчи, ёрдамчи, иштирокчи), 28-моддани қўллаган ҳолда жавобгарлик белгиланади. Агар уюшган гуруҳ томонидан содир этилган жиноят «Махсус» қисмнинг тегишли моддасида квалификация қилинадиган ҳолат сифатида кўрсатилган бўлса (масалан, Жиноят кодексининг 202-моддаси 3-қисми «д» банди), қилмишни 28-моддага муражаат қилмаган ҳолда шу модданинг ўзи билан квалификация қилиш лозим бўлади ва барча иштирокчилар аниқ бир жиноят таркиби учун зарурий ҳисобланган белги асосида жавобгарликка тортилади.

Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаларида «уюшган гуруҳ ёки унинг манфаатларини кўзлаб жиноят содир этиш» тушунчаси ишлатилади, бунда умумий қоида бўйича жиноий гуруҳнинг жиноий фаолиятдан гувоҳлик берувчи бир неча жиноий тажовузларни амалга оширилиши назарда тутилган. Аммо амалиётда гуруҳ аъзоларидан бири бир жиноятни содир этишда иштирок этиб, кейин ўзининг жиноий фаолиятини тўхтатган ҳоллар ҳам учраб туради. Бундай ҳолларда уларнинг жиноий қилмишлари сонидан қатъи назар, у уюшган гуруҳ таркибида жиноят содир этганлиги учун (ўзи буни англаган ҳолларда) жиноий жавобгарликка тортилади.

Яна бир фарқ шундаки, олдиндан тил бириктириб жиноят содир этишда гуруҳ фақатгина бир маротаба жиноят содир этиш учун тузилди, уюшган гуруҳда эса бир неча маротаба жиноят содир этиш учун тузилади. Демак, уюшган гуруҳ олдиндан тил бириктириш, барқарорлик, вазифаларнинг тақсимланганлиги, бир қанча жиноят содир этиш мақсадида тузилганлиги каби қатор ўзига хос белгилар билан хусусиятланади.

Уюшган гуруҳнинг барқарорлиги деганда, гуруҳ иштирокчилари ўртасидаги доимий алоқадорлик ва жиноят содир этишга тайёргарлик кўриш ёхуд бир ёки бир неча маротаба жиноят содир этишнинг махсус усулларидан фойдаланиш тушунилади.

Барқарорлик объектив томондан қуйидагилар билан хусусиятланади:

- **биринчидан**, ташкилотчининг жиноий фаолиятни амалга ошириш мақсади асосида ташкил этилган гуруҳ ўртасидаги ўзаро алоқадорлик, умумий жиноий мақсад ва манфаат, жиноий гуруҳ аъзолари ўртасида вазифаларнинг тақсимланганлиги;

- **иккинчидан**, жиноятга тайёргарлик кўриш жараёнида махсус усуллардан фойдаланиш, гуруҳдаги қатъий тартиб, доимий назорат ва гуруҳ аъзолари ҳаракатини бошқариш, юқори даражада келишганлик ва уюшганлик.

Иштирокчиликнинг энг хавфли шакли жиноий уюшмадир. Икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жиноий фаолият билан шуғулланиш учун олдиндан бирлашиши жиноий уюшма, деб топилади (Жиноят кодексининг 29-моддаси 5-қисми). Жиноий уюшма иштирокчиликнинг бошқа шаклларида юқори даражада уюшганлиги, барқарорлиги, техник воситалари билан таъминланганлик даражасига кўра, аъзоларининг биргаликдаги кескин ҳаракати кабилар билан фарқ қилади.

Жиноий уюшманинг хавфлилиги у томонидан содир этиладиган жиноятнинг хусусияти ва оғирлик даражаси билан белгиланади. Жиноий уюшма анча мураккаб ташкилий тузилмадир. Ундаги ҳар бир уюшган гуруҳ ўзига махсус ажратилган вазифаларнигина бажаради. Шу белги жиноий уюшмани уюшган гуруҳдан ажратиб туради. Жиноий уюшманинг асосий белгиларидан яна бири унинг икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳдан ташкил топганлигидадир. Мантиқий жиҳатдан ҳам жиноий уюшма ёки бир неча гуруҳ бирлашганида аъзолар кўпчиликни ташкил этганлиги сабабли у икки кишидан ташкил топиши мумкин эмас.

Жиноий уюшма аъзолари ўртасида жиноий мақсадга эришиш учун вазифалар тақсимланади. Жиноий уюшма ўзида жиноий гуруҳларни ўзининг таркибий бўғини сифатида бирлаштиради. Жиноий уюшманинг таркибий бўғини деганда, раҳбарни ҳисоблаганда икки ёки ундан ортиқ шахсни жиноий уюшма мақсадини амалга ошириш борасида муайян йўналишда фаолият юритувчи (масалан, жиноятга тайёргарлик кўриш) гуруҳ тушунилади. Бунда ҳар бир гуруҳ ўз фаолиятини жиноий уюшма мақсадини амалга ошириш учун алоҳида-алоҳида ҳаракат қилади. Буни аниқлаш учун ҳар бир гуруҳ фаолияти жиноий уюшма мақсадларини ҳаракат қилади, уни қўллаб-қувватлашга қаратилганлиги, барча гуруҳлар фаолияти ягона ташкилий бошқарув асосида бошқарилганлигига эътибор бериш лозим. Ягона ташкилий бошқарув, битта ташкилотчидан, шунингдек, бир гуруҳ ташкилотчилардан иборат бўлиши мумкин.

Жиноят қонунда биринчи марта (Жиноят кодексининг 242-моддасида) жиноий уюшма ташкил этиш, яъни жиноий уюшма ёхуд унинг бўлинмаларини тузиш ёки унга раҳбарлик қилиш, шунингдек, уларнинг мавжуд бўлиши ва ишлаб туришини таъминлашга қаратилган фаолият учун жавобгарлик белгиланади ва уюшма тузилганидан бошлаб жиноят тугалланган, деб ҳисобланади.

Агар Жиноят кодексининг 212-моддасида жавобгарлик белгиланган жиноятнинг субъекти бўла олмайдиган шахс жиноий гуруҳга кириб қолган бўлса, гуруҳ аъзолари қандай жиноятни содир қилиш учун уюшган бўлишса, ўша жиноятни содир этишга суиқасд қилиш деб, агар бевосита қатнашган бўлса, ўша жиноятда айбланиб, жавобгарликка тортилади.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Жиноятда иштирокчилик тушунчаси ва унинг белгиларини айтинг.
2. Жиноятда иштирокчилик турлари ва уларнинг ўзига хос белгилари.
3. Эксцесс бажарувчи тушунчаси ва унинг турлари қайсилар?
4. Жиноят содир этишда иштирокчилик шакллари ва ҳар бирига таъриф беринг.

13-боб. БИР ҚАНЧА ЖИНОЯТ СОДИР ЭТИШ

13.1. Бир қанча жиноятлар тушунчаси ва унинг аҳамияти

Жиноят ҳуқуқи фанида бир қанча жиноятлар содир этиш алоҳида мавзу сифатида ўрганилади. Жиноят қонунида бир қанча жиноятлар тушунчаси берилмаган бўлса-да, лекин такроран жиноят содир этиш, жиноятлар мажмуи ва рецидив жиноят тушунчаларининг назарий йигиндиси бир қанча жиноятлар тушунчасини беради.

Бир қанча жиноятлар деганда, шахснинг суд ҳукми асосида аниқланган икки ёки ундан ортиқ жиноятларни, улардан бирортаси учун судланган ёки судланмаганлигидан қатъи назар содир этиши тушунилади.

А.С. Якубов ва Б. Матлюбовлар «бир қанча жиноят» атамаси ўрнига «такроран жиноят содир этиш» ёки «жиноятларнинг такрорланиши» атамаларини қўллаш тўғри, деб ҳисоблашади¹. Уларнинг фикрича, бир қанча жиноятлар атамаси жуда кўп сонли маъносини англатиб, ушбу атама миқдор жиҳатидан «жиноятлар» сўзи билан биргаликда қўлланилганда аниқ бўлмаган миқдордаги жиноятлар сонини англатади. Маълумки, бу институтда жиноятларнинг миқдорий жиҳатлари мавжуд бўлиб, у юридик аҳамиятга эга.

Бир қанча жиноят содир этишганлик учун ҳуқуқий таъсир чораларини қўллашда бир шахс томонидан камида иккита жиноят содир қилинган бўлиши керак. Жиноят қонуни нуқтаи назаридан, кейинги жиноятлар қандай миқдорда содир этилганлигидан қатъи назар, жинойи фаолият сифатида хусусиятловчи ушбу ҳодисанинг ҳуқуқий табиати ўзгармайди. Такроран жиноят содир этиш тушунчаси эса, ўз навбатида бир ҳаракатни учинчи, тўртинчи ва ҳоказо марта содир этилишини ҳам қамраб олади.

Айрим муаллифлар бир қанча жиноят тушунчасини «*бир киши томонидан икки ёки ундан ортиқ жиноятни содир этиш*»²,

¹ Б. Матлюбов, А.С. Якубов. Совокупность преступлений и её виды. «Ҳуқуқ» журнали, 2000 йил, №2, 40-бет.

² Уголовное право. Изд МГУ, 1998, стр. 200.

деб ҳисоблашади. Бу қоида назаримизда, бир қанча жиноятлар тушунчасини тўлиқ ифодалаб бера олмайди. Ушбу муаммони махсус ўрганган олимлардан В.И. Ткаченко «шахснинг олдинги жинояти учун судланган ёки судланмаганлигидан қатъи назар, суд ҳукми билан аниқланган икки ёки ундан ортиқ жиноятни содир этиши, бир қанча жиноятни содир этиш деб топилади»¹, фикрини билдиради. Фикримизча, юқоридаги олимлар кўпроқ қилмишларнинг миқдор кўрсаткичига эътибор беришган.

Бу борада бир қанча жиноятлар тушунчасини В.П. Малков анча кенг талқин қилади. Унинг фикрига кўра, «бир қанча жиноятлар, деб шахснинг жинойий жавобгарликка тортилгунча, бир вақтда ёки кетма-кет, икки ёки ундан ортиқ жиноят содир этганлиги ёхуд олдинги жинояти учун ҳукм этилганидан кейин янгитдан жиноят содир этиши ва икки жиноят ўртасида жиноят ҳуқуқий муддатлар ўтиб кетмаган бўлса, шунингдек, жиноят иши қўзғатиш учун бошқа тўсиқлар бўлмаса, бир қанча жиноят содир этиш, деб топилади»².

К.А. Панько эса бу тушунчага қўшилган ҳолда айрим аниқликлар киритиш лозим, деб ҳисоблайди. Чунки бу тушунча Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида назарда тутилган битта жиноят ҳисобланадиган бир қанча ҳаракатлардан иборат бўлган қилмишларни қамраб ололмайди, деб ҳисоблаб бир қанча жиноятлар тушунчасини қуйидагича таърифлашни таклиф этади: «Шахснинг икки ёки ундан ортиқ жиноятарни содир қилиши, агар улар учун юридик оқибатлари бекор бўлмаган ёки жинойий таъқиб қилиш, учун жиноят-процессуал тўсиқлар бўлмаса, Жиноят кодексининг «Махсус» қисми бир нормаси билан қамраб олинган ёки олинмаганидан қатъий назар, бир қанча жиноят содир этилган деб ҳисобланади»³.

Бир қанча жиноятларга берилган таърифлардан кўриниб турибдики, бу мавзуни татбиқ қилган барча муаллифлар бир қанча жиноятга таъриф берар эканлар, камида икки жиноятнинг содир қилинганлиги бир қанча жиноятларни ташкил қилишини таъкидлайдилар. Бир қанча жиноят содир қилиш жиноят содир қилишнинг алоҳида шакли бўлиши билан бирга, жиноят ҳуқуқининг алоҳида институти эканлигини ҳам айтиб ўтадилар.

¹ В.И. Ткаченко. Множественность преступлений и её формы по уголовному праву. Казань, 1982.

² В.П. Малков. Множественность преступлений. Казань, 1984, стр. 12.

³ К.А. Панько. Вопросы общей теории рецидива в уголовном праве. Воронеж, 1988, стр. 68.

Бир қанча жиноятларнинг шакллари тўғрисида ҳам ягона фикр мавжуд эмас. Масалан, П.С. Дагель¹, Г.Т. Кешиледзе², А.М. Яковлевлар³ бир қанча жиноятлар содир қилиш деганда, такроран жиноят содир қилиш, жиноятлар жами тариқасида жиноят содир этиш, рецидив жиноят содир қилишни назарда тутадилар. Бу амалдаги Жиноят кодексидаги бир қанча жиноятлар шаклларига мос келади. М.Т. Кафаров эса, бир қанча жиноятлар деганда, рецидив, такроран, жиноятларнинг идеал жами, жиноятларнинг реал жами тариқасида содир қилинган жиноятларни киритади.

Юқорида бир қанча жиноятларга берилган таърифлардан келиб чиқиб, унинг қуйидаги хусусиятларни кўрсатиш мумкин:

1) шахс томонидан икки ёки ундан ортиқ мустақил жиноятларнинг содир этилган бўлиши;

2) ҳар бир жиноят суд ҳукмида кўрсатилган бўлиши лозим. Агар шахс жиноят содир этган бўлса, лекин жинойий иш дастлабки тергов ва суд томонидан қонунда кўрсатилган асосларга кўра тугатилган бўлса (ЎЗР ЖПКнинг 83,84-моддалари), бу шахс илгари жиноят содир этган ҳисобланмайди;

3) жинойий жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилинмаган бўлиши (64-модда), илгари чиқарилган ҳукмнинг ижро этиш муддати ўтиб кетмаган бўлиши (69-модда), судланганлик муддатининг ўтиб кетмаганлиги ёки амнистия акти ёхуд авф этиш орқали жазодан озод қилинмаган бўлиши керак;

4) ҳар бир жиноят тугалланган ёки тугалланмаган бўлиши лозим.

Бу хусусиятларнинг жами бир қанча жиноятлар содир этишни тавсифлаш учун зарур ва шартдир. Мазкур белгилардан бирининг мавжуд эмаслиги бир қанча жиноят содир этишнинг мавжуд эмаслигини ифодалайди. Ижтимоий муносабатлар тизимида бир қанча жиноятларнинг ижтимоий хавфлилик даражасининг юқорилиги унинг объектга кўп миқдорда зарар етказиши ҳисобига вужудга келади (масалан, икки марта ўғирлик, икки одам ўлдириш, икки безорилик жиноятни содир этиш). Шунингдек, бир қанча жиноят содир этиш орқали икки

¹ П.С. Дагель. Множественность преступлений. М., 1968, стр. 68.

² Г.Т. Кешиледзе. Ответственность при совокупности преступлений по уголовному праву. Автореферат канд. юрид. наук. 1960, стр. 3.

³ А.М. Яковлев. Совокупность преступлений. М., 1960, стр. 34.

ёки ундан ортиқ объектга зарар етказиш, масалан, ўғирлик ва номусга тегиш жиноятларини содир этиш мумкин.

Бир қанча жиноят содир этиш шахс камида икки жиноятни содир этганида вужудга келади. Уларнинг миқдори бундан ҳам кўп бўлиши мумкин, бироқ уларда камида иккита жиноят мавжуд бўлади. Иккита жиноятнинг бири маъмурий ва интизомий ҳуқуқбузарлик бўлган ҳолларда эса мазкур ҳодиса бир қанча жиноят содир этиш, деб баҳоланмайди.

Шахс томонидан икки ёки ундан ортиқ жиноятнинг содир этилиши унинг ижтимоий хавфлилигини ҳам оширади. Бир қанча жиноятлар қўйидаги юридик оқибатларга эга:

1) кўпчилик ҳолларда жазони оғирлаштирувчи ҳолат бўлиб ҳисобланади;

2) оғирроқ жазо чорасининг қўлланишига асос бўлади;

3) озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ тартибида уларга нисбатан ўзига хос қоидалар қўлланади.

Бир қанча жиноятлар давомли ва узоққа чўзилган жиноятлардан фарқ қилиб, икки ёки ундан ортиқ жиноятлардан ташкил топади. Жиноят кодексининг 32-моддаси 3-қисмига мувофиқ, умумий қасд билан қамраб олинган ягона мақсадга йўналтирилган бир жиноят таркибини ташкил қилувчи бир-бирига ўхшаш бир неча жинойий қилмишлардан иборат бўлган (давомли) жиноят такроран жиноят содир этилган, деб топиламайди. Қонун мазмунига кўра, бундай жиноятлар давомли жиноят, деб топилади. Давомли жиноятлар қўйидаги белгиларга эга:

1) бир-бирига ўхшаш бўлган жиноятлардан иборатлиги;

2) барча ҳаракатларнинг бир объектга зарар етказишга қаратилганлиги;

3) уларнинг ягона мақсад асосида бирлашганлиги ва шунинг учун ҳам ягона бир жиноят таркибини ташкил қилиши;

4) қасднинг ягоналиги;

5) давомли жиноятларнинг фақат қасддан ва ҳаракат билан содир этилиши.

Жиноят кодексининг 32-моддаси 4-қисмига кўра, **узоққа чўзилган жиноят деганда**, вазифаларни узоқ вақт бажармасдан, бир жиноятнинг узлуксиз таркибини ташкил қилган жиноят тушунилади. Бу жиноятда қилмиш ягона бўлиб узоқ вақтга чўзилган. Бу жиноят ҳаракат ёки ҳаракатсизлик орқали содир этилиши мумкин. Ҳаракатсизлик орқали бу жиноят шахснинг ҳуқуқий мажбуриятларини бажармаслиги орқали, ҳаракат билан эса қонун билан тақиқланган воситаларни сақлаш орқали содир этилади. Узоққа чўзилган жиноятлар айбнинг қасд ва эҳтиётсизлик шакллари орқали содир этилиши мумкин.

Бундан ташқари юридик адабиётларда *систематик ва таркибли жиноят* тушунчаси мавжуд.

Таркибли жиноят шундай жиноятки (мураккаб айбли), у икки мустақил жиноий ҳаракатдан ташкил топади, лекин ички бирлиги ва ўзаро боғлиқлиги туфайли ягона жиноят таркибини ташкил этади. Масалан, номусга тегиш жинояти икки бир хил бўлмаган ҳаракатдан: жисмоний зўрлик ёки қўрқитиш ва жинсий яқинлик қилишдан иборат. Зўрлик ёки қўрқитишсиз иккинчи ҳаракат ҳам содир этилмайди.

Таркибли жиноятларга бир ҳаракат орқали содир этиладиган, лекин икки ёки ундан ортиқ оқибатларни келтириб чиқарадиган жиноятлар ҳам киради. Масалан, қасддан баданга оғир шикаст етказиш одам ўлимига сабаб бўлса (104-модда).

13.2. Такроран жиноят содир этиш тушунчаси

Такроран жиноят содир қилиш бир қанча жиноятлар тизи-мида ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, Ўзбекистон Республикасининг 1994 йилда қабул қилинган янги Жиноят кодексида илк бор мустақамланган. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигининг берган маълумотларига кўра, такроран жиноят содир этиш турли даврларда барча жиноятларнинг 25 — 30 % ни ташкил этган.

Такроран содир этилган жиноятлар жамият учун хавфли ҳаракатлардан бўлиб, такроран жиноят содир қилиш жиноят ҳуқуқи институти сифатида чуқур тарихга эга. Такроран жиноят содир этиш ва уни содир этганлик учун жавобгарлик тўғрисидаги дастлабки манбалар Рим ҳуқуқида учрайди. Қадимги Франция, Германия ва бошқа давлатлар қонунчилигида ҳам бу маълумотлар бор. Католик Черков ҳуқуқида эса такрорий жиноят «тузалиб, қайта очилган ва тузалиши жуда қийин бўлган яра»га ўхшатишган.

Мусулмон ҳуқуқида ҳам такроран жиноят содир этганлик учун жавобгарлик тўғрисидаги маълумотлар мавжуд бўлиб, Қуръонда ва суннада бундай ҳаракатлар содир этганларга оғир жазо тайинлаш назарда тутилган. Унга кўра, такроран жиноят содир этиш деганда, бир қилмишни икки ёки бир неча марта содир этилиши тушунилган. Бунда шахснинг биринчи жинояти учун жазога тортилганлигининг аҳамияти бўлмай, бир жиноятни жазо қўлланилгандан кейин содир этганлиги муҳим бўлган, хусусан, шахс ўғирлик жиноятини биринчи марта содир этганида қўли кесилган бўлса, иккинчи марта қаттиқроқ жазо

чорасини, чап оёғи тўпигидан кесилиб, қайнатилган ёғга ботирилишига сабаб бўлган, шундан сўнг ҳам тузалиш йўлига кирмаса, қози томонидан тавба муддати белгилаб ҳибс этилган¹.

Собиқ Иттифоқ давридаги Жиноят қонунчилигида ҳам такроран жиноят содир этганлик учун жазо чоралари белги-ланган. 1926 йилдаги Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Махсус» қисми 36 га яқин моддаларида такроран жиноят содир этиш, жиноятни квалификация қилишнинг зарурий белгиси сифатида назарда тутилган. 1959 йилги Жиноят кодексининг 125-моддаси эслатмасида, 125, 126 ва 129-моддаларда назарда тутилган такроран жиноят содир этиш деганда, шу моддада ёки кодекснинг бир қатор моддаларида назарда тутилган жиноятлардан бирини илгари ҳам содир этган шахс томонидан содир этилган ҳаракат тушунилган².

Амалдаги 1994 йили қабул қилинган Жиноят кодексининг 32-моддаси 1-қисмига кўра, Жиноят кодекси «Махсус» қисмининг айнан бир моддасида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноятни шахс турли вақтларда содир этган, аммо уларнинг бирортаси учун ҳам судланган бўлмаса, такроран жиноят содир этиш, деб топилади. Бу ерда шахс томонидан турли вақтларда бир хил жиноятларни содир этилганлигини тушуниш лозим. Такроран жиноят содир этиш фақат шахснинг бундай жиноят турини вужудга келтирган, ҳуқуқий моҳиятга эга бўлган бирорта ҳам жиноят учун жазога маҳкум этилмаган ҳолларди вужудга келади.

Такроран жиноят содир қилиш деганда, худди шундай жиноятни иккинчи, учинчи ва ҳоказо марта содир қилиш тушунилади. Бунга жиноят ҳуқуқи назариясида турли хил фикрлар билдирилган. Хусусан, И.И. Горелик «Учинчи марта эмас, балки фақат иккинчи марта жиноят содир этилишини такроран жиноят содир қилиш деб ҳисоблаш керак», фикрини билдирган³.

И.И. Гореликнинг фикрича, бир хил жиноятни учинчи марта содир қилинганда такроран содир қилинмасликка олиб келади. Такроран жиноят содир этиш муаммосини тадқиқ қилган

¹ Хидая. Комментарий мусульманского права. Том II. Перевод с английского. Под. ред. К. И. Гродекова.

² Ўз ССР Жиноят кодексига шарҳлар. Т., «Ўзбекистон», 1998, 283-бет.

³ И.И. Горелик. Квалификация преступлений опасных для жизни и здоровья. Минск, 1973, стр. 128.

кўпчилик олимлар иккинчи ва кейинги жиноятларни ҳам такроран жиноят содир этиш, деб ҳисоблашади. Республика-мизнинг амалдаги жиноят қонунида ушбу масала ўзининг тўғри ечимини топган. Унга кўра, шахс айнан бир хил жиноятни икки ёки бир неча марта содир қилганда ҳам такроран жиноят содир этиш, деб ҳисобланаверади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 32-моддасида мустақамланган талабдан келиб чиқиб, такроран жиноят содир этишнинг қўйидаги белгиларини кўрсатиш мумкин:

1) такроран жиноят содир этиш бир неча жиноят содир этишнинг шакли бўлиб, унга кўра шахс жавобгарликка тортиладиган айнан бир-бирига ўхшаш бўлган икки ёки бир неча жиноий қилмишни содир қилади;

2) содир этилган қилмишлар жиноят қонуни махсус қисмининг айнан бир моддасида, қисмида, кодексда алоҳида кўрсатилган ҳолларда эса турли моддаларида назарда тутилган қилмишларни ҳам қамраб олади;

3) содир этилган жиноий қилмишларнинг бирортаси учун ҳам шахс судланган бўлмалиги;

4) жиноят такроран содир этилган, деб ҳисобаниши учун улар турли вақтларда содир қилинган ва мустақил жиноят таркибини ташкил қилиши.

Бир шахс томонидан Жиноят қонунининг «Махсус» қисми айнан бир моддасида, қисмида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноий қилмишнинг содир этилиши такроран жиноят содир этишнинг асосий жиноят ҳуқуқий белгиларидан бири бўлиб, бунда шахс томонидан содир қилинган ҳар бир жиноий қилмиш амалдаги жиноят қонуни 14-моддасига мувофиқ, ягона мустақил жиноят сифатида баҳоланади. Ушбу жиноятлар мустақил равишда алоҳида квалификация қилинади ва алоҳида санкцияга эга бўлади. Шунинг билан бирга Жиноят кодексининг 32-моддаси 1-қисмига кўра, нафақат тугалланган жиноятлар, балки, тамом бўлмаган, яъни жиноятга тайёргарлик кўриш ва жиноятга суиқасд қилиш, иштирокчиликда содир қилинган жиноятлар ҳам такроран жиноятларни ташкил қилиши мумкин. Аммо бунда содир этилган барча жиноятлар Жиноят кодексининг бир моддаси ёки бир моддасининг бир қисмида назарда назарда тутилган белгиларга эга бўлиши керак.

Жиноят кодексининг 32-моддаси 1-қисмида «Тамом бўлган жиноят ҳам, жазога сазовор бўлган жиноятга тайёргарлик кўриш ёки жиноят содир этишга суиқасд қилиш ҳам, шунингдек,

иштирокчиликда жиноят содир этиш ҳам такроран жиноят содир этиш деб топиледи», дейилган. Ш. Ражабов томонидан олиб борилган тадқиқотларда 1215 шахснинг содир қилган жинояти бўйича ўтказилган текширишлар шуни кўрсатадики, атига 52 марта жиноятга суиқасд бўлганлиги ва бирор марта ҳам жиноятга тайёргарлик кўрганлик учун жавобгарликка тортиш ҳоллари аниқланмаган. АҚШ, Англия, Франция каби ривожланган мамлакатлар жиноят қонунчилигида жиноятга тайёргарлик кўрганлик учун жиноий жавобгарлик белгиланмаган.

Шахс содир этган қилмишларини такроран содир этилган жиноят, деб топишнинг шартларидан яна бири унинг такрорий жиноятларни ташкил қилувчи жиноий қилмишларнинг бирортаси учун ҳам судланмаганлигидир. Жиноятни такроран содир қилишнинг белгилари тўғрисида жиноят ҳуқуқи фанида баъзи ҳолларда, ҳатто қарама-қарши фикрлар ҳам берилган. Кўпчилик муаллифлар иккинчи жиноят учун шахс судланган ёки судланмаганлигидан қатъи назар, такроран содир этилган деб ҳисоблаш керак, деб таъкидлайдилар¹.

Бу борада Н.С. Таганцев жиноятнинг такрорланишини уч шарт билан изоҳлайди, яъни уларнинг энг муҳими олдинги жинояти учун жазони ўтаганлик, иккинчиси эса олдинги ва кейинги жиноятлар ўртасида маълум боғлиқлик (махсус рецидив) ва учинчиси олдинги жинояти учун жазони ўтаган вақт билан янги содир қилинган жиноят ўртасида маълум вақтнинг ўтганлиги². Худди шундай нуқтаи назарни профессор А.М. Яковлев ҳам маъқуллаб, фақат олдинги жинояти учун судланганидан кейин, янги жиноят содир этишни такроран жиноят содир этиш, деб ҳисоблайди³. Масаланинг бундай қўйилишини улар такроран жиноят содир қилиш юқори даражада ижтимоий хавфли бўлади, қачонки, улар жиноий жазога ҳукм қилинган ва субъектларга таъсир кўрсатмаган бўлсагина, такроран жиноят содир этиш ҳисобланади, деган тушунчага асосланадилар. Лекин такроран жиноят содир қилишнинг ўта ижтимоий хавфлилиги бир неча ҳолатлар билан боғлиқ. Кўп ҳолларда қисқа вақт ичида содир этилган икки ёки

¹ В.П. Малков. Множественность преступлений. Казань, 1982, стр. 51.

² Н.С. Таганцев. Русское уголовное право. Часть общая. Том 1. Санкт-Петербург, 1902.

³ А.М. Яковлев. Борьба с рецидивной преступностью. М., 1964, стр. 26—32.

ундан кўп, бир хил, айниқса, ўхшаш жиноятларни содир этиш ва биринчи жинояти учун жавобгарликдан қутулиб қолиш имконини қила олганлик, ҳар хил жиноятларни содир қилиб, биринчиси юзасидан судланган ва жазони ўтаб бўлиб, анча вақт ўтгандан кейин яна жиноят содир этишга нисбатан ижтимоий хавфлироқдир.

Жиноят кодексининг 32-моддаси 1-қисми мазмунига кўра, шахс содир қилинган жиноятлардан бирортаси учун ҳам судланмаган бўлиши керак, яъни такроран жиноятларни ташкил қилувчи қилмишларнинг ҳар бири шахс судлангунга қадар содир этилган, суд томонидан муҳокама қилинмаган бўлиши лозим. Жиноят кодексининг 77-моддаси 2-қисмига кўра, жазо тайинланган ва айблов ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб шахс судланган, деб ҳисобланади. Шунга кўра, агар шахс содир этган икки жиноятдан бири учун судланиб, судланганлиги тегишли тартибда олиб ташланмаган, тугалланмаган бўлса, унинг ҳаракатини такроран жиноят содир этиш, деб топиш мумкин эмас.

Шахснинг содир қилган жиноятларини такроран жиноят содир этиш, деб топишнинг учинчи шарти шахсни дастлабки содир этган қилмиши учун жавобгарликдан озод қилиш муддати ўтиб кетмаган бўлиши керак. Бу ерда жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги туфайли жавобгарликдан озод қилиш (64-модда), шахс ёки қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ хусусиятини йўқотганлиги туфайли жавобгарликдан озод қилиш ёхуд ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш, 66-моддада касаллиги туфайли жавобгарликдан, 67 ва 75-моддалар амнистия акти ёки авф этиш асосида жиноий жавобгарликдан озод қилиш назарда тутилган.

Олдинги жинояти учун шартли ҳукм қилиш қўлланилган бўлса, такроран жиноят содир этиш, деб ҳисобланмайди. Чунки шахс Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 72-моддаси 8-қисмига мувофиқ синов муддати давомида янги жиноят содир этса, суд унга нисбатан Жиноят кодексининг 60-моддаси бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш учун белгиланган қоидаларга асосланган ҳолда жазо тайинлайди. Шунинг учун бу ҳол такроран жиноят содир этиш тушунчасини истисно этади.

Олдинги жинояти учун ҳукм қилинган шахс янги жиноят содир қилса, фақат ҳар икки жиноят қасдан содир қилинган тақдирдагина 56-модданинг 1-қисми «н» бандида назарда тутилган оғирлаштирувчи ҳолатларни ташкил этади ва ушбу

ҳолда Жиноят кодексининг «Махсус» қисми «такроран содир қилинса» банди билан квалификация қилинмайди. Чунки шахс содир этган жиноятини такроран содир этиш, деб топиш учун, жиноятлар учун жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетмаган бўлиб, шундан кейингина бир хил жиноятни турли вақтларда содир қилгандагина ва уларининг бирортаси учун судланган бўлмаса, жиноят такроран содир қилинган, деб ҳисобланади.

Жавобгарликка тортиш ёки тортмаслик масаласини ҳал қилишда жавобгарликка тортиш муддати Жиноят кодексининг 64-моддасида кўрсатилган муддатдан ошиб кетмаган бўлиши керак. Агар жиноятлар ўртасидаги вақт Жиноят кодексининг 64-моддасида назарда тутилган муддатдан ошиб кетган бўлса, қилмишни такроран содир этилган деб ҳисоблаб бўлмайди ва шахс жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетмаган жинояти учунгина жавобгар бўлади.

Агар шахс такроран содир қилинган жиноят, деб ҳисобланиши мумкин бўлган жиноятларни содир этган бўлиб, бу жиноятлардан бири ҳукм чиқарилгунга қадар, иккинчиси эса ҳукм чиқарилгандан кейин аниқланган бўлса, такроран жиноят содир қилиш, деб ҳисоблашга асос борми, саволи туғилади.

Жиноят кодексининг 59-моддаси 3-қисмида «агар иш бўйича ҳукм чиқарилгандан кейин маҳкумнинг биринчи иш бўйича чиқарилган ҳукмигача яна бошқа жиноятда айбли эканлиги аниқланса ҳам жазо ўша тартибда — жиноятлар жами бўйича жазо тайинланади. Бундай ҳолатда жиноятлар мажмуи тариқасида суд томонидан тайинланган жазо муддатига биринчи ҳукм юзасидан жазонинг ўталган қисми ҳам қўшилади», дейилган.

Қонун мазмунига кўра, жиноятлар мажмуи учун жазо тайинлашнинг ушбу қоидалари ўз навбатида такроран жиноят содир этишга нисбатан ҳам қўлланиши мумкин. Бундай ҳолда жиноятларнинг ҳар икки айнан бир хил жиноятлар бўлганлиги ва жиноятларнинг бири учун судланмай қолишига сабаб ҳуқуқни муҳофаза қилувчи идоралар жиноятнинг ўз вақтида фош этилмаганлиги сабабли бўлиши мумкин.

Юридик адабиётларда олимлар такроран жиноят содир этишни икки гуруҳга бўладилар. Жумладан, В.Н. Кудрявцев, Б.М. Леонтьев такроран жиноят содир қилишни — умумий такроран жиноят содир этиш ва махсус такроран жиноят содир этишга ажратишади¹.

¹ В.Н. Кудрявцев. Квалификация преступлений. М., «Госюриздат», 1963, стр. 304.

Ўз навбатида шуни таъкидлаш керакки, такроран жиноят содир қилишни бундай турларга ажратиш 1959 йилда қабул қилиниб, 1995 йилнинг 1 апрелига қадар амалда бўлган Жиноят кодекси асосида ишлаб чиқилган эди. Жиноят ҳуқуқида такроран жиноят содир этишни бундай турларга бўлиниши амалдаги Жиноят кодексига тўғри келмайди. Чунки умумий такроран жиноят содир қилиш деганда, турли вақтларда Жиноят кодексининг «Махсус» қисми турли моддаларида назарда тутилган жиноятларни содир қилиш тушунилади. Бу ҳолат ўз навбатида жиноятни квалификация қилишнинг зарурий белгиси бўлиб ҳисобанмайди, балки айрим ҳолларда Жиноят кодексининг 56-моддаси «а» бандида кўрсатилганидек жазони оғирлаштирувчи ҳолат бўлиши мумкин. Махсус такроран жиноят содир қилиш деганда, Жиноят кодексининг «Махсус» қисмининг бир моддаси ёки ўша модданинг ёхуд модда қисмининг зарурий белгиси сифатида кўрсатилган ҳолатлар назарда тугилади. Яъни, махсус такроран жиноят содир қилишда бир хил жиноятни камида икки марта содир қилиш тушунилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 32-моддаси 1-қисмига биноан алоҳида кўрсатилган ҳолларда махсус қисмининг турли моддаларида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноятни шахс турли вақтларда содир этган, аммо уларнинг бирортаси учун ҳам судланган бўлмаса, такроран жиноят содир этиш, деб топилади. Такроран жиноят содир этиш деб ҳисоблашнинг бундай қоидалари Жиноят кодексининг «Махсус» қисмининг бир қанча масала моддаларида назарда тутилган. Масалан, Жиноят кодексининг 104-моддаси 2-қисми «б» банди, 105-модданинг 2-қисми «к» банди, 118-модданинг 2-қисми «б» банди, 164-модданинг 3-қисми «а» банди ва бошқа қатор моддалар.

Агар олдин Жиноят кодексининг 119-моддасида назарда тутилган, жиноятни содир этган шахс томонидан сўнгра 118-моддада назарда тутилган жиноятни содир этса, кейинги жинояти такроран жиноят, деб топилади. Ф. Тоҳиров одам ўлдиришдан олдин терроризм, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳаётига тажовуз қилиш ва ҳоказо жиноятлар содир этилган бўлса, қилмиш такроран одам ўлдириш каби баҳоланиши керак, деб таъкидлайди¹.

¹ Ф. Тоҳиров. Шахсга қарши жиноятларнинг юридик таҳлили. Т., 2000, 15-бет.

Такроран жиноят содир этишнинг субъекти бир шахс бўлгани ҳолда жиноят қонуни билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларга зарар етказилиши мумкин. Яъни, тажовуз объекти турлича бўлиши мумкин. Обьектив томондан эса, ушбу жиноят айнан бир-бирига ўхшаш жиноятларни, қонунда алоҳида кўрсатилган ҳолларда эса турли жиноятларни содир этишда ифодаланади. Шу билан бирга такроран жиноят содир этиш жиноятларни ташкил қилувчи қилмишларнинг ҳар бири Жиноят кодексининг 14-моддасига кўра, ижтимоий хавфлилиги, ҳуқуққа хилофлиги, айбнинг мавжудлиги, жазога сазоворлиги билан хусусиятланади. Шу жумладан, уларнинг барчасида юқорида таъкидланганидек, жиноят таркибининг барча аломатлари бўлади. Шахс, гарчи, ҳар бири мустақил бўлган, лекин айнан бир-бирига ўхшаш юқоридагидек жиноятларни содир этган ҳолларида унинг қилмиши Жиноят кодексининг «Махсус» қисми «такрораң содир қилинса» бандига асосланиб, жазо тайинланади.

Бу борада такроран жиноят содир этишнинг бир қатор ҳуқуқий белгилари билан бирга унинг субъектив томонидан тўғри аниқлаш муҳимдир. Такроран жиноят содир этишнинг субъектив томони, шахснинг содир қилган икки ёки ундан ортиқ қилмиши ва уларнинг оқибатларига нисбатан руҳий муносабатида ифодаланади. Ушбу жиноятни ташкил қилувчи жинойий қилмишлар ўз навбатида айб шаклининг ягоналиги билан хусусиятланади. Яъни, такроран жиноят содир этиш, деб топиш учун шахснинг содир қилган икки ёки бир неча жинояти айбнинг қасд шаклига эга бўлиши керак. Жиноят қонунида такроран жиноят содир этиш, деб топишнинг зарурий белгиси сифатида 38 га яқин жиноят таркибларида назарда тутилган бўлиб, уларнинг барчаси қасддан содир этиладиган жиноятлардир. Қолаверса, жиноят қонунига кўра, илгари ҳам қасддан жиноят содир этган шахснинг такроран ёки қасддан янги жиноят содир этиши жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида (Жиноят кодексининг 56-моддаси 1-қисми «н» банди) қаралади. Эҳтиётсизликдан содир этиладиган жиноятларда шахснинг ўз талаб ва ниятларини жиноят содир қилиш орқали қондириш тўғрисида гап бўлиши мумкин эмас. Бу жиноятлар кўпроқ вазиятнинг ва шахс ҳаракатининг у ёки бу вариантини танлашга жиддий ёндашиши билан боғлиқ бўлади.

Такроран содир этиладиган жиноятларда уни ўз навбатида ташкил этувчи ҳар бир жиноятга қасд қилиш, мустақил равишда шаклланади. Аммо бу ҳолатда улар ўртасида ички

боғлиқлик бўлмайди, деган тушунчани англамайди. Такроран жиноят содир этиш, деб топилган барча жиноятлар бир-бирига боғлиқ бўлади. Такроран жиноят содир этишнинг субъектив томони унинг барча белгилари билан ўзига хос ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлиб, жиноятни тўғри квалификация қилиш ва адолатли жазо тайинлашда муҳимдир. Такроран жиноят содир этиш ўз навбатида юқоридаги белгиларига кўра давомли, узоққа чўзилган, рецидив жиноятлардан фарқ қилади.

Такроран содир этилган жиноятни давомли жиноятдан фарқ қилиш лозим. Давомли жиноят тушунчаси Жиноят кодексининг 32-моддаси 3-қисмида ифодаланган. Бу жиноятлар ўртасидаги асосий фарқ содир этилган жиноятнинг субъектив томонига тўғри келади, лекин объектив белгилари мос тушади. Давомли жиноят деганда, ягона мақсад йўлида амалга оширилаётган умумий қасд доирасида бирлашган икки ва ундан ортиқ ижтимоий хавфли ҳаракатлар тушунилади. Такроран жиноят содир этиш эса доимо янги қасд орқали амалга оширилади. Давомли жиноятда қасдни амалга ошириш вақти оралиғида доимо муайян вақт мавжуд бўлади. Давомли жиноятнинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, барча жиноятларнинг ўзаро боғлиқлиги, ҳар бир бутунни ташкил қилишда номоён бўладиган барча эпизодларнинг ягоналигидадир. Давомли жиноятнинг бошланиши бир давом этадиган жиноятдан иборат бўлган қатор ўхшаш ҳаракатларнинг дастлабкисини содир этишдир. Демак, давомли жиноятлар қуйидаги ўзига хос белгиларга эга бўлади:

- а) бир хилдаги ҳаракатларнинг мажмуи;
- б) барча ҳаракатлар айнан бир объектга қаратилган бўлади;
- в) уларнинг ҳаммаси бир мақсад йўлида бирлашган ва шунинг учун ҳам бир бутунликни ташкил қилади.

Жиноят кодексининг 32-моддаси 4-қисмида узоққа чўзилган жиноят тушунчаси баён этилган, унга кўра вазифаларни узоқ вақт мобайнида бажармасликдан иборат бўлиб, бир жиноятнинг узлуксиз таркибини ташкил қилган жиноятлар тушунилади. Шундан келиб чиқиб, узоққа чўзилган жиноят жиний тажовузнинг муайн вақт давомида узлуксизлиги билан таърифланади. Унинг хусусияти муайян ҳаракат ёки ҳаракатсизликнинг амалга ошириш вақтидан бошлаб шахснинг қонунда кўрсатилган жиноятни тугалланган босқичидаги ўз мажбуриятларини бундан буён ҳам узлуксиз бажармаслиги билан ифодаланadi. Бундай жиний ҳолат икки:

а) ихтиёрий;

б) мажбурий сабабга кўра тугатилади.

Ихтиёрийлик шахснинг ўз ташаббуси билан ҳаракатсизликка чек қўйишда ифодаланади. Мажбурийлик жиноятнинг бажаришни бундан кейин ҳам давом эттиришга монелик қиладиган ҳодисанинг бошланишидан иборатдир. Узоққа чўзилган жиноятнинг тамомланиши шахснинг қонунда кўрсатилган мажбуриятларини бажармасликни бошлаган вақтдан вужудга келади, бундан кейинги нисбий муайян вақтда ҳам у мазкур талабларни бажармасликда давом этса, бундай ҳолатнинг ички ягоналиги ўзаро боғлиқлигидан таркибларнинг кўплиги вужудга келмайди.

Лекин юқоридагиларга ҳам қарамасдан, жиноят ҳуқуқи назариясида такроран жиноят содир этишни, ушбу жиноятлардан умуман фарқи йўқ, деган фикрлар ҳам мавжуд. В.П. Малков «Рецидив жиноят содир қилиш такроран жиноят содир қилишнинг бир кўриниши холос, шунинг учун рецидив жиноят содир қилиш — бир қанча жиноят содир этишнинг шакли бўла олмайди ва такроран жиноят содир этиш рецидив жиноят содир этишни ҳам ўз ичига қамраб олади», деб ҳисоблайди¹.

Е.А. Флоров ва Р.М. Галиакбаровларнинг фикрича, «Рецидив — бу ҳам такроран содир этиладиган жиноятдир. Унинг учун худди такроран жиноят содир этиш каби ҳар бир мустақил жиноят таркиби белгиларига эга бўлган камида иккита жиноят содир этишга хосдир. Лекин такроран жиноят содир этишдан фарқли равишда, рецидив жиноят деганда, жазони ўтаб чиққан, жазони ўтаётган шахснинг судланганлиги мавжуд бўлгани ҳолда янги жиноят содир этишдир»².

Юқорида таҳлил этилган масала бўйича қуйидаги хулосаларни чиқариш мумкин, такроран жиноят содир этиш тушунчасининг Жиноят кодексига киритилиши:

1) Жиноят кодексда назарда тутилган ҳолатларда жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида олинади;

2) жиноятни квалификация қилишда бевосита таъсир қилиши;

3) жиноятни квалификация қилишнинг зарурий белгиси бўлиб ҳисобланиши каби ҳуқуқий аҳамиятга эга.

¹ В.П. Малков. Совокупность преступлений. Изд. Казанского университета, 1974, стр. 15.

² Е.А. Флоров, Р.М. Галиакбаров. Множественность преступных деяний как институт советского уголовного право. М., 1967, стр. 6.

13.3. Жинойтлар мажмуи учун жавобгарлик тушунчаси ва унинг хусусиятлари

Жинойтлар мажмуи жинойт ҳуқуқининг муҳим ва мураккаб муаммоларидан бири ҳисобланиб, бир қатор мунозараларга сабаб бўлиб келган. Жинойтлар мажмуи тузилиши жиҳатидан мураккаб бўлиб, икки ёки ундан ортиқ жинойий қилмишларни ўз ичига олади. Шунинг учун ҳам оддий, ягона жинойтларни тавсиф қилишга қараганда, уларга ҳуқуқий баҳо бериш анча мушкул масала ҳисобланади. Жинойтлар мажмуи учун жазо тайинлашнинг мазмунини очиб беришдан олдин, жинойтлар мажмуи ўзи нима эканлигини тушуниб олиш лозим.

Жинойт кодексининг 33-моддаси 1-қисмига кўра, «Жинойт кодексининг «Махсус» қисми турли моддаларида ёки бир моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жавобгарликка тортиладиган икки ёки бир неча жинойий қилмишни содир этиш, агарда улардан бирортаси учун ҳам шахс аввал судланган бўлмаса, жинойтлар мажмуи деб топилади», дейилган. Кўпчилик ҳуқуқшунос олимларнинг фикрича, ушбу институтнинг шаклланиши XIX асрнинг биринчи ярмига тўғри келади. Бу ўз навбатида ўша даврда Ўрта Осиёда ҳукмрон бўлган Россия империясининг мустахлакчилик тизими қонунчилиги билан боғлиқдир. Жинойтлар мажмуи тушинчаси биринчи марта Россия империясининг 1845 йилдаги жазолар тўғрисидаги «Уложения»да келтирилган. Унга кўра, жинойтлар мажмуи айбдор тамонидан бир неча қилмишларни бир вақтнинг ўзида ёки турли вақтларда содир этилиши сифатида тан олинар эди. Жинойтлар мажмуи тариқасида содир этилган жинойт, деб топиш учун шахс бирорта қилмиши учун ҳам жазога тортилмаган, умумий ва якка тартибда авф этилмаган бўлиши лозим эди.

Собиқ Иттифоқ даврида жинойтлар мажмуи турларга бўлиниб, бу ҳолатлар биринчи марта РСФСРнинг 1922 йил қабул қилинган Жинойт кодексига мустақамланган эди. Унда жинойтлар мажмуи тўғрисида икки модда бўлиб, уларда жинойт мажмуи турлари жинойтларнинг идеал ва реал жами учун жазо мустақамланган эди. Ушбу кодекснинг 29-моддасига кўра, «Агар айбдор содир этган қилмишда, кодекснинг турли моддаларида назарда тутилган жинойтларнинг белгилари мавжуд бўлса суд оғирроқ жазони назарда тутувчи модда асосида жазо тайинлайди». Ушбу тушунча шахснинг ҳаракатлари бир модда билан квалификация қилинишини англатиб, қонун чиқарувчи

жиноятларнинг идеал жамини ягона жиноят гуруҳига киритган. Жиноятларнинг реал жами деганда, қонун чиқарувчи «судланувчи томонидан ҳукм чиқарилгунга қадар икки ёки ундан ортиқ жиноят содир этиши»ни назарда тутган ва ушбу ҳолда жазо тайинлашнинг алоҳида қоидалари татбиқ этилган. Ўз навбатида масалага бундай ёндашиш узоққа бормади. 1924 йилги «СССР ва Иттифоқдан республикалар жиноят қонунчилиги Асослари»да жиноятларнинг идеал жами ва реал жами бир қанча жиноят содир этиш турларига киритилди ва Жиноят кодексининг 33-моддасида мустақамланди. «Агар шахснинг содир этган қилмишида бир неча жиноят белгилари мавжуд бўлса, шу жумладан, ҳукм чиқарилгунга қадар шахс томонидан икки ёки ундан ортиқ жиноятлар содир этилса, ижтимоий таъсир чоралари энг оғир жазони назарда тутувчи жиноятлар миқдоридан келиб чиққан ҳолда тайинланади», дейилади ушбу қонунда.

Ўзбекистон Республикасининг 1926 йилги Жиноят кодексидида у қуйидагича мустақамланган эди: «Агар шахсни содир этган қилмишида бир ёки бир неча жиноят белгилари мавжуд бўлса, шу жумладан, ҳукм чиқарилгунга қадар икки ёки ундан ортиқ жиноятлар содир этилган бўлса, ижтимоий таъсир чоралари ҳукмда ҳар бир жиноят учун алоҳида кўрсатиб ўтилган ҳолда оғирроқ жазо белгиланган жиноят бўйича тайинланади», дейилади.

Ўзбекистон Республикасининг 1959 йилги Жиноят кодексидида ҳам жиноятлар мажмуи тушунчасини ифода этилмаган эди. Бу эса амалиётда бир қанча жиноятлар борасидидаги муаммоларни ҳал этишда маълум қийинчиликларга олиб келар эди.

Мустақил Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 27 сентябрда қабул қилинган янги Жиноят кодексидида жиноятлар мажмуига оид барча қоидалар тизимлаштирилди. Яъни, жиноятлар мажмуини тартибга солувчи умумий қоидалар алоҳида модда сифатида шакллантирилди. Умумий қоиданинг махсус нормалар билан мувофиқлиги таъминланди. У ўзининг табиатида кўра, бир қанча жиноятлар содир этишнинг шакли бўлганлиги учун бир қанча жиноят содир этишни тартибга солувчи Жиноят кодексининг «Умумий» қисми 8-бобига киритилди. Янги ҳуқуқий нормаларни шакллантиришда жиноят ҳуқуқи назариясида мазкур муаммо юзасидан тўпланган тажриба ва эришилган ютуқлар инобатга олинди. Амалдаги Жиноят кодексининг 33-моддасидида ушбу масала, яъни жиноятлар мажмуи илк бор мустақамланди. Унга кўра, «Махсус» қисм-

нинг турли моддаларида ёки бир моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жавобгарликка торитиладиган икки ёки бир неча жиноий қилмишни содир этиш, агарда улардан биротаси учун ҳам судланган бўлмаса жиноятлар мажмуи», деб топилади.

Ушбу қоидадан келиб чиққан ҳолда жиноятлар мажмуининг қуйидаги ҳуқуқий белгиларини ажратиш мумкин:

а) жиноятлар мажмуи бир қанча жиноят содир этишнинг шакли бўлиб, унга кўра шахс жавобгарликка тортиладиган икки ёки бир неча жиноий қилмишни содир қилади;

б) содир этилган қилмишлар Жиноят қонунининг «Махсус» қисми турли моддаларида ёки бир моддасининг турли қисмларида назарда тутилган бўлади;

в) содир этилган жиноий қилмишларнинг биронтаси учун ҳам шахс судланмаган бўлиши лозим.

Юридик адабиётларда эса бир қатор олимлар жиноятлар мажмуини уч белги билан изоҳлайди. Жумладан, В.П. Малков қуйидагилар жиноятлар мажмуи учун хос белгилар, деб ҳисоблайди:

а) шахс томонидан икки ёки ундан кўпроқ, жиноятларни содир қилганлиги;

б) содир қилинган жиноятлар Жиноят кодексининг камида икки моддаси билан квалификация қилинганлиги;

в) бу жиноятлардан бирортаси учун ҳам шахс судланмаган бўлиши кераклигидир¹.

Бир шахс томонидан икки ёки бир неча жиноий қилмишнинг содир этилиши жиноятлар мажмуининг асосий ҳуқуқий белгиларидан бири бўлиб, у шахс томонидан содир этилган ҳар бир жиноий қилмиш амалдаги Жиноят кодексининг 14-моддасига мувофиқ, ягона мустақил жиноят сифатида баҳоланиб, мустақил равишда алоҳида квалификация қилинади, алоҳида-алоҳида жазо тайинланади. Шунини таъкидлаш керакки, Жиноят кодексининг 33-моддасидаги «жиноий қилмиш» тушунчасини кенг тушунилади ва жиноий қилмиш деганда, нафақат тамом бўлган жиноятларни, балки жиноятга тайёргарлик кўриш жиноятга суиқасд қилиш (Жиноят кодексининг 25-моддаси) ҳамда иштирокчиликда содир этилган жиноят (Жиноят кодексининг 27-моддаси) ҳам назарда тутилади.

Жиноятлар мажмуига таъриф беришда «жавобгарликка тортиладиган» сўз бирикмаси Ўзбекистан Республикасининг амалдаги қонун ҳужжатларида шахсни жавобгарликка тортиш

¹ В.П. Малков. Совокупность преступлений. Казань, 1974, стр. 72.

учун монелик қиладиган ҳолатлар белгиланганлиги, жиноят ишини текшириш жараёнида бундай ҳолатлар аниқланганда, шахс тегишли қилмишлари учун жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкинлиги, жиноят-ҳуқуқий оқибатлар вужудга келмаслиги назарда тутилган.

Хулоса қилиб айтганда, шахсни жиноятлар мажмуи бўйича жавобгарликка тортиш учун жиноятлар мажмуини ташкил қилувчи ҳар бир қилмиш юзасидан жиноий жавобгарлик асослари мавжуд бўлиши ва жавобгарликка тортиш учун монелик қилувчи ҳолатлар бўмаслиги керак. Содир этилган жиноий қилмишлар Жиноят кодексининг «Махсус» қисми турли моддаларида ёки бир моддасининг турли қисмларида назарда тутилиши ушбу жиноятларнинг муҳим ҳуқуқий белгиларидан бирини ташкил этади.

Жиноятлар мажмуининг учинчи ҳуқуқий белгиси шундан иборатки, унга кўра жиноятлар мажмуини ташкил қилувчи ёки бир неча жиноятларнинг биронтаси учун ҳам шахс судланган бўлмайди, яъни жиноятлар жамига кирувчи қилмишларнинг ҳар бири судлангунга қадар содир этилади, ҳали суд томонидан муҳокама қилинмаган ва унинг юзасидан айблов ҳукми чиқарилмаган бўлади. Шунинг учун ҳам шахс бир вақтнинг ўзида, бир жиноят процессида жиноятлар мажмуини ташкил қилувчи бир неча жиноятлари учун жавобгарликка тортилади.

Жиноятлар жами, деб ҳисоблашнинг яна бир муҳим шарти шуки, Жиноят кодексининг «Махсус» қисми икки ёки бир моддасининг турли қисмларида кўрсатилган жиноятларнинг турли вақтларда ёки бир вақтнинг ўзида (реал ва идеал жами) содир қилинганлигининг аҳамияти йўқ. Бир вақтнинг ўзида икки жиноят содир этилиб, «Махсус» қисмининг турли моддалари билан квалификация қилинган тақдирда ҳам жиноятлар мажмуини ташкил қилаверади. Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятлар мажмуининг ушбу кўриниши жиноятнинг идеал жами, деб юритилади.

Юридик адабиётларда жиноятлар мажмуи идеал жами билан биргаликда реал жами ҳам ўрганилади. Ушбу тушунчаларнинг ҳар иккиси ҳам бир қанча жиноят содир этиш тушунчасига киради. Жиноятлар мажмуи 1845 йилдаёқ жиноятларнинг идеал ва реал жамига бўлинган эди, яъни бир вақтда содир этилган қилмишлар жиноятларнинг идеал жами ва «турли вақтларда» содир этилган қилмишлар жиноятларнинг реал жами, деб тушунилган. Жиноят ҳуқуқи фанининг етакчи олимларидан бири Н.С. Таганцев жиноятлар мажмуини фақат реал жамидан иборат

эканлигини таъкидлаган. Унинг фикрича, жиноятлар мажмуи «ўз табиатига кўра ва қонун нуқтаи назаридан ҳар бири алоҳида жиноят бўлган бир неча жиноий қилмишларни содир этиш»дир¹. Жиноятларнинг идеал жамига эса, Н.С. Таганцев томонидан ягона жиноий фаолият сифатида қаралиб, идеал жамини бар таркибли жиноятларга киритади.

Таниқли олим Н.Д. Сергиевскийнинг фикрича, жиноятларнинг идеал жами деганда, шундай ҳолатни тушуниш лозимки, бунда инсоннинг ҳаракати фикран ҳар бири у ёки бу жиноий ҳаракат таркибининг туб элементларини ташкил қиладиган икки алоҳида бўлакка бўлиниб, бунда бир ҳаракат билан, бир вақтнинг ўзида икки тақиқнинг бузилишини ифода этади. Ҳамда шунга мувофиқ ҳолда икки жиноий акт содир қилгандек кўринади. Айбни ҳисобга олишда эса, жазоланиши бўйича юқори бўлган бир жиноят таркиби назарда тутилади»².

Олима Н.Ф. Кузнецова эса, субъектининг бир ҳаракати орқали турли объектларга турли хил зарарнинг етказилиши, жиноятнинг идеал жами дейилади, деб ҳисоблайди. Бу тушунча таркибли (мураккаб айбли) жиноятга мос келади. Чунки шахснинг бир ҳаракати орқали бир вақтнинг ўзида турли хил объектларга зарар етказилганда, унинг қилмиши битта жиноят — ҳуқуқий нормани қамраб олиши ҳам мумкин. Албатта, бу ҳолатларда жиноятнинг идеал жами мавжуд бўлмайди.

В.Н. Кудрявцев бу борада «жиноятлар мажмуи учун, шу нарса хусусиятлики, ҳеч қайси бир норма содир қилинган қилмишларни бутунлай қамраб ололмайди, у Жиноят кодексининг «Махсус» қисми икки ёки бир неча нормаларини қўллаган ҳолда барчаси биргаликда ҳуқуқий баҳога эга бўлиши мумкин»³, фикрини илгари суради.

Ўз навбатида шуни таъкидлаш керакки, жиноят ҳуқуқида жиноятларнинг «идеал жами» атамаси ўрғига бошқа тушунчаларни ишлатиш мақсадга мувофиқ эканлиги тўғрисидаги фикрлар ҳам мавжуд бўлиб, жумладан, Д.Н. Михайлов фикрича, ўз вақтида жиноятларнинг идеал жамини «бир қилмиш орқали содир қилинадиган жиноятлар мажмуи». Жиноятларнинг реал жамини эса, «алоҳида қилмишлар орқали содир қилинадиган

¹ Н.С. Таганцев. Русское уголовное право. Т., 1990, стр. 132.

² Н.Д. Сергиевский. Русское уголовное право. Часть общая. 1990, стр. 347.

³ В.Н. Кудрявцев. Теоретические основы квалификации преступлений. М., 1963, стр. 288.

жиноятлар жами»га бўлади. Бу борада В.П. Малковнинг жиноятларнинг идеал ва реал жами каби тушунчаларини қўллашни мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблайди.

Ўз навбатида профессор А.Н. Трайнин ҳам бу масалага эътибор бериб, «жиноятларнинг идеал жами, бу — шахснинг бир ҳаракати орқали бир неча жиной нормаларни бузилишидир», деб ёзган эди. М.М. Исаев, Н.Д. Дурмановлар эса, идеал жами деганда, айбдорнинг бир ҳаракати орқали икки ёки бир неча жиной таркиби бажарилишини назарда тутганлар. А.А. Пиантовский жиноятларнинг идеал жами деганда, бир неча жинойтни назарда тутди.

Юқорида келтирилган идеал жами тушунчаси тўғрисидаги фикрларнинг ҳар бирида бу масала турлича талқин этилгани ҳолда деярли барчасида идеал жами деганда, бир ҳаракат орқали бошқа жинойтларни келиб чиқиши назарда тутилади. Бу борада А.Н.Трайниннинг идеал жамида бир неча жинойт — ҳуқуқдош нормалар бузилади, фикрини юритади. Лекин жинойтларнинг идеал жами бир ҳаракат орқали икки ёки ундан ортиқ жинойт қонуни нормаларини бузишгина эмас, балки ҳақиқатда икки ёки ундан ортиқ, мустақил жинойтларни содир этишдан, яъни икки ёки ундан ортиқ жинойт таркибларни бажаришдан иборатдир.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда жинойтларнинг идеал жамига қуйидагича таъриф бериш мумкин: «Жиноятнинг идеал жами деганда, Жиноят кодексининг «Махсус» қисми турли моддаларида назарда тутилган икки ёки бир неча жиной қилмишни бир вақтнинг ўзида битта жиной ҳаракат билан содир қилишга айтилади».

Жиноятларнинг идеал жами жинойт ҳуқуқи назариясида бир объектли ва турли объектли идеал жамига бўлинади. Бир объектли идеал жами деганда, тажовуз объекти бир хил бўлган ҳолларга айтилади. Бир объектли идеал жами ўз навбатида юридик адабиётларда бир турдаги ва ҳар хил турдаги айб шаклига эга бўлган идеал жамига бўлинади¹.

Ҳар хил объектли идеал жами амалиётда кўп тарқалган бўлиб, у шахснинг бир ҳаракати орқали қонун билан кўриқланадиган турли хил ижтимоий муносабатларга —объектларга тажовуз қилишда намоён бўлади. Турли объектли идеал жамида айбнинг бир шакли мавжуд бўлиши хосдир. Лекин шу билан

¹ В. П. Малков. Совокупность преступлений. Казань, 1974, стр. 162.

биргаликда амалиётда ҳар хил айб шаклига эга бўлган идеал жами ҳам учраб туради.

Ўз навбатида таъкидлаш керакки, амалиётда ҳар хил айб шаклига эга бўлган идеал жами билан мураккаб айбли жиноятларни фарқлаш борасида бирмунча хатоликлар учраб туради. Мураккаб айбли жиноятлар (Жиноят кодексининг 23-моддаси) бу бир таркибли жиноятлар бўлиб, ўзининг белгилари, хусусиятларига кўра жиноятларнинг идеал жамидан фарқ қилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 23-моддасида: «Агар шахснинг қасддан жиноят содир этиши натижасида эҳтиётсизлик орқасида бошқа ижтимоий хавfli оқибатлар юз берган ва шундай қилмишни қонун қаттиқроқ жавобгарлик билан боғлаган бўлса, бундай жиноят қасддан содир этилган деб топилади», дейилади.

Жиноят кодексига шундай нормалар мавжудки, уларда ижтимоий хавfli ҳаракат айбнинг қасд шаклида содир этилган бўлиши мумкин, келиб чиққан оқибатлар эса эҳтиётсизлик орқасида юз бериши мумкин. Масалан, қасддан баданга шикаст етказиш жабрланувчининг ўлимига сабаб бўлса (ЖКнинг 104-моддаси 3-қисми «д» банди). Бу жиноятни содир этишда шахс қасддан баданга оғир шикаст етказди, ўлимга нисбатан эса эҳтиётсизлик муносабатида бўлади, чунки айбдор соғлиққа тажовуз қилганда уни ўлдириш нияти йўқ бўлган. Умуман, бу жиноят айбнинг қасд шаклида содир этилган жиноят, деб қаралади.

Ижтимоий хавfli қилмиш содир этилган ҳар бир муайян ҳолда шахснинг айбини, қилмишга нисбатан эмас, юз берган оқибатга нисбатан белгилаш лозим. Шунинг учун агар оқибат юз берса, унда шахснинг эҳтиётсизликдан келиб чиққан оқибатнинг юз беришида айби бўлмаса, уни юз берган оқибатлари учун жинoий жавобгарликка тортиш мумкин эмас. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, мураккаб айбли жиноятларда эҳтиётсизлик фақат квалификация қилинадиган оқибатларга нисбатан бўлиши мумкин, лекин юқорида таъкидланганидек, улар умуман қасддан қилинган жиноят, деб ҳисобланади. Демак, мураккаб айбли жиноятлардан Жиноят кодексининг икки ёки ундан ортиқ моддалари билан квалификация қилинадиган бир қанча жиноятлар содир қилишнинг фарқини аниқлаш, қилмишни тўғри квалификация қилиш ва адолатли жазо тайинлашнинг муҳим шартидир.

Энди жиноятларнинг идеал жамини турларига яна қайтсак, В. П. Малков юқоридагилардан ташқари жиноятларнинг идеал

жамини бир турдаги ва ҳар хил турдаги идеал жамига бўлади. Жиноят ҳуқуқи назариясида жиноятларнинг идеал жамини бундай турларга бўлиниши, ўз навбатида кўпгина, муаллифлар томонидан турлича талқин қилинади. Жумладан, А.М. Яковлев дастлаб, бир турдаги жиноятлар деганда, Жиноят қонунининг айнан бир моддасида назарда тутилган жиноятларни назарда тутати¹, қолган барча жиноятларни эса у ҳар хил турдаги жиноятлар гуруҳига киритади. Бир турдаги ва ҳар хил турдаги жиноятларга берилган ушбу таъриф асосида А.М. Яковлев бир турдаги идеал жами мавжуд бўлиши мумкин эмас, деган хулосага келади². Ушбу фикрни болгар криминалисти Д.П. Михайлов ҳам қувватлайди.

А.С. Никифоровнинг фикрича, шахснинг бир ҳаракати орқали айнан бир жиноят таркиби белгиларига мос келадиган бир неча жиноятлар содир этилганда ҳам жиноятларнинг идеал жами мавжуд бўлади³.

А.М. Яковлевнинг фикрига кўшилган ҳолда жиноятларнинг идеал жами айнан бир турдаги жиноятлардан ташкил топмаслиги, жиноят қонунининг айнан битта моддасида назарда тутилган қилмишларга мос тушмаслигини таъкидлаш мумкин. Ушбу ҳолатлар кўпроқ, такроран жиноят содир этишни (Жиноят кодексининг 32-моддаси) ташкил этади. Чунки, такроран жиноят содир этишнинг муҳим белгиларидан бири уни ташкил этувчи жиноятларнинг бири-бирига ўхшаш бўлишлиги, яъни Жиноят кодексининг «Махсус» қисми айнан битта моддасида назарда тутилган жиноятлар бўлишлигидир. Ушбу ҳолларда, гарчи, жиноятлар бир вақтнинг ўзида содир қилинса ҳам жиноятларнинг айнан ўхшаш бир турда эканлиги уни такроран жиноят содир этиш, деб баҳолашга асос бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг «Пора-хўрлик ишлари бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарорида «Мансабдор шахснинг бир вақтнинг ўзида бир неча шахсдан пораларни олиши, башарти, пора берувчиларнинг ҳар бири учун алоҳида қилмиш содир этилса, такроран пора олиш деб тавсифланиши лозим»⁴, дейилади.

¹ А.М. Яковлев. Совокупность преступлений. 1960, стр. 29—30.

² Ўша ерда, 52—53-бетлар.

³ Ўша ерда, 52—53-бетлар.

⁴ Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми қарорлари тўплами. 1991—1997 й. Т., «Шарқ», 1997, 74-бет.

Юқоридагидек ҳолатларда шахс айнан бир жиноят таркибининг белгиларига мос келадиган ҳаракатларни бир вақтнинг ўзида бажаради, лекин унинг қилмиши жиноятларнинг жами сифатида баҳоланмайди. Шу жиҳатдан, А.С. Никифоровнинг фикрига қўшилиб бўлмайди.

Маълумки, содир этилган қилмишни идеал жами тариқасида квалификация қилишда суд-тергов амалиётида маълум бир қийинчиликлар учраб, пленум қарорларида ушбу масала ўз аксини топган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 1996 йил 20 декабрдаги «Қасддан одам ўлдиришга оид ишлар бўйича суд амалиёти тўғрисида»ги қарорининг 21-бандида шундай дейилади: «Айбдорнинг ҳокимият ёки хизмат ваколати доирасидан четга чиқиб, содир этган қасддан одам ўлдириш ҳаракатлари одам ўлдириш учун жавобгарликни назарда тутувчи моддалар ва Жиноят кодексининг 206-моддаси тегишли қисмлари билан тасниф қилиниши керак»лиги кўрсатиб ўтилган.

Ушбу қарорнинг 22-бандида эса, «озодликдан маҳрум этиш жазосини ўтаётган шахс томонидан озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш муассасаларининг ишини издан чиқарувчи ҳаракатлари билан боғлиқ ҳолда қасддан одам ўлдиришни Жиноят кодексининг 220-моддаси диспозицияси жабрланувчини ҳаётидан маҳрум этишни қамраб олмаслиги сабабли, Жиноят кодексининг қасддан одам ўлдириш ва озодликдан маҳрум қилиш жазосини ижро этиш муассасаларининг ишини издан чиқарган ҳаракатлари учун жавобгарликни кўзда тутувчи моддалари билан тавсиф қилиниши керак»лиги кўрсатиб ўтилган.

Шуни айтиш лозимки, шахснинг қилмишида жиноятлар идеал жамининг мавжудлиги ёки йўқлиги тегишли жиноят таркибининг қандай белгиларни ўзида мужассамлаштиришига боғлиқдир. Муайян жиноят таркибига қўшимча қандайдир белгиларнинг киритилиши ёки уларни чиқарилиши қилмишда жиноятларнинг идеал жами мавжудлиги ёки йўқлигини намоён қилиши мумкин. Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаларини тузишда жиноят таркибининг белгилари қанчалик тўлиқ акс эттирилса, амалиётда қилмишни идеал жами тариқасида квалификация қилиш учун эҳтиёж назаримизда шунча кам бўлади.

Жиноят кодексининг «Махсус» қисми турли моддаларида ёки бир моддасининг турли қисмларида назарда тутилган икки ёки бир неча жиноий қилмишни турли вақтларда содир этиб,

агарда улардан биронтаси учун ҳам шахс судланган бўлмаса, жиноятларнинг реал жами, дейилади¹.

Жиноятлар мажмуи масаласини тадқиқ қилиш шуни кўрсатадики, жиноятларнинг реал жами, идеал жамига қараганда кўпроқ тарқалган жиноятлардан бўлиб ҳисобланади. Маълумотларга кўра, 91,6 % ҳолларда жиноятларни реал жами тариқасида содир этиш ташкил этса, 8,4 %ни идеал жами тариқасида жиноят содир этиш ташкил этади.

Юридик адабиётларда билдирилган фикрларга кўра, реал жами учун унинг таркибига кирувчи жиноятларни турли вақтларда содир этилиши хусусиятли бўлиб жиноятларнинг реал жами ўз навбатида бир турдаги ва турли турдаги реал жамига бўлинади. Жиноятларни турли вақтларда содир этилиши, қилмишни реал жами эканлигини аниқлашда қийинчиликлар туғдирмайди. Чунки, ушбу ҳолда ҳар бир қилмиш мустақил равишда квалификация қилинади.

Жиноятларнинг реал жамини турли ва бир турдаги жиноий қилмишлар ташкил этиши мумкин. Яъни реал жамида, субъект айнан бир турдаги ва турли ижтимоий муносабатларга таъсир этиши мумкин. Шунинг билан биргаликда, шахснинг қилмиши реал жами тариқасида нафақат тамом бўлган жиноятлар мавжуд бўлганда, балки улардан бири жиноятга тайёргарлик кўриш ёки суиқасд, бошқаси тамом бўлган жиноят бўлганда ҳам ташкил этади.

А.М. Яковлев жиноятларнинг реал жамини қуйидаги турларга бўлади:

а) бир-бири билан аниқ ҳолатларга кўра боғлиқ, жиноятларнинг реал жами;

б) жиноятлар фақат бир шахс томонидан содир этилганлиги туфайли бир-бири билан боғлиқ жиноятларнинг реал жами. Олимнинг ушбу фикри бошқа тадқиқотчилар томонидан ҳам маъқулланган бўлиб, албатта, улар амалий аҳамиятга эга.

В.П. Малков ўзининг тадқиқотларида ягона мураккаб жиноятларни, жиноятлар мажмуидан фарқлаш учун аниқланиши лозим бўлган ҳолатларга эътибор бериб, уларни кўрсатиб ўтади:

а) бир жиноий қилмиш бошқа жиноятни содир этилишига шароит бўлиб ҳисобланадиган ёки шароит яратадиган реал жами;

б) бир жиноят бошқа жиноятни содир этилишида жиноятнинг усули ва воситаси бўлиб ҳисобланадиган реал жами;

¹ Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм), Т., «Адолат», 1998, 172-бет.

в) содир этилган жиноятлар содир этиш усули, шароити, воситалари жиҳатидан ўзаро муносабатда бўлмай, вақт бирлиги ва тажовуз жойи бирлиги билан хусусиятланадиган жиноятларнинг реал жами;

г) тажовуз мотивининг бир турда эканлиги билан хусусиятланадиган жиноятнинг реал жамидир.

Юридик адабиётларда юқоридагилардан ташқари, жиноятлар мажмуини ташкил қилувчи икки ёки ундан кўп жиноятларнинг ички боғлиқлигига қараб, турларга бўлиш ҳам учрайди. Жумладан, А.С. Никифоров фикрича бир-бири билан ички моҳияти жиҳатдан боғланиб кетган бир хил жиноятларни турли вақтларда содир қилишдан иборат бўлган жиноятлар жами ва бир-бири билан ички боғлиқликка эга бўлмаган турли жиноятларни турли вақтларда содир қилишдан иборат бўлган жиноятлар. Юқоридагилардан келиб чиқиб, айтиш мумкинки, жиноятларнинг идеал ва реал жамига бўлинишининг ҳуқуқий аҳамияти, гарчи, адабиётларда бошқа фикрлар билдирилган бўлса-да, жуда катта¹.

Жиноятларнинг идеал ва реал жами содир қилиниш вақти ва ҳуқуқий оқибатлари жиҳатидан бир-биридан фарқ қилади. Булар қуйидагиларда ифодаланади:

1). Ўзбекистан Республикаси Жиноят кодексининг 56-моддаси (жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар) «и» бандида кўрсатилишича, илгари қасддан жиноят содир этган шахснинг такроран жиноят содир этиши, жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланмайди.

2). Агар айбдорнинг бир ҳаракати билан Жиноят кодекси икки моддаси билан квалификация қилиниши лозим бўлган ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир қилинган бўлса, айбдор Жиноят кодексининг 66-моддасига биноан (айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан) жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Бундай жиноятлар реал жами тариқасида содир қилинса, жавобгарликдан озод қилишнинг бу турини қўллаш мумкин бўлмайди.

3). Жиноятларнинг идеал жамида шахсга нисбатан, агар бунга қонунда кўрсатилган асослар мавжуд бўлса, Жиноят кодексининг 71-моддаси тартибда жазодан озод қилиниши мумкин. Реал жами тариқасида содир қилинган жиноятларга нисбатан эса, ушбу моддани қўллаш мумкин бўлмайди. Шунингдек, жиноятларнинг реал жами тариқасида бир қанча жиноятлар

¹ А.С. Никифоров. Совокупность преступлений. Стр. 10.

содир қилган шахсларга нисбатан жинойт қонунда кўзда тутилган бошқа имтиёзларни қўллаш мумкин бўлмайди. Қонунда ана шундай ҳолат белгиланишининг асосий сабаби жинойтларнинг идеал жами тариқасида жинойт содир этган шахснинг ижтимоий хавфлилик даражаси юқорироқдир. Шахснинг олдин бир жинойтни содир қилиб, яна янги жинойт содир этган ҳолда, жинойт фаолиятини давом эттирганлиги унинг ижтимоий хавфли эканлигидан далолат беради. Бошқача тенг шароитларда шахснинг онгида ва руҳий ҳолатида низоли ва муаммоли вазиятларни ҳал қилиш воситаси сифатида жинойт содир қилишга тайёргарлиги илдиз отиб кетганлигини намоён қилади.

Демак, юқоридагилардан кўриниб турибдики, жинойтларнинг реал ва идеал жамига бўлиниши ҳам амалий, ҳам назарий аҳамияти жуда каттадир. Жинойтлар жами тушунчасини жинойт қонунининг мустақил институти сифатида ажратиб кўрсатилиши учун барча асослар мавжуддир.

Ўзбекистон Республикасининг 1994 йил 22 сентябрдаги Жинойт кодекси тузилишига кўра, 1959 йилги кодексдан фарқ қилиб, Жинойт кодексининг «Махсус» қисми деярли кўпчилик моддалари қисмларга, ҳар бир қисмнинг бандларга бўлинади. Шунга мувофиқ равишда «Махсус» қисмнинг бир моддаси бир қисмини турли бандларида назарда тутилган жинойтлар турли вақтларда содир қилинса-да, жинойтлар жами мавжуд эмас. Яъни, масалан, шахс анча миқдорда ўзганинг мулкани яширин равишда ўғирлаган, маълум вақт ўтгандан сўнг бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктириб, содир қилган бўлса, жинойтлар мажмуини ташкил этмайди. Жинойт кодексининг 33-моддаси мазмунига кўра, жинойтлар мажмуини ташкил қилиш учун «Махсус» қисм турли моддаларида ёки бир модданинг турли қисмларида назарда тутилган жинойтлар содир қилиниши керак. Ушбу ҳолда жинойтлар жами деб эмас, балки жинойт такроран содир қилинган, деб ҳисобланди.

Агар айбдорнинг биринчи жинойти юзасидан тергов ҳаракатлари олиб борилаётган ёки судда кўрилаётган ёхуд ҳукм чиқариш олдидан янги жинойт содир қилган ёки ҳукм чиқарилганидан кейин янги жинойт содир қилган бўлса, жинойтлар жамини ташкил этадими, саволи туғилади. Бу масалада профессор А.С. Никифоров: «Агар олдинги жинойти учун ҳукм чиқарилгунга қадар янги жинойт содир қилинган

бўлса, жиноятлар жами деб ҳисобланиши керак», фикрини билдиради¹.

Аксинча, янги жиноят олдинги жинояти учун ҳукм чиқарилгандан сўнг содир қилинса, у жиноятлар мажмуи деб эмас, балки рецидив жиноят деб топилиши ва бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинланиши лозим бўлади. Ю. Юшков ва Г.М. Кафоровлар бу масалада А.С. Никифоровнинг фикрига қўшилмай, «Шахс фақат айблов ҳукми қонуний кучга кирганидан кейингина маҳкум ҳисобланади. Шунинг учун бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш тартиби айблов ҳукми қонуний кучга киргандан сўнг содир қилинган жиноятларга нисбатан татбиқ этилиши кеарк. Ҳукм қонуний кучга кирмасдан янги жиноят содир қилинган бўлса, жазолар жами тариқасида жазо тайинланиши керак», деб ёзадилар². Н.А. Стручков, Н.В. Кудрявцевлар ҳам бу масалани ҳукм чиқарилган вақтдан ҳисоблаш кераклиги хусусида фикр билдиришади.

Айрим муаллифлар жиноятлар жами, деб ҳисоблаш учун жиноят таркиби ҳар хил бўлган жиноятларни содир қилиши тушунилиши керак, деб ёзишади. Аммо амалиётда ҳар доим ҳам шундай бўлавермайди. Жиноят таркиби бир хил бўлган қилмишлар ҳам жиноятлар мажмуини ташкил қилаверади. Масалан, шахс муқаддам Жиноят кодексининг 169-моддаси 1-қисмида кўрсатилган жиноятни содир қилиб, кейин кўп миқдордаги мулкни талон-тарож қилиш жиноятини содир қилган бўлса, жиноятлар жамини ташкил қилаверади. Ушбу ҳолларда Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорида «Шахс томонидан айни бир модданинг турли қисмларида назарда тутилган ҳаракатлар содир этганлик учун жиноятлар мажмуини белгилашда жавобгарлик шу модданинг оғирроқ жазо назарида тутилган қисми бўйича юзага келади», дейилган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 33-моддаси 2-қисмида «Агар шахс содир этган қилмишида ушбу кодекс «Махсус» қисми айни бир моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жиноятларнинг аломатлари мавжуд бўлса, у модданинг оғирроқ жазо белгиланган қисми бўйича жавобгарликка тортилади», дейилади. Қонундаги бу тушунтиришни нотўғри тушунган айрим судлар жиноятлар мажмуи тариқасида

¹ А.С. Никифоров. Совокупность преступлений. Стр. 180.

² Ю. Юшков. Правовые последствия законной силы приговора. Журнал «Сов.Юстиция», 1970.

квалификация қилиб, жазо тайинлаш керак бўлган қилмишларга ҳам татбиқ қилмоқда.

Жиноят кодексининг 33-моддаси 1-қисмида идеал ёки реал жами тариқасида камида Жиноят кодексининг «Махсус» қисми икки моддаси билан квалификация қилинадиган жиноятлар назарда тутилган бўлса, ушбу модданинг 2-қисмида фақат бир модда билан квалификация қилиш ва жазо тайинлаш мумкин бўлган жиноят ҳақида сўз кетмоқда. Жиноятлар мажмуининг маъносини янада аниқлаштириш мақсадида шу модданинг 2-қисмига ана шу тушунча киритилиб, агар бир жиноий қилмишда Жиноят кодексининг «Махсус» қисми муайян моддасининг турли қисмларида назарда тутилган жиноятни квалификация қилиш белгилари мавжуд бўлса, жиноятлар жамини ташкил қилмаслигини, бундай ҳолда ўша модданинг оғирроқ жазо белгиланган қисми бўйича квалификация қилиш зарурлиги таъкидланган.

Масалан, айтайлик айбдор ўта хавфли рецидивист бўлгани ҳолда ўта шафқатсизлик билан Жиноят кодексининг 104-моддаси 1-қисмида назарда тутилган баданга оғир шикаст етказиш жиноятини содир қилган. Ушбу жиноят бир жиноий қилмиш, аммо 104-модданинг учинчи қисмида назарда тутилган квалификация қилиш белгилари бор. Ана шундай ҳолларда энг оғир квалификация қилиш белгиси орқали жавобгарликка тортиш зарур бўлади.

Жиноят кодексининг 33-моддаси 2-қисмини таҳлил қилишдан айнан ана шу юқорида айтилган маъно келиб чиқади. «Агар шахс содир этган қилмишда» деб, қонун бу тушунчани кўпликда эмас, бирликда бермоқда. Демак, фақат бир ҳаракат билан содир этилган бир жиноят назарда тутилмоқда.

13.4. Рецидив жиноят тушунчаси

Рецидив сўзи жиноят ҳуқуқида жиноят факти ҳодисасининг қайтарилиб туриши, криминалогияда эса ижтимоий ҳодиса сифатида жиноятчиликнинг қайтарилиб туришига нисбатан ишлатилади. Шунга кўра, жиноят ҳуқуқида рецидив жиноят содир қилиш тушунчаси, криминалогияда ишлатиладиган рецидив жиноятчилик тушунчасидан фарқ қилади. Жиноят ҳуқуқида рецидив жиноят содир қилиш такрорланган юридик фактга нисбатан ишлатилса, криминалогияда жиноятчиликнинг тизимида ижтимоий ҳодиса сифатида такрорланган жиноятчиликка нисбатан ишлатилади. Криминалогияда шахснинг илгари

содир этган жинояти тегишли давлат органига маълум бўлган ва рўйхатга олингандан кейин, янги жиноят содир этишни рецидив жиноят содир этиш, деб тушунилади.

Рецидив жиноят тушунчаси хусусида ҳуқуқшунослар турли фикрларни билдиришган. А.А. Пионтковский олдинги жиноят учун суд ҳукми билан тайинланган жазони ўтаб бўлгандан кейин такроран жиноят содир этишни рецидив жиноят, деб таърифлаган¹. А.С. Шлапачников эса олдинги жинояти учун жазони ўташ вақтида ёки жазони ўтаб бўлгандан кейин такроран жиноят содир этишни рецидив жиноят содир этиш, деб ҳисоблаган².

М.Д. Шаргородскийнинг фикрига кўра, агар шахс ҳукм қилингандан кейин янги жиноят содир этса, бу рецидив жиноят эмас, балки ҳукмларнинг жами бўлади, деб ҳисоблаган. Ф.Р. Сусандоров эса, рецидив жиноят тушунчасини озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ билан боғлаб тушунтиради³. А.Ф. Зелинский рецидив жиноят тушунчаси фақатгина муайян турдаги жинойи жазо билангина эмас, ҳатто ҳар қандай таъсир чораси қўлланилгандан кейин янги жиноят содир этиш билан боғлиқ эканлигини айтади⁴.

Рецидив жиноятнинг зарурий белгиларини К.А. Панько қуйидагилар деб ҳисоблаган:

- а) содир этилган жиноятнинг такроран содир этилганлиги;
- б) шахснинг олдинги жинояти учун судланганлиги⁵.

Рецидив жиноят тушунчаси илк бор 1919 йилги «РСФСР жиноят ҳуқуқи бўйича бошқарув асослари»нинг 12-моддаси «г» бандида белгиланган. Унда судлар жазо тайинлашда жиноят поффессионал жиноятчи (рецидив) томонидан ёки илк бор содир этилганлигини ҳисобга олишлари кераклиги белгиланган эди. Ўзбекистон Республикасининг 1994 йилда қабул қилинган амалдаги Жиноят кодексига рецидив жиноятларнинг қуйидаги турлари:

¹ А.А. Пионтковский. Учение о преступление. М., 1961, стр. 650.

² А.С. Шлапачников. Новое уголовное законодательства РСФСР. М., 1961, стр. 179.

³ Ф.Р. Сусандоров. Лишение свободы и социально психологические предпосылки его эффективности. Казань, 1982, стр. 29.

⁴ А.Ф. Зелинский. Рецидив преступлений. Харьков, 1980, стр. 9—10.

⁵ К.А. Панько. Вопросы общей теории рецидива в советском уголовном праве. Воронеж, 1988, стр. 40.

- 1) оддий рецидив;
- 2) хавфли рецидив;
- 3) ўта хавфли рецидив ажтатилган.

Жиноят кодексининг 34-моддасида рецидив жиноят тушунчасига таъриф берилган. Унга кўра, шахсининг илгари қасддан содир этган жинояти учун судланганидан кейин қасддан янги жиноят содир этиши рецидив жиноят, деб топилади. Демак, қуйидаги ҳолларда жиноятлар рецидив жиноят, деб айтилади:

а) илгари жинояти учун судлангандан кейин янги жиноят содир этиши;

б) биринчи ҳукм юридик оқибатлари ёки муддат ўтиши натижасида ёки бошқа тартибда ҳали тугамаган даврда жиноят содир этиши.

Жиноят ҳуқуқи доктринасида «ҳақиқий рецидив жиноят» тушунчаси мавжуд бўлиб, бу тушунча шахс томонидан икки ёки ундан кўп жинойий қилмишлар содир этганликнинг барча ҳолларини, субъектда аввалги қилмишлари учун судланганлиги бор-йўқлигидан қатъи назар, қамраб олади.

Қонунчилик ва суд амалиёти жиноятчилар шахси хавфлилиги даражасини жазо муддатини белгилашда муҳим омил сифатида эътироф этади. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 54-моддасида «Суд жазо тайинлашда содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олади», дейилган. Ўзбекистон Республикаси Олий суд пленумининг 1996 йил 19 июлда қабул қилган «Жинойий жазо чораларини тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорида судлар оғир жиноятлар содир этган шахсларга нисбатан қаттиқ жазо чоралари қўллаши лозимлиги белгиланган. Жиноятчи шахсининг юқори даражада хавфлилигини таъкидлашга, уни рецидивистлар тоифасига киритишга ва тегишлича унга нисбатан жазо муддатини оширишга имкон берадиган юридик жиҳатдан жиддий аломатларга эътибор қаратиш муҳим аҳамият касб этади.

Жиноят кодексининг 34-моддаси 2-қисмига асосан, илгари ҳукм қилинган жиноятга ўхшаш жиноят содир этган, ушбу кодексда алоҳида кўрсатилган ҳолларда эса, «Махсус» қисмнинг бошқа моддалари билан ҳам ҳукм қилинган шахсининг қасддан янги жиноят содир этиши хавфли рецидив жиноят, деб

топилади. Оддий рецидивдан фарқли равишда хавфли рецидив қонун чиқарувчи томонидан баъзи жиноят таркиблари учун баҳоланадиган белги каби таърифланади. Бундай ҳолатда содир этган жинояти учун илгари озодликдан маҳрум этилган шахс яна ўша жиноятга ўхшаш қилмишни содир этса, хавфли рецидивист, деб топилади. Шахсни хавфли рецидивист, деб топиш учун бундан бошқа процессуал қарорга эҳтиёж бўлмайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг «Суд ҳукми тўғрисида»ги 1997 йил 2 майдаги 2-сонли қарорида «Хавфли рецидивист томонидан жиноят содир этилиши бир қатор жиноятларнинг тавсифлаш белгиси ҳисобланади ва жиддийроқ жазо чораларини қўллашга олиб келади. Шу сабабли бу ҳолат шахс дастлабки тергов органи томонидан жиноят ишида айбланувчи тариқасида ишда иштирок этишга жалб қилинаётганда кўрсатиб ўтилган бўлиши лозим ва кейинчалик бу суд ҳукмининг тавсиф қисмида ҳам ўз аксини топиши керак»¹.

Шахсни ўта хавфли рецидивист, деб топиш учун шахсга нисбатан беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланиши мумкин бўлган янги жиноят содир этилиши, яъни:

а) илгари ўта оғир жинояти учун ёки икки марта оғир жинояти учун ҳукм қилиниб, уларнинг ҳар бири учун беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган шахс томонидан ўта оғир жиноят содир этилиши;

б) олдин кейинлигидан қатъи назар, оғир ёки ўта оғир жиноятлар учун уларнинг ҳар бирига беш йилдан кам бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинланган шахснинг оғир жиноят содир этилиши ўта хавфли рецидив жиноят, деб топилади. Шахсни фақат суднинг ҳукми билангина ўта хавфли рецидивист, деб топиш мумкин. Бундан ташқари шахсни ўта хавфли рецидивист, деб топиш учун бошқа давлатларнинг ҳукмлари ҳам эътиборга олинади. Шахсни ўта хавфли рецидивист, деб топиш бир қатор ҳуқуқий оқибатларга сабаб бўлади:

1) ўта хавфли рецидивист томонидан жиноят содир этганлик «Махсус» қисмининг кўп моддаларида қонун чиқарувчи томонидан таснифловчи ёки алоҳида таснифловчи белги сифатида баҳоланади;

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми қарорлари тўплами. 1991-1997 й. Т., «Шарқ», 1997, 113-бет.

2) ўта хавфли рецидивист эркаклар озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони махсус тартибли колонияларда, аёллар эса қаттиқ тартибли колонияларда ўтайдилар;

3) ўта хавфли рецидивистларга озодликдан маҳрум этиш жазоси муддатининг бир қисмини турма қамогида сақлаш тарзида ўташ тайинланиши мумкин;

4) уларга нисбатан жиноий жавобгарликдан ёки жазодан озод этишни қўллашнинг бир қанча чеклашлари белгиланиши мумкин;

5) уларга нисбатан шартли равишда жазо тайинлаш, жазо муддатидан илгари шартли озод этиш ва жазони енгилроғи билан алмаштириш қўлланилмайди;

6) ўта хавфли рецидивистларга нисбатан судланганликни олиб ташлашнинг алоҳида тартиби белгиланади.

Рецидив жиноят ҳам қуйидаги ҳуқуқий оқибатларга сабаб бўлади:

1) рецидив жиноят учун жазо тайинлашда оғирлаштирувчи ҳолат сифатида Жиноят кодексининг 57-моддаси «н» банди асосида ҳисобга олинади;

2) Жиноят кодексининг 60-моддасида назарда тутилган қоидалар бўйича жазо тайинлашнинг алоҳида тартибига сабаб бўлади;

3) шартли ҳукм қилишга тўсқинлик қилади (Жиноят кодексининг 2-қисми);

4) жазонинг ҳақиқий муддатини кўпайтириш учун, жазо ўташ муддатидан илгари шартли озод қилишда ҳисобга олинади (Жиноят кодексининг 73-моддаси).

Олимлар томонидан талқин қилинадиган рецидив жиноят тушунчаси қуйидаги гуруҳларга: «легал» рецидив ва «петенциар» рецидив жиноятларга ажратилади.

«Легал» рецидив жиноятнинг ажратилиши жиноят қонунчилигини талқин қилишга асосланади. Бу тур шахс илгари ижтимоий хавфли қилмиши учун ҳукм қилинганидан кейин унинг судланганлиги қонунда белгиланган тартибда олиб ташланмаган ва тугалланмаган ҳолда у томонидан содир этилган такрорий жиноятлардан иборат бўлади.

«Петенциар» рецидив жиноят тушунчасидан кўпроқ жиноят ҳуқуқи ва жиноят ижроия ҳуқуқида фойдаланилади. Жиноят ҳуқуқида бевосита «петенциар» рецидив жиноят тушунчаси берилмаган бўлса-да, Жиноят кодексининг 34-моддаси 3-қисмида жиноятни ўта хавфли рецидив жиноят, деб топиш учун шахс олдинги жиноятлари учун фақат озодликдан

махрум қилиш жазосига ҳукм қилинган бўлиши керак, деган хулоса келиб чиқади. Агарда, шахс озодликдан маҳрум қилиш жазосидан амнистия акти ёки бошқа асосларга кўра озод қилинган бўлиб, янги қасддан жиноят содир қилса, «петенциар» рецидив жиноят, деб ҳисобланади. Бундай ҳолда озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахс тайинланган жазонинг ҳеч бўлмаса, бир қисмини озодликдан маҳрум қилиш муассасаларида ўтаган бўлиши керак. Чунки шахсга нисбатан «петенциар» рецидив жиноят деганда, жиноят ижроия шароитида бўлганлиги назарда тутилади. Шахс озодликдан маҳрум қилишдан бошқа турдаги жазога ҳукм қилинганидан кейин қасддан янги жиноят содир этса, бу жиноят «петенциар» рецидив жиноят ҳисобланмайди.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Бир қанча жиноят содир этиш тушунчаси ва унинг узоққа чўзилган, давомли жиноятлардан фарқи.
2. Такрорий жиноят содир этиш тушунчаси ва унинг Жиноят кодексига киритилишининг аҳамияти нималардан иборат?
3. Жиноятлар мажмуини характерловчи белгилар нималардан иборат? Жиноятлар идеал ва реал жами деганда нимани тушунасиз?
4. Рецидив жиноят ва унинг ҳуқуқий оқибатлари нималарда ифодаланади?
5. Рецидив жиноят, жиноятлар мажмуи ва такроран жиноят содир этишнинг умумий белгилари ва улар ўртасидаги фарқ.

14-боб. ЖАЗО ТУШУНЧАСИ, МАҚСАДЛАРИ ВА ТУРЛАРИ

14.1. Жазо тушунчаси

Жазо чоралари жиноятчиликка қарши курашда, жамиятни жиноий тажовузлардан ҳимоя қилиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Жазо Жиноят кодексининг «Махсус» қисми нормасида жавобгарлик белгиланган, содир этилган жиноятнинг ҳуқуққа хилофлики белгисидир. Жиноят ва жазо тушунчаларининг ўзаро боғлиқлиги содир этилган жиноятга нисбатан қўлланиладиган қонунийлик ва айб учун жавобгарлик принципларида ифодаланади.

Жазо — суд ҳукми билан жиноят содир этишда айбдор, деб топилган шахсга нисбатан қўлланиладиган ва судланувчини озодликдан маҳрум қилувчи ёки унинг ҳуқуқ ва эркинликларини чекловчи мажбурлов чорасидир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 42-моддасида жазога:

«Жазо—бу жиноят содир этишда айбли, деб топилган шахсга нисбатан давлат томонидан суд ҳукми асосида қўлланиладиган маҳкумни қонунда назарда тутилган муайян ҳуқуқ эркинликлардан маҳрум қилиш ёки уларни чеклашдан иборат мажбурлов чорасидир», деб таъриф берилган.

Жиноят қонунини қўллашда: жиноий жавобгарлик нимага асосланади ва нима учун жазо тайинланади ҳамда белгиланадиган жазо чорасининг миқдори нимага боғлиқ ва айбдор қандай жазоланиши керак, саволларига жавоб топиш муҳимдир. Жиноят ҳуқуқи функциясини амалга оширишда жиноий жазонинг аҳамияти катта эканлигини қайд этиш лозим. Баъзи функциялар фақат жиноят ҳуқуқига хос бўлиб, уларга: қўриқловчи ва ижтимоий-мажбурлов функциялари киради. Жиноят ҳуқуқи ва жиноий жазо юқоридаги функциялар орқали ўзаро боғлиқ. Жиноий жазо ижтимоий-мажбурлов, яъни жиноятни умумий ва махсус оғоҳлантириш функциясини амалга оширади.

Жиноят ҳуқуқида жиноий жавобгарликдан фарқли равишда жиноий жазо масаласи аниқроқ очиб берилган. Бу масала жиноят ҳуқуқига оид дарсликлариди ва жиноят ҳуқуқи курсларида тўлиқ ёритилган. А.И. Чучаевнинг фикрича, жиноий жазо — бу жиноят қонунда белгиланган ва шахсни озодликдан маҳрум қилувчи, унинг ҳуқуқ ва эркинликларини чекловчи давлат мажбурлов чораси; жазо жиноят содир этишда айбдор, деб топилган шахсга нисбатан қўлланилади, суд ҳукми асосида давлат номидан тайинланади.

Давлат номидан қўлланиладиган мажбурлов чораси турлича бўлиб, жиноий жазо бу мажбурловнинг алоҳида шакли ҳисобланади. Бу ҳақда қатор тарихий маълумотлар мавжуд. Италиялик олим Ч. Беккариа (1738—1794) «Жиноят ва жазолар ҳақида» деб номланган асарида (1764 йил): «Фақат қонунда содир этилган жиноятга нисбатан жазо белгиланиши мумкин ва бундай қонунни қабул қилиш ваколати қонун чиқарувчига берилади. Ҳеч қандай судья ҳақиқатни бузмасдан, жиноятнинг бошқа иштирокчиларига жазо тайинлай олмайди. Қонунда белгиланмаган жазо, яъни қонунда белгиланган доирадан четга чиққан жазо адолатсиз ҳисобланади», деган эди.

1994 йилги Жиноят кодексида қонунийлик принциpidан келиб чиқиб, қилмишнинг жиноийлиги, унинг жазога сазоворлиги ва бошқа ҳуқуқий оқибатлар фақат Жиноят қонунда белгиланиши мумкинлиги мустаҳкамланган.

Жиноий жазо давлатнинг мажбурлов чораси бўлиб, у бошқа мажбурлов чораларидан қуйидаги ўзига хос хусусиятлари билан фарқ қилади:

1. **Жиноий жазо жиноят қонунда қатъий белгиланган бўлади.** Жиноят кодексида судлар учун қатъий бўлган жазо чоралари белгиланган бўлиб, судлар жазо тайинлашда «Махсус» қисм нормаси санкциясида кўрсатилган доирада жазо тайинлайдилар. Суд жиноят содир этишда айбдор, деб топилган шахсга қонунда белгиланган жазонигина тайинлайди, бошқа жазоларни давлат номидан қўлланиши ёки жиноят қонуни санкцияларидан четга чиқилишига йўл қўйилмайди. Давлат мажбурловининг алоҳида шакли бўлган жазо жиноят қонунда назарда тутилган жиноятни содир қилган шахсга нисбатан қўлланилади.

2. **Жиноий жазо фақат суд томонидан тайинланади.** Бу қоида Жиноят кодексининг 42-моддасида ҳам мустаҳкамлаб қўйилган. Жиноят кодексининг 69—75-моддаларида белгиланган асосларга кўра жазодан озод қилиш, жазони енгилроғи билан алмаштирилиши ҳам фақат суд томонидан амалга оширилиши мумкин.

Амнистия акти асосида ёки авф этиш орқали жазодан озод қилишда, бу актни чиқарган органнинг амнистия ёки авф этиш тўғрисидаги норматив акти асосида озод қилинади. Фақат судлар жазодан озод қилиш ваколатига эга эканлиги ЖПКнинг 12-моддасида ҳам мустаҳкамланган. Жиноий жазо ҳисобланмайдиган мажбурлов чоралари давлатнинг бошқа ваколатли органлари ёки ваколатли мансабдор шахслари томонидан ҳам қўлланиши мумкин.

3. *Жиноий жазо фақат жиноят содир этишда айбдор, деб топилган шахсларга нисбатангина қўлланилади.* Маҳкум жазонинг ижросидан қочганда ҳам жазо маҳкумнинг оила аъзоларига ёки яқин қариндошларига нисбатан қўлланиши мумкин эмас. Айбдор шахсга жазо қўлланиши билан боғлиқ бўлган мулкӣ тўловлар унинг оила аъзолари ёки яқин қариндошларидан ундирилмайди.

4. *Жиноий жазонинг мазмуни шахсни озодликдан маҳрум қилишда ёки ҳуқуқ ва эркинликларини чеклашда ифодаланади.* Шахсни жиноий жавобгарликка тортиш оқибатида у озодликдан маҳрум қилиниши мумкин. Масалан, озодликдан маҳрум қилиш ва қамоқ жазолари қўлланилганда маҳкум жамиятдан ажратилади. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси қўлланилганда шахснинг эркин касб танлаш ҳуқуқи, муайян лавозимни эгаллаши чекланади.

5. *Жиноий жазонинг давлат хусусиятига эга эканлиги.* Бу шундан иборатки, шахсни жиноят содир этишда айбдор деб топиш, жазо, унинг аниқ тури ва миқдорини белгилаш фақат махсус давлат органи — алоҳида ҳокимият судга тааллуқли бўлиб, давлатнинг бошқа органлари ёки жамоат ташкилотлари уни қўллай олмайди. Суд ҳукми давлат номидан чиқарилиб, қонуний кучга киргач барча давлат, жамоат муассасалари ишлаб чиқариш корхоналари ва ташкилотлари, мансабдор шахслар ва фуқаролар учун мажбурий бўлиб, Ўзбекистон Республикаси ҳудудида сўзсиз ижро этилиши лозим. Буларнинг ҳаммаси жазонинг давлат хусусиятига эга эканлигини ифодалайди.

6. *Судланганлик шахснинг фақат жиноий жазога тортилганлиги туфайли келиб чиқади.* Жазо тайинланган, ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб шахс судланган ҳисобланади. Суд томонидан жазодан озод қилинган шахс судланмаган ҳисобланади. Судланганлик муддатининг тугаши ёки судланганликнинг олиб ташланиши билан унинг барча ҳуқуқий оқибатлари бекор бўлади. Судланганлик муддатининг тугаши шартли ҳукм қилинганларга нисбатан, хизмат бўйича чеклаш ёки интизомий

қисмга жўнатиш, қамоқ, озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо қўлланилган шахсларга нисбатан вужудга келади. Судланган шахс жазони ўтагандан сўнг расмий ҳужжатлар тўлдирганида судланганлигини ёзишга мажбур бўлади.

Баъзи жиноятлари учун судланган шахснинг маълум вазифаларда ёки айрим жойларда ишлаш ҳуқуқи чекланади. Бошқа таъсир чоралари қўлланилганда (маъмурий, интизомий, моддий) шахслар судланган ҳисобланмайди.

7. Жазо—бу жиноят содир этган шахсни содир этган қилмиши учун жазолашдир. Жазонинг бу зўрлов, мажбурлов томони жиноятчини жисмоний, мулкӣ, маънавий ва бошқа жиҳатлардан маълум даражада чеклаш ва маҳрум қилишдир. Суд шахсни озодликдан маҳрум этганда, уни истаган жойда яшаш ҳуқуқини чегаралаши, муайян мансабни эгаллаш ёки муайян иш билан шуғулланишини чеклаши мумкин.

Жиноий жазо жиноятчининг шахсига қаратилган бўлиб, ҳатто у жавобгарликдан қочган вақтда ҳам, ундан бошқа шахсга нисбатан қўлланилмайди.

8. Жиноий жазонинг вазифаси фақатгина содир этилган қилмиш учун жазолаш бўлмай, шунингдек, маҳкумларни тузатиш ва қайта тарбиялаш ҳамдир. Жиноятчиларни тузатиш учун тарбиялашнинг алоҳида воситаси бўлган—жиноий жазо чоралари зарурдир. Шунинг билан биргаликда кам аҳамиятли ва ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни содир қилган шахс, жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилиниб, маъмурий, интизомий ёки жамоат таъсир чораларини қўллаш йўли билан ҳам тарбияланади.

Жазони ўташ жараёнида шахсга нисбатан қўлланилган жазони ўташ жараёнида унинг тарбиявий таъсири катта бўлади. Шунинг учун жазо тайинланган ҳукмларни ижро этиш билан шуғулланувчи органларнинг бу соҳадаги фаолияти катта аҳамиятга эгадир.

Юқорида кўрсатилган белгилар жиноий жазони бошқа мажбурлов чораларидан фарқини кўрсатади. Жиноий жазо давлатнинг бошқа мажбурлов чораларига яқин бўлиб кўринсада, лекин улардан фарқ қилади. Масалан, фуқаролик ишлари бўйича чиқариладиган суд қарори ҳам Ўзбекистон Республикаси номидан чиқарилади ва мажбурий хусусиятга эга бўлади. Лекин фуқаролик ишлари бўйича чиқарилган ундирув тўғрисидаги қарор мулкӣ ёки бошқа характердаги даъволар юзасидан чиқарилади ва у жазо ҳисобланмайди. Бу хилдаги таъсир чоралари бевосита шахснинг ўзига қаратилмайди ва шахс учун судланганлик сингари юридик оқибат келтириб чиқармайди.

Жиноий жазо қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

- 1). Жиноий жазо давлат мажбурлов чораси ҳисобланади;
- 2). Жиноий жазо чораси фақат суд томонидан тайинланиши мумкин.

Жазо тайинлаш учун жиноий қилмишнинг содир этилганлиги асос бўлади, бошқа ҳеч қандай қилмиш эмас.

3). Жазо фақат жиноят содир этишда айбдор, деб топилган шахсга нисбатан тайинланади;

4). Жазо муайян ҳуқуқ ва эркинликни чеклашда ифодаланиши керак;

5). Махсус ҳуқуқ ва эркинликдан маҳрум қилиш фақат жиноят қонунида кўрсатилиши мумкин.

Жиноий жазо шундай усул билан таъсир этиш чорасики, у муайян сифат ва миқдор хусусиятига эга.

Сифат хусусияти деганда, жиноий жазо чораси орқали таъсир этишнинг мазмуний жиҳати тушунилади, яъни унинг тури масалан, жарима жазосини тайинлаш моддий таъсир этиш хусусиятига эга усулда жиноятчи шахсига таъсир этишидир.

Миқдор хусусияти деганда, у ёки бу усулда таъсир этишнинг чегараси тушунилади (масалан, жарима жазосини белгилашда унинг суммаси, озодликдан маҳрум этишда унинг муддати). Ҳеч кимга жиноят қонунида белгиланган сифат ва миқдор белгисидан четга чиқиб жазо тайинланиши мумкин эмас. Фақат суд белгиланган жазо доирасида жиноят қонунига мувофиқ жазо муддати ва режимини белгилаш орқали қандай миқдорда ва сифатда жазо қўлланилишини белгилаши мумкин.

Жазо сифатида фақат мажбурлов хусусиятига эга бўлган таъсир чораси тан олинади, яъни жазо қўлланилаётган ёки бошқа шахсларнинг (жазони ижро этиш муассаси), ихтиёридан қатъи назар, ижро этилади. Бу ўринда жазо қўлланилаётган шахсга нисбатан субъектив муносабатда бўлиш, унинг мажбурий хусусиятига таъсир этмайди. Жазо айбдор томонидан ихтиёрий тарзда ёки унинг ихтиёрига қарши мажбурий равишда ижро этилади, яъни бу ўринда унинг мажбурий эканлиги намоён бўлади.

Жазонинг мажбурий хусусияти, жазони айбдор томонидан, шунингдек, жазони ижро этувчи орган ходимлари, муассасалар маъмурияти томонидан ижро этилишини билдиради. Жазони ижтимоий муносабатларга таъсир кўрсатувчи восита сифатида белгилаш учун у қуйидаги талабларга жавоб бериши лозим:

1). Жазо мажбурлов чораси сифатида давлат номидан қўлланилади. Жазони қўллаш фақат давлатнинг ваколатли органи – суд томонидан амалга оширилади. Фақат Ўзбекистон

Республикасининг ваколатли жазони ижро этиш органлари жазонинг ижросини амалга оширадилар, бу ўринда улар ўз номидан эмас, балки давлат номидан ҳаракат қиладилар. **Жиноий мажбурлов** чораси бошқа давлат органлари томонидан қўлланилганида, бу таъсир чораси жиноий жазо, деб ҳисобланмайди;

2). **Жиноий жазо** шахсий хусусиятга эга бўлиб, фақат жиноят содир этишда айбдор, деб топилган шахсларга нисбатан қўлланиши мумкин.

Жиноий жазонинг мазмуни жиноят содир этишда айбдор, деб топилган шахснинг муайян ҳуқуқ ва эркинлигини чеклаш ёки улардан маҳрум этишда ифодаланади. **Жиноят қонуни** доирасида таъсир этиш усули **Жиноят ҳуқуқига** кўра жиноий жазо чоралари фақат **Жиноят кодексида** тўғридан-тўғри кўрсатилган ҳолларда қўлланилади. **Жиноят қонунида** кўрсатилмаган жазо чораларининг қўлланилиши мумкин эмас. **Жиноятга таъсир** этиш чораси сифатида жазонинг белгиланган хусусиятлари қуйидагиларни талаб қилади:

- **биринчидан**, **Жиноят кодексининг** жазо тизимида мавжуд бўлиши;

- **иккинчидан**, жиноят содир этганлик учун қўлланиладиган норманинг санкциясида кўрсатилган бўлиши (айрим ҳоллар бундан мустасно).

Жиноят содир этишда айбдор, деб топилган шахсларнинг ҳуқуқ ва эркинликларини чеклаш ёки улардан маҳрум қилиш жиноий жазо чорасининг жазоловчи белгисини ифодалайди.

14.2. Жазонинг мақсади

Жиноий жазо давлат мажбурловининг алоҳида шакли сифатида юридик адабиётларда ҳуқуқий категория сифатида баҳоланади. **Жиноий жазо** ўз мазмуни, функцияси, хусусияти ва таъсир қилувчи объектга кўра, жазо тайинлаш жазони ижро этиш ва жазодан озод қилиш жараёнида вужудга келувчи ижтимоий муносабатларга нисбатан кенгроқ ҳисобланади. **Жиноий жазо** жиноятчи шахси, жамиятнинг бошқа аъзолари ва жамиятнинг ўзига таъсир қилиши билан боглиқ бўлган мажбурлов чораларининг жамидир. Бу давлатнинг жиноятчиликка қарши сиёсатини режалаштириш ва амалга ошириш, жиноят ва жиноят-ижроия қонуни талабларини бажариш имконини беради. **Жиноий жазони** ижтимоий категория сифатида ўрганишнинг муҳим муаммоси, унинг ижтимоий функцияси ҳисобланади. **Жазонинг**

муҳим функцияларидан бири — жиноят содир этган шахсни унга нисбатан жазони қўллаш орқали у огоҳлантирилишидир.

Жиноий жазо умумий ва махсус ижтимоий назорат функциясини амалга оширади. Ижтимоий назоратнинг самарадорлиги жазони жиноятчиликка қарши кураш воситаси сифатида қўлланишига, кўпинча ижтимоий ўзгаришларнинг қонунчиликда акс эттирилишига ва ижро этилишига боғлиқдир.

Жазонинг мақсадини белгилаш — жиноят ҳуқуқининг муҳим масалаларидан бири. Унинг ҳал қилинишига нафақат шу ҳуқуқ соҳасининг институтлари, балки жиноят қонуни нормаларининг қандай мақсадларда қўлланишига ҳам боғлиқдир.

Ч.О. Бекариа «Жазонинг мақсади инсонни азоблаш ва содир этилган жиноятни бартараф этиш эмас... Жазонинг мақсади шахсни жамиятга қайта зарар етказмаслик руҳида тарбиялаш ва бошқалар томонидан жиноят содир этилишининг олдини олишдан иборат»¹, деб ёзади. Н.С. Таганцев, жазонинг мақсадини белгилаб, «Айбдорга у томонидан содир этилган ҳаракат учун қўлланиладиган жазо чораси шундай бўлиши керакки, у давлат томонидан жазолашдан кўзланган мақсадлар учун хизмат қилсин»², дейди.

Жазонинг мақсадидан ушбу мақсадга эришиш йўлида муайян масалаларни ҳал қилувчи, оралиқ натижаларга эришувчи жазонинг функциясини фарқлаш лозим. Жазонинг мақсади ва тушунчалари функцияларини фарқламаслик ҳолатлари юридик адабиётларда учраб туради. Бу нафақат у ёки бу, балки жазони ижтимоий жиҳатдан тайинлаш, жиноий жазо сиёсатини белгилаб олиш учун ҳалақит беради. Масалан, жазонинг мақсади сифатида жазолашнинг ўзини белгилаш.

Жиноят кодексининг 42-моддасида жазонинг:

- 1) маҳкумни ахлоқан тузатиш;
- 2) шахснинг жиноий фаолиятига тўсқинлик қилиш;
- 3) бошқа шахслар томонидан жиноят содир этилишининг олдини олиш, каби мақсадлари белгилаб қўйилган.

Баъзи бир олимлар жазолашни жазонинг мақсадларидан бири, деб қайд этадилар. Масалан, Н.А. Беляев «Жазонинг мақсади бўлган жазолаш деганда, биз ҳуқуқбузарга азоб бериш ва у томонидан содир этилган жиноят учун озодликдан маҳрум

¹ Ч.О. Бекариа. О преступлениях и наказаниях. М., 1995, стр. 373.

² Н.С. Таганцев. Русское уголовное право. Том 2. М., 1994, стр. 97.

этишни тушунамиз»¹, дейди. Бу эса қонунга умуман зиддир. И.И. Карпец эса, «Жазо чораси қўллаш билан маҳкум жазоланар экан ва муайян мақсадга эришилар экан, демак, жазолаш жазонинг мақсадларидан биридир», деб таъкиллайди.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 42-моддаси 2-қисмида жазонинг мақсади белгиланган бўлиб, унга кўра: «Жазо маҳкумни ахлоқан тузатиш, унинг жиноий фаолиятини давом эттиришига тўсқинлик қилиш ҳамда, шунингдек, бошқа шахсларларнинг жиноят содир этишининг олдини олиш мақсадида қўлланилади».

Қонунда белгиланган жазонинг мақсади — ижтимоий адолатни тиклашдир. Бу:

• **биринчидан**, жазо содир этилган жиноят ва айбдорнинг шахсига мувофиқ бўлиши, жабрланувчи ва унинг яқинлари олдида, давлат ва бошқа органлар ҳамда жамият олдида адолатни тиклаши, жиноятнинг оғирлигига мувофиқ келишини аңлатади;

• **иккинчидан**, жазонинг мақсади маҳкумни тарбиялашга қаратилгандир.

Баъзи муаллифлар жиноят ҳуқуқий жазо чорасини қайта тарбиялаш жараёни билан боғламаслик лозим, деб ҳисоблайдилар. Аммо қонун чиқарувчи жазонинг мақсади маҳкумни тарбиялаш, деб белгилайди.

Жиноятнинг махсус олдини олиш — жазо чорасини қўллаш орқали маҳкумнинг руҳий ҳолати ва хулқини ўзгартириш, унинг онгидаги жиноят содир қилишга таъсир этган салбий хислатларни тугатиш ҳамда шахсларни қонунлар ва ахлоқ нормаларини ҳурмат қилиш, ҳалол турмуш кечириш ва меҳнат қилиш руҳида тарбиялашдир.

Н.А. Стручков маҳкумни тарбиялаш деганда, биринчидан, жиноят содир этган шахсга нисбатан таъсир кўрсатиш натижаси, иккинчидан, махсус тарбиялаш жараёни, яъни жазони ижро этиш жараёнида қўлланадиган ва мажбуран меҳнат қилиш чорасини қўллашни тушунади².

Н.А. Беляев «Тарбиялаш — бу жазони ижро этишдан олдин ҳал қилиниши лозим бўлган муҳим масаладир. Жиноятчининг тарбияланиши, унга нисбатан қўлланилган жазонинг таъсир этиши натижасида унда бўладиган ўзгаришлар бўлиб, у

¹ Н.А. Беляев. Цели наказания и средства их достижения. Л., 1963, стр. 25.

² Н.А. Стручков. Уголовное ответственность и ее реализация борьбы с преступностью. Саратов, 1978, стр. 64.

жамиятнинг фаол аъзосига айланмаса-да, жамият учун хавфли бўлмаслиги», деб тушунтиради.

Суд жиноятчини тузатиш ва қайта тарбиялаш мақсадларини кўзда тутиб, жазо белгилаганда, ҳар бир шахснинг ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиб, мақсадга мувофиқ жазо чорасини танлаши зарур. Баъзан айбдорга жарима жазосини тайинлаш, ахлоқ тузатиш ишига жалб қилиш орқали жиноий жазонинг мақсадига эришиш ҳам мумкин. Озодликдан маҳрум қилиш жазоси эса, ижтимоий хавфлилиқ даражаси юқори бўлган жиноятни содир этган шахсларга нисбатан қўлланилади. Қонунда такроран жиноят содир этганлик учун оғирроқ жазо белгиланиши ҳам жиноятларнинг олдини олишга қаратилган муҳим чоралардан бирidir.

Маҳкумни тузатиш ва қайта тарбиялаш озодликдан маҳрум қилинган ёки бошқа жазо чораси қўлланилган маҳкумлар билан олиб бориладиган тарбиявий ишларга ҳам боғлиқдир. Бу тарбиявий чоралардан муҳими — маҳкумларни меҳнатга жалб қилиш, улар билан сиёсий тарбиявий ишларни олиб бориш, уларнинг умумий маданий савияларини ошириш ва бошқа тадбирлардан иборатдир. Озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ муассасаларидаги махсус тартиб ҳам бунда катта аҳамиятга эга. Маҳкумни тузатиш ва қайта тарбиялашда давлат органлари билан бирга жамоат ташкилотлари ва меҳнат жамоасининг ўрни ҳам алоҳида аҳамият касб этади.

Янги жиноят қонуни моделини яратишда жиноий жазонинг мақсадларидан бири, жиноятнинг умумий ва махсус олдини олиш қилиб белгиланди. **Жиноятни умумий олдини олишда** судланган шахс орқали бошқа шахсларни огоҳлантирилади. **Махсус олдини олиш эса** шахсни қайта тарбиялашга қаратилгандир.

Жазонинг мақсадига эришиш механизми унинг жазолаш хусусияти ва маҳкум томонидан уни ўталишида ифодаланadi. Агар жазони қўллаш натижасида маҳкум томонидан янги жиноят содир этилишининг олди олиниши, бунда **индивидуал олдини олиш**, дейилади. Бу ўринда шахснинг ўз айбини тан олганлиги, жазони ўтаганлиги азоб чекканлиги, шароитнинг ўзгарганлиги ёки шахснинг тузалганлиги катта аҳамиятга эгадир.

Индивидуал олдини олишнинг самарадорлиги шундаки, у маҳкумнинг жазони ўташи натижасида ички руҳиятида вужудга келган ўзгаришни ифодалайди. Бу мақсадга турли даражада эриштирувчи жазолар бор. Масалан, ўлим жазосини қўллаш орқали бу мақсадга эришиб бўлмайди. Озодликдан маҳрум

қилиш жазоси жиноятларнинг индивидуал олдини олишда катта самара бериб, бу ҳолат жазони ўташ жараёнида рўй беради. Озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо, яъни ижтимоий назоратни кучайтирган ҳолда қўлланувчи шартли ҳукм қилиш ҳам индивидуал олдини олиш мақсадига эришишга хизмат қилади.

Жиноятчиликнинг умумий олдини олиш тушунчаси ҳақида турли фикрлар билдирилган. Баъзи ҳолларда бу тушунчага кенг маънода қаралиб, бу нуқтаи назар умумий огоҳлантириш барча фуқароларга, жамиятнинг барча аъзоларига қаратилган, деган талқинга асосланади.

Жазонинг жиноят содир этган аниқ бир шахсга нисбатан қўлланиши, жиноят ҳуқуқий тақиқнинг бузилиши қандай оқибатга олиб келиши мумкинлигини кўрсатади. Бир вақтнинг ўзида умумий олдини олиш жиноят қонунчилигини бузиш мумкин эмаслиги ва жиноий жавобгарликнинг муқаррарлигига ишонтириш, айбдорнинг жазоланиши жамият аъзоларига тушунтириш орқали тарбиявий функцияни ҳам бажаради. Унча хавfli бўлмаган жиноятни содир этган, ижтимоий хавфи юқори бўлмаган шахсларга қисқа муддатли озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишлари каби жазоларни қўллаш орқали ҳам жазонинг мақсадига эришиш мумкин.

Жиноят қонуни муаммоларини ечишда, жазонинг мақсади ҳақидаги жамоатчиликнинг фикри катта аҳамиятга эга. Тадқиқотлар шуни кўрсатадики, жамоатчилик фикри жиноий жавобгарликни ва қонундаги санкцияларни қатъийлаштириш зарурлигини кўрсатиб, бир вақтнинг ўзида озодликдан маҳрум қилиш жазосининг юқори эмас ва жазони озодликдан маҳрум қилиш жойларида ўтаган шахсни тўғри йўлга қайтариш ва қайта тарбиялаш қийин, деган фикр билдирилган.

Жазонинг мақсадларидан яна бири маҳкумнинг жиноий фаолиятини давом эттиришига тўсқинлик қилишдан иборат. Шахсга жиноят содир қилганлик учун у ёки бу турдаги жазо қўлланилганда, унинг ҳуқуқи чекланади ва хулқи назорат остига олинади. Айниқса, қамоқ ва озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинган маҳкум қаттиқ назорат остига олинади ва ўз жиноий фаолиятини давом эттириш имкониятидан маҳрум бўлади.

Давлат жиноий жазони қўллаш билан жиноятчини ўз фуқароларидан изоляция қилади ва ҳимоя қилади, уни жиноят содир этиш имкониятидан маҳрум қилади. Маълум даражада бу махсус огоҳлантириш чоралари доирасига киради. Ушбу мақсаднинг қонунда мустақил ажратиб кўрсатилганлиги тўғри бўлган.

1. Жиноий жазо нима ва унинг бошқа мажбурият чораларидан фарқи нимада ифодаланади?
2. Жиноий жазонинг миқдор ва сифат хусусияти деганда, нимани тушунаси?
3. Жиноятларнинг умумий ва махсус олдини олиш деганда, нимани тушунаси?

15-боб. ЖАЗО ТИЗИМИ ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ

15.1. Жазо тизими тушунчаси

Жазо жиноят ҳуқуқининг муҳим институтларидан бири бўлиши билан бир қаторда, жиноий жавобгарликни амалга оширишнинг асосий шаклларида ҳисобланади. Қилмишнинг жазога сазоворлиги жиноят қонунини ижтимоий муносабатларга таъсир этиш воситасига айлантиради, ҳуқуқий нормаларни инсон, жамият ва давлат манфаатларини ҳимоя қилиш механизмига айлантиради.

Суднинг қонунни қўлловчи вазифаси жиноят содир этган шахсларга нисбатан аниқ жазо турининг суд ҳукмида белгила-нишида намоён бўлади. Суд максимал даражадаги индивидуал-

лаштирилган жазо тайинлаш учун жиноятнинг хусусияти ва жиноят содир этган шахснинг ижтимоий хавфлилигини эътиборга олади.

Жиноят кодексининг 43-моддасида жазо тизими берилган бўлиб, унда жиноятни содир этишда айбдор, деб топилган шахсларга нисбатан қўлланиладиган жазо турлари кўрсатилган. Жиноят кодексининг 43-моддасида белгиланган жазо тизими содир этилган жиноятнинг оғирлиги ёки унча хавфли эмаслиги нуқтаи назаридан жиноят ҳуқуқи назариясига мувофиқ бўлиши тўғрисидаги фикрларга мос келади. Аввалги Жиноят кодексидан фарқли равишда янги Жиноят кодексидagi жазо тизими ўзининг оғирлиги нуқтаи назаридан юқоридан пастга қараб эмас, балки пастдан юқорига қараб белгиланган. Жазо тизимининг бундай тартибда белгиланиши ўзида «инсонпарварлик» принципини тўлиқ акс эттиради.

Суд айбдорга нисбатан фақат жиноят қонунида назарда тутилган жазо туринигина қўллаши мумкин. Бу қонунийлик ва давлатнинг жиноятчиликка—қарши кураш сиёсатини, жазолаш функциясини амалга оширилишини таъминлайди.

Жазо тизими енгилидан оғирига қараб жойлаштирилган жазо турлари йиғиндисидир.

Янги Жиноят кодексида белгиланган жазо тизимида аввалги жиноят қонунидаги бир қанча жазолар: бадарга, сургун, вазифасидан бўшатиш, етказилган зарарни қоплаш мажбуриятини юклаш, жамоат иззаси каби жазолар ўрин олмаган. Бунинг сабаби юқоридаги жазоларининг амалда ижобий натижа бермаганлигидадир.

Жиноят ҳуқуқида жазо тизими умумий принциплар асосида тизимлаштирилган. Унда қонунийлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, одиллилик ва инсонпарварлик принциплари мустақамланган. Жиноят кодексида кўрсатилган жазо тизимининг қуйидаги элементларини кўрсатиб ўтиш мумкин:

1) давлат номидан қўлланилиши орқали судланувчини тарбиялашга, жинoий фаолиятининг олдини олишга, шунингдек, умумий махсус **превенцияга** эришиш мумкин бўлган жазо тизимини ташкил қилувчи элементлар сифатида фақат алоҳида давлат мажбурлов чоралари кўрсатилади;

2) жазо тизими элементлари ўзаро боғлиқ ва бир-бирини тўлдиради. Жазо тизимининг бу белгиси жазо самарадорлигига эришиш учун ҳар томонлама ёндашишни билдиради, яъни белгиланган мақсадга эришиш бирон-бир жазо чорасини қўллашга эмас, балки судланувчига комплекс таъсир чоралари-

нинг қўлланилиши билан боғлиқдир. Бу белги Жиноят кодексининг «Махсус» қисми тегишли моддаси нормаларида муқобил жазо чораларининг белгиланиши ёки қўшимча жазо чорасини қўлланишида намоён бўлади;

3) жиноят қонунида белгиланган давлат мажбурлов чоралари қатъий бўлиб, унинг кенгайтирилишига йўл қўйилмайди. Жиноят кодексида кўрсатилмаган жазо чораларини айбдорга қўлланиши мумкин эмас. Жиноят кодексидаги жазо тизимига киритилмаган жазо чораси Жиноят кодексининг «Махсус» қисми санкциясига ҳам киритилиши мумкин эмас;

4) жазо тизимига киритилган жазо турлари жиноятнинг оғирлик даражаси бўйича, енгилдан оғирга қараб жойлаштирилган.

Жамиятда ва давлатда рўй бераётган ижтимоий сиёсий ўзгаришлар ва ривожланиш даражаси жазо тизимига тасир қилади; жазо турлари ўзгаради, баъзи жазолар ўз аҳамиятини йўқотиб, жиноят қонунидан чиқарилади, янги турлари эса қонунга киритилади. 1994 йилги Жиноят кодексида, жамият ва давлатимизда сўнгги йилларда рўй берган ўзгаришлар эътиборга олиниб, жазо турлари қуйидагича жойлаштирилган:

- 1) жарима;
- 2) муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш;
- 3) ахлоқ тузатиш ишлари;
- 4) хизмат бўйича чеклаш;
- 5) қамоқ;
- 6) интизомий қисмга жўнатиш;
- 7) озодликдан маҳрум қилиш;
- 8) ўлим жазоси.

Янги Жиноят кодексида вояга етмаганларга нисбатан алоҳида жазо тизими: 1) жарима; 2) ахлоқ тузатиш ишлари; 3) қамоқ; 4) озодликдан маҳрум қилиш жазолари белгиланган.

1959 йилги Жиноят кодексидаги жазо тизимига нисбатан янги Жиноят кодексидаги жазо тизимида сезиларли ўзгаришлар мавжуд. Жазо тизимидан жамоат иззаси, сургун бадарға сингари жазолар чиқарилди. Жиноят қонунида белгиланган барча жазо турлари: асосий ва қўшимча; муайян муддат билан боғлиқ бўлган ва муддат билан боғлиқ бўлмаган; маҳкумларга нисбатан моддий жафо келтирувчи, маънавий жафо етказувчи, уларнинг айрим ҳуқуқларини чекловчи жазолар ва ўлим жазосига бўлинади.

Қонунда асосий ва қўшимча жазолар назарда тутилган бўлиб, Б.М. Леонтъевнинг фикрига кўра, «Асосий жазо — фақат ўзи қўлланиладиган, бошқа жазоларни тўлдириш учун ёки улар

билан бирга қўлланиши мумкин бўлмаган, жазонинг асосий мақсадини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган жазодир. Қўшимча жазо — бу жазонинг мақсадини амалга ошириш учун ёрдамчи аҳамиятга эга бўлган жазодир. Қўшимча жазо алоҳида қўлланиши мумкин эмас, у фақат асосий жазога қўшимча равишда қўлланилади».

Қўшимча жазо қуйидаги белгиларга эга:

- 1) алоҳида жазо чораси сифатида қўлланилиши мумкин эмаслиги;
- 2) асосий жазога қўшиб қўлланилиши мумкинлиги;
- 3) жазонинг мақсадига эришишга кўмаклашади.

Г. А. Кригер ва Г. Д. Кригерларнинг ҳуқуқий адабиётларида асосий жазонинг функцияси — жиноятчини тўғри йўлга қайтариш, қўшимча жазонинг функцияси эса қайта тарбиялашдан иборат, деб ҳисоблайдилар.

Асосий жазога қуйидагилар киради:

- 1) жарима;
- 2) ахлоқ тузатиш ишлари;
- 3) хизмат бўйича чеклаш;
- 4) қамоқ;
- 5) интизомий қисмга жўнатиш;
- 6) озодликдан маҳрум қилиш;
- 7) ўлим жазоси.

Қўшимча жазога ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш киради. Жиноий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Жиноят кодексидан жазо тизимидан мол-мулкни мусодара қилиш чиқарилди. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси ҳам асосий жазо сифатида, ҳам қўшимча жазо сифатида қўлланиши мумкин. Умумий ва махсус жазолар жазо чораси субъектнинг махсус белгиларига қараб қўлланилади.

Умумий жазолар, бу жиноят субъекти белгиларига эга бўлган ҳар қандай шахсга нисбатан қўлланиши мумкин бўлган жазо тизимидир.

Махсус жазо, қонунда қатъий белгиланган субъектлар доирасига қўлланиладиган жазо чорасидир. Масалан, интизомий қисмга жўнатиш ва ҳарбий унвондан маҳрум қилиш фақат ҳарбийларга нисбатан қўлланилади.

Муайян муддат билан боғлиқ бўлмаган ва муайян муддат билан боғлиқ бўлган жазолар қўлланилаётган жазонинг хусусиятига қараб ажратилади. **Муайян муддат билан боғлиқ жазоларга** суд томонидан белгиланадиган, максимал ва минимал муддатлари кўрсатилган жазолар (озодликдан маҳрум

қилиш, ахлоқ тузатиш ишлари, қамоқ, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш) киради.

Шундай жазолар ҳам борки, уларнинг ижроси муайян вақт билан боғлиқ бўлмайди: жарима, ҳарбий ёки махсус ҳуқуқдан маҳрум қилиш. Бундан ташқари маҳкумларга нисбатан **моддий жафо келтирувчи** жазолар мавжуд бўлиб, бундай жазоларга жарима жазоси мисол бўлади.

Маҳкумларнинг айрим ҳуқуқларини чекловчи жазоларга муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш киради.

Маънавий жафо келтирувчи жазоларга хизмат бўйича чеклаш, ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш жазоси киради.

Маҳкумнинг озодлигини чекловчи жазоларга қамоқ, интизомий қисмга жўнатиш, озодликдан маҳрум қилиш жазолари киради. Бундан ташқари ўз мазмуни ва қўлланиш хусусиятига кўра меҳнат, ахлоқ тузатиш билан боғлиқ ва улар билан боғлиқ бўлмаган жазолар мавжуд. Меҳнат-ахлоқ тузатиш билан боғлиқ жазоларга озодликдан маҳрум қилиш ахлоқ тузатиш ишлари каби жазолар киради. Жиноят кодексида ўлим жазоси ҳам назарда тутилган, бироқ Ўзбекистон Республикаси Президенти Фармонида биноан, 2008 йил 1 январдан бошлаб ўлим жазоси бекор қилинади.

Жиноят қонунида белгиланган жазо чоралари тизими қатъий бўлиб, суд судланувчига нисбатан қонунда белгиланган жазо чорасидан бошқа бирон-бир жазо чорасини қўллаш олмайди. Жиноят кодексида белгиланган жазо тизими, жазолаш сиёсатига тўла мос келиб, ўзида жиноят ҳуқуқи принципларини тўлиқ ифода қилади. Амалдаги жиноят қонуни ўз хусусияти ва мазмунига кўра турли жазо чораларини белгилаб, жиноятчиликка қарши курашда самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

15.2. Жарима жазоси

Жариманинг жиноий жазо сифатида жазо тизимига киритилганлиги, аввало, унинг ҳозирги даврда муҳим жазо чораларидан бири эканлигидан далолат беради. Шу билан бирга жаримани қўллаш суд органларига ижтимоий хавфи катта бўлмаган қилмишларга жазо тайинлашда имкон қадар жазо ва жавобгарликнинг дифференцияси ҳамда индивидуализация қилишга ёрдам беради.

Жиноят кодексида жарима, айбдордан давлат даромадида пул ундирилиши, деб тушунтирилган. Жиноят кодексининг

44-моддасида жариманинг миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг беш баробаридан олти юз баробаригача миқдорда белгиланади.

Жарима давлатнинг мажбурлов чораси сифатида айбдорга иқтисодий таъсир кўрсатиш орқали жиноят содир этган шахснинг мулкий ҳуқуқларини чеклашдан иборатдир. Шунинг учун ҳам жарима жазо тизимида кўрсатилган жазо чораларининг энг енгили ҳисобланади.

1959 йилги Жиноят кодексига жазонинг миқдорини белгилаш ваколати судга берилган эди. Янги Жиноят кодексига жариманинг максимал ва минимал чегаралари белгилаб қўйилди. Жарима жазоси асосий жазо сифатида тайинланади. 1959 йилги Жиноят кодексига жарима асосий ва қўшимча жазо сифатида тайинланиши мумкинлиги белгиланган эди.

Олиб борилган тадқиқот натижалари ушбу жазо турининг таъсирчан эканлигини кўрсатади. Республикамизда иқтисодиётнинг бозор муносабатларига ўтганлиги ва мулкчиликнинг турли шакллари тенг, деб эълон қилинган шароитда жариманинг жиноий жазо сифатидаги роли жуда каттадир.

Агар жарима тегишли модда муқобил жазо чораси сифатида санкциясида кўрсатилган бўлса, уни тайинлаш орқали айбдорнинг мулкий манфаатларига таъсир кўрсатилиб, жазонинг мақсадига (тарбиялаш ва маҳкум томонидан янги жиноят содир этилишининг олдини олиш) эришиш мумкин бўлган тақдирдагина жарима қўлланилади.

Жиноят қонунига кўра, жарима фақат пул миқдорида белгиланади. Давлатнинг ушбу мажбурлов чорасини қўллаш ҳақидаги суд ҳукмида жариманинг аниқ миқдори кўрсатилиши лозим. Бунда жариманинг миқдори ҳукм чиқарилаётган вақтдагисига қараб эмас, балки жиноят содир этилган вақтдаги энг кам ойлик иш ҳақи миқдorigа қараб белгиланади.

Жиноят кодексига жарима жазосининг минимал ва максимал миқдорлари белгиланган бўлиб, суд ушбу доирадагина жазо тайинлаши мумкин. Агар Жиноят кодексининг «Махсус» қисми муайян моддаси санкциясида жарима жазосининг минимал миқдори кўрсатилмаган бўлса, Жиноят кодексининг 44-моддасида белгиланган минимал миқдордан кам миқдорда жарима белгиланиши мумкин эмас.

Жарима жазоси миқдорини белгилашда жиноятнинг огирлик даражаси ва судланувчининг моддий аҳволи ҳисобга олинади. Судланувчининг моддий аҳволини баҳолашда қуйидагилар эътиборга олиниши лозим:

1) қонун билан тақиқланмаган ҳар қандай манбадан оладиган даромадлари. Бундай даромадларга иш ҳақи, мулкӣ даромадлар, тадбиркорлик фаолиятидан оладиган даромадлар киради;

2) судланувчига мулк ҳуқуқи асосида, ҳужалик юритув асосида, оператив бошқарув асосида, шунингдек, ижарага олиш асосида тегишли бўлган мол-мулк;

3) унинг қарамоғидаги шахслар, масалан, вояга етмаган фарзандларининг мавжудлиги;

4) судланувчининг мулки бўйича учинчи шахслар олдидаги мажбурияти. Судланувчининг алимент тўлаши, зарарни қоплаши, солиқ тўлаши ва бошқа ҳолатлар.

Юқорида кўрсатилган ҳолатлар қатъий бўлмай, суд жарима жазосини тайинлашда бошқа ҳолатларни ҳам ҳисобга олиши мумкин.

Жарима уч ой ичида тўланиши лозим. Акс ҳолда суд айбдорнинг жазони ижро этишдан бош тортганлиги масаласини кўриб чиқиши керак. Суд қуйидагиларни жаримани ижро этишдан бош тортиш, деб топиши мумкин:

1) жаримани тўлаш мумкин бўлмаган ҳолатлар суд томонидан узрли, деб топилмаган бўлса;

2) Ўзбекистон Республикасининг «Суд ва бошқа органларнинг ҳужжатларини ижро этиш тўғрисида»ги Қонунига кўра, қўлланилган мажбурий ижро этиш жиноят содир этган шахснинг даромадлари ва бошқа мулкларини яшириши сабабли мумкин бўлмаса.

Жазони ижро этишдан бўйин товлash факти аниқланган ҳолатда, ҳукм чиқарган суд жарима жазосини ахлоқ тузатиш ишлари, хизмат бўйича чеклаш ёки қамоқдаги жазоларнинг бири билан алмаштириши мумкин. Жарима жазосининг бирон-бир қисмини бошқа турдаги жазо билан алмаштиришга йўл қўйилмайди. Жазонинг ижро этилмаган қисми тўлиқ миқдорда бошқа жазо билан алмаштирилади. Жарима жазосини озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилишига йўл қўйилмайди.

15.3. Муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш

Муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш жазосининг мазмуни айбдорга муайян мансабни эгаллаш, у ёки бу фаолият тури билан шуғулланишни тақиқлашдан иборат. Бу жазо тури содир этилган жиноят шахснинг бевосита муайян ҳуқуқи билан боғлиқ бўлсагина қўлланилади. Жиноят қонунининг ушбу моддасида

жазолаш хусусиятига кўра, бир турдаги икки жазо бирлаштирилган: муайян мансабни эгаллаш ва муайян фаолият билан шуғулланишдан маҳрум этиш.

Муайян мансабни эгаллаш ҳуқуқидан маҳрум қилиш деганда, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига корхона, муассаса ва ташкилотларда у ёки бу мансабни эгаллаш ёхуд муайян мансаб билан боғлиқ бирон-бир функцияни амалга ошириш билан боғлиқ бўлган мансабни (масалан, моддий жавобгарлик хусусиятига эга бўлган мансаблар) эгаллашини тақиқлаш тушунилади.

Россия Федерацияси Жиноят кодексига давлат ёки маҳаллий ҳокимият органларида шахсининг муайян мансабни эгаллашини ёки касбий ёхуд бошқа фаолият билан шуғулланишни тақиқлаш муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш, деб тушунтирилган.

ЎЗР Жиноят кодексига **муайян фаолият билан шуғулланишни тақиқлаш деганда**, айбдорнинг доимий тарзда шуғулланадиган касбий фаолиятини, шунингдек, тадбиркорлик фаолиятини амалга оширишдан маҳрум этиш тушунилади (масалан, савдо фаолияти, таржимонлик фаолиятлари билан шуғулланишни тақиқлаш).

Россия жиноят қонунига профессионал ва бошқа фаолият турлари билан шуғулланишни тақиқлаш тушунчалари мавжуд. Профессионал фаолият деганда, муайян билим, малака ёки тайёргарликни талаб этадиган фаолият билан доимий шуғулланиш тушунилади. Масалан, ўқитувчилик, ҳар қандай муассасада таржимонлик фаолияти билан шуғулланиш, бухгалтерлик, адвокатлик, юрист-маслаҳатчи каби фаолият турлари. Бошқа фаолият деганда, доимий равишда амалга ошириладиган (масалан, овчилик) фаолияти тушунилади. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси давлат ёки жамоат мулкни талон-тарож қилган, порахўрлик жиноятини содир этган шахсларга нисбатан қўлланилганида кўпроқ самарали ҳисобланади.

Суднинг айблов ҳукмида маҳкум учун тақиқланган фаолият тури ва эгаллаши мумкин бўлмаган мансаб кўрсатилади. Қонунда маҳкумнинг муайян мансабни эгаллаши ёки ёхуд бу фаолият билан шуғулланишини тақиқлаш муддатлари белгиланган. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш айбдорнинг мансаби ёки иш фаолияти билан бевосита боғлиқ жиноятни содир этганлиги учун асосий жазо сифатида тайинланганда бир йилдан беш йилгача бўлган муддатга тайинланади. Масалан, савдо ва хизмат кўрсатиш қоидаларини бузиш жинояти учун (189-модда) беш

йилгача муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси қўлланиши мумкин.

Қўшимча жазо тариқасида тайинланганида бир йилдан уч йилгача бўлган муддат белгиланади. Бундай ҳолда суд томонидан ушбу жазо кодексининг «Махсус» қисмининг тегишли моддасида назарда тутилган ҳар қандай жазога қўшимча жазо тариқасида тайинланиши мумкин. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишнинг қўлланиши жазонинг огоҳлантириш функциясини амалга оширади, маҳкум бошқа мансаб ёки фаолият тури билан боғлиқ бўлган жиноят содир этиш имкониятига эга бўлмайди. Агар муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаси санкциясида асосий жазо сифатида кўрсатилган бўлса, қўшимча жазо сифатида қўлланиши мумкин эмас.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш фақат айбдор жиноят содир этиш вақтида ушбу ҳуқуққа эга бўлган ҳолдагина қўлланилади. Агар у ушбу ҳуқуққа жиноят содир этгандан сўнг эга бўлган бўлса, суд бу жазо турини қўллаши мумкин эмас.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш жазоси қўлланилганида бу жазога маҳкум қилинган шахсни ўзи фаолият кўрсатаётган тизимда ишлаши мумкинлигини истисно этилмайди. Қонунда фақат аниқ бир мансабни эгаллашни (масалан, мулкӣ бойликларни тасарруф қилиш) ёки аниқ бир фаолият билан шуғулланиш тақиқланиши назарда тутилади.

Қонунга кўра, айбдор бир вақтнинг ўзида у ёки бу мансабни эгаллаши ёки бирон-бир фаолият тури билан шуғулланиш ҳуқуқидан маҳрум этилиши мумкин эмас. Бу жазо турини қўллашда фаолият тури айбдорнинг асосий моддий таъминот манбаи эканлигига эътибор бериш лозим. Агар бу фаолият айбдорнинг асосий моддий таъминот манбаи бўлса (масалан, овчилик фаолияти), унга нисбатан бу жазони қўллаш керак эмас. Бу жазо турини қўллашда маҳрум қилинаётган фаолият тури айбдорнинг ягона касби бўлган ҳолларда муайян ҳуқуқдан маҳрум қилишнинг мақсадга мувофиқ эканлигини ҳисобга олиш лозим.

Бундай жазони тайинлаш вақтида ҳукмнинг қарор қисмида мансабнинг номи ёки фаолият тури аниқ кўрсатилиши керак. Ҳукм чиқарилаётган вақтга келиб, судланувчининг жиноят содир этиш билан боғлиқ бўлган мансабни эгалламаётганлиги ёки фаолият билан шуғулланмаётганлиги ушбу қўшимча жазони қўллаш учун тўсқинлик қилмайди. Бу жазо тури қўлланилаётган модданинг санкциясида асосий жазолардан бири сифатида кўрсатилган бўлса ҳам асосий жазо тариқасида қўлланиши мумкин.

Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш ёки қамоқ жазосига қўшимча жазо тариқасида тайинлаган бўлса, асосий жазонинг бутун муддатига ва ундан сўнг ҳукмда белгиланган муддатгача давом этади. Бошқа асосий жазоларга қўшимча жазо тариқасида тайинланганда, унинг муддати ҳукм қонуний кучга кирган вақтдан бошлаб ҳисобланади.

Шахс шартли ҳукм қилинганда, муддатнинг ўтиши ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади. Агар синов муддати давомида янги жиноят содир этса, бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинланади. Агар асосий жазо тариқасида озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш қамоқ, ахлоқ тузатиш ишлари каби жазолардан бири тайинланган бўлса, ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб ҳисобланади.

Муайян мансабни эгаллаш ёхуд у ёки бу фаолият билан шуғулланишни тақиқланиши суд томонидан белгиланган муддатнинг ўтиши билан бекор бўлади. Жиноят кодексининг 78-моддаси 1-қисми «в» бандига кўра, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазоси учун судланганлик ҳолати жазо муддати тугагандан сўнг бир йил ўтгач тугалланади.

15.4. Ахлоқ тузатиш ишлари

Ахлоқ тузатиш ишлари жинойий жазо сифатида муҳкумнинг суд ҳукмида белгиланган миқдорда иш ҳақидан ушлаб қолган ҳолда мажбурий меҳнатга жалб қилишда ифодаланади. Бу жазо тури асосий жазо тури ҳисобланиб, фақат Жиноят кодексининг «Махсус» қисми тегишли моддаси санкциясида назарда тутилган ҳолларда қўлланилади. Шунингдек, ахлоқ тузатиш ишлари куйидаги ҳолларда:

1) ахлоқ тузатиш ишлари енгилроқ турдаги жазони қўллаш тартибида Жиноят кодексининг 57-моддасига мувофиқ қўлланиши мумкин;

2) айбдор жарима жазосини ижро этишдан бўйин товлаган ҳолда жазонинг ижро этилмаган қисми ЖКнинг 44-моддасига мувофиқ ахлоқ тузатиш ишларига алмаштирилганда;

3) бу жазо тури Жиноят кодексининг 74-моддасига кўра, озодликдан маҳрум этиш жазосининг ўталмай қолган қисмини енгилроқ турдаги жазо билан алмаштирилганда қўлланилади.

Ахлоқ тузатиш ишлари жазоси ўзида инсонпарварлик принципини ифодалайди. Маҳкумга бу жазони қўллаш орқали у эркинлигидан маҳрум қилинмайди, ўз оиласида, уйдан узил-

маган ҳолда ўзи аввал ишлаган муассаса (корхона, ташкилот)да ишлайди. Бу жазони қўллаш орқали маҳкумга моддий таъсир кўрсатилади, яъни айбдор иш ҳақининг муайян қисми давлат фойдасига ўтказилади. Шу орқали ахлоқ тузатиш ишларининг куйидаги жазолаш хусусияти намоён бўлади:

- **биринчидан**, маҳкумнинг олдинги ўзи ишлаган ёки бошқа ташкилотда мажбурий меҳнат қилиши (жазони ўташ вақтида маҳкумнинг меҳнат қилиши мажбурий ҳисобланади);

- **иккинчидан**, юқорида қайд этилганидек, моддий таъсир— унинг иш ҳақидан муайян қисми давлат фойдасига ушлаб қолинади.

Маълумки, аввалги Жиноят кодексида бу жазо тури «Озодликдан маҳрум қилмасдан туриб ахлоқ тузатиш ишлари» (26-модда) деб номланган эди. Бунинг сабаби эса 1919 йилга бориб тақалади. У вақтларда ахлоқ тузатиш ишлари озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан бирга қўлланар эди. Масалан, 1919 йилги РСФСР Жиноят қонунининг раҳбарий Асосларининг 25-моддасида озодликдан маҳрум қилиш жойларига жойлаштирмасдан ахлоқ тузатиш ишлари назарда тутилган бўлса, 1922 йилги Жиноят кодексининг 34-моддасида озодликдан маҳрум қилиш, албатта, мажбурий меҳнат биланг боғланиши лозимлиги кўрсатилган эди. РСФСРнинг 1926 йилги Жиноят кодексидан озодликдан маҳрум қилиш 1 йилдан ва 10 йилдан кўп бўлмаган муддатга ҳамда албатта, ишлаш билан боғлиқ ҳолда тайинланиши лозим, дейилган эди. Лекин ўша вақтларнинг ўзида бундай тушунчанинг йўқ бўлиб кетганлигига қарамасдан, «озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган ахлоқ тузатиш ишлари» тушунчаси ҳанузгача Жиноят кодексидан ўрин олиб келган эди. Янги Жиноят кодексида бундай моддани оддий қилиб «ахлоқ тузатиш ишлари» деб номлангани озодликдан маҳрум қилиш билан бир вақтда ахлоқ тузатиш ишлари ҳам тайинланади, деган ноўрин шубҳага ўрин қолдирмайди.

Бу жиноий жазо, яъни ахлоқ тузатиш ишларини маҳкумнинг ўз иш жойида ўташи маҳкумнинг аввалги мансабида қолишини англатмайди. Баъзи ҳолларда содир этилган жиноятлар мансаб ваколатига боғлиқ бўлади. Бундай ҳолда шахс ўз иш жойидаги бошқа вазифага ўтказилиши лозим. Бу ўринда жазонинг маҳкум ўзи ишлаган иш жойида ўталишининг ўзи муҳимдир.

Жиноят қонунида ахлоқ тузатиш ишларининг икки тури кўрсатилган:

- **биринчиси**, маҳкум жазони ўзи ишлаб турган жойда ўтайди;
- **иккинчиси**, жазони жазо ижросини назорат қилувчи орган белгилаб берган жойда ўтайди.

Жазонинг қайси турини ўташ лозимлигини суд белгилайди.

Маҳкумнинг ўз иш жойи деганда, нафақат унинг меҳнат шартномаси асосида ишлаётган, шунингдек, мустақил тарзда амалга оширадиган фаолияти (масалан, тадбиркорлик фаолияти) тушунилади. Қоида бўйича доимий хизматдаги шахсга ахлоқ тузатиш ишини ўзи ишлаб турган жойда ўташ белгиланади. Маҳкумни тарбиялаш нуқтаи назаридан жазони ўзи ишлаб турган жойида белгилаш мақсадга мувофиқдир. Чунки маҳкум жазони уни яхши билган жамоа назорати остида ўтайди. Жазони ижро этиш жойи Жиноят кодекси татбиқ этиладиган турли мулк шаклларидаги корхона, муассаса ва ташкилот бўлиши мумкин. Шунингдек, бошқа номатив ҳужжатларга («Нодавлат, нотижорат ташкилотлар тўғрисида», «Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида»ги Қонунлар) асосан тартибга солинадиган корхона муассаса ва ташкилотлар киради. Агар суд баъзи жиддий сабабларга кўра, жазони маҳкум ишлаб турган жойида ўташни мақсадга мувофиқ деб топмаса, бунинг асосларини ҳукмда кўрсатиб, жазонинг ижросини назорат қилувчи органнинг белгилаши билан умумий асосларда ўташни кўрсатиши мумкин.

Ахлоқ тузатиш ишини умумий асосларда ўташ шартлари доимий иш жойларида ўташдан оғирроқдир. Бунда маҳкум жазони унинг ижросини назорат қилувчи органнинг йўлланмаси билан ўзига таниш бўлмаган янги жойда ишлаб ўтайди. Маҳкумнинг меҳнати меҳнат қонунлари асосида бошқарилади, тариф ставкаси бўйича ҳақ тўланади ва иш ҳақининг ҳукмда кўрсатилган фоизи давлат даромади ҳисобига ўтказилади.

Ахлоқ тузатиш ишни умумий асосларда ўташ тартиби ҳукм чиқариш вақтида ҳеч қаерда ишламаган ёки доимий иш жойи бўлмаган шахсларга ёки мавсумий ишларда ишловчи шахсларга, шунингдек, доимий иш жойи бўлса-да, лекин иш фаолиятида ўзини ёмон кўрсатган шахсларга нисбатан белгиланади.

Ахлоқ тузатишга ҳукм қилинганлар иш ҳақидан давлат бюджетига ўн фоиздан ўттиз фоизгача бўлган миқдорда жазони ўташ муддати давомида ҳар ойда асосий иш жойидаги иш ҳақидан ушлаб қолинади¹. Иш ҳақи сифатида фақат меҳнат фаолияти натижасида олинган иш ҳақигина эмас, шунингдек, тадбиркорлик фаолияти натижасида олинган даромад, стипендия, грант ва бошқалар тушунилади. Давлат фойдасига пенсия,

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 31-моддаси.

ижтимоий ёрдам сифатида оладиган тўлов, ижтимоий суғурга ва бошқа иш ҳақига кирмайдиган тўловлар ушлаб қолинмайди. Жиноят кодексининг 46-моддасига мувофиқ ахлоқ тузатиш ишлари олти ойдан уч йилгача муддатга белгиланади.

Жазонинг ижроси жиноят ижроия қонуни билан тартибга солинади. Агар шахс суд томонидан тайинланган ахлоқ тузатиш ишлари муддатининг жами ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, суд ахлоқ тузатиш ишларининг ўталмаган қисмини шу муддатдаги озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазо билан алмаштиради. Бунда Жиноят кодексидаги айбдор судланган модда санкциясида алмаштирилиши лозим бўлган ахлоқ тузатиш иши муддатидан кам бўлган озодликдан маҳрум этиш жазоси кўзда тутилган ёки умуман кўзда тутганлигининг аҳамияти йўқ¹. Ахлоқ тузатиш ишлари озодликдан маҳрум этиш жазоси билан алмаштирилганда унинг бир қисмини алмаштиришга йўл қўйилмайди, яъни у тўлиқ миқдорда алмаштирилиши лозим.

Агар вояга етмаган шахс тайинланган ахлоқ тузатиш ишларининг ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, суд бу жазонинг ўталмай қолган қисмининг ҳар уч кунини бир кунлик қамоқ жазосига тенглаштирган ҳолда ҳисоблаб, қамоқ жазоси билан алмаштиради, аммо бу муддат уч ойдан ошмаслиги керак.

Ахлоқ тузатиш ишлари пенсия ёшига етганларга, меҳнатга қобилиятсиз бўлганларга, ҳомиладор аёлларга, болани боқиш учун берилган таътилда бўлган аёлларга ва ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланилмайди. Демак, ахлоқ тузатиш ишлари маҳкумнинг моддий ва меҳнат қилиш ҳуқуқларини маълум даражада чеклашдан иборатдир. Бу қуйидагиларда ифодаланади:

1) маҳкум иш ҳақининг бир қисми — 10 фоизидан 30 фоизгача — давлат фойдасига ушлаб қолинади. Фоиз миқдорини белгилашда суд маҳкумнинг оилавий ва мулкӣ аҳволини эътиборга олади;

2) ахлоқ тузатиш ишларини ўташ муддати умумий иш стажига, қонун бўйича пенсия ва бошқа енгилликлар ҳамда имтиёзлар (қўшимча иш ҳақи) олиш ҳуқуқини берадиган иш стажига қўшилмайди;

3) узлуксиз меҳнат учун бериладиган қўшимча иш ҳақи тўлаш ахлоқ тузатиш ишини ўташ даврида тўхтатилади;

¹ Олий суд пленумининг 1996 йил 19 июлдаги «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарори, 49-бет.

4) судланганлик ҳолатини келтириб чиқаради. Судланганлик ҳолати ахлоқ тузатиш жазоси ўталгандан кейин бир йил ўтгач тугалланади.

Ахлоқ тузатиш ишлари ички ишлар органлари томонидан ижро этилади. Яъни маҳкумнинг яшаш жойидаги ички ишлар органларининг жазоларни ижро этиш инспекцияси томонидан амалга оширилади. Маҳкум доимий яшаш ва иш жойига эга бўлмаган тақдирда жазо ҳукм чиқарган суд жойлашган ҳудуддаги жазони ижро қилиш инспекцияси белгилаб берган жойда ижро этилади, маҳкум ишлаб берган кунлар суд томонидан белгиланган жазо муддатининг ҳар ойига тўғри келадиган иш кунлари миқдоридан кам бўлмаслиги керак. Агар маҳкум ана шу миқдордаги иш кунларини ишлаб бермаган бўлса ва ишламаган кунларини жазо муддатига қўшиш учун асослар мавжуд бўлмаса, ахлоқ тузатиш ишларини ўташ маҳкум белгиланган ишларни тўлиқ ўтаб бергунга қадар давом этади.

Қуйидагилар:

а) қонун ҳужжатларига мувофиқ вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаси тўланмайдиган касаллик вақти;

б) қамоқ тариқасидаги маъмурий жазони ўташ вақти ёки бошқа жиноят содир этилганлиги муносабати билан қамоқда сақланган вақт;

в) ахлоқ тузатиш ишига маҳкум этилган шахсга жазони ўташ вақтида берилган маъмурий жазо тайинланган жазо муддатига қўшилмайди.

Умумий қоидага кўра, ахлоқ тузатиш ишлари муддати меҳнат стажига қўшилмайди. Жиноят-процессуал кодексининг 545-моддасига кўра, ахлоқ тузатиш ишлари ўталган вақтни маҳкумнинг умумий меҳнат стажига қўшиш тўғрисидаги масала жамоат бирлашмаси ёки жамоа илтимосномаси бўйича, жазони ўтаб чиққан шахс меҳнатга қобилиятсиз бўлган тақдирда эса, унинг илтимосномаси бўйича ҳам мазкур шахс турган жойдаги туман-шаҳар суди томонидан кўриб чиқилади.

Ахлоқ тузатиш ишлари ўталган вақтни маҳкумнинг умумий меҳнат стажига қўшиш тўғрисидаги масала суд томонидан кўриб чиқиладиган вақтда илтимоснома ким ҳақида берилган бўлса, шу шахснинг, шунингдек, илтимос қўзғатган жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг вакили қатнашиши шарт. Ахлоқ тузатиш ишлари ўталган вақтни маҳкумнинг умумий меҳнат стажига қўшиш тўғрисидаги илтимоснома юзасидан суд ажрими устидан шикоят берилиши мумкин.

15.5. Хизмат бўйича чеклаш

Хизмат бўйича чеклаш жазоси Жиноят кодексига янги киритилган жазо чораларидан бири ҳисобланади. Жиноят кодексининг 47-моддасига мувофиқ, хизмат бўйича чеклаш — офицерлар таркибига кирувчи ҳарбий хизматчи, прапоршик, мичман ва ҳарбий хизматни контракт асосида ўтаётган ҳарбий хизматчини суд ҳукмида кўрсатилган муддат давомида муайян ҳуқуқ ва имтиёзлардан маҳрум қилиб, ойлик иш ҳақининг ўн фоизидан ўттиз фоизигача бўлган миқдори давлат даромади ҳисобига ушлаб қолишдан иборат жазо чорасидир.

Хизмат бўйича чеклаш фақат асосий жазо сифатида тайинланиши мумкин. Бундан ташқари, қонунда ушбу жазо чорасини қўллашни чекловчи қатор шартлар белгиланган:

- *биринчидан*, бу жазо чораси фақат юқорида қайд этилган ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланиши мумкин;

- *иккинчидан*, бу жазо фақат ҳарбий жиноятларга ёки Жиноят кодексининг «Махсус» қисми тегишли моддасида кўрсатилган ҳолларда бошқа қилмишларга нисбатан ҳам татбиқ этилади.

Жиноят қонуни ҳарбий хизмат бўйича чеклашда икки асосий жазони назарда тутати (47-модданинг 2-қисми):

- 1) суд ҳукмида кўрсатилган муддат давомида маҳкумнинг мансаби кўтарилиши мумкин эмас (масалан, рота командири батальон командири бўла олмайди);

- 2) унинг ҳарбий ёки махсус унвони оширилмайди. Масалан, капитан унвонидаги ҳарбий майор унвонини ололмайди. Чунки жазони ўташ муддати ҳарбий унвонни ошириш учун зарур бўлган муддатга қўшилмайди.

Қонунда белгиланган хизмат бўйича чеклаш жазосининг қўлланиши, қонунда белгиланган чекловлардан ташқари бошқа чекловлар (ҳарбий хизматчига тегишли бўлган махсус ҳуқуқлар, унинг хизмат квартирасига бўлган ҳуқуқи, яшаш шaroитини яхшилашга бўлган имтиёзлар)ни назарда тутмайди.

Жиноят кодексининг 47-моддаси 1-қисмига кўра, маҳкумни ойлик иш ҳақининг ўн фоизидан ўттиз фоизгача бўлган миқдори давлат фойдасига ушлаб қолинади. Хизмат бўйича чеклаш Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаси санкциясида назарда тутилган ҳолларда икки ойдан уч йилгача бўлган муддатга тайинланади. Жазони ўташ муддати унинг навбатдаги ҳарбий ёки махсус унвонни олиш учун зарур бўлган хизмат муддатига қўшилмайди. Шунингдек, мазкур муддат пенсия

тайинлаш учун ҳам зарур бўлган хизмат стажига ҳам қўшилмайди.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки оғир оқибатларни келтириб чиқармаган эҳтиётсизлик орқасидан содир этилган жиноят учун суд иш ҳолатлари ва маҳкумнинг шахсини ҳисобга олган ҳолда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга хизмат бўйича чеклаш жазосини тайинлаши мумкин.

Шундай қилиб, ушбу жазо турининг ҳуқуқий оқибатлари куйидагилардан иборат:

1) маҳкумнинг мансаби, ҳарбий ёки махсус унвони оширилишини чеклайди;

2) ушбу муддатнинг кўп йил ишлаганлик, навбатдаги ҳарбий ёки махсус унвонни олиш учун зарур бўлган муддатга қўшилмайди;

3) маҳкум даромадининг бир қисми давлат ҳисобига ўтказилиши орқали унга моддий жафо етказилади.

15.6. Қамоқ

Республикамиз Жиноят кодексининг 45-моддасида диспозицияси шахсни жамиятдан батамом ажратган шароитда сақлашдан иборат қамоқ жазосини кўзда тутиб, унинг бир ойдан олти ойгача муддатга белгиланиши кўрсатилган. Қамоқ жазоси қонунга илк бор киритилиб, олдин ҳеч қайси иттифоқдош республика жиноят қонунчилигида бундай жазо тури кўрсатилмаган эди.

Қамоқ жазоси ўз моҳиятига кўра қисқа муддатга озодликдан маҳрум қилиш ҳисобланади. Бу:

• **биринчидан**, маҳкум суд ҳукми асосида тайинланган қамоқ жазосини жамиятдан ажратилган ҳолда махсус муассасага жойлаштирилиб, жазо муддати тугагунча уни ташлаб кетиши мумкин бўлмаган, қатъий режим, кучли назорат остида ўтайди;

• **иккинчидан**, қамоқ жазоси бир ойдан олти ойгача муддатда белгиланади.

Қамоқ жазоси асосий жазолардан бири бўлиб, бошқа жазолар билан қўшиб тайинланиши мумкин эмас. Шунингдек, Жиноят кодекси нормаси санкциясида кўрсатилмаган ҳолларда ҳам қамоқ жазоси тайинланиши мумкин: Жиноят кодексининг 57-моддасига кўра енгилроқ жазо тайинланганда; Жиноят кодексининг 44-моддаси 3-қисмига кўра, айбдор жарима жазосини ижро этишдан бўйин товлаганда, у қамоқ жазоси билан алмаштирилади.

Унча ижтимоий хавфли бўлмаган жиноятлар, баъзи эҳтиётсизлик орқасидан содир қилинган жиноятлар учун шахсга нисбатан бундай тартибдаги қисқа муддатли жазони қўллаш жоиздир. Бу ерда асосий масала шундан иборатки, биринчидан шахсни ахлоқ тузатиш муассасаларига юборишнинг ижтимоий салбий оқибатларининг олди олинади ва иккинчи томондан, шахсга бошқа жазо тури билан таъсир этиш орқали умумий ва махсус превенция натижаларига эришиб бўлмаслиги аниқланганидек, бу жазо туридан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Қамоққа маҳкум қилинган шахс жазонинг барча муддатини Ўзбекистон Республикаси ИИВнинг махсус ажратилган хоналарида ўтайди. Қамоққа маҳкум қилинган шахс касал бўлиб қолганида, даволаниши ёки маҳкумнинг хавфсизлигини таъминлаш учун уни бир муассасадан бошқасига кўчириш мумкин.

Қамоққа маҳкум этилганлар бошқа тоифадаги айбдорлардан ажратилган ҳолда сақланади. Уларга озодликдан маҳрум қилиш жазоси учун белгиланган тартиб қўлланилади. Қамоқ жазоси қасддан содир этилган (қасддан баданга енгил шикаст етказиш — 109-модда, қийнаш — 110-модда, ўғрилиқ — 169-модда) ва эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноятлар учун ҳам (эҳтиётсизлик натижасида баданга ўртача оғир шикаст етказиш — 111-модда) қўлланилади. Қамоқ жазоси жиноят ҳуқуқи нормалари санкцияларида бошқа жазо турларига муқобил тарзда кўрсатилган.

Қамоқ жазосига ҳукм қилинган шахслар ҳукм чиқарилган жойдаги махсус қамоқ уйларида жазони ўтайдилар. Маҳкумлар бутун жазо муддатини, одатда, битта қамоқ уида ўтайдилар. Улар қамоқ уйининг хўжалик хизматига оид ишларга ҳафтасига тўрт соатгача бўлган муддатга жалб этилишлари мумкин. Маҳкумлар икки кишилиқ, тўрт кишилиқ ёки умумий камера-ларда сақланадилар. Биринчи марта қамоқ жазосига ҳукм қилинган шахслар илгари қамоқ ёки озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаган шахслардан алоҳида сақланадилар.

15.7. Интизомий қисмга жўнатиш

Интизомий қисмга жўнатиш фақат муддатли ҳарбий хизматчиларга нисбатан қўлланиладиган асосий жазо туридир. Жазонинг ушбу тури жиноятнинг махсус субъектига нисбатан қўлланилади. Унинг бошқа шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин эмас.

Муддатли ҳарбий хизматчиларга умумий сафарбарлик асосида ва муддатли ҳарбий хизматга чақирилган оддий аскарлар, сержантлар, шунингдек, офицерлар таркибида хизматни ўтаётганлар кирadi. Бу жазо турининг асосий хусусияти шундаки, у фақат жиноят қонуни нормаси санкциясида кўрсатилган ҳоллардагина қўлланилади. Бу жазонинг моҳияти, ҳарбий хизматчини суд ҳукмида кўрсатилган муддатга махсус ички тартиби анча қаттиқ бўлган ҳарбий қисмга жўнатишда ифодаланади. Бу жазони ўташда махсус ички тартиб қонидасига амал қилинади.

Интизомий қисмга жўнатиш асосий жазо тури бўлиб, унинг ижроси Мудофаа вазирлиги томонидан амалга оширилади. Интизомий қисмда маҳкумларга қонун ҳужжатларида назарда тутилган таътиллар берилмайди.

Қонунда интизомий қисмда жазони ўташ муддати белгиланган бўлиб, у Жиноят кодексининг «Махсус» қисм моддаларида назарда тутилган ҳолларда икки ойдан бир йилгача бўлган муддатга тайинланади. Шунингдек, суд иш ҳолатларини ва маҳкумнинг шахсига тааллуқли маълумотларни ҳисобга олган ҳолда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўрнига шу муддатдаги интизомий қисмга жўнатиш жазосини қўллаши мумкин. Интизомий қисмда бўлиш муддати уч йилгача қилиб белгиланади.

Озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилганда эътиборга олиниши керак бўлган иш ҳолатлари деганда, жиноятнинг оғирлиги, унинг оқибатлари, унинг хусусияти ва бошқа ҳолатлар тушунилади. Бунда суд жавобгарликни енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларини ҳисобга олиши лозим.

Маҳкумнинг шахсини хусусиятловчи белгиларга давлат мукофотлари олганлиги, судланганлиги, унинг тугаганлиги ёки олиб ташланганлиги ёхуд жазони озодликдан маҳрум этиш жойларида ўтаганлиги эътиборга олинади. Суд ҳукмида жазо муддатининг кўрсатилмаганлиги жиноят қонунини бузиш ҳисобланади, бу эса ҳукмнинг бекор қилинишига асос бўлади.

Маҳкумларнинг интизомий қисмда жазони ўташ вақти ҳарбий хизмат муддатига қўшилмайди. Жазони ўтагандан сўнг маҳкум ҳарбий қисмга жўнатилади. Жазони ўташ вақтида ҳарбий хизмат муддати ўтмаганлиги сабабли, бошқа турдаги жазо билан алмаштиришга йўл қўйиб бўлмайди. Агар жазони ўташ давомида маҳкум ҳарбий хизматга лаёқатсиз деб топилса, унга нисбатан бу жазо чорасининг ижро этилиши тўхтатилиши лозим. Бунда

суд жазони ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириши ёки жазодан озод қилиш масаласини кўриб чиқиш лозим.

Жиноят ижроия кодексининг 160-моддасига кўра, интизомий қисмда сақлаш вақтини ҳарбий хизмат муддатига кўшиб ҳисоблаш тўғрисидаги илтимоснома суд томонидан Жиноят-процессал кодексига белгиланган тартибда кўриб чиқилади. Интизомий қисмда сақлаш вақтини ҳарбий хизмат муддатига киритиб ҳисоблаш тўғрисидаги масала гарнизон ҳарбий судининг судьяси томонидан жазони ўташ муддати ўгач, қўмондонликнинг илтимосига кўра кўриб чиқилади¹.

Биринчидан, ҳарбий хизматчи Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида назарда тутилган ҳарбий хизматни ўташ тартибига қарши жиноятни содир этса. Бу жазо муқобил жазо сифатида Жиноят кодексининг — 279-моддаси — «Бўйсунмаслик», 280-модда — «Буйруқни бажармаслик», 281-модда — «Бошлиққа қаршилик кўрсатиш ёки хизмат вазифаларини бузишга мажбур қилиш», 283-модда — «Баданга шикаст етказиш» каби жиноятлар учун тайинланиши мумкинлиги кўрсатилган.

Иккинчидан, бу жазо ҳарбий соҳа билан боғлиқ бўлмаган жиноят содир этган шахслар учун ҳам қўлланилади. Бунинг учун қонунда уч шарт кўрсатилган: а) содир этилган жиноятнинг хусусияти озодликдан маҳрум қилиш жазосини интизомий қисмга жўнатиш жазоси билан алмаштириш имконини берса; б) маҳкумнинг шахси ҳам ушбу талабга жавоб бериши; в) интизомий қисмга жўнатиш жазоси билан алмаштирилаётган озодликдан маҳрум қилиш жазоси уч йилдан ортиқ бўлмаслиги лозим. Биринчи шарт шуни англатадики, ҳарбий хизматчи томонидан содир этилган жиноят унча оғир бўлмаган, оғир ёки ўта оғир жиноят бўлмаслиги лозим. Агар интизомий қисмга жўнатиш жазоси озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўрнига тайинланса, ҳарбий қисмда бўлиш муддатининг бир куни озодликдан маҳрум этиш жазосининг бир кунига тенглаштирилади (61-модда). Озодликдан маҳрум этиш жазоси билан алмаштирилганда иш ҳолатлари ва маҳкум шахсини тасдиқловчи хусусиятлар эътиборга олинади.

Иш ҳолатлари деганда, жиноятнинг оғирлиги, унинг оқибатлари, хусусияти ва иш учун аҳамиятли бўлган бошқа ҳолатлар тушунилади. Суд жавобгарликни енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларга ҳам эътибор бериши лозим.

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 546-моддаси.

Қонун ушбу жазо чораси қўлланиши мумкин бўлган ҳарбий хизматчилар доирасини ҳам чегаралайди. Бу жазо тури фақат муддатли ҳарбий хизматчиларга нисбатангина қўлланиши мумкин. Демак, ушбу жазо турини қўллаш учун суд ҳукми чиқарилгунга қадар хизмат муддати тамом бўлмаган бўлиши керак.

Жазони интизомий қисмда, яъни ички тартиби анча қатъий бўлган махсус ҳарбий бўлинмада ўтаётган ҳарбий хизматчилар ҳукми ижросига киришилгандан бошлаб интизомий қисмдан озод бўлгунга қадар ҳарбийлар учун белгиланган имтиёзлар олиш ҳуқуқидан маҳрум этиладилар. Интизомий қисмда ўталган хизмат вақти ҳақиқий ҳарбий хизмат муддатига қўшилмайди. Айрим ҳолатларда ҳарбий хизматчи жазони ўтаб бўлганидан сўнг у юборилган қисм командири тавсиясига кўра ҳарбий округ қўшинлари командири қарори билан интизомий қисмда ўталган жазо муддати ҳақиқий ҳарбий хизмат муддатига қўшилиши мумкин. Интизомий қисмга жўнатишга ҳукм қилинган шахсларнинг судланганлиги жазо муддатининг тугаши билан тугайди.

15.8. Озодликдан маҳрум қилиш

Озодликдан маҳрум қилиш жазоси маҳкумни суд белгилаган муддат мобайнида жамиятдан ажратиб, жазони ижро этиш колонияси ёки турмага жойлаштиришдан иборатдир. Бу асосий жазо тури бўлганлиги учун қонун санкциясида кўрсатилган ҳоллардагина қўлланилади. Озодликдан маҳрум қилиш бошқа ҳеч қандай асосий жазо тури билан бирга қўлланиши мумкин эмас. Ушбу жазо тури айбдор ахлоқ тузатиш ишларидан бўйин товласа, ўлим жазоси авф этиш тарзида озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилганида қўлланилади.

Жиноят кодексининг 50-моддасида озодликдан маҳрум қилиш жазоси аввалги кодекслардан фарқли равишда маҳкумни жамиятдан ажратиб, жазони ижро этиш колонияси ёки турмага жойлаштиришдан иборат эканлиги айтиб ўтилган. Озодликдан маҳрум қилиш жазоси, жинойи жазо мақсадига бошқа жазо чораларини қўллаш орқали эришиш мумкин бўлмаганда ва махсус тартибда маҳкумни жамиятдан ажратган ҳолда тарбиялаш лозим бўлган ҳолларда қўлланилади. Бу жазога маҳкум қилинган шахсларнинг бир қатор ҳуқуқлари чекланади.

Суд озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаганида судир этилган жиноятнинг хусусияти, айбдорнинг хавфлилик даражаси ва уни қайта тарбиялаш мумкинми ёки мумкин

эмасми, деган саволларни ўрганиб, жазонинг турини, ўташ тартиби ва муддатини белгилайди.

Болгар криминалисти К. Лютов жазонинг мақсадини тадқиқ қила туриб, озодликдан маҳрум қилиш жазосининг умумий жазо тизимидаги ўрни ҳақида шундай дейди: «Фақат у (озодликдан маҳрум қилиш) Жиноят кодекси томонидан кўрсатилган жазолар орасида шундай натижаларга, жазонинг мақсадларига тўла жавоб бера олади».

Юридик фанлар доктори А.М. Яковлев озодликдан маҳрум қилиш жазосини бир қатор салбий хусусиятларга эга эканлигини таъкидлаб:

а) инсонни юқори даражада нормал ҳаётини шароитларга мослаштириш ният қилинган ҳолда шахс жамиятдан бутунлай ажратиб қўйилади;

б) жиноятчи онгидаги зарарли тушунча ва одатларни ижтимоий фойдали бўлган сифатлар билан алмаштириш мақсад қилиб қўйилгани ҳолда уни бошқа жиноятчилар гуруҳига қўшиб қўйиладики, бунда шахс бу жиноятчилардан кўпроқ уларнинг ёмон томонларини ўзлаштириб олмаслигига тўла ишониб бўлмайди.

в) жиноятчини нормал ҳаётга, ишчи муҳитга, эркин шароитдаги ҳаётга ўргатиш мақсад қилинган ҳолда уни эркин ҳаётдан бутунлай узоқ бўлган муҳитга жойлаштирилади. Озодликдан маҳрум қилиш инсоннинг нотабиий нормал бўлмаган ҳолатидир;

г) қайтадан жиноят содир этмаслик учун шахс озодликка чиққанидан кейин тўғри йўналиш бўйича фаол ҳаракат қилиши керак бўлади (масалан, ўзига мос иш топиб ишлаш, оилавий муаммоларни бартараф этиш, спиртли ичкиликларга ружу қўймаслик ва ҳоказо). Озодликдан маҳрум қилиш жазоси эса маҳкумни пассив ҳаёт тарзи кечиришга ўргатиб қўяди.

Озодликдан маҳрум қилиш маҳкумнинг жамиятдаги ҳуқуқий ҳолатини чеклаб қўйишнинг алоҳида шакли бўлиб, бу уни бошқа жазо турларидан, ҳатто қамоқ жазосидан ҳам фарқ қилади. Озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллаш орқали маҳкумнинг ҳуқуқларини чеклаш комплекс хусусиятга эга бўлиб, маҳкум руҳий ва жисмоний жиҳатдан жамиятдан, ўзи ўрганган муҳитдан изоляцияланиб, жазони қўллаш орқали белгиланган мақсадга эришиш учун махсус тартиб қўлланилади. Бу чеклашлар меҳнат қилиш эркинлиги, дам олиш ва меҳнат қилиш вақтининг қатъий белгиланганида, эркин ҳаракат қилишнинг, учрашувлар, посилкалар олишдаги чеклашларда ифодаланади.

Озодликдан маҳрум қилиш жазоси жиноятнинг хавфлилик даражаси ва маҳкумнинг шахсини эътиборга олиб тайинланиши лозим. Озодликдан маҳрум қилиш жазоси олти ойдан йигирма йилгача бўлган муддатга белгиланади. Вояга етмаганларга олти ойдан ўн йилгача бўлган муддатга тайинланади.

Озодликдан маҳрум қилиш жазоси бир неча ҳукмларни қўшиш тартибида тайинланганда йигирма беш йилгача бўлган муддатга тайинланиши мумкин. Озодликдан маҳрум қилиш жазосининг максимал муддати жазонинг бир ёки бир неча жиноятга нисбатан тайинланишига, ўлим жазосини озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилишига боғлиқ.

Озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллашда суд жазо муддатини суд ҳукмида аниқ белгиланишига эътибор бериш лозим, муддатнинг аниқ белгиланмаслиги жиноят қонуни нормасини бузиш ҳисобланиб, суд ҳукмини бекор қилинишига сабаб бўлади. Шу билан бирга суд бир қанча жиноятлар юзасидан жазо тайинлаётганда, ҳар бир ҳукм бўйича алоҳида-алоҳида жазо белгилаши ва умумий муддатни тайинлашда муддатларни қўшиш орқали жазо белгилаши лозим. Қисқа муддатли озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллашда ишнинг барча ҳолатларидан, айбдорнинг шахсидан келиб чиқиб ва нима учун озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо қўлланилмаётганлиги сабаблари ҳукмда асослантирилмоғи керак. Озодликдан маҳрум қилиш жазосида тайинланганида ҳар бир модда бўйича унинг муддатлари кўрсатилмоғи зарур¹.

Судлар вояга етмаганларга, аёлларга, ногиронларга ва кексаларга нисбатан жазо тайинлашда озодликдан маҳрум қилиш жазосидан бошқа жазо турини қўллаш, шартли ҳукм қилиши масалаларини муҳокама қилишлари ва агарда уларни жамиятдан ажратмаган ҳолда қайта тарбиялаш мумкин эмас, деб топганларигагина озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллашлари лозим².

Озодликдан маҳрум қилиш жазосини қўллашда унинг қуйидаги ижобий жиҳатдан самара бериши ҳисобга олиниши лозим:

¹ Олий суд пленумининг 1996 йил 19 июлдаги «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарори, №16, 49-бет.

² Олий суд пленумининг «Жиноят учун жазо чорасини тайинлаш борасида суд амалиётида вужудга келган айрим масалалар тўғрисида»ги қарори (2000 йил 22 декабр).

1) озодликдан маҳрум қилиш жазо чораси, фақат ўта оғир жиноятни содир этган шахсларга нисбатан ёки Жиноят кодексининг 56-моддасида санаб ўтилган оғирлаштирувчи ҳолатлар, шунингдек, жазо тизимидаги бошқа енгилроқ чораларни қўллаш имконияти бўлмаган ҳолларда тайинланади¹. Озодликдан маҳрум қилиш жазоси суд ҳукмида жазони оғирлаштирувчи ёки енгиллаштирувчи ҳолатларини ҳисобга олинган ва кўрсатилган ҳолда қўлланиши керак. Асосий эътибор аёлларга нисбатан жазо тайинлашга қаратилиши лозим².

2) бу жазони жиноий гуруҳ ташкилотчилари ва фаол иштирокчиларига нисбатан, экстремистлар, рецидивистлар, республикадаги вазиятни беқарорлаштиришга уринган, ўта оғир жиноятларни содир этган шахсларга, жамият хавфсизлигига тажовуз қилувчи жиноят содир этганларга нисбатан тайинлашда уларнинг хавфлилик даражаси эътиборга олиниши лозим³.

3) озодликдан маҳрум қилиш жазоси оғир жиноят содир этган шахсларга, уюшган гуруҳ ташкилотчилари ва фаол иштирокчиларига муқаддам судланганларга нисбатан қўлланиши лозим. Бунда фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига тажовуз қилиш, порахўрлик, гиёҳвандлик воситалари ва психатроп моддаларнинг ғайриқонуний муомаласи ва қурол тарқатиш каби, шунингдек, республика иқтисодиётига зарар етказувчи жиноятлар алоҳида хавф туғдиришини назарда тутиш керак⁴. Рецидивистлар, гиёҳвандлик воситалари ва психатроп моддаларни мунтазам равишда ёки кўп миқдорда сотувчилар, ўтказувчилар ёки жиноятнинг ташкилотчилари ва фаол иштирокчилари, наркотикларни Ўзбекистон Республикасига олиб кириш ёки унинг ҳудуди орқали олиб ўтишни ёхуд уларни турли усуллар билан тарқатишни таъминловчилар, худди шундай жиноятлар учун муқаддам судланганлар, вояга етмаганларни жиноятга жалб қилувчилар ва ҳоказолар қаттиқ жавобгарликка тортилиши

¹ Олий суд пленумининг «Жиноят учун жазо чорасини тайинлаш борасида суд амалиётида вужудга келган айрим масалалар тўғрисида»ги қарори (2000 йил 12 декабр).

² Олий суд пленумининг «Суд амалиётида жиноий жазони қўллашда вужудга келадиган айрим масалалар тўғрисида»ги қарори (1999 йил 19 июл).

³ Олий суд пленумининг «Жиноят учун жазо чорасини тайинлаш борасида суд амалиётида вужудга келган айрим масалалар тўғрисида»ги қарори (2000 йил 22 декабр).

⁴ Олий суд пленумининг 1996 йил 19 июлдаги «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида» ги қарори, №16, 41-бет.

лозим¹. Оммавий тартибсизликлар, қирғин қилишлар ва ўт қўйишларнинг ташкилотчилари, фаол иштирокчиларига, жамоат тартибини сақлаш бўйича ўз хизмат вазифасини бажараётган ҳокимият вакиллари ва бошқа шахсларнинг ҳаёти, соғлиғи, ор-номуси ва қадр-қимматига тажовуз этувчи миллий ва ирқий тенг ҳуқуқликни бузишга далолат қилувчи шахсларга қаттиқ жазо чораларини қўлланмоғи керак. Бундан ташқари, бу шахсларга нисбатан жазо мақсадига бошқа таъсир чоралари қўллаш орқали эришиш мумкин бўлмаганда қонун нормаси санкциясида кўрсатилган бўлса, ушбу жазо тури қўлланиши мумкин.

4) бу жазони алкоголизмга чалинган, ғайриахлоқий ҳаёт тарзини кечираётган шахсларга нисбатан қўллаш самарали ҳисобланади.

Иқтисодиёт соҳасидаги жиноят ишларини (ЖКнинг 164 — 166, 168 — 169-моддаларида назарда тутилган ўта оғир жиноятлар бундан мустасно) кўриб чиқаётганда, моддий зарарнинг ихтиёрий тарзда қопланганлиги жазони енгиллаштирувчи фавқулодда ҳолат эканлиги ва жиноят ишининг муайян ҳолатларидан келиб чиқиб, озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазони қўлламаслик учун асос бўлади².

65 ёшдан ошган эркаклар ва аёллар учун озодликдан маҳрум қилиш муддати Жиноят кодекси санкциясида кўрсатилган жазо муддатининг тўртдан уч қисмидан ошмаслиги керак. Бу норма императив хусусиятга эга бўлиб, жазони оғирлаштирувчи ҳолатларда ҳам ўзгартирилмайди. Бу жазони қўллашда эркак кишининг жиноят содир этилган вақтдагига нисбатан эмас, балки, ҳукм чиқариш вақтидаги ёши ҳисобга олинади. Аёл кишининг ёши эса аҳамиятга эга эмас. Бу қоида шахс бир ёки бир неча жиноят содир этган ҳолларда ҳам татбиқ этилади. Бир жиноят юзасидан тайинланган жазонинг умумий муддати 15 йилдан (20 йилнинг тўртдан у қисми), бир неча жиноят бўйича 18 йилу, 9 ойдан (25 йилнинг тўртдан уч қисми) ошмаслиги керак.

¹ Олий суд пленумининг 1996 йил 20 декабрдаги «Республика судлари томонидан оммавий тартибсизликлар учун жавобгарлик тўғрисидаги қонунларни қўллаш амалиёти билан боғлиқ айрим масалалар тўғрисида»ги қарори, №38, 67,68-бет.

² Олий суд пленумининг «Жиноят учун жазо чорасини тайинлаш борасида суд амалиётида вужудга келган айрим масалалар тўғрисида»ги қарори (2000 йил 22 декабр).

Қонун озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ тартибида тўрақлар ва аёллар учун алоҳида ҳолатларни назарда тутати. Озодликдан маҳрум қилинганлар жазони у ёки бу озодликдан маҳрум қилиш муассасасида ўтайдилар:

1) ижтимоий хавфи катта бўлмаган, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган унча оғир бўлмаган жиноят учун озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилинаётганларга нисбатан жазони манзил колонияларида;

2) қасддан унча оғир бўлмаган ва оғир жиноятни содир этганлик учун биринчи марта ҳукм қилинаётганларга нисбатан манзил колонияларида;

3) ўта оғир жинояти учун ҳукм қилинаётган ёки илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаб чиқиб, қасддан янги содир этган жиноят учун ҳукм қилинаётган шахсларга нисбатан жазони қаттиқ тартибли колонияларда;

4) ўта хавфли рецидивистларга нисбатан жазони махсус тартибли колонияларда ўташ тайинланади. Авф этилиб, ўлим жазоси озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилган шахслар ҳам жазони махсус тартибли колонияларда ўтайдилар. Жазонинг қандай тартибли колонияларда ўташ лозимлиги суд ҳукмида аниқ кўрсатилган бўлиши лозим.

Озодликдан маҳрум қилинган аёллар жазони манзил колонияларида, умумий ва қаттиқ тартибли колонияларда ўтайдилар. Ўта оғир жиноят содир этган ёки ўта хавфли рецидивист, деб топилган аёллар жазони қаттиқ тартибли колонияларда, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва эҳтиётсизлик оқибатида унча оғир бўлмаган жиноят содир этганлар жазони манзил колонияларида, бошқа жиноятлар учун ҳукм қилинган аёллар умумий тартибли колонияларда ўтайдилар.

Манзил колониялари қуйидагиларга бўлинади:

1) эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган жиноятлар учун ҳукм қилинган шахслар сақланадиган манзил колониялари;

2) умумий ва қаттиқ тартибли колониялардан, шунингдек, тарбия колонияларидан ўтказилган маҳкумлар сақланадиган манзил колониялари.

Умумий тартибли колониялар қуйидагиларга бўлинади:

1) қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этганлик учун ҳукм қилинган шахслар сақланадиган колониялар;

2) оғир жиноят содир этганлик учун биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахслар сақланадиган колониялар;

3) илгари қасддан содир этилган жиноят учун озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаган ва қасддан янги жиноят содир этганлиги учун яна судланган аёллар сақланадиган колониялар.

Қаттиқ тартибли колониялар қуйидагиларга бўлинади:

1) ўта оғир жиноят содир этганлиги учун биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган шахслар сақланадиган колониялар;

2) илгари қасддан жиноят содир этганлиги учун озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаган ва қасддан жиноят содир этганлик учун яна судланган эркаклар сақланадиган колониялар;

3) илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаган ва ўта оғир жиноят содир этганлик учун яна судланган аёллар, шунингдек, ўта хавфли рецидивист, деб топилган аёллар сақланадиган колониялар.

Махсус тартибли колониялар озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилинган, ўта хавфли рецидивист, деб топилган эркакларни сақлаш учун мўлжалланган. Шунингдек, ўлим жазоси авф этиш тартибида озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилган эркаклар ҳам сақланади.

2003 йил 26 сентябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Биринчи марта озодликдан маҳрум этишга маҳкум қилинган шахсларни жазо ўташ шароитларини либераллаштириш тўғрисида»ги Фармони эълон қилинди. Унга кўра, унча оғир бўлмаган жинояти учун биринчи марта озодликдан маҳрум этилган шахслар умумий тартибли жазони ижро этиш колонияларидан манзил колонияларига, ўта оғир жиноят содир этганлар қаттиқ тартибли колониялардан умумий тартибли колонияларга ўтказилиши лозимлиги белгиланди. Бу Фармонни қабул қилишдан қуйидаги салбий оқибатларнинг олдини олиш мақсад қилиб қўйилган:

1) биринчи марта озодликдан маҳрум қилинган шахсларни нисбатан чегараланган шароитда ва шу билан бирга муқаддам судланган шахслар билан бирга сақлаш кўпинча уларнинг тузалиши ва қайта тарбияланиши жараёнига салбий таъсир ўтказди. Масалан, биринчи марта озодликдан маҳрум этиш жазосига маҳкум этилган шахслар одатда уларни озодликдан маҳрум этиш жойларида қайта тарбияланишига ижобий таъсир кўрсата оладиган нисбатан мустаҳкамроқ оилавий ва бошқа ижтимоий алоқаларга эга бўладилар. Аммо қаттиқ тартибли

колонияларда жазо ўтаётиб улар амалдаги қонунчиликка биноан умумий тартибли колонияларда жазо ўтаётганларга нисбатан қариндошлари ва яқинлари билан бирмунча кам мулоқотда бўлишади;

2) биринчи марта судланганларнинг узоқ муддат давомида жазони ижро этиш жойларида бир неча маротаба жазо ўтаган шахслар билан бирга бўлишлари ҳамда бу муҳитда муқаддам судланганларнинг таъсири кенг бўлиши, уларда келгусида жамият учун зарарли дунёқараш ривожланишига шарт-шароит яратади;

3) қонунда оғир ёки ўта оғир жиноят содир этгани учун беш йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосига ҳукм қилинганларга, ўта хавfli рецидивистларга беш йилдан кўп бўлмаган муддатга турма қамоғи жазоси тайинлаш мумкинлиги белгиланган. Жазонинг муайян қисмини турмада ўтказишнинг ўзига хос шартлари мавжуд:

а) оғир ёки ўта оғир жиноят учун ҳукм қилинган бўлиши ёки ўта хавfli рецидивист, деб топилиши;

б) беш йилдан ортиқ муддатга ҳукм қилинган бўлиши керак.

Қонунда жазонинг қайси бир қисми турмада ўтказилиши лозимлиги белгиланмаган. Бу масала суд томонидан ишнинг ҳолати ва маҳкумнинг шахсини ҳисобга олган ҳолда белгиланади. Жиноят қонۇни фақат озодликдан маҳрум қилишнинг муддатини, жазони ўташ жойини, маҳкумлар тоифасини, қайси бири жазони у ёки бу жазони ижро этиш муассасасида ўташини ва жазони ижро этиш жойларига юбориш шартларини белгилаб беради, холос. Озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ, маҳкумларни сақлаш тартиблари Жиноят-ижроия кодекси билан белгиланган.

15.9. Ўлим жазоси

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси 51-моддаси «Ўлим жазоси» деб аталиб, унда биз аввалги кодексларимиздан фарқли ўлароқ, санкцияси ўлим жазосини назарда тутувчи жазолар сонини кескин камайтирилганлигини ва аввалги 33 та жиноят (1959 йилги Жиноят кодексида) ўрнига Жиноий жазоларни либераллаштириш муносабати билан 2001 йил 21 августда 4 та жиноят учун (жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасдан одам ўлдириш — 97-модданинг 2-қисми; агрессия — 151-модда, геноцид — 153-модда, терроризм — 155-модданинг 3-қисми) ўлим жазоси қолдирилган. Шунингдек,

ислоҳотлар давоми сифатида 2003 йил 12 декабрда Қонунга киритилган ўзгартиришларга мувофиқ Жиноят кодексида ҳам инсон, ҳам жамият, ҳам давлат учун ижтимоий хавфи юқори бўлган фақат икки жиноят учун ўлим жазоси қолдирилди. Булар жазони оғирлаштирувчи ҳолатларда қасдан одам ўлдириш — Жиноят кодексининг 97-моддаси 2-қисми ва терроризм — ЖКнинг 155-моддаси 3-қисми.

Жазонинг бундай тури собиқ Иттифоқ даврида фавқулодда жазо чораси сифатида қўлланиб келинган бўлиб, у давлат асосларига, жамият қурилишига ҳамда фуқароларнинг ҳаётига қарши қаратилган ўта оғир жиноятлар учун қўлланилганлиги маълум.

Содир қилинган жиноят учун ўлим жазосини белгилаш ёки белгиламаслик муаммоси мана узоқ йиллардирки, олимлар ўртасида катта мунозараларга сабаб бўлиб келмоқда. Ҳозирги шароитда демократик жамиятда ушбу жазо турининг қўлланиши, инсонпарварлик принципига тўғри келмаслиги, бундай жазо жиноятчига нисбатан қасос олиши ёки аксинчами, агар у қасос олишга қаратилган бўлса, жамиятнинг инсонга нисбатан бундай жазони қўллашга ҳаққи борми, саволларига рад жавобини берувчилар ҳам, маъқулловчилар ҳам етарлидир. Олимлар томонидан ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатадики, аҳолининг 50 фоизидан 80 фоизигача баъзи оғир жиноятлар учун ўлим жазосини сақлаб қолинишини маъқуллайдилар. Ҳозирги вақтда дунёнинг қатор давлатларида ўлим жазоси энг оғир жазо сифатида қўлланиб келинмоқда.

Жиноят кодексининг 51-моддасига кўра, ўлим жазоси энг оғир жазо бўлиб, маҳкум суд ҳукми асосида ҳаётдан маҳрум этилади. Жиноят қонунини ўлим жазосини фақатгина истисно қилувчи ҳолатларда (фақат икки жиноят тури учун) қўлланишини белгилайди. Ўлим жазоси жазонинг тарбиялаш мақсадини амалга ошира олмайди, балки, ижтимоий адолатни тиклаш вазифасини ҳамда биричи навбатда маҳкум ва бошқа шахслар томонидан янги жиноят содир этилишининг олдини олади.

Отиб ўлдириш тариқасидаги ўлим жазоси фавқулодда жазо чораси бўлиб, бу қуйидагиларда намоён бўлади:

- **биринчидан**, бу жазонинг фақатгина баъзи ўта оғир жиноятлар учун қўлланиши;

- **иккинчидан**, бу жазони қонунда кўрсатилган маълум бир шахсларга нисбатан татбиқ этилмаслиги. Ўлим жазоси аёлларга, олтмиш ёшдан ошган эркакларга ва ўн саккиз ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсларга нисбатан тайинланиши мумкин эмас;

• **учинчидан**, ўлим жазосини қўллаш билан боғлиқ бўлган жиноят ишларининг тааллуқлиги. Бу ишлар Қорақалпоғистон Республикаси жиноят ишлари бўйича Олий суди, жиноят ишлари бўйича вилоят ва Тошкент шаҳар судининг судловига тааллуқлидир.

Ўлим жазосига ҳукм қилинган маҳкумга афв этишни сўраб илтимос қилиш ҳуқуқига эга эканлиги ҳам тушунтирилади. Бу ўлим жазосини бошқа жазо турларига нисбатан фарқловчи хусусиятларидир. Ўлим жазоси жамиятда учраб турадиган ашаддий рецидивистлар ва инсоний қиёфасини йўқотган ваҳшийлар томонидан айбини ўта оғирлаштирадиган ҳолатларда одам ўлдириш каби жиноятни содир этганларга нисбатан қўлланилиши ижтимоий адолат нуқтаи назаридан тўғри, деб ҳисоблаймиз ва Й. Каракетов, М. Жалиловларнинг «...олий жазони қасддан жиноят содир этиши натижасида одам ўлимига сабаб бўлган ҳоллардагина қўллаш лозим», фикрини ўринли, деб биламиз.

Ўлим жазосини асосий жазо бўлганлиги учун, бошқа асосий жазо чорлари тури билан қўллаш мумкин эмас. Шунингдек, ўлим жазо тайинланган шахсга нисбатан қўшимча жазо чораси ҳам тайинланмайди. Бу жазонинг ўзига хос хусусияти маҳкумни жазонинг ижросидан бўйин товлагани учун бошқа жазо чораси билан алмаштиришга йўл қўйилмайди.

Эркакларга нисбатан ушбу жазо турини тайинлашда қуйидагилар ҳисобга олиниши лозим:

1) судланувчининг энг кичик — 18 ёш — агар у жиноят содир этиш вақтида 18 ёшга тўлмаган бўлса, унга нисбатан ўлим жазоси тайинланмайди;

2) агар ҳукм чиқариш вақтида 60 ёшга тўлган бўлса, ўлим жазоси қўлланилмайди. Агар шахсга нисбатан ўлим жазоси тайинланган бўлса, лекин жазони ижро этиш вақтига келиб ҳукм қилинган шахс 60 ёшга тўлса, бундай ҳолларда жазо ижро этиладими, деган савол туғилади. Бундай ҳолларда ўлим жазоси озодликдан маҳрум қилиш жазоси билан алмаштирилиши лозим бўлади.

Судланувчиларга жазо тайинлашда уларнинг ёшини ҳисобга олиш инсонпарварлик принципларига асосланган. Судлар айбдорга нисбатан ўлим жазосини қўллаш масаласини ҳал қилишда ва бу жазо чораси нафақат ишда жавобгарликни оғирлаштирадиган алоҳида ҳолатлар мавжуд бўлганда ва жиноят содир этган шахс жамият учун мутлақо хавfli шахс, деб топилгандагина энг охириги чора сифатида тайинланиши

мумкинлигини ҳисобга олишлари зарур. Ўлим жазосини қўллаш ҳақида қарор қабул қилаётиб суд ҳукмининг тавсиф қисмида бундай қарорга келишнинг, содир этилган жиноятни огирлигининг аниқ мазмуни ва айбдорнинг шахси бўйича маълумотларни очиб берувчи асосларни тўлиқлигича келтириш лозим¹.

Ўлим жазосини ижро этиш учун суднинг ҳукми, фармойиши ҳамда авф этиш тўғрисидаги илтимосномани рад этиш ёки авф этишни рад этиш тўғрисидаги хабарнома асос бўлади².

15.10. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш

Жиноят кодексига мувофиқ, шахс оғир ёки ўта оғир жинояти учун жазога ҳукм қилинаётганида, суд маҳкумнинг шахсини ҳисобга олиб уни ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиши ҳам мумкин. Бу жазонинг моҳияти шундаки, суд ушбу жазони қўллаш орқали жиноятнинг оғирлик даражаси ва маҳкумнинг шахсини ҳисобга олиб, унга касби, эгаллаб турган мансаби, муайян соҳада кўрсатган хизматлари учун давлат томонидан тақдирланган ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилади.

Ҳарбий унвон, Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучларида офицер ёки сержантлар таркибидаги хизматчиларга нисбатан бериладиган унвон. Бу унвонлар Ўзбекистон Республикаси Қуролли Кучлари томонидан белгиланади.

Махсус унвонларга қатор соҳаларда белгиланган унвонлар киради. Масалан, Солиқ қўмитаси, Божхона қўмитаси, Ички ишлар вазирлиги, Фавқулодда вазиятлар вазирлиги ва бошқа шундай унвонларни берадиган органларнинг унвонлари.

Олий ҳарбий унвон – бу юқори офицерлар таркибига кирувчи шахсларга нисбатан бериладиган унвон (генерал-майор, генерал-лейтенант, генерал-полковник, армия генерали).

Олий махсус унвонларга худди шундай унвонларни берувчи органлар томонидан бериладиган унвонлар киради. Бундан ташқари давлат мукофотлари ҳам мавжуд бўлиб, улар шахсга фан, санъат, хўжалик соҳасининг муайян тармоғида олиб борилган фаолияти учун берилади (халқ артисти, халқ шоири, хизмат кўрсатган юрист). Қонунда белгиланган унвонлар ва давлат мукофотларидан асосий жазога қўшимча жазо сифатида қўлланилади.

¹ Олий суд пленумининг 1997 йил 2 майдаги «Суд ҳукми тўғрисида»ги қарори, №2, 113–114-бет.

² Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 139-моддаси.

Жиноят қонунида ушбу жазо чорасини қўллашнинг қуйидаги шартлари белгиланган:

• **биринчидан**, бу жазо шахс оғир ёки ўта оғир жиноятни учун ҳукм қилинганда қўлланилади;

• **иккинчидан**, олий ҳарбий ёки махсус унвон ёхуд давлат мукофотига эга бўлган шахс суд ҳукми асосида киритилган тақдимномага асосан ваколатли орган томонидан маҳрум этилади.

Маҳкумни ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш тўғрисидаги суд ҳукми нусхаси шу унвонни берган органга юборилади. Захирадаги ҳарбий хизматчига ҳукм нусхаси унинг яшаш жойидаги мудофаа ишлари бўлимига юборилади. Унвонни берган органнинг мансабдор шахси маҳкумни унвондан маҳрум қилиш тўғрисидаги ёзувни белгиланган тартибда тегишли ҳужжатларга киритади, бу унвон билан боғлиқ ҳуқуқ ва имтиёزلарни тугатиш чораларини кўради ҳамда ҳукм чиқарган судга ҳукмнинг нусхаси олинган кундан бошлаб бир ойлик муддат ичида унинг ижро этилганлиги ҳақида хабар беради.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Жиноий жазо тизими тушунчаси ва унинг қандай турлари мавжуд?
2. Жарима жазосининг жиноий жазо тизимида тутган ўрни ва унинг молиявий жаримадан фарқи?
3. Жиноий жазо тизимининг либераллаштирилиши нима-ларда ифодаланди?
4. Ўлим жазоси — фавқулодда жазо чораси сифатида.

16-боб. ЖАЗО ТАЙИНЛАШ

16.1. Жазо тайинлашнинг умумий асослари

Жиноят қонунида қандай ижтимоий хавфли, ҳуқуққа хилоф ва айбли қилмишларнинг жиноят эканлигини аниқланиб, уларнинг яна бир асосий белги сифатида жазога сазоворлик кўрсатилган. Жиноят қонунида жиноят учун жазо белгиланмаганида, қонун жамият, давлат ва унинг фуқаролари учун зарарли бўлган хатти-ҳаракатларнинг оддий саноғидан иборат бўлиб қоларди, холос. Жазонинг ижтимоий-сиёсий моҳияти давлатнинг жиноятчиликка қарши кураш сиёсатига, мазкур сиёсат эса жамиятдаги ҳуқуқий мафкура, сиёсий, иқтисодий,

маданий, ахлоқий ва бошқа нуфузли қарашларга ва тасаввурларга боғлиқдир.

Жиноий жавобгарликни амалга оширишнинг кенг тарқалган шакли сифатида жазони қонунда белгиланганидек таҳлил этиш жазонинг аломатлари ва моҳиятини назарий тушуниш мақсадга мувофиқлик доирасида вужудга келади, деб хулоса қилиш имконини беради. Турли ҳуқуқий тизимларда жазонинг нима эканлиги тўғрисидаги масалага икки нуқтаи назардан ёндашилади. Жазони содир этилган жиноят учун қасос, ўч олиш деб шарҳлайдиган ҳуқуқий тизимлар **қасоскорлик назариясига** асосланади. Жазони жиноятнинг олдини олиш, тўхтатиб қолиш омили деб тушунтирадиган ҳуқуқ мактаблари эса **мақсадга мувофиқлик назариясига** асосланади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят қонунини жазонинг моҳиятига жиноятчиликка қарши кураш воситаларидан, лекин бош восита деб эмас, балки ёрдамчи восита деб ёндашувида намоён бўлади. Бу қоида Жиноят кодексининг 2-моддасида мустаҳкамланган.

Биринчидан, жазо жиноят қонунини белгиланган давлатнинг мажбурият чорасидир. Жиноят қонунининг ягона манбаи Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси бўлганлиги боис жиноий жазодек мажбурият чораси Жиноят кодексида бошқа бирон-бир ҳужжатда белгиланмаслиги лозим.

Иккинчидан, жазо оммага таъсир этиш хусусиятига эга бўлган чорадир. Жазо давлатнинг шахс, жамият ва давлат ҳуқуқ ва манфаатларини ҳимоя қилиш учун қабул қилган қонунини белгиланган тақиқларни бузиш, йўл-йўриқларини бажармасликдан иборат муайян шахснинг жиноий хулқ-атворида қарши қаратилган мажбурий жавоб чорасидир.

Давлатнинг нормал фаолиятини таъминлайдиган мазкур қонуннинг асосий ижтимоий вазифаси бутун жамият учун энг муҳим ва қимматли бўлган ижтимоий муносабатларни муҳофаза қилишдан иборатдир. Шу боис жиноят содир этишда айбдор шахсларга нисбатан давлат томонидан қўлланиладиган жазо жамиятимиз аъзолари бўлган барча фуқароларнинг манфаатларини кўзлаб амалга оширилади.

Учинчидан, жазо — Ўзбекистон Республикаси судлов тизимининг таркибий қисми — суднинг ҳукми билан жиноят содир этишда айбдор ҳисобланган шахсга нисбатан қўлланиладиган чорасидир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 106-моддасида суд ҳокимияти қонун чиқарувчи ва ижро этувчи ҳокимиятлардан, сиёсий партиялардан, бошқа жамоат бирлаш-

маларидан мустақил ҳолда иш юритади, деб ёзилган. Конституциянинг 26-моддасида эса жиноят содир этганликда айбланаётган ҳар бир шахснинг иши судда қонуний тартибда, ошқора кўриб чиқилиб, унинг айби аниқланмагунча у айбдор ҳисобланмайди, деб таъкидланади. Шундан келиб чиқиб, шахс фақат суднинг айблов ҳукми билан, айбдор деб топилши мумкин; мазкур ҳукмнинг оқибати сифатида унга жазо қўлланиши керак.

Жазо тайинлашнинг умумий асослари, энг аввало, жиноят содир этишда қонуннинг принциплари билан боғлиқдир. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 10-моддасида «Қилмишда жиноят таркибининг мавжудлиги аниқланган ҳар бир шахс жавобгарликка тортилиши шарт», дейилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 4—10-моддаларида жиноят қонунининг етти принципи ва уларнинг тушунчалари берилган бўлиб, жазо тайинлаш ана шу принципларнинг ҳар бири ва барчаси билан бевосита боғлиқдир. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 8-моддасида одиллик принципининг тушунчаси берилган бўлиб, жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан қўлланиладиган жазо ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси одилона бўлиши, яъни жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига мувофиқ бўлиши керак, дейилади. Жиноят содир этган шахсга нисбатан унинг ахлоқан тузалиши ва янги жиноят содир этишининг олдини олиш учун зарур ҳамда етарли бўладиган жазо тайинланиши ёки бошқа ҳуқуқий таъсир чораси қўлланиши Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 42-моддасида назарда тутилган жазонинг мақсадларига эришишни назарда тутаяди.

Жазо тайинлашнинг умумий асослари суднинг Жиноят кодексининг «Махсус» қисми жиноят содир этганлик учун жавобгарлик назарда тутилган моддасида белгиланган доирада «Умумий» қисм қоидаларига мувофиқ жазо тайинлашнинг бир қатор масалаларни эътиборга олишни тақозо қилади.

Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаси санкцияси доирасида жазо тайинланади, деганда нимани тушуниш керак? Маълумки, Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаларидаги санкциялар муқобил санкция тариқасида берилган бўлиб, суд жазо тайинлашда фақат ана шу санкцияда кўрсатилган жазолардан бирини асосий жазо сифатида тайинлайди. Бунда суд тайинлаш учун танлаган жазо турининг миқдори ва муддати шу санкцияда кўрсатилган доирадан ташқарига чиқмаслиги

керак. Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 173-моддаси 2-қисмида мулкни қасддан нобуд қилиш ёки унга зарар етказиш, миллатлараро ёки ирқий адоват ёхуд диний таассублар замирида, атрофдагилар учун хавфли усулда; кўп миқдорда зарар етказган ҳолда содир этилган бўлса, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан етмиш беш бараваригача миқдорда жарима ёки икки йилдан уч йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёки беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади, дейилади. Демак, бу санкцияда учта асосий жазо кўрсатилган бўлиб, суд ишдаги ҳолатлар ва айбдорнинг шахсини эътиборга олиб, шу жазолардан бирини танлаб тайинлайди. Агар жаримани тайинласа, энг кам ойлик иш ҳақининг эллик бараваридан кам ва етмиш беш баравардан кўп бўлмаган миқдорда тайинлайди. Ахлоқ тузатиш ишлари тайинланса, бу жазонинг муддатини икки йилдан кам, уч йилдан кўп тайинлай олади. Озодликдан маҳрум қилишни эса беш йилдан кўп бўлмаган муддатга тайинлай олмайди. Аммо суд жазо тайинлашда содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилик даражасини, қилмишнинг сабабини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини, айбдорнинг шахсини ҳамда жазони енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиб, санкциядаги жазолардан бирини асосий жазо сифатида тайинлайди. Шу ҳолатларга қараб, агар айбдор етказилган моддий зарарни уч карра миқдорда ўз ихтиёри билан қопласа, суд санкцияда кўрсатилган озодликдан маҳрум қилишни тайинламай, санкциядаги енгилроқ жазони тайинлаши мумкин.

Жазо тайинлаш масаласига Ўзбекистон Республикаси Олий суди ҳам алоҳида аҳамият бермоқда. Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг 1.2-бандида «Судлар оғир жиноят содир этган шахсларга, уюшган гуруҳ ташкилотчилари ва фаол иштирокчиларига муқаддам судланганларга нисбатан қаттиқ жазо чораларини қўллаши лозим. Бунда фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиғига тажовуз қилиш, порахўрлик, гиёҳвандлик воситалари ёхуд психотроп моддалар ва қуроллар тарқатиш каби, шунингдек, республика иқтисодиётига зарар етказувчи жиноятларни алоҳида хавф туғдиришини назарда тутишлари керак. Шунинг билан бирга оғир жазо чоралари Жиноят кодексининг 7-моддаси 3-қисмига асосан, бошқа чоралар орқали эришиб бўлмайдиган ҳоллардагина тайинлаши мумкинлиги ҳам эътиборга олиниши керак», дейилади.

«Жазонинг самарадорлигини оширишни таъминловчи объектив шароитлар бузилар экан, ҳар қандай жазо тизимидан қўзланган натижаларга эришилмайди»¹, деб М.Д. Шаргородский жуда тўғри таъкидлайди. Демак, суд жиноят учун жазо тайинлаганда, энг аввало, шу жазонинг субъект айбининг даражасига мослиги ва унинг айбдорни тарбиялашдаги самарасини ўйлаши керак. Аммо шуни ҳам эсдан чиқармаслик керакки, жиноий жазо қанчалик инсонпарвар бўлмасин, айбдорга жисмоний азоб бериш ёки инсон қадр-қимматини камситиш мақсадини кўзламаганлигига (Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 7-моддаси) қармай, қўрқитиш хусусияти бўлиши ва содир қилган жиноятига яраша шахснинг моддий, маънавий, ҳуқуқий ҳолатида муайян келтириб чиқариши керак. Акс ҳолда жиноий жазо ижтимоий касб этмаган бўлар эди.

Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1999 йил 14 майда бўлиб ўтган навбатдан ташқари пленумида судлар кўп ҳолларда асоссиз равишда, айниқса, вояга етмаганларга ва аёлларга оғир жазо чораларини қўллаётганликларини таъкидланиб, «Жазо турини танлашда судьяга ўз нуқтаи назарини чуқур ва ҳар томонлама асослаб бериш мажбуриятини юкловчи қонун талаблари ҳам кўпинча бузилмоқда. Аксарият шу сабабга кўра, асосий жазо тури сифатида жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, қамоқ каби жазолар деярли қўлланилмайди. Масалан, ўтган йилда (1998 йил назарда тутилмоқда) умумий судланганлардан фақат 8,3 фоиз шахсга нисбатан қамоқ жазоси тайинланган ҳолос»², дейилади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 54-моддасида Жиноят кодексининг «Умумий» қисми қоидаларига мувофиқ жазо тайинланиши ҳақида ёзилади. «Умумий» қисм қоидаларига мувофиқ жазо тайинлаш деганда, нималар тушунилиши керак?

Маълумки, Жиноят қонунининг «Махсус» қисми моддаларини амалга татбиқ қилишнинг барча қоидалари унинг «Умумий» қисмида кўрсатилган. «Махсус» қисм нормаларини қўллашда «Умумий» қисм нормалари йўналтирувчи ва тартибга солувчи нормалар бўлиб ҳисобланади. Демак, «Умумий» қисмнинг нормалари «Махсус» қисмнинг калити ҳисобланади.

¹ М.Д. Шаргородский. Наказание, его цели и эффективности. Изд. Ленинградского университета, 1973.

² ЎЗР Олий судининг 1998 йил 28 декабр, 1999 йил 30 апрел ва 1999 йил 4 майдаги пленуми қарорлари. Т., 1999, 33-бет.

Жиноят кодексида «Махсус» қисм моддаларига тегишли бўлмаган бирорта модда йўқ. Масалан, Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида жиноятлар учун жавобгарлик белгиланган бўлса, «Умумий» қисмида жиноят тушунчаси (14-модда) берилган; «Махсус» қисмида жиноятлар учун фақат жисмоний шахслар томонидан содир этилган жавобгарлик назарда тутилган бўлиб, «Умумий» қисмининг 17-моддасида жисмоний шахс, 18-моддасида ақли расолик тушунчалари берилган. Жиноят кодексининг «Махсус» қисми кўпчилик моддаларида жиноят бир гуруҳ шахслар томонидан қилинса, дейилган, иштирокчилик тушунчалари эса, 27—30-моддаларида берилган. «Махсус» қисм моддаларида жиноят такроран, хавfli рецидивист, ўта хавfli рецидивист томонидан содир этилса, дейилади, уларнинг тушунчалари эса «Умумий» қисмининг 32—34-моддаларида берилган. Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддалари санкцияларида муайян доирада тайинландиган жазо турлари назарда тутилган, жазо тайинлаш қоидалари эса «Умумий» қисмининг 57—63-моддаларида кўрсатилган ва ҳоказо. Бундан ташқари, «Махсус» қисми моддаларида назарда тутилмаган, аммо жазо тайинлашда эътиборга олиниши шарт бўлган бир қанча жиноят қонуни институтлари борки, бу институтларда шахснинг ижтимоий хавfli қилмиши жиноят деб топилиб, Жиноят кодексининг «Махсус» қисми тегишли моддаси билан жавобгарликка тортиладиган бўлса, «Умумий» қисмида назарда тутилган қоидаларнинг қўлланилишининг ўзи етарлидир. Масалан, жавобгарлик ёки жазодан озод қилиш кўзда тутилган моддалар, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш, судланганлик ва уни ҳисоблаш қоидалари фақат «Умумий» қисмда кўрсатилган. Тўғри, «Махсус» қисмининг моддаларида ҳам жавобгарлик ва жазодан озод қилиш (масалан, 211-модданинг 4-қисми, 212-модданинг 4-қисми, 248-модданинг 4-қисми ва ҳоказо) кўзда тутилган. Аммо жавобгарлик ва жазодан озод қилишнинг бу турлари фақат ўша модданинг ўзи учун тегишли, холос.

«Умумий» қисмдаги жавобгарлик ва жазодан озод қилишни назарда тутувчи моддалар умуман, «Махсус» қисми моддаларига ҳам тегишлидир. Маълумки, суд жиноят учун жазо тайинлашда айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган модданинг санкциясида кўрсатилган жазо турлари ва муддати доирасидан четга чиқа олмайди. Аммо иш ҳолатларига кўра, айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган модда санкцияси доирасида жазо тайинланса, жазо адолатсиз бўлиб қолади. Суд, «Умумий»

қисмининг 57-моддасида кўзда тутилган енгилроқ жазо тайинлаш қоидаларини қўллаб, енгилроқ жазо тайинлаши ҳам мумкин.

Вояга етмаганларнинг жавобгарлиги масаласига қонунда алоҳида аҳамият берилган, яъни Жиноят кодексининг «Умумий» қисмида алоҳида бобда ажратиб кўрсатилган. «Махсус» қисми моддаларида кўрсатилган жиноятларни вояга етмаганлар томонидан содир этганлик учун алоҳида жавобгарлик белгиланмаган. Ҳатто, «Махсус» қисми моддасининг санкциясида ҳам вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган жазо тури ва муддати алоҳида ажратилиб кўрсатилмаган. Шунга мувофиқ вояга етмаганларнинг жинояти ҳам «Махсус» қисмининг тегишли моддаси билан квалификация қилинади. Аммо жазо тайинлашда вояга етмаганларнинг қилмиши квалификация қилинган модданинг, санкциянинг миқдори ва муддатига келганда эса, ўша санкцияда кўрсатилган миқдор ва муддат доирасида жазо тайинланмай, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 82—85-моддаларида кўрсатилган жазо турининг миқдори ва муддати доирасида тайинланади. Бунда Жиноят кодексининг 57-моддаси (енгилроқ жазо тайинлаш) қоидаларига мурожаат қилинмайди.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг 1.7-бандида «Вояга етмаганларга жазо тайинлашда жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, қамоқ каби жазоларнинг самарадорлигига эътибор бериш лозим. Шу билан бирга оғир жиноят содир этишда айбланган, муқаддам судланган, ҳуқуқни бузганлиги учун ички ишлар органлари ҳисобида турган вояга етмаганларга жазо тайинлашда қатъиятсизликка йўл қўйиб бўлмайди»¹, дейилади.

16.2. Жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар

Судлар томонидан жиноят ишларини кўришда, энг аввало, жиноят содир қилиш билан боғлиқ бўлган барча ҳолатларини, уни содир қилган шахсни, қилмишда жиноят қонунида кўзда тутилган барча белгиларнинг мавжудлигини тўлиқ ва батафсил аниқлаш, жиноятни тўғри квалификация қилиш, қонунийлик ва адолатлилик принципига риоя қилишнинг асосий шартидир.

¹ ЎЗР Олий суди пленуми қарорлари тўплами. 1991—1997 йиллар. Т., «Шарқ», 1997, 43-бет.

Жазони энгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар маълум даражада қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини белгилловчи мезон бўлиб ҳам ҳисобланади.

Қуйида жазо тайинлашда эътиборга олинандиган жазони энгиллаштирувчи ҳолатларга тўхталамиз:

а) айбни бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ёки жиноятни очишга фаол ёрдам бериш;

б) етказилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиш;

в) оғир шахсий, оилавий шароитлар оқибатида ёки бошқа мушкул аҳволда жиноят содир этиш;

г) мажбурлаш ёки моддий томондан, хизмат жиҳатидан ёхуд бошқа жиҳатдан қарамлилиги сабабли жиноят содир этиш;

д) жабрланувчининг зўрлик, оғир ҳақорати ёки бошқача ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли вужудга келган кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида жиноят содир этиш;

е) зарурий мудофаанинг, охириги заруратнинг асосли чегарасидан четга чиқиб жиноят содир этиш, ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсни ушлашда, касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ бўлган асосли таваккалчиликда зарар етказиш;

ж) вояга етмаганнинг жиноят содир этиши;

з) ҳомиладор аёлнинг жиноят содир этиши;

и) жабрланувчининг ғайриқонуний ёки ахлоққа зид хулқ-атвори таъсири остида жиноят содир этиши.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 55-моддасида жазони энгиллаштирувчи ҳолатларнинг, бир томонидан реал ҳаётда кўпроқ учрайдиган турлари ва турли-туман жиноятлар содир қилиш учун типик бўлган ҳолатлар олинган бўлса, иккинчи томондан, қонун чиқарувчи орган жиноят содир этиш ва жиноятчи шахсига жиддий таъсир қиладиган ҳолатларнигина жазони энгиллаштирувчи ҳолатлар рўйхатида киритган.

Жиноят ҳуқуқи назариясида жазони энгиллаштирувчи ҳолатларнинг роли ҳақида ягона фикр мавжуд эмас. Айрим муаллифлар энгиллаштирувчи ҳолатлар айбнинг даражасига таъсир қилади дейишса, бошқа бирлари суд томонидан тайинландиган жазони энгиллаштиради, деб ҳисоблашади. Яна бошқалари эса энгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар қилмишнинг ижтимоий хавфлилики даражасини белгилайди, деб ҳисоблашади. Г. Л. Кригер эса жавобгарликни энгиллаштирувчи ҳолатлар фақат айб даражасига, жазо миқдорига ёки содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилики даражасигагина

таъсир қилмасдан, балки жавобгарлик ва жазодан озод қилишнинг муҳим шартлари ҳам ҳисобланади»¹, деб ёзади.

М. А. Скрыбин эса жавобгарликни энгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатлар жиноят таркибидан ташқаридаги ҳолатлар бўлиб, содир этилган жиноятга ёки жиноят содир этган кишининг шахсига бевосита ёки билвосита тегишли бўлиб, қилмишнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини камайтиради (енгиллаштирувчи ҳолатлар) ёки оширади, (оғирлаштирувчи ҳолатлар) ва жавобгарлик ва жазога таъсир қилади², деб ёзади.

Юқоридаги айтилганлардан кўриниб турибдики, энгиллаштирувчи ҳолатларнинг жиноят-ҳуқуқий аҳамияти ҳақида юридик адабиётларда турли фикрлар билдирилган. Уларнинг барчаси энгиллаштирувчи ҳолатларни қилмиш ва айбдорнинг шахси билан боғлаб тушунтиришган. Энгиллаштирувчи ҳолатларни тавсифлаш масалаларига ҳам муаллифлар турлича ёндашганлар. М.А. Скрыбин «қонун жазо тайинлашда ҳуқуққа хилоф қилмиш ва жиноятчи шахсини хусусиятловчи ҳолатларга» аҳамият беради. Оғирлаштирувчи ва энгиллаштирувчи ҳолатларни қуйидагича ифодалашни таклиф қилади:

- а) фақат жиноятнинг ўзига тегишли бўлган ҳолатлар;
- б) фақат айбдорнинг шахсига тегишли бўлган ҳолатлар;
- в) айбдорнинг шахсига ва жиноятга тегишли бўлган ҳолатлар.

Бизнинг назаримизда, энгиллаштирувчи ҳолатларни бундай таснифлаш амалдаги Жиноят кодексининг 55-моддасида кўрсатилган энгиллаштирувчи ҳолатларга ҳам тўғри келади. Масалан, вояга етмаганнинг жиноят содир этиши (ЖКнинг 55-моддаси «ж» банди) ва ҳомиладор аёлнинг жиноят содир этиши (ЖКнинг 55-моддаси «з» банди) фақат шахсга тегишли бўлган энгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланса, мажбурлаш ёки моддий томондан, хизмат жиҳатдан ёхуд бошқа жиҳатдан қарамлик сабабли жиноят содир қилиш фақат жиноятга тегишли бўлган энгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланса, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш ёки жиноятни очиш учун фаол ёрдам бериш ҳам жиноятга, ҳам шахсга тегишли бўлган энгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланади. Жазони энгиллаштирувчи ҳолатлар фақатгина жазони энгиллаштиришнинг ўзи учун асос бўлмас-

¹ Курс Советского Уголовного права. (В 6 томах). Том 3. М., «Наука», 1970, стр. 136 — 137.

² М.А. Скрыбин. Общее начало назначения и наказания и их применение несовершеннолетним. Изд. Казанского ун-та, 1988, стр. 76.

дан, балки жиноий жавобгарликдан ёки жазодан озод қилиш учун ҳам асос бўлиши мумкин. Жумладан, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш ёки жиноятни очиш учун фаол ёрдам бериш, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 66-моддаси асосида жавобгарликдан озод қилиш ёки 71-моддаси қодаларига кўра содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфи катта бўлмаслиги ёки жиноят унча оғир бўлмаслиги керак. Агар содир этилган жиноят оғир ёки ўта оғир бўлса ва ЖКнинг 55-моддаси «а» бандидаги ҳолат мавжуд бўлса, суд енгиллаштирувчи ҳолат, деб жазо тайинлаши мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 55-моддасида кўрсатилган жазони енгиллаштирувчи ҳолатларнинг барчаси учун қуйидаги хусусиятлар хосдир.

1. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 55-моддасида назарда тутилган енгиллаштирувчи ҳолатлар Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаларида назарда тутилган жиноятларнинг жиноят таркибидан ташқарида бўлиб, қилмиш-ни квалификация қилиш учун таъсир қилмайди, квалификацияни ўзгартирмайди.

2. Бу моддада кўрсатилган жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар қилмишни Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаси бўйича квалификация қилиш учун зарурий белгиси сифатида кўрсатилган бўлса, жазо тайинлаш вақтида яна 55-моддага мурожаат қилинмай, ўша модданинг санкция доирасида жазо тайинланади. Чунки қонун чиқарувчи орган 55-моддада назарда тутилган енгиллаштирувчи ҳолатни Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида енгиллаштирувчи ҳолат сифатида кўрсатиб, шунга мувофиқ равишда санкцияни ҳам енгиллаштирган.

Масалан, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 5-моддаси «д» бандида «жабрланувчининг зўрлик, оғир ҳақорат ёки бошқача ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли вужудга келган кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида жиноят содир этиши» — енгиллаштирувчи ҳолатлардан бири сифатида кўрсатилган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг «Махсус» қисми 98-моддасида эса жабрланувчи томонидан ғайриқонуний зўрлик ёки оғир ҳақорат, шунингдек, унинг бошқа ғайриқонуний ҳаракатлари туфайли тўсатдан юз берган кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан одам ўлдириш — беш йилгача муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланади, дейилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 97-моддасида қасддан одам ўлдириш учун шу модданинг 1-қисмида 15 йилгача муддатга, 2-қисмида 20 йилгача муддатга озодликдан маҳрум

қилиш ёки ўлим жазоси билан жазоланиши белгиланган. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 98-моддасида қасдан одам ўлдириш, лекин кучли руҳий ҳаяжонланиш бу жиноятнинг жиноят таркиби доирасига зарурий белги сифатида киритилганлиги учун енгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланиб, шу модданинг ўзида назарда тутилган.

Демак, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 55-моддасида кўрсатилган енгиллаштирувчи ҳолат «Махсус» қисмнинг, барча моддаларида кўрсатилган жиноятлар учун «Махсус» қисмнинг муайян бир моддасида кўрсатилган енгиллаштирувчи ҳолат фақат шу модданинг ўзи учунгина аҳамиятлидир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 55-моддасида назарда тутилган жазони енгиллаштирувчи ҳолатларнинг рўйхати қатъий бўлмай, суд жазо тайинлаш вақтида бу моддада кўрсатилмаган бошқа ҳолатларни ҳам ишдаги ҳолатларга қараб енгиллаштирувчи ҳолат, деб ҳисоблаши мумкин. Масалан, давлат олдидagi буюк хизматлари, ақлий ривожланишининг жисмоний ривожланишига нисбатан орқада қолиб кетганлиги ва ҳоказолар ҳам енгиллаштирувчи ҳолат, деб ҳисобланиши мумкин.

16.3. Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар

Жазони индивидуаллаштириш, энг аввало, ҳукм чиқариш вақтида енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни эътиборга олиш орқали амалга оширилади ва бу ҳолатларнинг қонунда мустаҳкамлаб қўйилганлиги унинг қанчалик муҳимлигини кўрсатади. Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 56-моддасида кўрсатиб ўтилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- а) ҳомиладорлиги айбдорга аён бўлган аёлга нисбатан;
- б) ёш бола, қария ёки ожиз аҳволдаги шахсга нисбатан;
- в) хизмат вазифаси ёки фуқаролик бурчини бажарганлиги муносабати билан шахсга ёки унинг яқин қариндошларига нисбатан;
- г) айбдорга моддий томондан, хизмат жиҳатидан ёки бошқа жиҳатдан қарам шахсга нисбатан;
- д) ўта шафқатсизлик билан;
- е) кўпчилик учун хавфли бўлган усулда;
- ж) ёш бола ёки руҳий касаллиги айбдорга аён бўлган шахсдан фойдаланган ҳолда;

- з) жиноят натижасида оғир оқибатларнинг келиб чиққанлиги;
- и) умумий офат шароитидан фойдаланган ҳолда ёки фавқулодда ҳолат вақтида ёхуд оммавий тартибсизликлар жараёнида;
- к) ғаразли ёки бошқача паст ниятларда;
- л) ирқий ёки миллий душманлик ёхуд адоват замирида;
- м) бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ҳолда ёки уюшган гуруҳ ёхуд жиноий уюшма томонидан;
- н) илгари ҳам қасддан жиноят содир этган шахснинг такроран ёки қасддан янги жиноят содир этиши;
- о) мастлик ҳолатида ёки гиёҳвандлик воситалари; психотроп ёхуд кишининг ақл-идрокига таъсир қилувчи бошқа моддалар таъсири остида жиноят содир этиш.

Юқорида берилган оғирлаштирувчи ҳолатлар рўйхати қатъий бўлиб, бошқа ҳолатлар оғирлаштирувчи ҳолат деб ҳисобланиши мумкин эмас. Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар мазмунини қисқача ёритиб ўтсак.

Айбдорга ҳомиладорлиги илгаридан аён бўлган аёлга нисбатан содир этилган жиноят Жиноят кодексининг 56-моддасидаги келтирилган ҳолатлар рўйхатига киритилган. Ҳомиладор аёлга тажовуз қилган шахс айни вақтда ҳомиланинг нормал ривожланишига ҳам тажовуз қилган бўлади. Ҳомиладор аёлга ташқи салбий таъсир билан мувозанат ҳолатидан чиқариш фақат аёлга эмас, ҳомилага ҳам зарар етказди. Бу эса тажовузнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини икки маротаба оширади, бинобарин, айбдорнинг жавобгарлигини оғирлаштиради.

Ёш бола, кекса, қария ёки ожиз аҳволдаги шахсга нисбатан содир этилган жиноят учун оғирлаштирувчи ҳолатларда жазо тайинлаш қўлланилиши керак. Ёш болалар деб, ўн тўрт ёшгача бўлган болалар ва ўсмирларни ҳисоблаш лозим. Қариялар деганда эса, пенсия ёшига етганлар тушунилади. Ожиз аҳволдаги шахслар деганда, ёши катталиги, касаллиги, жисмоний камчилиги ва бошқа омиллар туфайли жиноятчига қаршилиқ кўрсата олмайдиган кишиларни тушуниш керак.

Хизмат вазифаси ёки фуқаролик бурчларини бажаришлари муносабати билан шахсга ёки унинг яқин қариндошларига нисбатан содир этилган жиноят Жиноят кодексининг 56-моддаси 1-қисми «в» бандида жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида назарда тутилган. Ўз хизмат бурчини бажариш деганда, ҳар қандай шахснинг ўз хизмат бурчи доирасидаги вазифасини ҳуқуққа мувофиқ равишда амалга ошириши, жамоатчилик

бурчи деганда эса, фуқаронинг ўзига юкланган ижтимоий бурчларини, шунингдек, унинг жамият ёки айрим шахслар манфаатлари, яъни мазкур шахсни ҳуқуқбузарликнинг олдини олиш, содир этилган ёки содир этилаётган жиноятлар тўғрисида ҳокимият идораларига хабар бериш каби ижтимоий бурчни бажариши тушунилади. Шахснинг яқин қариндошлари деганда, ота-оналар, опа-сингиллар, эр-хотинлар, болалар, жумладан, фарзандликка олинганлар, набиралар, шунингдек, эр-хотинларнинг ота-оналари, ака-укалари, опа-сингилларини тушуниш лозим.

Жиноят кодексининг 56-моддаси 1-қисми «г» бандида кўрсатилган жиноятлар, яъни айбдорга моддий томондан, хизмат жиҳатидан ёки бошқа жиҳатдан қарам шахсга нисбатан содир этилган жиноятлар ҳам жазони оғирлаштирувчи ҳолат эканлиги назарда тутилган.

Башарти, жабрланувчи ҳақиқатан ҳам айбдорнинг қарамоғида бўлганда ёки унинг кўрсатадиган моддий ёрдами жабрланувчи учун бирдан-бир тирикчилик манбаи бўлган ҳолатларда моддий қарамлик мавжуддир. Никоҳ муносабатлари ҳам бундай боғлиқликни вужудга келтиради. Жабрланувчининг моддий қарамлиги шахснинг мажбуриятлари (масалан, ўғай қизга тўланадиган алимент) ёки эр ва хотин ўртасида юзага келган мураккаб муносабатлар (масалан, бошқа шахар ёки қишлоқдан шахарга ўқиш учун келган қариндошни уй-жой ва озиқ-овқат билан таъминлаш) билан боғлиқ бўлиши мумкин.

Хизмат бўйича айбдорга қарамлик шахснинг хизматга кўра бўйсунishi билан боғлиқ бўлади, шунингдек, бевосита келиб чиқмайдиган, лекин унинг меҳнати ёки ўқуви устидан назорат қилиш вазифалари билан боғлиқ бўлиши мумкин (масалан, илмий раҳбар ва аспирант, тренер ва спортчи ўртасида). Бошқа турдаги қарамлик деганда, жабрланувчи айбдорнинг уй-жойида яшашини, ўқувчиларнинг ёки тарбияланувчиларнинг васийлар, тарбиячилар ва ҳоказоларга боғлиқлигини тушуниш керак.

Бир гуруҳ шахслар томонидан олдиндан тил бириктирган ҳолда уюшган гуруҳ ёки жиний уюшма томонидан жиноят содир этиш ҳам жазони оғирлаштирувчи ҳолатдир. Биргаликда содир этилган жиноят ўта хавфли бўлиб, унда жиноят содир этишни, жиноят излари ва жиноятчининг яшириш енгилроқ амалга ошади. Айниқса, жиний фаолият уюшганлик хусусиятига эга бўлганида унинг ижтимоий хавфлилиги янада ортади. Бу ўринда гап гуруҳ хусусида эмас, уюшган гуруҳ тўғрисида боради. Уюшган гуруҳ фақат миқдорий белги билан тавсиф-

ланмайди (икки ва ундан ортиқ шахсларнинг мавжудлиги), айни вақтда сифат белгилари билан, яъни олдиндан келишиб олиш, жиноятни содир этиш режасини тузиш, уни амалга оширишга тайёргарлик кўриш, гуруҳ иштирокчилари ўртасида мустақкам алоқа мавжудлиги билан ҳам изоҳланади.

Ўз навбатида, жиноий уюшманинг хавфлилиги икки ва ундан кўпроқ жиноий гуруҳнинг жиноий фаолият билан шуғулланиш учун бирлашишидан иборатдир. Бундай бирлашиш натижасида уюшган тузилманинг ўта фаоллигига эришилади, бу эса уларни кучайтирибгина қолмай, балки таъсир доирасини кенгайтиради. Оғир оқибатларга олиб келган жиноятни содир этиш жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб топилади, зеро, оқибатнинг ҳаддан ташқари оғирлиги тажовуз таркиби доирасидан четга чиқади. Масалан, оиланинг ягона боқувчиси ўлдирилиши унинг моддий аҳволини ўта қийинлаштириб юбориши ва ҳоказолар.

Суд қонунига мувофиқ жиноятнинг моҳиятига кўра, мастликни жазони оғирлаштирувчи ҳолат деб топмаслиги мумкин, зеро, у мазкур масалани ечишда қилмиш ўз табиатига кўра мастлик ёки айбдорнинг ақлий-иродавий фаолиятига таъсир этадиган гиёҳвандлик воситалари, психотроп ёки бошқа моддалар билан боғланганлигини, шунингдек, шахснинг мазкур ҳолатга тушиш шароитларини батафсил ўрганиши ва уларни инобатга олиши лозим.

Умумий офат шароитидан фойдаланган ҳолда жиноят содир этиш деганда, аксарият кишиларнинг ҳаёт ёки соғлиғига хавф туғдирадиган ёки давлат, жамоат ёхуд хусусий мулкка йирик миқдорда зарар келтирувчи офатлар, масалан, ёнгин, транспорт ҳалокати, сув тошқини ва бошқа ҳолатлар тушунилади. Ушбу вазиятларни оғирлаштирувчи ҳолат сифатида эътироф этиш учун айбдор томонидан шу вазиятлардан онгли равишда фойдаланиш мақсади мавжуд бўлиши керак.

Кўпчилик учун хавфли усулда жиноят содир этиш деганда, бир шахсга ёки муайян мол-мулкка қарши қаратилган бўлиб, бошқа кишиларга ёки мол-мулкка муайян хавф туғдирадиган усуллар тушунилади. Масалан, сувни заҳарлаш, ёнгин, портлатиш, сув бостириш, одамлар гавжум жойда ўқ отиш, бу ҳолатларда содир этилган қилмиш нафақат жабрланувчига, балки бошқа шахсларга ҳам реал хавф туғдиради.

Ўта шафқатсизлик билан жиноят содир этиш бу жиноятнинг субъектини ифодаловчи оғирлаштирувчи ҳолатлардан бири бўлиб, бу жабрланувчига нисбатан жиноий ҳаракатни амалга

оширишдан олдин ёки амалга ошириш жараёнида унга нисбатан азоблаш, қийнаш ёки таҳқирлаш, хўрланган ёхуд субъектнинг жабрланувчини жуда азоблаб, масалан, жабрланувчининг баданига кўплаб жароҳатлар етказиш ёки жуда оғриқ берадиган заҳардан фойдаланиш, тириклайин куйдириш, узоқ вақт овқатсиз қолдириш ва бошқа шунга ўхшаш ҳаракатлар содир этишда намоён бўлади.

16.4. Енгилроқ жазо тайинлаш

Одатда, айбдорга содир этган жинояти учун қонунда назарда тутилган жазо қўлланиши керак. Жазо қўллашда асос бўлиб, қилмиш ва айбдор шахс унинг айби даражаси ва шакли шахснинг жиноят содир этгунгача ва ундан кейинги хулқ-атвори жиноятни содир этиш сабаблари ҳамда шарт-шароитларининг жами асос бўлади ва суднинг ҳукмига кўра, мазкур ҳолатларда айбдорни тузатиш, жиноятнинг умумий олдини олиш вазифаларга эришиш учун мазкур жиноят учун қонунда кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинланади:

Бу қоида Жиноят кодексининг 57-моддасида кўрсатилган бўлиб, унда шундай баён қилинади: «Суд содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини жиддий камайтирувчи ҳолатларни эътиборга олиб, алоҳида ҳолатларда Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддасида назарда тутилган мазкур жиноят учун белгиланган жазонинг энг кам қисмидан ҳам камроқ ёки шу моддада назарда тутилмаган бошқа енгилроқ турдаги жазони тайинлаши мумкин».

Қонун чиқарувчи орган Жиноят кодексининг «Махсус» қисми санкцияларини тузиб чиқар экан, ҳар бир жиноят учун ундаги ҳолатлар, вазиятлар, енгиллаштирувчи ва оғирлаштирувчи ҳолатларни тўлиқ эътиборга ололмайди. Айрим ҳолларда суд санкцияда кўрсатилган жазонинг энг оз қисмини тайинлаганда ҳам жазо қаттиқ бўлиб қолиши ва Жиноят кодексининг 42-моддасида назарда тутилган жазонинг мақсадига жавоб бермаслиги ҳам мумкин. Шунинг учун суд буни жазо тайинлашда эътиборга олади.

Содир этилган жиноятда ана шундай вазиятларнинг бўлиб қолиши мумкинлигини эътиборга олиб, қонун чиқарувчи орган Жиноят кодексининг 54-моддасида назарда тутилган қоидалардан истисно тариқасида, яъни санкция доирасида жазо тайинлаш қоидадан четга чиқиб, Жиноят кодексининг 57-моддасида кўрсатилганидан ҳам енгилроқ жазо тайинлаш

қондасини киритилди. Аммо қонунда фақат фавқулодда ҳолатларда содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий камайтирувчи, енгиллаштирувчи ҳолатларда мавжуд бўлса, жазо тайинлашнинг умумий қоидаларидан бундай четга чиқишга йўл қўйилади.

Аммо қонунда айнан қандай ҳолатларда енгилроқ жазо тайинланиши мумкинлиги кўрсатилмай, фақат Жиноят кодексининг 57-моддаси 3-қисмида: «Содир этилган қилмиш хусусиятларини ифодаловчи ҳолатлар, яъни айбдорнинг шахси, айбининг шакли ва даражаси, жиноят қилиш шароити ва сабаблари, шахснинг жиноятни содир қилгунча ва ундан кейинги хулқ-атвори жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини жиддий камайтирувчи ҳолатлар деб топилиши мумкин»лиги кўрсатилган. Бундай ҳолатларга жиноят содир этиш мотиви ва мақсадини, етказилган зарарнинг хусусияти ва миқдорини киритиш мумкин.

Жиноят кодексининг 57-моддасида кўрсатилган асослар бўйича енгилроқ жазо тайинлаш учун Жиноят кодексининг 55-моддасида белгиланган ҳолатлардан фарқ қилувчи, қандайдир алоҳида енгиллаштирувчи ҳолатларда жиноятнинг содир этилиши талаб қилинмайди, суд амалиётига кўра судлар Жиноят кодексининг 55-моддасида белгиланган ва белгиланмаган енгиллаштирувчи бир неча ҳолатларнинг мавжудлигини эътиборга олиб, агар қилмишда оғирлаштирувчи ҳолатлар бўлмаса, енгилроқ жазо тайинлашни қўлламоқда. Бунда судлар енгиллаштирувчи ҳолатлар сифатида айбдорнинг жамият ва давлат олдидаги хизматларини, кексалиги, ёшлиги, соғлигининг ёмонлашганлигини, қарамоғида ёш болалари, меҳнатга яроқсиз ота-онаси борлиги ва бошқаларни ҳисобга оладилар.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 1996 йил 19 июлдаги «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорида «Жиноят кодексининг 57-моддасига мувофиқ, қонунда назарда тутилган жазонинг энг кам қисмидан ҳам камроқ жазо тайинлаш ёки бошқа енгилроқ жазо турига ўтиш фақат содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиги даражасини жиддий камайтирувчи ҳолатлар мавжуд бўлгандагина мумкин бўлади, масалан, маънавий зарарнинг йўқлиги ёки етказилган мулкий зарарнинг қопланганлиги, ота-онасининг жиддий касаллиги, уларнинг меҳнатга яроқсизлиги, айбдорнинг оилада ягона боқувчи эканлиги, судланувчининг кексалиги, жабрланувчининг ғайриқонуний ҳаракатлари жиноят содир этилишининг сабаби бўлганлиги ва шунга ўхшаш ҳолатлар бўлиши мумкин.

Қонун енгилроқ жазо тайинлашнинг икки усулини назарда тутади ва суд улардан бирини иш ҳолатларига қараб қўллаши мумкин. Булар:

- а) санкцияда кўрсатилган жазонинг энг кам қисмидан ҳам қамроқ жазо тайинлаш;
- б) енгилроқ жазо турини тайинлашдир.

Энг камидан ҳам қамроқ жазо тайинлашда суд айбдорни қилмиши квалификация қилинган норманинг санкциясида белгиланган жазо турларини биттасини, лекин берилган жазо тури учун санкцияда белгиланган жазонинг энг кам миқдордан ҳам қамроғини тайинлайди. Масалан, Жиноят кодексининг 137-моддаси 1-қисми бўйича одам ўғирлаганлик учун 3 йилдан 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш жазоси белгиланган, суд эса Жиноят кодексининг 57-моддасини қўлаган ҳолда айбдорга бир йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлаши мумкин.

Жиноят кодексининг 57-моддасида суд тайинланаётган жазо турининг муддати ёки миқдорини қанча камайтириши мумкинлиги кўрсатилмаган, суд томонидан тайинлангач жазо муддатининг энг кам қисми ушбу жазо Жиноят кодексининг «Умумий» қисмида кўрсатилган муддатининг энг кам қисмигача бўлиши мумкин (масалан, Жиноят кодексининг 44—46-моддалар ва ҳоказо). 18 ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсга жазо тайинлашда суд Жиноят кодексининг 82—84-моддаларида айрим турдаги жазолар учун белгиланган жазоларнинг энг кам қисмини қўллаши лозим. Жиноят қонуни, яъни Жиноят кодексининг 57-моддасида, бошқа енгилроқ турдаги жазо тайинлаш, шунингдек, санкцияда белгиланган энг кам доирадан ҳам қамроқ жазо тайинлаш учун судга катта имконият берган. Аммо, баъзан ушбу ҳолатга ҳожат қолмайди, чунончи, агар суд қўллаётган ҳуқуқий норманинг санкциясида берилган жазо турининг фақат энг кўп муддати белгиланган бўлса, суд енгилроқ жазо тайинлаш усулини қўллай олмайди. Масалан, жиноят учун 2 йилгача ахлоқ тузатиш ишлари ёхуд 5 йилгача озодликдан маҳрум қилиш билан жазоланиш назарда тутилган бўлса, Жиноят кодексининг 57-моддасига мурожаат қилинмайди. Агар, «Махсус» қисми моддасининг санкциясида жазонинг энг кўп қисми кўрсатилиб энг кам қисми кўрсатилмаган бўлса, Жиноят кодексининг «Умумий» қисми тегишли моддасидаги жазо турининг энг кам қисми бу жазонинг минимал муддати ҳисобланади.

Энгилроқ жазо тайинлашнинг иккинчи усули суд қўллаётган ҳуқуқий норманинг санкциясида белгиланган жазо тури ўрнига айбдорга бошқа, Жиноят кодексининг 43-моддасида ёки жиноят вояга етмаган шахс томонидан содир этилган бўлса, Жиноят кодексининг 81-моддасида белгиланган жазо турларидан энгилроғини тайинлаши мумкин. Бунда суд танлаган энгилроқ жазо турининг миқдори Жиноят кодексининг «Умумий» қисми моддасида белгиланган доирада тайинланади. Жиноят кодексининг 57-моддасини қўллаб, жазо тайинлашда қонун Жиноят кодексининг 43-моддасида белгиланган энгилроқ жазо турини танлашни чекламайди. Агар бундай жазо тури айбдорнинг қилмиши квалификация қилинган ҳуқуқий норманинг санкциясида белгиланган бўлса, Жиноят кодексининг 57-моддасини қўлламасдан тайинланиши ҳам мумкин. Жиноят кодексининг бир қатор моддалари санкцияларида муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш айбдорга мажбурий қўшимча жазо сифатида тайинланиш белгиланган. Лекин, бундай талабга қарамасдан суд Жиноят кодексининг 57-моддасида кўрсатилган асослар мавжуд бўлса, уни қўлламаслиги ҳам мумкин. Шундай қилиб, Жиноят кодексининг 57-моддасида кўрсатилган асослар мавжуд бўлса, суд айбдорга энгилроқ асосий жазони санкция доирасида тайинлаши, мажбурий қўшимча жазони эса қўлламаслиги мумкин ёки айбдорга энгилроқ асосий жазо тайинлаши мумкин ёки айбдорга энгилроқ асосий жазо тайинлаш ва мажбурий қўшимча жазони қўлламаслиги ҳам мумкин. Амалиётда баъзи судлар Жиноят кодексининг 57-моддасини қўллаб, жазо тайинлашда олдин айбдор содир этган жиноят учун жавобгарлик тўғрисидаги ҳуқуқий нормалар санкцияси доирасида жазо тайинлайдилар, кейин ҳукмнинг қарор қисмида энгиллаштирувчи ҳолатларни кўрсатадилар, сўнгра эса Жиноят кодексининг 57-моддаси асосида тайинланган жазони камайтиради ёки энгилроғи билан алмаштиради. Масалан, вилоят судининг А.ни айблаш бўйича чиқарган ҳукмининг қарор қисмида ҳукм қилди сўзидан кейин: «А. Жиноят кодексининг 196-моддаси 1-қисми билан айбли деб топилсин ва унга энг кам ойлик иш ҳақининг юз баравари миқдорида жарима тайинлансин», деб кўрсатилади. Аммо А. муқаддам судланмаганлиги моддий зарарни қоплаганлиги, давлат мукофотларига сазоворлиги, вояга етмаган фарзандлари борлигини эътиборга олиб, суд белгиланган жаримани энг кам ойлик иш ҳақининг 20 бараваригача камайтирган¹.

¹ Тошкент вилояти судининг архив материалларидан. Т., 2003.

Баъзи ҳолатларда суд Жиноят кодексининг 57-моддасида кўрсатилган асослар бўлмаган тақдирда ҳам Жиноят кодексининг ушбу моддасига мурожаат қилмасдан айбдорга нисбатан қўлланаётган ҳуқуқий норманинг санкциясида белгиланган жазонинг энг кам қисмидан ҳам камроқ жазо тайинлайди. Бу айрим туркумдаги жиноятларни содир этган шахсларга нисбатан қўлланилиши мумкин. Жиноят кодексининг 81-моддасига кўра, 18 ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсларга нисбатан, ҳатто агар суд қўллаётган ҳуқуқий норманинг санкциясида кўшимча жазо тайинлаш мажбурий бўлганда ҳам кўшимча жазо тайинлаш мумкин эмас. Пенсия ёшига тўлган шахсларга, меҳнатга лаёқатсиз аёлларга ёки боласига қараш бўйича таътилда бўлган аёлларга ва ҳарбий хизматчиларга ахлоқ тузатиш ишлари қўлланиши мумкин эмас. Юқорида кўрсатилган шахсларга санкция белгиланган ахлоқ тузатиш ишлари ўрнига суд бошқа енгилроқ жазо турларини тайинлаши керак.

Енгилроқ жазо тайинлаш борасида ЖКнинг 57-моддаси талабларига оид қуйидаги ҳолатларга ҳам тўхталиб ўтсак. Чунончи, агар шахс ЖКнинг турли моддаларида кўзда тутилган бир неча жиноят учун судланаётган бўлса, енгилроқ жазо тайинлаш ЖКнинг 57-моддаси жиноятлар жами бўйича тайинланадиган жазодан кейин эмас, балки алоҳида жиноятлар учун жазо тайинлаш вақтида қўлланилади. Масалан, фуқаро С.нинг жиноят ишини олайлик, у Жиноят кодексининг 25+97-моддаси 2-қисми «а» банди ҳамда Жиноят кодексининг 248-моддаси 1-қисмида назарда тутилган жиноятларни содир этганликда айбланиб, суд томонидан жазо тайинлаш вақтида ҳар икки модда бўйича умумий тарзда 57-модда қўлланилиб, жазо тайинланган. Ушбу иш бўйича юқоридаги қоидага зид равишда жазо тайинлаш амалга оширилганини кўрамыз. С.нинг жиноят иши бўйича чиқарилган ҳукм Олий суд пленумининг 1996 йил 19 июлдаги «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги 16-сонли қарорининг 8.1-бандида кўрсатилган талаблар бажарилмаганлигини кўрсатиб, Олий суд ўз қарори билан ҳукмни бекор қилган¹. С.нинг жиноят иши бўйича жазо тайинлаш қуйидаги тартибда амалга оширилса мақсадга мувофиқ бўлар эди, яъни С.нинг Жиноят кодексининг 25, 97-моддаси 2-қисми «а» бандида кўзда тутилган жинояти ҳамда

¹ ЎзР Олий суди пленуми қарорлари тўплами. 1991—1997 йиллар. Т., «Шарқ», 1997.

Жиноят кодексининг 248-моддаси 1-қисмида назарда тутилган жинояти учун жазо тайинлашда ҳар бир жиноят учун алоҳида-алоҳида оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни эътиборга олиб, 57-модда қўлланиши учун асослар мавжуд бўлса, ушбу модда ҳам ҳар бир жинояти учун алоҳида татбиқ этилиб, сўнг 59-моддада кўзда тутилган қоидага кўра, ҳар бир жинояти учун тайинланган жазоларни тўлиқ ёки қисман қўшиш йўли билан жиноятлар жами бўйича жазо тайинланиши керак.

16.5: Бир неча жиноят учун жазо тайинлаш

Ҳуқуқий давлат қуришда, аввало, қонунларга таянган ҳолда инсонпарварлик ва одиллик тамойиллари асосида одил судловни амалга ошириш лозимдир. Мазкур тамойилларга тўлиқ риоя қилиш жиноят қонуни талаблари оғишмай бажарилишини тақозо этилади. Жиноят қонунида бир неча жиноят содир этганлик учун жазо тайинлаш институти мавжуд бўлиб, бу норма талабларига риоя қилмаслик юқоридаги тамойилларнинг бузилишига олиб келади. Ушбу қоида бузилишини бартараф қилишда кўмаклашиш мақсадида бир неча жиноят учун жазо тайинлашга оид қоидаларни қисман бўлса-да, ёритиб беришни лозим деб топдик. Жиноят кодексининг 59-моддасига биноан бир неча жиноят содир этганлик учун жазо тайинлашни қуйидаги тартибда амалга ошириш назарда тутилган:

Шахс ЖКнинг «Махсус» қисми турли моддаларида назарда тутилган икки ёки ундан ортиқ жиноятни содир этган бўлиб, улардан бирортаси учун ҳам судланган бўлмаса, суд ушбу кодекснинг 5-моддасида назарда тутилган қоидаларга мувофиқ ҳар қайси жиноят учун жазо тайинлаб, сўнг «Умумий» қисмда жазо тури учун белгиланган доирада тайинланган жазоларни тўлиқ ёки қисман қўшиш йўли билан жиноятлар мажмуи учун жазо тайинлайди.

Жиноятлар мажмуи тариқасидаги ҳар хил турдаги жазоларни қўшиш йўли билан жазо тайинлашда ушбу кодекснинг 61-моддасида назарда тутилган қоидаларга амал қилиниб, жазонинг оғирроқ тури узил-кесил тайинланади. Жиноятлар мажмуи тариқасида тайинланган асосий жазога суд айрим жиноятлар учун тайинланган қўшимча жазоларни ҳам қўшиб тайинлаши мумкин. Агар иш бўйича ҳукм чиқарилгандан кейин маҳкумнинг биринчи иш бўйича чиқарилган ҳукмгача яна бошқа жиноятда айбли эканлиги аниқланганида ҳам жазо ўша тартибда тайинланади. Бундай ҳолда жиноятлар мажмуи тариқасида суд

томонидан тайинланган жазо муддатига биринчи ҳукм бўйича тайинланган жазонинг ўталмаган қисми қўшилади.

Юқоридаги жиноятлар жами бўйича жазо тайинлаш қоидалари қуйидаги ҳолларда қўлланилади:

1) жиноий қилмиш жиноят қонунининг турли моддалари билан квалификация қилинганда;

2) шахс бир хилдаги бир неча ҳаракатларни содир этган бўлиб, улардан бир тугалланган жиноят тариқасида, бошқалари эса, жиноятга тайёргарлик кўриш, суиқасд ёки иштирокчилик тариқасида квалификация қилинганда;

3) иш бўйича ҳукм чиқарилгандан кейин маҳкумнинг биринчи иш бўйича чиқарилган ҳукмгача яна бошқа жиноятда айбдорлиги аниқланганида.

Жиноятлар мажмуи тариқасида айбдорга жазо тайинлаш икки босқичда амалга оширилади. Биринчи босқичда суд Жиноят кодексининг 54-моддасида белгиланган жазо тайинлаш қоидаларини қўллаган ҳолда айбдор содир этган ҳар қайси жиноятга алоҳида жазо тайинлайди. Бунда суд ҳар қайси жиноят учун алоҳида-алоҳида асосий жазони тайинлайди ва агар зарур бўлса, ҳар бир жиноятнинг хусусиятига қараб қўшимча жазо тайинлайди. Жиноятлар мажмуини ташкил этувчи ҳар қайси жиноят учун алоҳида жазо тайинлаш Жиноят кодексининг 59-моддасининг муҳим талабидир ва ундан четга чиқишга йўл қўйилмайди. Ушбу қоиданинг жазо тайинлашдаги ижобий хусусиятларини қуйидагиларда кўриш мумкин:

а) жиноятлар мажмуига кирувчи алоҳида жиноятлар учун амнистия ва авф этишни анча енгиллаштиради;

б) бундай жиноятлар кассация ёки назорат тартибида кўрилганда, ҳар бир жиноят учун жазони енгиллаштирувчи ёки оғирлаштирувчи ҳолатларини эътиборга олишда;

в) озодликдан маҳрум қилишга ҳукм қилинганларга нисбатан жазони ўташ колонияси режими турини белгилаш шахсни ўта хавфли рецидивист деб топиш масалаларини ҳал қилишни осонлаштиради.

Агар суд айбдорга жазо тайинлашда Жиноят кодексининг 57-моддасини қўллашни зарур деб топса, бу масалани биринчи босқичда, яъни ҳар қайси жиноят учун алоҳида жазо тайинлашда ҳал қилиши лозим. Иккинчи босқичда суд тегишли жазо турини белгиловчи Жиноят кодексининг «Умумий» қисми моддаларида белгиланган доирада айрим жиноятлар учун тайинланган жазоларни тўлиқ ёки қисман қўшиш йўли билан айбдорга у содир этган барча жиноятлар жами учун жазо

тайинлайди, масалан, айбдор икки жиноятни содир этиб, суд бир жиноят учун бир йил, иккинчи жиноят учун икки йил муддатга ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилиб, иш ҳақидан 20 фоиздан ушлаб қолишни белгиллаган бўлса, жиноятларнинг ҳар бири учун тайинланган муддатларни қисман қўшиб, жиноятлар жами тариқасида икки ярим йил, тўла қўшиш йўли билан уч йил муддатга ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилиши ва иш ҳақидан 20 фоиз ушлаб қолишни тайинлайди. Чунки Жиноят кодексининг 46-моддасига кўра, жиноят содир қилган шахсларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишлари уч йилдан ортиқ муддатга тайинланиши мумкин эмас. Масалан, содир этилган икки жиноятдан бири учун суд айбдорга унинг иш ҳақидан 15 фоизини ушлаб қолиш билан бир йил ахлоқ тузатиш ишларини, бошқа жиноят учун ҳам иш ҳақидан 25 фоизини ушлаб қолиш билан бир йил ахлоқ тузатиш ишлари тайинланган. Жиноятлар мажмуи тариқасида суд айбдорга иш жойи бўйича иш ҳақидан 25 фоизини, яна бир йил давомида 15 фоизини ливлат фойдасига ушлаб қолиш билан икки йил ахлоқ тузатиш ишлари тайинлаган. Агар жиноятлар 18 ёшга тўлмаган, вояга етмаган шахс томонидан содир этилган бўлса, жарима, ахлоқ тузатиш ишлари ва қамоқ турдаги жазолар Жиноят кодексининг 82-83-84-моддаларида белгиланган доирада қўшилади.

Шахснинг содир этган жиноятлари учун суд айбдорга ҳар хил турдаги жазоларни тайинлаши ҳам мумкин. Масалан, бир жиноят учун озодликдан маҳрум қилиш, бошқаси учун ахлоқ тузатиш ишлари қамоқ ёки жарима ва бошқа жазолар. Жиноятлар мажмуини ташкил этувчи айрим жиноятлар учун турли хил жазоларни қўшиш масаласи Жиноят кодексининг 59-моддаси 2-қисмида ёритиб берилган. Қонунга биноан, суд мазмунига кўра, жиноятлар мажмуини ташкил этувчи жиноятлар учун жазоларни тўлиқ ёки қисман қўшиш масаласини қонунда белгиланган жазо тайинлаш талабларини ҳисобга олган ҳолда ўз ихтиёри билан ҳал қилади.

Жиноят кодексининг 59-моддаси 3-қисмида «жиноятлар жами тариқасида тайинланган асосий жазога суд айрим жиноятлар учун тайинланган қўшимча жазоларни ҳам қўшиб тайинлаш мумкин», дейилган. Жиноятлар мажмуига кирувчи айрим жиноятлар учун қўшимча жазолар дастлаб асоссиз равишда тайинланган бўлса, юқори турувчи судлар кейинги инстанция тартибида жиноят ишларини кўришда уларни ҳукмдан чиқариб ташлайди. Жиноятлар мажмуи тариқасида тайинланган асосий жазога айрим жиноятлар учун тайинланган

бир неча турли хил қўшимча жазоларни тайинлаши мумкин. Масалан, ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш ва муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш.

Жиноят кодексининг 59-моддаси 4-қисмида кўзда тутилган ҳолатларда жазо тайинлаш қўйидаги тартибда амалга оширилади. Янги аниқланган жиноят иши учун 59-модда талабларига кўра, 54-модда асосида алоҳида жазо тайинланади. Янги аниқланган жиноят иш бўйича тайинланган жазога олдинги иши бўйича тайинланган жазолар қўшилади.

Жиноятлар жами учун белгиланган қатъий жазо биринчи ҳукм бўйича тайинланган жазодан кам бўлиши мумкин эмас, чунки бундай ҳолда жазоларни қўшиш вақтида биринчи ҳукм бўйича тайинланган жазонинг ўталмаган қисмидан эмас, балки унинг тўлиқ миқдоридан келиб чиқилади. Жиноятлар жами бўйича тайинланган жазодан чегириб, кейинги иш бўйича судгача эҳтиёт чораси ёки ушлаб туриш тартибида қамоқда ўтирган вақти ва биринчи ҳукм бўйича ўталган жазо муддати чегириб ташланади.

16.6. Бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш

Юқорида бир неча жиноят содир этганлик учун жазо тайинлаш билан боғлиқ ҳолатларга тўхталиб ўтдик. Жиноят қонунида бир неча жиноят содир этганлик учун жазо тайинлаш билан бирга бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш қоидалари ҳам мавжуд. Ушбу институтларни бирга келтиришимиздан мақсад судлар амалиётида шундай ҳолатлар ҳам мавжудки, бунда ҳар икки қоидани баробар татбиқ қилиниши ишни тўғри ҳал қилинишига асос бўлишини кузатишимиз мумкин. Масалан, А.нинг жиноят ишини олайлик. А. фирибгарлик жинояти учун икки йилга ахлоқ тузатиш ишлари жазосига ҳукм қилиниб, иш ҳақининг 15 фоизи давлат фойдасига ушлаб қолиш тайинланган. А.нинг ушбу жиноят иши бўйича ҳукм чиқарилгандан кейин уни яна бошқа жиноятларда айбдорлиги аниқланган, жиноятлардан айримлари биринчи ҳукм чиқарилгунга қадар бошқалари эса ҳукм чиқарилгандан сўнг содир этилган. Энди ушбу иш бўйича жазо тайинлаш ҳам жиноятлар жами учун ҳам бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш қоидаларини татбиқ қилинишини назарда тутати. Бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш қоидалари Жиноят кодексининг 60-моддасига мувофиқ қўйидаги тартибда белгиланган.

Агар маҳқум ҳукм чиқарилганидан кейин жазони тўлиқ ўтмай туриб, янги жиноят содир этса, суд янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўлиқ ёки қисман қўшади. Бир неча ҳукм юзасидан ҳар хил турдаги жазоларни қўшиш йўли билан жазо тайинлашда ушбу кодекснинг 61-моддасида назарда тутилган қоидаларга амал қилиниб, жазонинг оғирроқ тури ушл-кесил тайинланади.

Бир неча ҳукм юзасидан ахлоқ тузатиш ишларига ёки хизмат бўйича чеклашга ҳукм қилиниб, иш ҳақи ёки пул таъминотидан ушлаб қолишнинг ҳар хил миқдори белгиланган ҳолатларда бу жазоларнинг фақат муддатлари қўшилади. Илгариги ҳукм юзасидан ижро этилмай қолган қўшимча жазолар ҳукмлар жами тариқасида тайинланган асосий жазога қўшиб тайинланади.

Юқоридаги қонунда кўзда тутилган бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш қоидалари, маҳқум томонидан биринчи ҳукм ўлон қилингандан сўнг, лекин ҳукм бўйича тайинланган асосий ва қўшимча жазолар тўлиқ ўталгунга қадар янги жиноят содир этилган ҳолларда қўлланилади. Қонунга кўра, маҳқум тайинланган жазони айрим сабабларга кўра ўтамаган, бўлса, масалан, жазони ўташдан бўйин товлаган шартли ҳукм қилинган ва ЖПК қоидаларига кўра жазони ижро этиш тўхтатиб ёки кечиктириб қўйилган ва бошқа сабабларга кўра, умуман ўтамаган бўлса ҳам, суд Жиноят кодексининг 60-моддаси қоидалари бўйича жазо тайинлайди.

Жиноят кодексининг 60-моддасида кўрсатилган ҳолларда суд янги ҳукм бўйича илгариги ҳукм юзасидан ўтолмай қолган жазо муддатини тўлиқ ёки қисман қўшиш йўли билан қатъий жазо тайинлайди. Жиноятлар жами тариқасида тайинланган жазонинг максимал муддатини белгилловчи Жиноят кодексининг «Умумий» қисми моддаларида белгиланган доиралар билан чекланган Жиноят кодексининг 59-моддасига нисбатан ҳукмлар жами тариқасида жазо тайинлашда максимал доира фақат озодликдан маҳрум қилиш жазоси учун белгиланадиган муддат билан фарқ қилади. 18 ёшдан ошган вақтда жиноят содир этган шахсларга ҳукмлар жами тариқасида жазо тайинланганда жазонинг энг кўп муддати 25 йил ва 18 ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсларга нисбатан 15 йилгача муддатга тайинланади. Янги жиноят учун тайинланган жазога ўталмаган жазони қисман қўшишда Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 1996 йил 19 июлдаги «Жиноят учун жазо тайин-

лаш амалиёти тўғрисида»ги қарорининг 2.8-бандида берилган тушунтиришга асосланиш лозим. Унда: «Ҳукмлар жами тариқасидаги жазо ўз миқдори бўйича янги содир этган жиноят учун тайинланган жазодан ҳам олдинги ҳукм бўйича жазонинг ўталмаган қисмидан ҳам кўпроқ бўлиши керак», дейилган.

Жиноят кодексининг 60-моддасида принципиал аҳамиятга эга бўлган жазоларни қўшиш қондаси белгиланган. Унинг аҳамияти шундаки, ўталмаган жазога янги тайинланган жазо эмас, янги жиноят учун тайинланган жазога биринчи ҳукм бўйича ўталмаган жазо қўшилади ва маҳкум у содир этган барча жиноятлари учун ҳукмлар жами тариқасида тайинланган жазони ўташни бошлайди. Агар айбдор ҳукм эълон қилингандан кейин бир неча жиноятларни содир этган бўлса, суд аввал жиноятлар мажмуи тариқасида жазо тайинлаб, унга олдинги ҳукм бўйича ўталмай қолган жазони тўлиқ ёки қисман қўшади. Ўзбекистон Республикасининг амалдаги жиноят қонуни ҳукм бўйича тайинланган жазони енгиллаштиришга рухсат беради (амнистия, авф этиш асосида Жиноят кодексининг 74-моддасида кўрсатилган асосларга кўра ва бошқалар). Суд амалиётида бу билан боғлиқ: «Жиноят учун тайинланган жазога қайси жазони қўшиш керак — аввалги ҳукм бўйича тайинланганини ёки енгилроғини?», деган савол пайдо бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг юқорида айтиб ўтилган қарорининг 2.7-бандида: «Бундай ҳолатларда янги содир этилган жиноят учун тайинланган жазога енгилроқ жазонинг ўталмаган қисми тўлиқ ёки қисман қўшилади»¹, деб тушунтириш берилган. Ҳукмлар жами тариқасидаги ҳар хил турдаги жазоларни қўшишда Жиноят кодексининг 61-моддасида белгиланган қоидалар бўйича оғирроқ жазо тури тайинланади.

Бир неча ҳукмлар юзасидан ахлоқ тузатиш ишларига ёки хизмат бўйича чеклашга ҳукм қилиниб, иш ҳақи ёки пул таъминотидан ушлаб қолишнинг ҳар хил миқдорлари белгиланган ҳолларда бу жазоларнинг фақат муддатлари қисман ёки тўлиқ қўшилади. Аввалги ҳукм бўйича тайинланган, лекин ижро қилинмаган қўшимча жазолар ҳукмлар жами тариқасида тайинланган жазога қўшилади.

Бир жинояти учун судланиб ҳукм чиққан, лекин ҳукм бўйича жазони ўтамаган шахс, биринчи ҳукм чиққунга қадар

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми қарорлари тўплами. 1991—1997 йил. Т., «Шарқ», 1998.

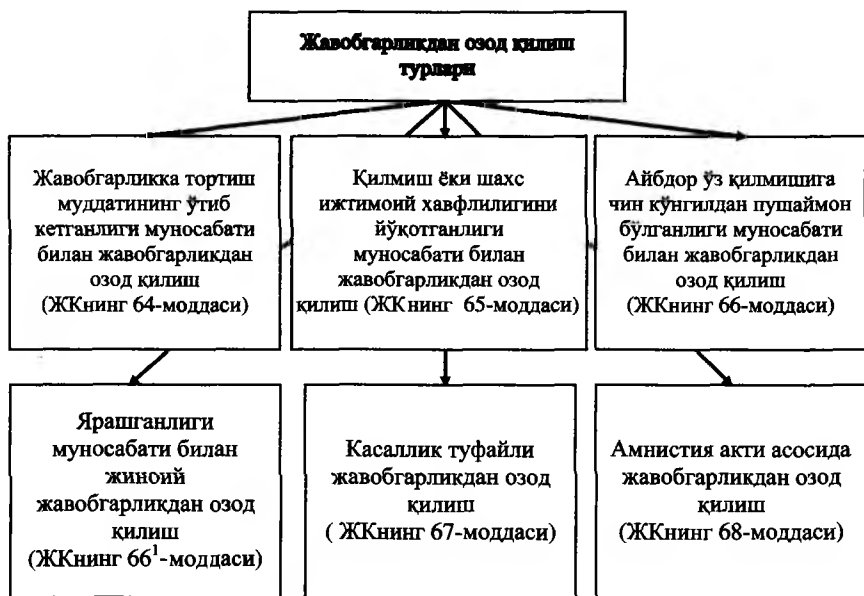
бошланиб, ҳукм чиққандан сўнг ҳам давом этган сурункали ва давомли жиноят содир этишда айбдор деб топилса, иккинчи ҳукм бўйича унга жазо тайинлашда суд Жиноят кодексининг 60-моддаси қоидаларига риоя этиши лозим.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Жазо тайинлашнинг умумий асослари нима?
2. Жазони огирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларга тушунча беринг.
3. Жиноятлар жами бўйича жазо тайинлаш принциплари ва доираси нималардан иборат?
4. Бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинлаш принциплари ва доираси нималардан иборат?

17-боб. ЖАВОБГАРЛИҚДАН ОЗОД ҚИЛИШ

17.1. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш тушунчаси

Жиноят қонунига мувофиқ, содир этган қилмишида жиноят таркиби мавжуд бўлган, шунингдек, жиноят содир этишда айбдор, деб топилган шахс ҳам жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш институти содир этилган қилмиш Жиноят кодексига жавобгарлик белгиланган жиноятни содир этишдан ихтиёрий қайтиш (26-модда), муайян жиноят таркиби мавжуд бўлган, аммо кам аҳамиятли қилмиш (36-модда), зарурий муҳофаа (37-модда), охири зарурат (38-модда), ижтимоий хавфли қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш (39-модда), буйруқ ёки вазифани ижро этиш, касб ёки хўжалик фаолияти билан боғлиқ бўлган асосли таваккалчилик каби жиноят ҳуқуқий муносабатларда қилмишнинг жиноийлигини истисно этувчи ҳолатлар тушунчаси билан, ифодаланувчи ҳолатлардан фарқ

қилади. Чунки жиноий жавобгарликдан озод қилиш ҳақидаги нормалар содир этган қилмиши жиноят бўлмаган шахсларга нисбатан қўлланилмайди. Бошқача қилиб айтганда, бундай қилмишлар айбсизлик мезони билан баҳоланади.

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш шахсни оқлашдан ҳам фарқ қилади. Шахсни оқлаш, оқловчи ҳукм чиқаришга асос бўлган жиноят таркибининг мавжуд эмаслиги ёки содир этилган жиноятга шахснинг алоқадор эмаслигида ифодаланади.

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун икки белги мавжуд бўлиши лозим:

а) шахснинг жиноят таркиби мавжуд бўлган қимишни содир этиши, шунингдек, уни жиноий жавобгарликка тортиш учун барча асосларнинг мавжуд бўлиши;

б) мазкур шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун барча қонуний асос ва шарт-шароитларнинг мавжуд бўлиши.

Шахс томонидан содир этилган қилмишда жиноят таркиби белгиларининг мавжуд бўлмаслиги уни жиноий жавобгарликка тортиш учун асос бўлмайди. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш ўз мазмунига кўра, шахсни содир этилган қилмишнинг ҳуқуқий оқибатларидан озод қилишдан иборатдир. Шахсни жиноий жавобгарликдан ҳар қандай асосларга кўра озод қилиш қилмишнинг ҳуқуқий табиатини ўзгартирмайди. Чунки содир этилган қилмиш доимо жиноят бўлиб қолаверади ва ўз моҳиятини ўзгартирмайди.

Демак, *жиноий жавобгарликдан озод қилиш*—ваколатли давлат органининг судлов ёки айбловни бекор қилиш, шунингдек, жиноят содир этишда айбдор бўлган шахсга нисбатан давлат мажбурлов чорасини қўллашни бекор қилиш ҳақидаги акти. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш иккига бўлинади:

• *биринчиси* шахсни жиноий жавобгарликка тортиш муддатнинг ўтганлиги ёки амнистия акти асосида жиноий жавобгарликдан озод қилиш. Қонунда кўрсатилган асослар мавжуд бўлган ҳолларда жиноят ишини кўраётган суриштирув, тергов органлари ва суд шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиши ва жиноят ишини юритишни тугатиши лозим.

Бу Жиноят кодексининг 64-моддасида белгиланган жиноий жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиши ёки амнистия актининг қўлланиши тўғрисидаги қоидалардан келиб чиқади.

Жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг иккинчи турига, жавобгарликдан озод қилишнинг қолган барча турлари киради: қилмиш ёки шахсни ижтимоий хавфлиликни йўқотганлиги муносабати билан; айбдорнинг ўз қилмишига чин кўнгилдан

пушаймон бўлганлиги муносабати билан; ярашганлик муносабати билан; касаллиги туфайли жавобгарликдан озод қилиш (65—67-моддалар) ва вояга етмаган шахсга нисбатан мажбурлов чорасини қўллаган ҳолатда жавобгарликдан озод қилиш (88-модда) киради. Бу моддаларда кўрсатилган ҳолатлар суриштирувчи, терговчи, прокурор ва суд учун мажбурият келтириб чиқармайди, балки бу уларнинг ҳуқуқлари бўлиб ҳисобланади. Бу Жиноят кодексининг жиноий жавобгарликдан озод қилиш ҳақидаги моддаларида белгиланган: «Жиноят содир этган шахс жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин», деган қонуний асосга кўра белгиланади.

Жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг умумий шарти шахснинг ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят содир этганлиги ҳисобланади. **Ижтимоий хавфи катта бўлмаган қилмиш** деганда, қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар тушунилади.

Унча оғир бўлмаган жиноятларга эса қасддан содир этилиб, қонунда уч йилдан ортиқ, лекин беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар, шунингдек, эҳтиётсизлик оқибатида содир этилиб, қонунда беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этиш тарзидаги жазо назарда тутилган жиноятлар киради. Масалан, зарурий мудофаа чегарасидан четга чиқиб, қасддан одам ўлдириш (Жиноят кодексининг 100-моддаси), кучли руҳий ҳаяжонланиш ҳолатида қасддан баданга оғир ёки ўртача оғир шикаст етказиш (Жиноят кодексининг 106-моддаси).

Жиноят кодексининг 65—67-моддаларига асосан жавобгарликдан озод қилишда жиноятнинг таснифидан ташқари бошқа ҳолатлар, етказилган зарарнинг хусусияти, айбдорнинг шахси ва ижтимоий хавфлилик даражаси ҳам эътиборга олинishi лозим, бундан шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш мақсадга мувофиқлиги келиб чиқади. Бундай ҳолатларга: жиноят туфайли етказилган зарарнинг аниқ миқдори ва уни қопланганлиги ҳақидаги расмий маълумотлар, Фуқаролик кодексига кўрсатилган жисмоний ва маънавий зарарнинг қопланганлиги, жиноий жавобгарликдан озод қилиш масаласи кўрилатган шахс ҳақидаги маълумотлар, шунингдек, бошқа маълумотлар (оилавий аҳволи, нима билан шугулланиши ва бошқалар) киради. Жиноят-процессуал қонунчилигида белгиланган далиллар ва жиноий жавобгарликдан озод қилиш шартлари аниқланган бўлиши лозим.

Юқорида кўрсатилган жиноий жавобгарликдан озод қилиш туридан фарқли равишда жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиши, шунингдек, амнистия акти билан жавобгарликдан озод қилишда содир этилган жиноятнинг аниқ бир тури кўрсатилмаган. Бундай озод қилиш ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни содир этган шахс билан бир қаторда оғир ва ўта оғир жиноят содир этган шахсларга нисбатан ҳам қўлланилади.

Иккинчи фарқи шундаки, жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиши билан ёки амнистия акти асосида жиноий жавобгарликдан озод қилиш жиноий ишни кўраётган суриштирув органлари, прокуратура ва суд учун қонунда белгиланган ҳолатлар аниқланган вақтдан бошлаб мажбурий ҳисобланади.

Жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилиш тушунчаси бир-биридан мазмун жиҳатидан фарқ қилади: Биринчидан, **қўлланиш асосига кўра**. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш умумий қоида бўйича фақат ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўлланилса, жиноий жазодан озод қилишда жиноятнинг таснифи (оғирлилик даражаси)га қатъий боғлиқ эмас. Иккинчидан, **субъектига кўра**, жиноят процесси иштирокчиси томонидан жиноий жавобгарликдан гумон қилинувчи, айбланувчи ва судланувчи озод қилиниши мумкин. Жиноий жазодан эса фақат маҳкум, шунингдек, суд ҳукми эълон қилинган шахс озод қилиниши мумкин.

Жиноий жавобгарликдан шахс нафақат суд томонидан, балки **суриштирув, тергов ва прокуратура органлари** томонидан жиноий ишни дастлабки тергов жараёнида ёки шахс жиноят процесси иштирокчиси бўлмай туриб, яъни жиноят ишини кўзгатишдан олдин озод қилиниши мумкин. Жиноий жазодан озод қилиш эса фақат суд қарори билан (жиноий жазодан озод қилиб суднинг ҳукми, жиноят ишни тугатиш тўғрисидаги ажрим ёки қарор) чиқариш билан амалга оширилади.

Айнан бир асос ишнинг қайси босқичда кўрилаётганлигига қараб, жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилишга хизмат қилиши мумкин. Юқоридаги ҳолат амнистия актига тегишли бўлиб, у шахсга нисбатан суд ҳукми чиқарилгунга қадар жиноий жавобгарликдан, суд ҳукми чиқарилганидан сўнг эса асосий ва қўшимча жазодан озод қилиш учун татбиқ этилади.

Жиноят кодексига жазодан озод қилишнинг қуйидаги турлари кўрсатилган:

- 1) жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш (64-модда);
- 2) қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (65-модда);
- 3) айбдор ўз қилмишига чин қўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (66-модда);
- 4) ярашганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш (66'-модда);
- 5) касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш (67-модда);
- 6) амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш (68-модда);
- 7) вояга етмаган шахсга нисбатан мажбурлов чорасини қўллаган ҳолатда жавобгарликдан озод қилиш (88-модда).

Жиноий жавобгарликдан озод қилиш ҳуқуқий жиҳатдан жиноят содир этган шахсни содир этилган қилмишнинг барча ҳуқуқий оқибатлари: суд ҳукми асосида давлат томонидан тайинланадиган ва шахсни расмий тарзда жиноятчи, деб топадиган таъсир чорасидан, жазодан ва судланганликдан озод қилади. Шунингдек, бу институтнинг қўлланилиши барча турдаги жиноят процессуал мажбурлов ва эҳтиёт чораларини бекор қилади. Шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш унинг айбсизлигини англатмайди ва уни фуқаролик-ҳуқуқий, масалан, содир этган қилмиши учун мулкӣ жавобгарликни қўллаш, шунингдек, маъмурий, интизомий таъсир чораларидан озод қилмайди.

17.2. Жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш

Жиноят ҳуқуқида муддатнинг ўтиши деганда, жиноят қонунда белгиланган жиноят содир этилганидан сўнг шахснинг жавобгарликка тортилишини истисно қилувчи муддатнинг ўтганлиги тушунилади.

Жиноят ҳуқуқида белгиланган муддат инсонпарварлик гояларга асосланган бўлиб, шахс бутун умри давомида жиноий жавобгарликка тортилишидан хавфсираб яшамаслиги лозим, шунинг учун муддатнинг ўтиши билан объектив жиҳатдан содир этилган қилмиш ўзининг ижтимоий хавфлилигини йўқотмаган бўлса-да, жавобгарликка тортиш умумий ва махсус нуқтаи назардан маъно ва мазмунини йўқотади. Муайян муддатнинг

Ўтиши билан шахсни жиноий жавобгарликка тортишнинг нотўғрилиги, шахс шу давр давомида янги жиноят содир этмаса, у ижтимоий хавфлилигини йўқотади ёхуд бу ижтимоий хавф ким аҳамиятли бўлиб қолади, деган презумпциядан келиб чиқади.

Жиноят кодексида у ёки бу жиноятни содир этган шахсни содир этилган жиноятлар оғирлик даражасидан келиб чиқиб, жиноий жавобгарлидан озод қилиш учун асос бўладиган муддатлар ўтишининг тўрт тури мавжуд. Жиноят кодексининг 64-моддасига мувофиқ:

а) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этилган кундан бошлаб—уч йил;

б) унча оғир жиноят содир этилган кундан бошлаб—беш йил;

в) оғир жиноят содир этилган кундан бошлаб—ўн йил;

г) ўта оғир жиноят содир этилган кундан бошлаб (тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши қаратилган жиноятлар бундан мустасно)—ўн беш йил ўтиб кетган бўлса, шахс жавобгарликдан озод қилинади.

Бу муддатнинг жиноят содир этилган кундан бошлаб суд ҳукми қонуний кучга киргунча бўлган вақтининг ўтиши ҳисобланади. Жиноятни содир этиш куни деганда, жиноят объектив томонига кирувчи ҳаракатнинг (ҳаракатсизлик) бажарилган ва жиноий оқибат юз берган вақтини тушуниш лозим. Формал таркибли жиноятларда қилмишнинг объектив томони содир этилган вақтдан бошлаб жиноят тамом бўлган ҳисобланади. Бу жиноятларни тугалланган, деб топиш учун жиноий оқибат талаб қилинмайди. Формал таркибли жиноятда жиноий жавобгарликка тортиш муддати жиноятнинг объектив томонини ташкил қилувчи ҳаракат содир этилган вақтдан бошлаб ҳисобланади (масалан, туҳмат қилиш). Моддий таркибли жиноятларда жиноят жиноий оқибат юз берган вақтдан бошлаб тамом бўлган ҳисобланади (масалан, қасддан баданга оғир шикаст етказиш). Ҳар қандай жиноят ижтимоий хавfli қилмиш содир этилиши билан бошланади. Шахснинг ижтимоий хавфлилиги жиноий ҳаракат (ҳаракатсизлик)нинг ўзида ифодаланди. Шахс жиноий қилмишни содир этган вақтдан бошлаб ижтимоий хавfli ҳисобланади. Жиноятнинг ижтимоий хавfliлик даражаси фақатгина жиноятнинг хусусиятига эмас, балки унинг оқибатларига ҳам боғлиқдир.

Жиноий қилмишсиз жиноий жавобгарликнинг ҳам вужудга келиши мумкин эмас. Шунингдек, у жиноий оқибатсиз ҳам

аҳамиятга эга ҳисобланади (масалан, жиноятга суиқасд қилиш). Шунинг учун жиноий қилмиш ҳар қандай жиноятнинг ажралмас қисми бўлиб ҳисобланади, жиноий оқибат эса, бу жиноятнинг ижтимоий хавфлилигини, етказилган зарарнинг миқдорини белгилайди.

Жиноий жавобгарликка тортиш муддатини ҳисоблаш жиноят иштирокчиларини жавобгарликка тортишда ҳам ўзига хос хусусиятга эгадир. Биргаликдаги бажарувчилар бўлгани ҳолда содир этилган жиноят учун жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиши, агар бажарувчилар жиноятни биргаликда содир этишда иштирок этган бўлса, жиноят содир этилган вақтдан бошлаб ҳисобланади.

Жиноий жавобгарликка тортиш муддатини ҳисоблаш иштирокчилар ўртасида роллар тақсимланганда қийинчилик туғдиради. Жиноят кодексининг 28-моддасига кўра, иштирокчиликда содир этилган жиноятларда бажарувчи билан бир қаторда ташкилотчи, далолатчи, ёрдамчилар иштирок этади. Бажарувчи жиноятнинг объектив томонини бажарган вақтидан бошлаб жавобгар ҳисобланади.

Ташкилотчи жиноят қонунига кўра, эксцесс бажарувчини истисно этганда, иштирокчилар томонидан содир этилган барча жиноятлар учун жавобгар бўлади. Ташкилотчининг ҳаракати бир қанча босқичдан иборат бўлиши мумкин. Агар ташкилотчи фақат жиноий гуруҳни ташкил этиш билан чекланган бўлса, жиноий мақсадга қаратилган сўнгги ҳаракати бажарилгунга қадар жиноий жавобгарликка тортиш муддати ўтмаган ҳисобланади.

Далолатчини жиноят иштирокчиси сифатида жиноий жавобгарликка тортиш бажарувчи томонидан жиноят содир этилган вақтдан ҳисобланади. Далолатчини жиноий жавобгарликка тортиш муддати, у томонидан далолатчилик ҳаракати амалга оширилган вақтдан бошлаб ҳисобланади. Далолатчининг ҳаракати мустақил хусусиятга эга. Унинг жиноий ҳаракати шахсни жиноят содир этишга оғдирган вақтидан бошлаб тамом бўлган ҳисобланади. Далолатчига нисбатан жиноий жавобгарликка тортиш муддатининг қўлланиши бажарувчи томонидан жиноят содир этилган вақтга боғлиқ эмас. Шунинг учун далолатчига нисбатан жавобгарликка тортиш муддати, у далолат қилаётган шахсни жиноят содир этишга жалб қилган кундан бошлаб ҳисобланади. Бу далолатчи томонидан қилинган ҳаракатлар шахсни жиноят содир этишга оғдирмаган ҳолда татбиқ этилмайди. Бундай ҳаракат иштирокчиликда далолатчилик бўлмасдан, балки жиноятга тайёргарлик ҳисобланади.

Бунда жиний жавобгарликка тортиш муддати охирги жиний ҳаракат содир этилган вақтдан бошлаб ҳисобланади.

Иштирокчиликда содир этилган жиниятларда ёрдамчи ҳам ўз ўрнига эга бўлиб, унинг жисмоний ёрдамчилик қилганида (жиният содир этиш учун қурол етказиб бериш) жавобгарликка тортиш муддати охирги ҳаракат содир этилган вақтдан ҳисобланади. Интеллектуал ёрдамчилик кўп маротаба маслаҳатлар, кўрсатмалар бериш, бажарувчи билан мулоқот қилиш кабилардан иборат бўлиб, унинг ҳар бир ҳаракати жиниятни содир этишда умумий боғлиқликни ташкил этади. Шунинг учун бу акт тугагунча ёрдамчилик тамом бўлган ҳисобланмайди. Жавобгарликка тортиш муддати охирги ёрдамчилик ҳаракати амалга оширилган (маслаҳат, кўргазма бериш) вақтдан бошлаб тугалланган ҳисобланади.

Шундай қилиб, иштирокчиликда содир этилган жиниятларда жавобгарликка тортиш муддатини ҳисоблаш турли усулларда амалга оширилади. Иштирокчиларнинг бажарувчи билан алоқадорлиги, улар алоҳида, кўп ҳолларда турли вақтларда содир этилади. Уларнинг ижтимоий хавфлилиги уларнинг ҳар бир ҳолатга қараб алоҳида белгиланади. Айни шу асос иштирокчилардан ҳар бирининг ҳаракати учун бажарувчидан алоҳида жавобгарликка тортиш муддатини ҳисоблаш имконини беради. Иштирокчиликда жиният содир этишда улардан ҳар бирининг жиният содир этишдаги ролига қараб алоҳида-алоҳида белгиланади.

Жиний жавобгарликка тортиш муддатини белгилашда асосий эътибор давомли ва узоққа чўзилган жиниятларга нисбатан муддатни ҳисоблашга қаратилиши лозим. Узоққа чўзилган жиниятни квалификация қилишда айнан жиниятнинг бошланиш вақтини жиний ҳаракат содир этилиш вақтидан, жиниятнинг тамом бўлиш вақти эса айбдорни ўзини жиниятни тугатишга ёки қаратилган ёки қилмишнинг тамом бўлишига сабаб бўлувчи ҳолатларнинг юз беришини эътиборга олиш лозим. Ушбу жиниятнинг тамом бўлиш вақтини белгилайди. Жиният тамом бўлган вақтдан бошлаб жиний жавобгарликка тортиш муддати ўта бошлайди.

Жиний жавобгарликка тортиш муддати узоққа чўзилган жиниятларда қилмиш айбдорнинг ўзига боғлиқ бўлган ҳолатларга айбдорнинг ўзи ёки ўзига боғлиқ бўлмаган бошқа ҳолатларга кўра тамом бўлиш вақтидан ҳисобланади. Узоққа чўзилган жиниятларда жиний жавобгарликка тортиш муддати

жиноятнинг фактик жиҳатдан тугаганлигини белгиловчи ҳолат (айбдорнинг айбини бўйнига олиши ёки унинг ушланиши) нинг юзага келиши билан бошланади. Давомли жиноятларда жиний жавобгарликка тортиш муддати айбдорнинг ягона қасди асосида содир этилган охирги жиний ҳаракатнинг тугаши билан ўтишни бошлайди.

Бир қанча жиноятларда ҳам жиний жавобгарликка тортиш муддати ўзига хос хусусиятга эга. Жиноятларнинг реал жамида Жиний кодексининг 64-моддасидан келиб чиқиб, шахс алоҳида ҳаракатлар орқали турли жиноятлар содир этганида, жиний жавобгарликка тортиш муддати унинг ҳар бир жиний қилмиши учун алоҳида-алоҳида ҳисобланади. Бу ўринда Жиний кодексининг 64-моддаси 4-қисмидаги янги қасддан жиний содир этилиши олдинги содир этилган оғир ёки ўта оғир жиний учун жиний жавобгарликка тортиш муддатини ўтишини тўхтатади. Бу ўринда муддатнинг ўтиши янги жиний содир этилган вақтдан бошлаб ҳисобланади.

Жиноятларнинг идеал жамида бир ҳаракат орқали шахс икки ёки унлан ортиқ жиний содир этса, муддатнинг ўтиши ҳар бири учун алоҳида-алоҳида ҳисобланади. Такрорий жиний содир этилганда муддатни ҳисоблашда ҳар бир содир этилган қилмишдан келиб чиқиш лозим. Такрорий жиний содир этиш биринчи жиний учун жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетмаган бўлса аҳамиятга эга бўлади. Шунинг учун такроран жиний содир этилганида муддатнинг ўтиши уларнинг ҳар бири учун алоҳида-алоҳида ҳисобланади. Агар шахс жисмоний ёки руҳий касаллиги туфайли жавобгарликдан озод қилинган ва тузалган бўлса, муддатнинг ўтиши жиний содир этилиши билан эмас, балки шахс тузалган вақтдан бошлаб ҳисобланади.

Жиний жавобгарликка тортиш муддатини ҳисоблаш, жиний содир этилган кундан бошлаб ҳукм қонуний кучга киргунга қадар давом этади. Бу қоида жиний жавобгарликка тортиш муддатининг тугашини белгилайди. Бу Жиний-процессуал кодексидаги «ҳукм апелляция шикояти ва протест келтириш учун белгиланган муддатининг ўтиши билан қонуний кучга киради», деган қоидадан келиб чиқади¹. Апелляция шикояти ёки протести ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ўн кун муддат ичида берилиши керак. Бу муддат маҳкум, жабрланувчи ҳукмни олган кундан бошлаб ҳисобланади². Бу ҳукм эълон

¹ ЎЗР Жиний-процессуал кодексининг 538-моддаси. Т., «Адолат», 2001.

² ЎЗР Жиний-процессуал кодексининг 497-моддаси. Т., «Адолат», 2001.

қилинган кундан бошлаб ўн кундан сўнг қонуний кучга кириши, деган маънони билдиради. Ҳукм эълон қилиш Жиноят-процессуал кодексида белгиланган¹. Жиноят-процессуал қонунига кўра, «ҳукмниг қонуний кучга кириш вақти» анча шартли ҳисобланади, жиноят иши жиноят содир этган шахснинг айб依лик масаласи ҳал қилинмай туриб, агар жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетган бўлса, тугатилиши лозим². Жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиши ишни шахснинг айбдорлик масаласини ҳал қилмай туриб тугатишга сабаб бўлади. Шунинг учун агар шахс жавобгарликка тортиш муддати суд мажлиси давомида тугаган бўлса, судланувчи суд залидан жазо тайинланмай озод қилинади ва бу ҳақда қарор чиқарилади³. Агар апелляция шикоят бериш муддат давомида жавобгарликка тортиш муддати тугаган бўлса, суд ишни тугатиш тўғрисида қарор чиқаради. Демак, суд ҳукми қонуний кучга киргунга қадар ҳар қандай муддат жавобгарликка тортиш муддатининг узилишига асос бўла олмайди. Бу ҳолат судланувчи, айбланувчи, гумон қилинувчини қидириш билан боғлиқ ҳаракатларда муддат ўтишининг давом этишини истисно этади. Бунда жиноий жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиши узилади, яъни ўтиши тўхтайд.

Шахс муддат ўтмасдан, янги жиноят содир этса, жиноий жавобгарликка тортиш муддати узилади ва ҳар бир жинояти учун алоҳида-алоҳида ҳисобланади. Шахс оғир ёки ўта оғир жиноят содир этганда ва белгиланган муддат ўтмасдан туриб, янги жиноят содир этса, муддат узилади ва жавобгарликка тортиш муддати янги жиноят содир этилган кундан бошлаб ҳисобланади (Жиноят кодексининг 64-моддаси 4-қисми).

Жиноий жавобгарликка тортиш муддати агар жиноят содир этган шахс тергов ёки суддан яширинса узилади. Муддат ўтишининг узилишини асосий шартлари:

1) жиноят ишини қўзғатилиши билан боғлиқ бўлиб, агар жиноят иши қўзғатилмаган бўлса, одил судловдан бош тортиш ҳақидаги масаланинг бўлиши ҳам мумкин эмас;

2) айбланувчининг суд ва терговдан бўйин товлаши ҳисобланади.

¹ ЎЗР Жиноят-процессуал кодексининг 473-моддаси. Т., «Адолат», 2001.

² ЎЗР Жиноят-процессуал кодексининг 84-моддаси. Т., «Адолат», 2001.

³ ЎЗР Жиноят-процессуал кодексининг 474-моддаси. Т., «Адолат», 2001.

жиноятнинг фактик жиҳатдан тугаганлигини белгиловчи ҳолат (айбдорнинг айбини бўйнига олиши ёки унинг ушланиши) нинг юзага келиши билан бошланади. Давомли жиноятларда жинойий жавобгарликка тортиш муддати айбдорнинг ягона қасди асосида содир этилган охирги жинойий ҳаракатнинг тугаши билан ўтишни бошлайди.

Бир қанча жиноятларда ҳам жинойий жавобгарликка тортиш муддати ўзига хос хусусиятга эга. Жиноятларнинг реал жамида Жиноят кодексининг 64-моддасидан келиб чиқиб, шахс алоҳида ҳаракатлар орқали турли жиноятлар содир этганида, жинойий жавобгарликка тортиш муддати унинг ҳар бир жинойий қилмиши учун алоҳида-алоҳида ҳисобланади. Бу ўринда Жиноят кодексининг 64-моддаси 4-қисмидаги янги қасддан жиноят содир этилиши олдинги содир этилган оғир ёки ўта оғир жиноят учун жинойий жавобгарликка тортиш муддатини ўтишини тўхтатади. Бу ўринда муддатнинг ўтиши янги жиноят содир этилган вақтдан бошлаб ҳисобланади.

Жиноятларнинг идеал жамида бир ҳаракат орқали шахс икки ёки унлан ортиқ жиноят содир этса, муддатнинг ўтиши ҳар бири учун алоҳида-алоҳида ҳисобланади. Такрорий жиноят содир этилганда муддатни ҳисоблашда ҳар бир содир этилган қилмишдан келиб чиқиш лозим. Такрорий жиноят содир этиш биринчи жиноят учун жавобгарликка тортиш муддати ўтиб кетмаган бўлса аҳамиятга эга бўлади. Шунинг учун такроран жиноят содир этилганида муддатнинг ўтиши уларнинг ҳар бири учун алоҳида-алоҳида ҳисобланади. Агар шахс жисмоний ёки руҳий касаллиги туфайли жавобгарликдан озод қилинган ва тузалган бўлса, муддатнинг ўтиши жиноят содир этилиши билан эмас, балки шахс тузалган вақтдан бошлаб ҳисобланади.

Жинойий жавобгарликка тортиш муддатини ҳисоблаш, жиноят содир этилган кундан бошлаб ҳукм қонуний кучга киргунга қадар давом этади. Бу қоида жинойий жавобгарликка тортиш муддатининг тугашини белгилайди. Бу Жиноят-процессуал кодексидаги «ҳукм апелляция шикояти ва протест келтириш учун белгиланган муддатининг ўтиши билан қонуний кучга киради», деган қоидадан келиб чиқади¹. Апелляция шикояти ёки протести ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ўн кун муддат ичида берилиши керак. Бу муддат маҳкум, жабрланувчи ҳукми олган кундан бошлаб ҳисобланади². Бу ҳукм эълон

¹ ЎзР Жиноят-процессуал кодексининг 538-моддаси. Т., «Адолат», 2001.

² ЎзР Жиноят-процессуал кодексининг 497-моддаси. Т., «Адолат», 2001.

нувчи, судланувчининг яқин қариндошлари талаб қилса, ишни умумий тартибда давом эттириш мумкин. Бундай ҳолларда ҳукм қилиш учун асослар мавжуд бўлса, айблов ҳукми жазо белгиланмасдан чиқарилади.

17.3. Қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш

Ишни тергов қилиш ёки судда кўриш вақтида шароит ўзгарганлиги туфайли содир этилган қилмиш ёки жиноят содир этган шахс ўзининг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотган деб топилса, жиноят содир этган шахс жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Бу нормада икки мустақил, лекин маъно ва мазмун жиҳатдан жиноий жавобгарликдан озод қилишда бири-бирига яқин бўлган асослар кўрсатилган: шароит ўзгарганлиги туфайли **қилмишнинг** ижтимоий хавфлилигини йўқотиши ва шароитнинг ўзгариши билан **шахснинг** ижтимоий хавфлилигини йўқотиши.

Бу икки асос мавжуд бўлиши учун иш тергов қилиш ёки судда кўрилиши жараёнида объектив ҳолатнинг шундай ўзгариши тушуниладики, бу ҳолат натижасида шахс ёки содир этилган қилмиш ёхуд иккиси ҳам бир вақтнинг ўзида ижтимоий хавфлилигини йўқотади. Шу билан бир қаторда бу жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг икки тури табиати ва аниқ асоси бир хил эмас.

Қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини йўқотиши учун икки асос бўлиши лозим:

- а) шароитнинг ўзгариши;
- б) мазкур ўзгариш қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини йўқотишига олиб келиши.

Шароитнинг ўзгариши деганда, объектив воқеликнинг ўзгариши боис содир этилган жиноятнинг янги ижтимоий шароитларда ўзининг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги тушунилади. Одатда, объектив ҳолатнинг ўзгариши нафақат мавжуд ижтимоий хавфли қилмишнинг, балки шу турдаги ижтимоий хавфли қилмишларнинг ҳам ижтимоий хавфлилиги йўқотилишига олиб келади. Айни вақтда шароитнинг ўзгариши бутун давлат миқёсида (умумий), шунингдек, маълум бир ҳудудда (локал) ҳам бўлиши мумкин. Бу шарт-шароитнинг ўзгариши айбдор шахснинг хоҳиш-иродасидан ташқарида содир бўлиб, жамиятнинг барча фуқароларига ёхуд муайян вилоят, туман ва ҳоказолар аҳолисига, ходими ва ишчиларига тааллуқли

бўлишидир. Масалан, ғайриқонуний равишда тақиқланган жойда балиқ овлаш ижтимоий хавfli ҳисобланиб, Жиноят кодексининг 204-моддасига кўра, жавобгарликка тортишга сабаб бўлади. Агар балиқларнинг кўпайиб кетиши ёки ҳайвонот оламининг қирилиб кетиши натижасида ов қилишга рухсат берилган бўлса, бундай ҳаракат жиноят ҳисобланмайди.

Бу ўзгаришлар унча кўп учрамайди ва бу асосга кўра, жавобгарликдан озод қилиш истисно қилувчи хусусиятга эга. Бу ҳолатнинг ўзгариши бевосита жиноят тушунчаси билан боғлиқ, бундан икки хулоса келиб чиқади:

- 1) бундай ҳолатда жавобгарликдан озод қилиш факультатив эмас, балки мажбурийдир;
- 2) бу содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавfliлигига ва айбланувчининг шахсига боғлиқ бўлмайди.

Жиноят-ҳуқуқий адабиётларда бошқа фикрлар ҳам мавжуд бўлиб, ижтимоий хавfli катта бўлмаган ва биринчи марта жиноят содир этган шахсларгина жиноий жавобгарликдан озод қилинади¹.

Юқорида қайд этилганлардан жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг биринчисида объектив ҳолатнинг шундай ўзгарганлиги тушуниладики, бунинг оқибатида олдинги ижтимоий хавfli ва жиноий жазога сазовор қилмиш ўзининг ижтимоий хавfliлигини йўқотади, яъни қилмишнинг жиноийлигини йўқотиши, қилмишга нисбатан янги объектив шароитда маъмурий ёки интизомий таъсир чораси қўлланиши мумкинлигини истисно этмайди.

Иккинчи асос ҳам ташқи шарт-шароитнинг ўзгаришини ифодалайди. Қилмишнинг ижтимоий хавfliлигини йўқотувчи ҳолатдан фарқли равишда, у шахс томонидан жиноят содир этилгунга қадар ёки жиноят содир этилгандан сўнг шароитнинг ўзгариши билан боғлиқ бўлади. Бошқача қилиб айтганда, айбдор шахсни ижтимоий хавfliлик нуқтаи назаридан ҳуқуқий баҳолашнинг ўзгаришидир. Жиноят содир этган шахсни ижтимоий хавfli эмас, деб топиш унча оғир бўлмаган жиноятни содир қилишда айбдор бўлган шахсни, баъзи ҳолатлар муносабати билан хавfliлик даражаси йўқолган, деб ҳисоблашдан иборатдир. Масалан, армия хизматини ўташга чақирилган шахс унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир қилган бўлса, тергов органи ёки суд уни жавобгарликдан озод қилиб,

¹ Советское уголовное право. Часть общая. М., «Госюриздат», 1962, стр. 320.

ҳарбий хизматни ўташига имкон бериши мумкин. Бунда жиноятнинг хавфлилик даражаси ўзгармайди, балки шу жиноятни содир қилишда айбдор бўлган шахс бундан сўнг хавфли эмас, деб топилади. Бу ҳолатда ижтимоий хавфли қилмиш ёки муайян ҳудуддаги шароитнинг ўзгариши эмас, балки жиноят содир этган шахснинг ўзи юридик жиҳатдан баҳоланади.

Шахснинг ёки қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини йўқотган деб топиш учун, дастлабки тергов, суд мажлиси ёки ундан сўнг вужудга келганлигини эътиборга олиш лозим. Вазиятнинг ўзгариши билан айбланувчи шахс суриштирувчи ёки терговчининг прокурор розилиги билан қабул қилган қарори, прокурорнинг қарори, суднинг жиноят ишини тугатиш ҳақидаги қарори ёки ажримига кўра, жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Агар шахс ишнинг тугатилишига қаршилиқ билдирса, бундай ҳолатда иш тугатилмайди. Бундай ҳолатда иш умумий тартибда кўрилиб, суднинг айблов ёки оқлов ҳукми чиқарилиши билан тугатилади.

Шахс ёки қилмиш ижтимоий хавфлилигини йўқотиши сабабли айбдорни жиноий жавобгарликдан озод қилиш муайян ижтимоий муносабатларнинг декриминализация қилиниши, деб ҳисоблаш учун асос бўла олмайди. Декриминализацияда жиноят таркиби—объекти бўлмаганлиги учун жиноий жавобгарликка тортишга сабаб бўлмайди. Бунда шахсни жиноий жавобгарликка тортиш учун асослар мавжуд бўлмайди.

17.4. Айбдорнинг чин кўнгилдан ўз қилмишига пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш

Жиноят кодексининг 66-моддасига мувофиқ, ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар жиноят содир қилингандан кейин жиноят туфайли етказилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиб, айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган, чин кўнгилдан пушаймон бўлган ва жиноятнинг очилишига фаол ёрдам берган бўлса, жавобгарликдан озод қилиниши мумкин.

Жиноят туфайли етказилган зарарни ихтиёрий равишда бартараф қилиш чин кўнгилдан пушаймон бўлишнинг бир тури сифатида моддий ва мулкий зарар, шунингдек, бой берилган фойда ҳақида гап кетса (масалан, ишончни суиистеъмол қилиш ёки алдаш орқали мулкий зарар етказиш) чин кўнгилдан пушаймон бўлишнинг белгилари бўлиб қуйидагилар ҳисобланади:

1) жиноят натижасида талон-тарож қилинган мулкка ўхшаш мулкни қонуний эгасига натура тарзида қайтариб бериш ёхуд уни тергов органига ихтиёрий тарзда қайтариш;

2) жиноят туфайли кўрилган зарарни пул кўринишида қайтариш;

3) жабрланувчи жинояти туфайли зарар етган мулкни ўз кучи билан ёки меҳнати билан асл ҳолига келтириши (масалан, жиноят иши қўзғатилган транспорт ҳодисаси туфайли зарар кўрган автомобилни таъмирлаш).

Ҳақорат қилиш туфайли қўзғатилган жиноят ишида маънавий зарар, жабрланувчидан узр сўраш орқали қопланиши мумкин. Агар бундай узр сўраш оммавий ахборот воситалари орқали амалга оширилган бўлса, катта самара беради. Ўзбекистон Республикасининг янги Жиноят кодексига маънавий ва жисмоний зарарни пул шаклида қоплаш ҳам белгиланган.

Айбланувчи эҳтиётсизликдан жабрланувчининг соғлиғига шикаст етказиб, унинг даволаниши, озоқ-овқати, унга қараш учун кетган ҳаражатларни, санаторийга йўлланма харажатларини қопласа, шунингдек, жабрланувчининг оила аъзоларига моддий ёрдам берган ҳолда ҳам чин кўнгилдан пушаймон бўлишнинг белгилари мавжуд бўлади. Бундай ҳолатда моддий зарарнинг, шунингдек, жисмоний ва маънавий зарарнинг қопланганлиги ҳисобга олинади. Айбини бўйнига олиш, чин кўнгилдан пушаймон бўлишнинг шакли сифатида, шахснинг ҳеч қандай мажбурлашсиз, ўз хоҳиши билан ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар (ички ишлар, бошқа суриштирув органлари, терговчи, прокурор ва суд)га оғзаки ёки ёзма шаклда мурожаат қилишидир. Жиноят-процессуал кодексига мувофиқ, айбдорнинг ўз айбига чин кўнгилдан пушаймон бўлиши жиноят ишини қўзғатишга хизмат қилади. Бу суриштирув ва тергов органларига маълум бўлмаган жиноятларга тааллуқлидир. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун чин кўнгилдан пушаймон бўлишда суриштирув ва тергов органларига жиноят содир этган шахс маълум бўлмаган ёки жиноят очилмаган бўлиши лозим. Агар шахс қидирувда бўлса ёки тергов ва суддан яшириниб юрган бўлса, бу уни чин кўнгилдан ўз қилмишига пушаймон бўлганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилишга хизмат қилмайди.

Жиноятни очишга ёрдам бериш, пушаймон бўлишнинг бир кўриниши бўлиб, бунда шахснинг ўз айбига чин кўнгилдан пушаймон бўлиши ва содир этилган жиноятларнинг барча жиҳатлари ҳолатларини белгилаб олишга ҳуқуқ-тартибот

органларига кўрсатилган ёрдами тушунилади. Бу айбдорнинг тергов ва судда тўғри кўрсатмалар бериши, тергов ҳаракатларида фаол иштирок этишида, иш учун муҳим аҳамиятга эга бўлган жиноий йўл билан топилган мол-мулк ва бошқа ашёларнинг яшириб қўйилган жой тўғрисида хабар беришида ва бошқаларда ифодаланади.

Демак, чин кўнгилдан пушаймон бўлиш туфайли жазодан озод қилиш учун қуйидаги асослар бўлиши лозим:

- а) шахснинг биринчи марта жиноят содир этганлиги;
- б) содир этилган жиноят ижтимоий хавфи катта ёки унча оғир бўлмаслиги;
- в) айбдорнинг чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги.

Шахсни чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги туфайли жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг бошқа асослари Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаларида белгиланган ҳолда қўлланиши мумкин. Масалан, Жиноят кодексининг 211-моддасида белгиланган пора бериш жиноятида агар шахсга нисбатан пора сўраб товламачилик қилинган бўлса ёки бу шахс жиноий ҳаракатлар содир этилгандан кейин бу ҳақда ўз ихтиёри билан арз қилса, чин кўнгилдан пушаймон бўлиб, жиноятни очишда фаол ёрдам берса, бундай шахс жавобгарликдан озод қилинади (211-модданинг 4-қисми).

17.5. Касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш

Агар ақли норасо шахс томонидан ижтимоий хавфли қилмиш содир этилса, бу уни жиноий жавобгарликка тортиш учун асос бўла олмайди. Агар шахс ижтимоий хавфли қилмишни содир этиш вақтида ақли расо бўлиб, суд ҳукм чиқаргунга қадар ўз ҳаракатларини бошқара олмайдиган ва оқибатларини англамайдиган ҳолатдаги руҳий касалликка чалиниб қолса, қилмиш жиноий ҳисобланиб, бундай шахсга нисбатан Жиноят кодекси ва Жиноят-процессуал кодекси нормалари қўлланади. Жиноят содир этган шахс ҳукм чиқарилгунга қадар ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмайдиган ва бошқара олмайдиган даражада руҳий касалликка чалиниб қолган бўлса, жавобгарликдан озод қилинади. Бундай шахсларни жавобгарликка тортишнинг мақсадга мувофиқ эмаслиги руҳий касалликка чалинган шахснинг суд томонидан белгиланган жавобгарлик чораларини касаллиги туфайли тўғри идрок этиш имконига эга эмаслигида ифодаланади. Бундай шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланиши мумкин. Тиббий йўсиндаги

мажбурлов чорасини қўллаш тартиби Жиноят кодексининг 91—95-моддаларида (тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашнинг махсус тартиби) белгиланган. Агар тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилган шахс Жиноят кодексининг 64-моддасида белгиланган жавобгарликка тортиш муддати ўтмасдан тузалиб кетса, жавобгарликка тортилади. Жавобгарликка тортиш муддати суд томонидан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилган кундан бошлаб ҳисобланади.

Жиноят-процессуал кодексининг 84-моддаси 3-қисмига кўра, жиноят содир этилганидан кейин ўз ҳаракатлари моҳиятини идрок этиш ёки уларни идора қилиш имкониятидан маҳрум этадиган руҳий касалликка чалиниб қолган шахснинг жиноят иши айблилик ҳақидаги масала ҳал қилинмасдан тугатилади.

17.6. Амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 2-қисми 20-бандида қайд этилганидек, амнистия акти асосида жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг фавқулодда ваколатларига киради. Баъзи давлатларда амнистия мамлакатнинг қонун чиқарувчи органига тегишлидир. Масалан, Россияда Давлат Думаси амнистия чиқариш ваколатига эга.

Амнистия Ўзбекистон Республикаси Президенти қабул қиладиган норматив хусусиятдаги акт бўлиб, у муайян жиноятлар учун жавобгарлик назарда тутилган жиноят қонунини бекор қилмасдан, суд ҳукмининг қарорлари асосли ва қонунийлигини шубҳа остига қўймасдан, жазодан ёки жиноий жавобгарликдан озод қилади, айбдорни жазони юмшоқ жазо билан алмаштиради ёхуд белгиланган муддатларни қисқартиради, шунингдек, жазони ўтаганликнинг оқибати судланганликни бекор қилади.

Амнистия ўз ижтимоий моҳиятига кўра, муайян жиноятларни содир этган шахсларнинг айрим тоифаларигагина тааллуқлидир. Суднинг айблов ҳукмига доир қарори чиқарилмаган ва амнистия кучга киргунига қадар жиноят содир этилган жиноят ишларига ва шахслар тоифасига тааллуқли бўлади. Содир этилган жиноятга нисбатан жазолов функциясини йўқотмаган ҳолда амнистия акти жозони қисман ёки тўлиқ бекор қилади, бошқа енгилроқ жазо тури билан алмаштиради ёхуд кўзғатилган жиноят ишини тугатади. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш асоси сифатида амнистиянинг жиноят ҳуқуқий тушунчаси икки

назиятни ўз ичига олади: ҳали суд томонидан жиноят иши кўрилмаган шахсларнинг жавобгарлиги масаласи ва жазо масалалари.

Амнистия ҳуқуқий оқибатларига кўра, бошқа жиноий жавобгарликдан озод қилиш турларига мувофиқ келади. Амнистия акти асосида жиноий жавобгарликдан озод қилишда инсонпарварлик принципи ўз ифодасини топган. Алоҳида шахсни жавобгарликдан озод қилувчи акт — авф этишдан фарқли равишда, амнистия норматив характерга эга: у ҳар доим муайян доирадаги жиноятларга ёки бир гуруҳ шахсларга ёхуд ўзаро демографик, ижтимоий, жиноий, ёшга оид ҳуқуқий ёхуд бошқа белгиларига кўра фарқланмайдиган бир гуруҳ шахсларга тегишли бўлиб, индивидуал хусусиятга эга бўлмайди. Бу доира турли: жиноят таркиби ёки жиноятнинг таснифи, жиноят субъектнинг белгиларига кўра аниқ кўрсатилади.

Одатда, амнистия актлари биринчи навбатла вояга етмаганлар, қариялар, шунингдек, аёллар, ҳомиладор аёлларга, шунингдек, бошқа белгилар: жиноятнинг характери ва оғирлик даражасига (эҳтиётсизликдан содир этилган, қасддан содир этилган унча оғир бўлмаган ва оғир жиноятлар) кўра қўлланилади. Аммо бошқа, ижтимоий-сиёсий асосларга кўра ҳам амнистия актлари қабул қилинган бўлиб, уларнинг доираси анъанавий тартибда эмас, балки алоҳида тартибда белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 1 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг ўн бир йиллиги муносабати билан амнистия тўғрисидаги Фармонида биринчи марта жиноят содир этган аёллар, жиноят содир этиш вақтида 18 ёшга тўлмаган шахслар, мазкур Фармон кучга киргунга қадар биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлари деб топилган шахслар, мазкур Фармон кучга киргунга қадар 60 ёшга тўлган эркаклар, шунингдек, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят ишлари бўйича олиб борилаётган тергов ишлари, судда кўрилмаган ишлар тугатилиши белгиланган.

Умумий қоидага кўра, амнистия акти у чиқарилгунга қадар содир этилган жиноятларга нисбатан татбиқ этилади. Узоққа чўзилган жиноят содир этган шахсларга нисбатан, амнистия акти, агар жиноятни ташкил этувчи барча ҳаракатлар амнистия акти кучга киргунга қадар (чиққан вақти, қонуний кучга кирган вақти) амалга оширилган бўлса татбиқ этилади.

Давомли жиноятларда ҳам амнистия акти ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бу акт охириги жиноят амнистия акти чиқарилгунга қадар содир этилиб, агар бу амнистия актида

махсус кўрсатилган бўлса қўлланилади, агар жиноий ҳаракатлардан бири амнистия акти чиқарилганидан ёки қонуний кучга кирганидан сўнг содир этилган бўлса татбиқ этилмайди. Амнистия акти асосида шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш давлат томонидан унинг жиноятини эмас, балки шахснинг кечирилишидир.

17.7. Ярашганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш

2001 йил 29 августда Жиноят кодексига ярашганлик муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш ҳақидаги 66¹-модда киритилди. Унга кўра, биринчи марта Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида кўрсатилган жиноятларни содир этган шахс, агар у ўз айбига иқрор бўлса, жабрланувчи билан ярашса ва етказилган зарарни бартараф этса, жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин. Ярашганлик муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш, айбини бўйнига олиб арз қилишга ўхшайди ва худди шу каби белгиларга эга. Аммо ярашганликнинг ўзига хос хусусиятлари бўлиб, бу уни айбини бўйнига олиб арз қилиш асосида жавобгарликдан озод қилишдан фарқлаш имконини беради. Ярашганлик асосида жавобгарликдан озод қилиш зарарни қоплаш ва жабрланувчи томонидан айбланувчини кечириш асосида амалга оширилади. Айбини бўйнига олиб арз қилишда эса, дастлабки тергов ёки суд томонидан амалга оширилади.

Айбланувчи ва жабрланувчининг ярашганлиги қонуний ва ихтиёрий бўлганлигини белгилаш учун қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши лозим:

- 1) Жиноят кодексининг 66¹-моддасида кўрсатилган жиноятлардан бирининг содир этилганлиги;
- 2) жиноятларни биринчи марта содир этилганлиги;
- 3) айбини тан олиши;
- 4) етказилган зарарнинг қопланиши.

Жиноят кодексининг 66¹-моддасида кўрсатилган жиноятлардан бирининг содир этилиши ярашганликни ифодаловчи бошқа элементлар бўлганда, шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун асос бўлиши мумкин. Ярашганлик муносабати билан жавобгарликдан озод қилиниши мумкин бўлган жиноятлар рўйхати 66¹-моддада белгиланган. Улар қуйидагилар:

ЖКнинг 105-моддаси 1-қисми (баданга ўртача оғир шикаст етказиш), 108-модда (ижтимоий хавфли қилмиш содир этган

шахсни ушлашнинг зарур чоралари чегарасидан четга чиқиб, баданга қасддан оғир шикаст етказиш), 109-модда (қасддан баданга енгил шикаст етказиш), 110-модданинг 1-қисми (қийнаш), 111-модда (эҳтиётсизлик орқасидан баданга ўртача оғир ва оғир шикаст етказиш), 116-модданинг 1, 2-қисмлари (касб юзасидан ўз вазифасини лозим даражада бажармаслик), 117-модданинг 1-қисми (хавф остида қолдириш), 122-модда (вояга етмаган ва меҳнатга лаёқатсиз шахсларни моддий таъминлашдан бўйин товлаш), 123-модда (ота-онани моддий таъминлашдан бўйин товлаш), 136-модда (аёлни эрга тегишга мажбур қилиш ёки унинг эрга тегишига тўсқинлик қилиш), 139-модданинг 1, 2-қисмлари (туҳмат), 149-модда (муаллифлик ёки ихтирочилик ҳуқуқларини бузиш), 167-модданинг 1-қисми (ўзлаштириш ёки растрата йўли билан талон-тарож қилиш), 168-модданинг 1-қисми (фирибгарлик), 169-модданинг 1-қисми (ўғрилиқ), 170-модданинг 1-қисми (алдаш ёки ишончини суиистеъмол қилиш йўли билан талон-тарож қилиш), 172-модда (мулкни қўриқлашга виждонсиз муносабатда бўлиш), 173-модданинг 1-қисми (мулкни қасддан нобуд қилиш ёки унга зарар етказиш), 192-модда (рақобатчини обрўсизлантириш), 260-модданинг 1-қисми (темир йўл, денгиз, дарё ёки ҳаво транспортининг ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш), 266-модданинг 1-қисми (транспорт ҳаракати ёки улардан фойдаланиш хавфсизлиги қоидаларини бузиш), 268-модданинг 1-қисми (транспортнинг хавфсиз ишлашини таъминлашга доир қоидаларни бузиш), 298-модданинг 1-қисми (машиналарни бошқариш ёки улардан фойдаланиш қоидаларини бузиш).

Ушбу моддада кўрсатилган жиноятлар унча оғир бўлмаган ва ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятлар тоифасига киради. Олий суд ярашиш жараёни нафақат 66¹-моддада кўрсатилган жиноятлар содир этилганида, балки бошқа моддаларга нисбатан ҳам ярашиш муносабати билан жавобгарликдан озод қилишни қўллаш мумкинлигини белгилайди. Аммо бу ҳолда ушбу асосни қўллаш ҳуқуқи жабрланувчи ва айбланувчига эмас, балки судга тегишлидир. Олий суд судлар томонидан ярашганлик муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятларни содир этилганларга нисбатан қўллаш мақсадга мувофиқлиликка эътибор берилиши лозимлигини, албатта, Жиноят кодексининг 65—66-моддаларида ёхуд 70—71-моддаларига асосан жавобгар-

ликдан озод қилиш масаласини муҳокама қилиниши лозимлигини белгилайди¹.

Ярашганлик муносабати билан жавобгарликдан озод қилишнинг яна бир шarti шахс томонидан биринчи марта жиноят содир этилганлигидир. Биринчи марта жиноят содир этиш бу шахснинг судланганлик ҳолатига эга эмаслиги, суд ёки терговдан яширинмаганлигини билдиради. Ярашганлик муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш жабрланувчининг айбдорнинг кечириши ва ўзининг талабидан кечиши ҳамдир. Бу моддани қўллашда ярашиш ҳақидаги ташаббуснинг кимдан чиққанлигини (айбланувчи ёки жабрланувчи) аҳамияти йўқ. Асосийси жабрланувчининг айбланувчи билан ярашганлиги (зарарни қоплаганлиги туфайли уни кечирганлиги) ҳақидаги расмий тартибда мурожаат қилганлигидир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодексининг 62-моддаси ярашув тўғрисидаги ишларни юритишнинг махсус тартиби белгиланган бўлиб, ярашув тўғрисидаги ариза жабрланувчи (фуқаровий даъвогар) ёхуд унинг қонуний вакили томонидан суриштирув ва дастлабки терговнинг, шунингдек, суд муҳокамасининг исталган босқичида, аммо суд маслаҳатхонасига кирмасдан олдин берилиши мумкин. Аризада етказилган зиён бартараф этилганлиги, шунингдек, ярашганлиги муносабати билан жиноят иши бўйича иш юритишни тугатиш тўғрисидаги илтимос бўлиши шарт. Ярашув битими бўйича жинoий жавобгарликдан озод қилингандан сўнг бу жиноят бўйича қайтадан жинoий иш юритиш мумкин эмас.

Жиноят кодексининг 66¹-моддаси ярашганлик туфайли жавобгарликдан озод қилишни мажбурият қилиб белгиламай, балки ҳуқуқ сифатида белгилайди. Бунда ярашганлик фактидан ташқари қилмишнинг ижтимоий хавфлилигини ва жиноят содир этган шахсни жавобгарликдан озод қилиш мақсадга мувофиқлигини ифодаловчи объектив ва субъектив омиллар ҳисобга олиниши лозим. Бундай ҳолатларга фактик маълумотлар, айбланувчининг шахсий хусусиятлари ва ярашишнинг мақсадини киритиш мумкин.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 2001 йил 2 ноябрдаги «Жинoий жазоларнинг либераллаштирилиши муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Жиноят, Жиноят-

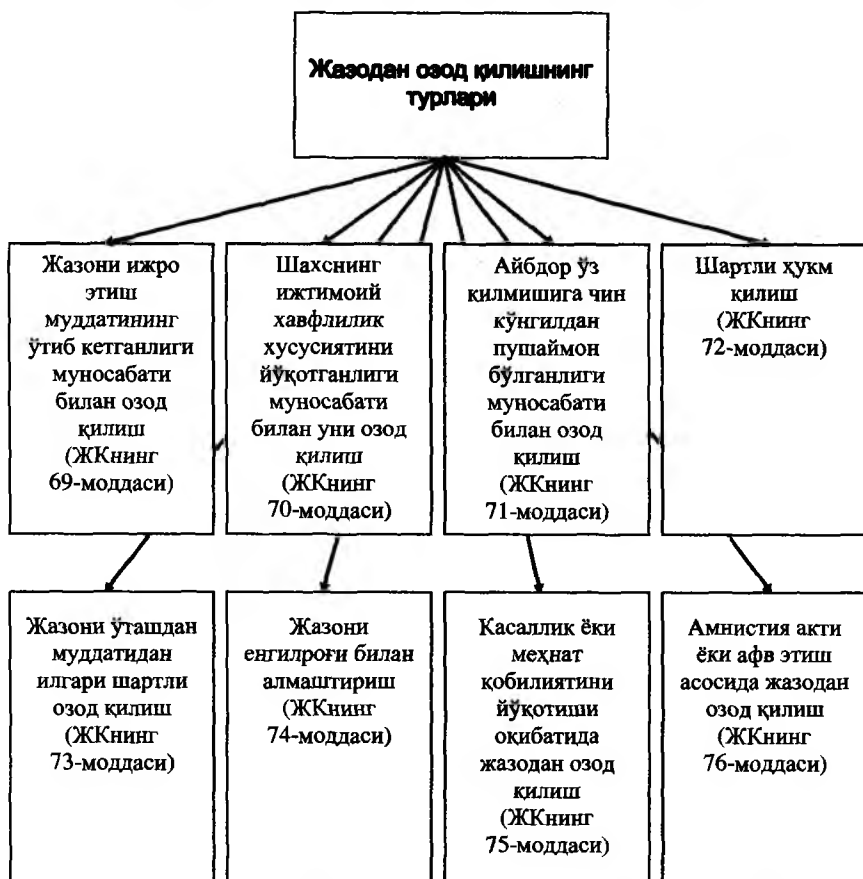
¹ Олий суд пленумининг 2002 йил 14 июндаги «Жинoий жазоларни либераллаштириш муносабати билан айрим Олий суд пленуми қарорларига ўзгартириш киритиш тўғрисида»ги қарори, №10.

процессуал кодекслари ҳамда Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига ўзгартириш ва қўшимчалар киритиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунини суд амалиётида қўллаш ҳақидаги қарорида Жиноят кодексининг 66¹-моддасида назарда тутилган жиноятларни содир этган шахсни жавобгарликдан озод қилиш учун айна вақтда тўрт ҳолат: шахснинг биринчи бор жиноят содир этганлиги; ўз айбига иқдорлиги; жабрланувчи билан ярашганлиги ва етказилган зарарни қоплаганлиги талаб этилиши белгиланган. Пленум қарорида етказилган зарар қопланмаган бўлса-да, жабрланувчининг зарарни қоплаш талабларидан воз кечганлиги ҳам кодекснинг 66¹-моддасини қўллашга асос бўлишини эътиборга олиш лозимлиги белгиланган.

-
1. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш деганда, нимани тушунасиз ва унинг турлари?
 2. Жавобгарликдан озод қилиш асослари нималардан иборат?
 3. Қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш асослари нималардан иборат?
 4. Қандай ҳолларда айбдорнинг чин кўнгилдан ўз қилмишига пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш «Умумий» қисм моддасини қўлламаган ҳолда амалга оширилиши мумкин?
 5. Ярашганлик муносабати билан жавобгарликдан озод қилишнинг алоҳида жавобгарликдан озод қилиш чораси сифатида киритилиши сабаблари ва унинг ижтимоий аҳамияти нимадан иборат? (Олий суд пленумининг 2002 йил 14 июндаги «Жиноий жазоларни либераллаштириш муносабати билан айрим Олий суд пленуми қарорларига ўзгартириш киритиш тўғрисида»ги қарори билан танишиб чиқинг).

18-боб. ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШ

18.1. Жазодан озод қилиш тушунчаси

Жиноий жазодан озод қилиш айбдор, деб топилган ва жазога маҳкум қилинган шахсга нисбатан жазони қўлаш ёхуд бошқа усул ва воситалар билан жазо мақсадларига эришиш имконияти мавжуд бўлса-да, жазони ўташни давом эттиришдан давлатнинг воз кечишидир. Ёки бошқача айтганда, жазодан озод қилиш деганда, айбдорни айнан суд ҳукми билан тайинланадиган жазодан озод қилиш тушунилади.

Жазодан озод қилиш жиноий жавобгарликдан озод қилиш қондасининг таркибий қисми бўлиб, жиноий жавобгарликни амалга оширишнинг бир шакли сифатида жазодан озод қилиш-ни тақозо этади.

Жиноий жазодан озод қилишни учга бўлиш мумкин:

- 1) жиноий жазодан тўлиқ озод қилиш;
- 2) жиноий жазодан қисман озод қилиш;
- 3) жиноий жазодан тўлиқ ёки қисман озод қилиш.

Жиноий жазодан тўлиқ озод қилишда суд айблов ҳукмида жазо турини белгилайди ва белгиланган жазони ижро этмасликка қарор қилади. Бу турга жазони ижро этиш муддатининг ўтиб кетганлиги (69-модда), шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотганлиги (70-модда), айбдорнинг чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги (71-модда), шартли жазо белгилаш (72-модда) каби жазодан озод қилиш турлари киради. Жиноий жазодан озод қилишнинг иккинчи турида эса, маҳкум суд белгилаган жазонинг бир қисмини ўтайди ёки белгиланган жазо енгилроқ турдаги жазо билан алмаштирилади. Бунга муддатидан илгари шартли озод қилиш (73-модда), жазони енгилроғи билан алмаштириш (74-модда) киради.

Касаллик ёхуд меҳнат қобилиятининг йўқотилиши (73-модда), амнистия ва авф этиш асосида жазодан озод қилишда маҳкум жазодан тўлиқ ёки қисман ҳам озод қилиниши ёхуд жазо чораси енгилроғи билан алмаштирилиши мумкин. Шунинг учун ушбу асосларни жазодан озод қилишнинг ҳар икки турига киритиш мумкин. Бундан ташқари жиноий жазодан озод қилиш шартсиз ёки шартли ЖКнинг «Махсус» қисми моддасида кўрсатилган асосига кўра ҳам бўлиши мумкин.

Жиноят кодексининг 73-моддасига кўра (жазони ўташ муддатидан илгари жазодан озод қилиш) жазодан озод қилишдан ташқари бошқа асосларга кўра, жазодан озод қилиш турлари жазодан шартсиз озод қилиш ҳисобланади. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш ва жазодан озод қилиш тушунчаси бир-биридан мазмун жиҳатидан фарқ қилади:

• биринчидан, кўлланиш асосига кўра, жиноий жавобгарликдан озод қилиш умумий қоида бўйича фақат ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан қўлланилса, жиноий жазодан озод қилишда жиноятнинг таснифи (оғирлилик даражаси)га қатъий боғлиқ эмас;

• иккинчидан, субъектига кўра, жиноят процесси иштирокчиси томонидан жиноий жавобгарликдан гумон қилинувчи,

айбланувчи ва судланувчи озод қилиниши мумкин. Жиноий жазодан эса фақат маҳкум, шунингдек, суд ҳукми эълон қилинган шахс озод қилиниши мумкин;

· учинчидан, жиноий жавобгарликдан шахс нафақат суд томонидан, балки, суриштирув, тергов ва прокуратура органлари томонидан жиноий ишни дастлабки тергов жараёнида ёки шахс жиноят процесси иштирокчиси бўлмади туриб, яъни жиноят ишини қўзғатишдан олдин озод қилиниши мумкин. Жиноий жазодан озод қилиш эса фақат суд қарори билан (жиноий жазодан озод қилиб суд ҳукмини чиқариш, жиноят ишни тугатиш тўғрисидаги ажрим ёки қарор) амалга оширилади;

· тўртинчидан, жиноий жавобгарликдан озод қилишнинг жиноий жазодан озод қилишдан яна бир асосий фарқи айбланувчи шахси билан боғлиқ бўлган жиноят ҳуқуқий оқибатдир. Масалан, такроран жиноят содир этиш ёки жиноятлар мажмуи шахс икки ёки ундан ортиқ жиноят содир этганда ва улар учун судланмаган ҳолларда ҳуқуқий аҳамиятга эга ҳисобланади. Шу билан бирга шахс муайян шартлар асосида жиноий жавобгарликдан озод қилинганда ҳам судланмаган ҳисобланади. Жиноий жазодан озод қилиш суд ҳукмида тайинланган жазодан тўлиқ ёки қисман озод қилиш ҳисобланиб, бунда судланганлик ҳолати сақланиб қолади.

Жиноят кодексининг 65, 66, 68, 69, 70, 71, 76-моддаларига биноан илгари содир этган жинояти учун жавобгарликдан ва жазодан озод қилинган шахс такроран жиноят содир этиш ёки илгари ҳам қасддан жиноят содир этганлик учун судлангандан сўнг янги жиноят содир этса, бу ҳолат жазони оғирлаштирувчи ҳолат ҳисобланмайди. Бундан кўриниб турибдики, жиноий жазодан озод қилиш судланганлик оқибатини бекор қилмайди¹.

Жиноий жазодан озод қилишни муайян шартлар мавжуд бўлгандагина қўллаш мумкин. Уни қўллаш асосларидан бири жиноий жазони қўллашнинг мақсадга мувофиқ эмаслигидир. Айни бир асос ишни қайси босқичида қўлланилаётганлигига қараб, жиноий жавобгарликдан озод қилишга ҳам жазодан озод қилишга ҳам хизмат қилиши мумкин. Юқоридаги ҳолат амнистия актига тегишли бўлиб, у шахсга нисбатан суд ҳукми чиқарилгунга қадар жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун, суд ҳукми чиқарилганидан сўнг асосий ва қўшимча жазодан озод қилиш учун татбиқ этилади.

¹ Олий суд пленумининг 1996 йил 19 июлдаги «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарори, №16.

Жиноят кодексида жазодан озод қилишнинг қуйидаги турлари кўрсатилган:

- 1) жазо муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жиноий жавобгарликдан озод қилиш (69-модда);
- 2) шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (70-модда);
- 3) айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (71-модда);
- 4) шартли ҳукм қилиш (72-модда);
- 5) жазони ўташдан муддатидан олдин озод қилиш (73-модда);
- 6) жазони енгилроғи билан алмаштириш (74-модда);
- 7) касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотиши муносабати билан жазодан озод қилиш (75-модда);
- 8) амнистия акти асосида жазодан озод қилиш (68-модда).

Бундан ташқари жиноий жазодан озод қилишнинг яна бир алоҳида тури мавжуд бўлиб, Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида жиноий жазодан озод қилиш асоси кўрсатилган бўлса, шахсни жиноий жазодан озод қилиш мумкин бўлади.

18.2. Жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш

Жиноят ҳуқуқида муддатнинг ўтиши деганда, жиноят қонунига асосан содир этилган жиноят учун суд томонидан белгиланган муддатнинг ҳукм қонуний кучга кирган кундан бошлаб ўтиши тушунилади.

Муддатнинг ўтиши муайян вақтнинг ўтишида ифодаланади. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш учун жиноят содир этиш вақти муайян аҳамиятга эга бўлса, жиноий жазодан озод қилишда муддат ўтишининг бошланишида эса суд ҳукмининг қонуний кучга кириши аҳамиятли ҳисобланади. Суд ҳукми апелляция шикоят ва протести келтириш муддати ўтгандан сўнг қонуний кучга киради. Агар апелляция шикояти кўриб чиқилиб, ҳукм бекор қилинган бўлса, муддат иш юқори суд томонидан кўрилган кундан бошлаб ҳисобланади. Ишни апелляция тартибида юритиш учун шикоят ёки протест келтириш муддати ўн кун, айбдор, оқланувчи ёки жабрланувчи эса ҳукми олган кундан бошлаб ўн кунлик муддат қилиб белгиланган.

Жиноятлар жами бўйича жазо тайинлаш алоҳида аҳамиятга эга бўлиб, судлар барча жиноятларни ҳисобга олиб, жиноятлар жами бўйича жазо тайинлайди. Бир қанча жиноятлар бўйича жазо тайинланганда муддатнинг ўтиши тайинланган жазо муддатига нисбатан ҳисобланади. Жазони ижро этиш муддатининг ўтиши билан шахс жазодан тўлиқ ва ҳеч қандай шарт қўйилмасдан озод қилинади.

Жазонинг ижро этилганлик сабабларини икки гуруҳга бўлиш мумкин:

• **биринчи гуруҳга**, суд ҳукми бўйича белгиланган жазони ижро этишга қаршилик кўрсатиш билан боғлиқ бўлмаган, суд ёки жазони ижро этувчи орган ходимларининг ўз хизмат вазифасига совуққонлик билан қараганлиги, маҳкумнинг оғир касаллиги ва бошқалар киради.

• **иккинчи гуруҳга**, маҳкумнинг жазони ижро этишдан бўйин товлаши киради.

Жазони ижро этиш муддатининг ўтиши суд ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб ҳисобланади. Юқорида айтиб ўтилганидек, ҳукм бир қатор асосларга кўра ижро этилмаган вақт давомида айбдорга боғлиқ бўлмаган ёки янги жиноят содир этилмаган ва жазони ижро этишдан бўйин товламагани ҳолда муддатнинг ўтиши ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, муддатнинг ўтиш қонидаси бузилмаган бўлса, ушбу муддат ўтиши билан айблов ҳукми ижро этилмайди.

Жазони ижро этишдан бўйин товлаш деганда, тайинланган жазони ижро этишдан қочишга қаратилган ҳар қандай қасддан қилинган ҳаракат тушунилади. Жазони ижро этишдан бўйин товлаш, янги жиноят таркибини ташкил қилмайдиган ҳаракатлардан иборат бўлиши керак.

Жиноят кодексининг 69-моддасига мувофиқ, суд ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб:

- 1) уч йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилинган ёки озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазога ҳукм қилинганда — уч йил;
- 2) беш йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганда — беш йил;
- 2) ўн йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганда — ўн йил;
- 3) ўн йилдан ортиқ бўлган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинганда — ўн беш йил ичида жазо ижро этмаган бўлса, маҳкум асосий ва қўшимча жазолардан озод қилинади.

Бундан ташқари Жиноят кодексида умумий муддат ҳам белгиланган бўлиб, агар жазо тайинланган кундан бошлаб йигирма беш йил ўтган бўлса, жазони ижро этиш мумкин эмас. Бу муддатнинг ўтиши суд ҳукми қонуний кучга кирган кундан бошлаб ҳисобланади. Муддат ўтишининг қуйидаги шартлари мавжуд:

- 1) суд ҳукмининг қонуний кучга кирганлиги;
- 2) шахснинг жазони ўташдан бўйин товламаганлиги;
- 3) бу муддат давомида қасддан янги жиноят содир этмаганлиги.

Агар маҳкум жазони ўташдан бўйин товласа, жазони ижро этиш муддати икки барабар кўпаяди ва жазони ўташдан бўйин товланган кундан бошлаб ҳисобланади, лекин йигирма беш йилдан ошмаслиги лозим. Шахс муддат ўтмасдан, янги жиноят содир этса, муддат узилади ва янги жиноят содир этган кундан бошлаб ҳисобланади.

Ўлим жазосига маҳкум қилинган шахсни жазодан озод қилиш масаласи суд томонидан ҳал қилинади. Агар суд жавобгарликка тортиш муддати ўтиши лозим деб топмаса, ўлим жазоси ўрнига озодликдан маҳрум қилиш жазоси тайинлайди. Агар шахс Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида назарда тутилган тинчлик ва инсоният хавфсизлигига қарши жиноятларни содир этган бўлса: урушни тарғиб қилиш (150-модда); агрессия (151-модда); урушнинг қонун ва удувларини бузиш (152-модда); геноцид (153-модда), ёлланиш (154-модда); терроризм (155-модда); миллий, ирқий ёки диний адоват кўзғатиш (156-модда) жазодан озод қилиш муддати қўлланилмайди.

18.3. Шахснинг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш

Жиноят ҳуқуқида шароитнинг ўзгариши ёки жиноят содир этган шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотса, жазонинг махсус ва умумий огоҳлантириш вазифалари нуқтаи назаридан унга нисбатан жазо қўлланиши мақсадга мувофиқ эмас. Бундай ҳолатда жиноят содир этган шахсни жиноят-ҳуқуқий таъсир чораси воситасида қайта тарбиялаш зарурияти қолмайди.

Жиноят кодексининг 70-моддасига кўра, жиноят содир этган шахснинг иши судда кўриляётган вақтгача шароит ўзгарса ёки намунали ҳулқи, меҳнатга, ўқишга ҳалол муносабати билан ўзини кўрсатиб, ижтимоий хавфлилигини йўқотган, деб эътироф этилса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин.

Жазодан озод қилишнинг ушбу тури икки ўзига хос белгига эга:

- 1) шароитнинг, яъни вазиятнинг ўзгариши;
- 2) шахснинг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги.

Шароитнинг ўзгариши жиноят содир этилган вақтида мавжуд бўлган шароитнинг кейинчалик ўзгаришидан иборат. Бундай шароитлар деганда, ижтимоий, иқтисодий, сиёсий хусусиятдаги ва жиноят содир этиш вақти, жойи билан боғлиқ бўлган ўзгаришлар тушунилади. Бу ўзгаришлар объектив хусусиятга эга бўлганлиги сабабли, айбдорнинг хоҳишига боғлиқ бўлмайди. Бунда объектив воқееликнинг ўзгариши боис содир этилган жиноятнинг янги ижтимоий шароитларда ўзининг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги тушунилади. Одатда, объектив ижтимоий шарт-шароитларнинг ўзгариши нафақат қилмишнинг, балки шу турдаги ўхшаш қилмишларнинг ҳам ижтимоий хавфлилиги ўзгаришига олиб келади. Бундай шароитнинг ўзгариши айбдорнинг хоҳиш-иродасидан ташқарида содир бўлиб, жамиятнинг барча фуқароларига ёхуд муайян вилоят, туман ёки ҳоказоларнинг аҳолисига ёки муассаса ёхуд бирлашмаларнинг ходими ва ишчиларига тааллуқли бўлади. Шахсни ижтимоий хавфли эмас деб топиш, унинг намунали хулқи ва меҳнатга ёки ўқишга ҳалол муносабатда бўлиши билан боғлиқдир.

Шахснинг намунали хулқи уни ижтимоий турмуш қоидаларига тўлиқ риоя қилиши, ҳуқуқ-тартиботни мустаҳкамлашга фаол ёрдам бериши, жамиятда ўрнатилган тартиб қоидаларини бузмаслиги, спиртли ичимликлар истеъмол қилмаслиги, жиноят туфайли етказилган зарарни ихтиёрий равишда қоплаши ва бошқа ҳолатларда ифодаланиди.

Меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиши деганда, шахснинг ҳалол меҳнат қилиши, ички тартиб қоидаларини ўз вақтида бажариши, меҳнатни муҳофаза қилиш нормаларини бузмаслиги, ижтимоий фойдали ҳаракатларни амалга ошириши, меҳнат интизомига риоя этиши тушунилади. Агар илгари жиноят содир этган шахс ахлоқан тузалган бўлса-ю, лекин меҳнат қилмасдан текинхўрлик билан кун кечириб келган бўлса, уни ижтимоий хавфли эмас, деб ҳисоблаш учун асос бўлмайди.

Ўқишга ҳалол муносабатда бўлиш белгиланган ўқув соатларини тўлиқ ўзлаштириш, белгиланган тартибга риоя қилиш, намунали хулққа эга бўлиш ва ўқув ҳамда амалий фаолиятни амалга оширишга қарор қилганликда ифодаланади.

Шахснинг жиноят содир этганидан кейинги хулқи унинг ҳуқуқ нормаларидаги ва жамиятдаги умумэтироф этилган қоидаларнинг барча кўрсаткичларга риоя қилишидан иборатдир. Буни аниқлаш учун муайян вақт талаб этилади. Шахснинг меҳнатга ва ўқишга ҳалол муносабатини унинг асосий иш жойида ва ўқишдаги унга юклатилган вазифаларни аниқ, ҳалол ва самарали бажаришини тушуниши лозим.

Шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусияти йўқолганлигига кўра, жазодан озод қилиш учун жиноят содир этилгандан сўнг муайян вақтнинг ўтиши, шахснинг меҳнатга ва ўқишга ҳалол муносабатда бўлиши ва намунали хулқи асос ҳисобланади. Бу ҳолатда нафақат шахснинг ижтимоий фойдали меҳнатда иштироки ва хавфлилик хусусиятини йўқотганлиги, балки унинг ўз фуқаролик бурчларига ҳалол муносабатда бўлиши, жиноят содир этганига пушаймонлиги, жиноят оқибатларини бартараф этишга ҳаракат қилганлиги ҳам эътиборга олинади.

Бу асосга кўра, жазодан озод қилиш худди шу асосга кўра, жиний жавобгарликдан озод қилишдан фарқли ўлароқ, ҳар қандай жиноят содир этилганида қўлланиши мумкин. Шахснинг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги туфайли жазодан озод қилиш фақат суднинг жазо тайинламасдан чиқарилган айблов ҳукми асосида амалга оширилади.

18.4. Айбдорнинг ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш

Жиноят кодексининг 71-моддасига мувофиқ, агар ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган шахс, агар у жиноят содир этгандан кейин етказилган зарарни бартараф этиб, ўз ихтиёри билан айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилган бўлса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин.

Айбдорнинг ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш деганда, жиноят содир этган шахснинг зарарни қоплаш ва ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларига жиноятни очиш ва уни содир этган шахсларни қидириб топишга ёрдам беришга қаратилган фаол хулқи тушунилади.

Айбини бўйнига олиш тўғрисида арз қилиш чин кўнгилдан пушаймон бўлишнинг таркибий қисми сифатида, шахснинг ўз хоҳиши билан ҳеч қандай зўрлашларсиз тегишли ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга оғзаки ёки ёзма тартибда мурожаат қилишида ифодаланади.

Жинойт туфайли етказилган зарарни ихтиёрий равишда баргараф қилиш чин кўнгилдан пушаймон бўлишнинг бир тури сифатида қуйидагиларни англатади:

1) жиноят натижасида талон-тарож қилинган мулкка ўхшаш мулкни қонуний эгасига натура тарзида қайтариб бериш ёхуд уни тергов органига ихтиёрий тарзда қайтариш;

2) жиноят туфайли кўрилган зарарни пул кўринишида қайтариш;

3) жабрланувчининг жиноят туфайли зарар етказилган мулкни ўз кучи билан ёки меҳнати билан асл ҳолига келтириш (масалан, жиноят иши қўзғатилган транспорт ҳодисаси туфайли зарар кўрган автомобилни таъмирлаш).

Ҳақорат бўйича қўзғатилган жиноят ишида маънавий зарарни ундириш, жабрланувчидан узр сўраш орқали амалга оширилиши мумкин. Агар оммавий ахборот воситалари орқали сўралган бўлса, катта самара беради. Ўзбекистон Республикасининг янги Фуқаролик кодексида маънавий зарарни пул шаклида қоплаш ҳам белгиланган. Етказилган жисмоний зарар ҳам пул кўринишида қопланиши мумкин.

Айбланувчи эҳтиётсизликдан жабрланувчининг соғлиғига шикаст етказиб, унинг даволаниши, озоқ-овқати, унга қараш учун кетган харажатларни, санаторийга йўлланма харажатларини қоплаган, шунингдек, жабрланувчининг оила аъзоларига моддий ёрдам берган ҳолларда ҳам чин кўнгилдан пушаймон бўлишнинг белгилари мавжуд бўлади. Бундай ҳолатда моддий зарарнинг, шунингдек, жисмоний ва маънавий зарарнинг қопланганлиги ҳисобга олинади.

Жиноят кодексининг 71-моддаси 2-қисмида бошқа шахслар билан биргаликда жиноят содир этишда иштирок қилган ёки уюшган гуруҳ ёхуд жиноий уюшма аъзоси бўлган шахс, башарти, оғир ёки ўта оғир жиноят содир этишда бевосита иштирок этмаган бўлса, шахсан ўзи ёки унинг вакили ҳокимият органига ўз ихтиёри билан келиб қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлса ва жиноятнинг олдини олиш, жиноятни очиш ёки унинг ташкилотчиларини ёхуд бошқа иштирокчиларини фош қилишга ёрдам берган бўлса, суд уни жазодан озод қилиши мумкин.

Мазкур турдаги жазодан озод қилишни қўллаш учун:

- а) иштирокчиликнинг ҳар қандай шаклида жиноят содир этганлик;
- б) чин кўнгилдан пушаймон бўлганлик;
- в) шахснинг оғир ёки ўта оғир жиноятни содир этишда бевосита қатнашмаганлик;

- г) жиноятнинг олдини олиш, жиноятни очишда ёрдам берганлик;
- д) жиноят ташкилотчилари ёки бошқа иштирокчиларни фош қилишга ёрдам берганлиги асос бўлиб ҳисобланади.

Иштирокчиликнинг ҳар қандай шаклида жиноят содир этганлик деганда, иштирокчилик шакллари назарда тутилган. Маълумки, Жиноят кодексининг 29-моддаси 1-қисмида иштирокчиликнинг қуйидаги шакллари кўрсатилган:

- 1) оддий иштирокчилик, яъни икки ёки ундан ортиқ, шахснинг олдиндан тил бириктирмай жиноят содир этишда қатнашишидир.
- 2) мураккаб иштирокчилик, яъни икки ёки ундан ортиқ шахснинг олдиндан тил бириктириб, жиноят содир этилишида иштирок қилишидир;
- 3) уюшган гуруҳ, икки ёки ундан ортиқ шахснинг биргаликда жинойий фаолият олиб бориши учун олдиндан бир гуруҳга бирлашишидир;
- 4) жинойий уюшма, яъни икки ёки ундан ортиқ уюшган гуруҳнинг жинойий фаолият билан шуғулланиш учун олдиндан бирлашишидир.

Айбдорнинг чин кўнгилдан пушаймон бўлиши, унинг фаол ҳаракатларида ифодаланиб, у икки: айбини бўйнига олиши ва зарарни ихтиёрий равишда қоплашдан иборат бўлади. Айбини бўйнига олиб арз қилиш шахснинг бевосита ўзи ёки бошқа шахслар воситасида ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органларга муурожаат қилиб, уларга тайёрланган жиноятни ёки гуруҳнинг ижтимоий хавfli фаолиятини баргараф этишга, содир этилган жиноятни очиш, жиноятнинг бошқа иштирокчиларини фош қилишга ёрдам бериш нияти ҳақида хабар бериши билан амалга оширилади. Шахс чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги ўзининг қилмиши хатолигини англайди ва уни қоралайди. Бу ўринда хабар айбдорнинг ўзи ёки бошқа шахслар томонидан берилганлигининг аҳамияти йўқ. Хабар бериш ёзма, оғзаки ёки бошқа шаклларда (телефон орқали, видео ёзув, аудио кассетада овоз ёзиб олиш орқали) амалга оширилиши мумкин.

Ушбу асосга кўра, жинойий жазодан озод қилишнинг шартларидан яна бири шахснинг оғир ёки ўта оғир жиноят содир этишда иштирок этмаган бўлиши лозимлигидир. Жиноят кодексининг 15-моддасида жиноятларнинг таснифи берилган бўлиб, унга кўра жиноятлар ижтимоий хавfli катта бўлмаган, унча оғир бўлмаган, оғир ва ўта оғир жиноятларга ажратилган.

Агар шахс ҳали бирон жиноят содир этмаган, аммо қуроли уюшган гуруҳда қатнашиш учун розилик берган ва у мазкур гуруҳнинг жиноий режаларидан бохабар бўлса, чиндан ҳам ташкилотчиларни ва қатнашчиларни топиб бериш ва фош қилишда қўмаклашган бўлса, хусусан, мазкур шахслар ушланганда гуруҳнинг жиноий фаолият билан шуғулланишининг олдини олишга ёрдам берса, бундай ҳолда ҳам жиноий жазодан озод қилиниши мумкин.

Демак, ушбу асосга кўра жазодан озод қилиш учун қуйидаги белгилар мавжуд бўлиши лозим:

- 1) биринчи марта жиноят содир этилганлиги;
- 2) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ва унча оғир бўлмаган жиноят содир этилганлиги;
- 3) айдорнинг айбини бўйнига олиб, арз қилганлиги;
- 4) етказилган зарарнинг ихтиёрий тарзда қопланганлиги.

Бу элементларнинг барчаси мавжуд бўлганида, шахс ушбу асосга кўра, жиноий жавобгарликдан озод қилиниши мумкин.

18.5. Шартли ҳукм қилиш

Шартли ҳукм қилиш – суднинг айбдорга озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазоларидан бири тайинлаганидан сўнг, ишдаги ҳолатлар ва айбдорнинг шахсини эътиборга олиб, бу жазонинг ўташи мақсадга мувофиқ эмас, деган хулосага келса, қонунда кўрсатилган шартлар мавжуд бўлганда айбдорга бу жазони шартли равишда қўлланмаслиги ҳақида қарор чиқаришидан иборат.

Кўпчилик олимлар шартли жазо белгилашни жазодан озод қилишнинг алоҳида бир тури, деб ҳисоблашади. Баъзилари эса шартли жазо белгилашни жазони ўташнинг алоҳида бир тури, деб ҳисоблайдилар, баъзилари ҳукмни ижро этишнинг алоҳида тартиби деб кўрсатадилар. Айрим мутахассислар эса шартли жазо белгилаш жазонинг ижросини кечиктиришдир, деган фикрни илгари суришади.

Бу институтни жазодан озод қилишнинг бошқа институтлари билан таққослаганимизда улар ўртасида умумий хусусиятлар мавжудлигини кўрамыз. Жазодан озод қилишнинг барча ҳолатларида, шунингдек, шартли жазо белгилашда ҳам айбдор жазони фактик жиҳатдан ўтамайди. Жазодан озод қилишнинг бошқа турлари каби шартли жазо белгилаш ҳам умумий таъсир чораси бўлиб ҳисобланади.

Шартли жазо белгилаш жазодан озод қилишнинг бошқа турларидан:

- **биринчидан**, суд томонидан шартли равишда жазо белгилаши;
- **иккинчидан**, маҳкумнинг жазодан қисман эмас (жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш) балки, тўлиқ озод қилиниши;
- **учинчидан**, суд маҳкумнинг олдига жазонинг шартлилигини бекор қилиши мумкин бўлган муайян талабларни қўйиш билан фарқланади.

Шартли ҳукмнинг юридик табиатини белгилаш назарий ва амалий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Бу — шартли ҳукмнинг моҳиятини очиб беришга, уни қўллаш асосларини ҳамда шартли ҳукм қилинган шахсни синов муддати даврида бажариши ва амал қилиши зарур бўлган шартларни белгилашга ёрдам беради.

Жиноят кодексига мувофиқ, **шартли жазо белгилаш** — ўз табиатига кўра, айбдорни суд томонидан тайинланган жазони реал ўташдан шартли озод қилишдир. **Шартли жазо белгилашнинг мақсади** маҳкумни суд ҳукми билан тайинланган жазони ўтамасдан тузатиш ва қайта тарбиялашдан иборат.

Шартли жазо белгилашда суд шахсни маълум жиноятни содир қилишда, айбли деб топади ва унга жазо тайинлайди, лекин шунинг билан бирга ишдаги ҳолатларни ҳамда айбдорнинг шахсини эътиборга олиб, бу жазони ўташи мақсадга мувофиқ эмас, деб ҳисоблайди. Шартли ҳукм қилишда суд содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилиқ даражасини ва хусусиятини, айбдорнинг шахсини, жавобгарликни оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиши лозим. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, шартли равишда жазо тайинлаш учун объектив ва субъектив асослар бўлиши лозим.

Объектив асос, бу — содир этилган жиноятнинг ўз хусусияти ва ижтимоий хавфлилиқ даражаси, усули ва оқибати бўйича оғир бўлмаслигидир.

• **Субъектив асос** — айбдорнинг шахсий хусусиятлари ва содир этилган жиноятни хусусиятловчи субъектив хусусиятлари, яъни айбдорнинг унча ижтимоий хавфли эмаслигини тасдиқловчи ҳолатлар йиғиндисидан иборатдир.

Айбдорнинг шахсига баҳо беришда уни жиноят содир этишга ундаган хулқ-атвори, турмуш ва ишдаги ахлоқи ҳамда ўз жиноятига сўнги муносабати (айбини бўйнига олиш, етказилган зарарни тўлаши ва бошқалар) эътиборга олинади.

Жиноят кодекси шартли жазо белгилаши мумкин бўлган жиноятлар ва шахслар доирасини чегаралайди. Ўта оғир жинояти

учун жазога ҳукм қилинганларга, шунингдек, илгари қасддан содир этган жиноят учун озодликдан маҳрум этиш жазосига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан шартли жазо белгилаш қўлланилмайди. Жиноят кодекси ижтимоий адолат принциpidан келиб чиқиб, ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар, биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлари, аёллар олтмиш ёшдан ошган шахсларга нисбатан ўта оғир жиноят содир этган ҳолда ҳам шартли жазо белгилаш мумкинлиги мустақкамланган.

Шартли жазо белгилашда синов муддати жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилиқ даражаси, айбдорнинг шахси ҳамда маҳкумга тайинланган жазонинг миқдорига қараб, суд томонидан бир йилдан ўн йилгача белгиланади. Синов муддатининг асосий моҳияти ва аҳамияти маҳкумга жазони ўтамасдан тузалиши, ўзини жамоат олдида оқлаши учун вақт ва имконият беришдир. Агар шу муддат ичида маҳкум ишончни оқласа, синов шартларини бажариб тузалганлигини исботласа, унга тайинланган жазони ўташдан озод бўлади ва судланмаган ҳисобланади. Синов муддати ҳукм чиқарилган кундан бошлаб ҳисобланади. Шартли жазо белгилаш тўғрисидаги қарор юқори суд томонидан чиқарилган тақдирда ҳам, синов муддатини ҳисоблаш шу кундан бошланади. Жиноят кодексининг 72-моддаси 3-қисмига мувофиқ, суд шартли жазо белгилаши билан бир қаторда айбдорга бир қатор мажбуриятларни: етказилган зарарни бартараф этиш, ишга ёки ўқишга кириш, яшаш жойи ёки ўқишини ўзгартирса, бу ҳақда шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқи устидан назорат олиб борувчи органга хабар бериб туриши, вақти-вақти билан келиб бу органлар рўйхатидан ўтиб туриши, муайян жойларда бўлмаслик, муайян вақтда яшаш жойида бўлиши, алкоголизм, гиёҳвандлик, заҳарвандлик ёки таносил касаллигидан даволаниш курсини ўташи каби юклаши мумкин.

Шартли ҳукм қилинганлар устидан назоратни ички ишлар органлари ва ҳарбий хизматчилар устидан ҳарбий қисм ёки муассаса қўмондонлиги амалга оширади. Жазони ижро қилиш инспекцияси шартли ҳукм қилинган шахсларни рўйхатга олади ва суд белгилаган синов муддати мобайнида уларнинг зиммасига юклатилган мажбуриятларни бажаришини назорат қилиб боришади. Шартли ҳукм қилинган шахс ҳарбий хизматга чақирилган тақдирда жазоларни ижро қилиш инспекцияси суд ҳукми (ажрими) нусхасини ҳамда ҳарбий хизмат ўташ жойида унинг хулқ-атвори устидан назорат қилиш учун керакли бошқа ҳужжатларни мудофаа ишлари бўйича тегишли бўлимга юборади.

Ҳарбий қисм (муассаса) қўмондонлиги ўн кунлик муддат ичида маҳкум рўйхатга олинганлиги тўғрисида, хизматни тугатгандан кейин эса, жўнаб кетганлиги тўғрисида жазоларни ижро этиш инспекциясига хабар беради.

Шартли ҳукм қилинган шахснинг хулқ-атвори устидан назоратни амалга оширувчи орган синов муддати мобайнида белгиланган чеклашларни тўлиқ ёки қисман бекор қилиш тўғрисида судга тақдимнома киритишга ҳақлидир.

Маҳкум зиммасига юклатилган мажбуриятларни бажаришдан бўйин товлаган ёки маъмурий ёхуд интизомий жавобгарликка тортилган ҳолларда маҳкум хулқ-атвори устидан назоратни амалга оширувчи орган жиноят ҳуқуқий таъсир чорасини бекор қилиши ҳамда ҳукмда тайинланган жазо чорасини ижро этиш тўғрисида тақдимнома киритиши мумкин. Суд ушбу тақдимномага асосан шартли жазони бекор қилиб, ҳукмда тайинланган жазони ижро этиш тўғрисида ажрим чиқариши мумкин.

Агар шартли ҳукм қилинган маҳкум синов муддати ўтмай туриб, янги жиноят содир этса, унга бир неча ҳукм юзасидан Жиноят кодексининг 60-моддасига мувофиқ жазо тайинланади. Суд янги ҳукм бўйича тайинланган жазо муддатига илгариги ҳукм юзасидан ўталмай қолган жазо муддатини тўла ёки қисман қўшади.

Шартли ҳукм қилиш тўғрисидаги суд ҳукмининг кучга кириши билан синов муддати давомида маҳкум судланган, деб топилади. Агар синов муддати давомида маҳкум янги жиноят содир этмаса, шартли ҳукм суд томонидан бекор қилинмаган бўлса, ҳукм ижро этилмайди ва шахс Жиноят кодексининг 78-моддаси «а» бандига кўра судланмаган ҳисобланади.

18.6. Жазони ўташда муддатидан илгари шартли озод қилиш

«Шартли озод қилиш» тушунчаси жиноят ҳуқуқи назариясида маҳкумни муддатидан илгари давлат органлари томонидан белгиланган тартибда назорат остига олиб, бутунлай ёки қисман жазодан озод қилишда ифодаланади. Шартли озод қилиш шахсни жазони ўтаб бўлганидан сўнг озод қилишдан ёки амнистия асосида озод қилишдан фарқ қилади.

Баъзи давлатларда маҳкумни суд ҳукми асосида белгиланган муддат давомида жазони ўташини талаб қилган ҳолда шартли жазодан озод қилиш жиноят қонунига киритилмаган. Бу давлатлар жиноят қонунинида маҳкум суд ҳукми асосида белгиланган

муддатдан кўп ҳам, кам ҳам бўлмаган жазони ўташи лозим, деган фикрни илгари сурилган¹.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш иккига бўлинади: муддатидан илгари шартли озод қилиш ва муайян муддатда шартли озод қилиш. Муддатидан илгари шартли озод қилиш баъзи маҳкумларга суд томонидан белгиланган муддатдан олдин жазодан озод бўлиш имконини беради, шу билан бир қаторда агар улар белгиланган тартибни бузса ёки қайтадан жиноят содир этса, жазони ўташ муассасасига қайтарилиши мумкин. Муайян муддатга шартли озод қилиш маҳкумга бир неча соатга ёки кунга жазони ижро этиш муассасасини ташлаб чиқиб кетиш имконини беради.

Давлатимиз ҳам маҳкумни белгиланган жазо муддатидан илгари тузатиш ва қайта тарбиялашдан манфаатдордир. Маҳкумни тузатиш ва қайта тарбиялаш мақсадига жазо муддатини ўтамасдан туриб ҳам эришиш мумкин. Жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилиш ўзида нафақат маҳкумни тузатиш ва қайта тарбиялаш, балки умумий ва махсус огоҳлантириш функцияларини ҳам бажаради. Шунинг учун ҳам Жиноят кодексига тузалиш билан бир қаторда жазодан озод қилиш учун маҳкум томонида ўталиши лозим бўлган минимал жазо муддати белгиланган. Умумий ва махсус огоҳлантириш жиноятнинг оғирлик даражаси, шунингдек, вояга етмаган шахс томонидан содир этилган жиноят учун тайинланган жазонинг ҳақиқатан ҳам ўталган қисмини акс эттиради. Бу ҳолатлар жиноят ўта хавфли жиноятчилар томонидан содир этилганида уларга нисбатан жазодан озод қилишнинг ушбу турини қўллаш мумкин эмаслигини англатади.

Жазодан озод қилишнинг бу тури жазони ўтаётган шахсни жазонинг ўталмай қолган қисмидан муайян шартлар мувжуд бўлгандагина озод қилиш мумкинлигини ифодалайди. Шунинг учун ҳам жазони муддатидан илгари шартли озод қилиш, дейилади. Жазонинг ўталмай қолган қисми давомида маҳкум муайян шартларни бажариши лозим бўлади, акс ҳолда шартли озод қилиш бекор қилиниши мумкин.

Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш мазмуни маҳкумни қонунда белгиланган жазо турлари учун белгиланган талабларни бажариши ва меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиши, шунингдек, суд томонидан белгиланган жазо

¹ Условно-досрочное освобождение и другие виды уголовного освобождения. 2000, стр. 3.

муддатининг муайян қисмини ўталганлигида ифодаланеди. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишнинг моҳияти шундаки, жазони ўтаётган шахс ўталмай қолган муддат давомида янги жиноят содир этмаслик шарти билан суд томонидан жазонинг қолган қисмини ўташдан озод қилинади. Жазонинг ўталмай қолган қисми синов муддати аҳамиятига эга бўлиб, унинг шартларини бажармаслик жазо муддатини ҳисобга олишга, яъни янги тайинланган жазога қўшишга ва жазодан озод қилишни тўхтатишга асос бўлади. Шу асосга кўра, жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш жазодан озод қилишнинг шартли ва қисман жазодан озод қилиш турига киради.

Жазони ўташдан озод қилиниши мумкин бўлган жазо турлари қонунда белгилаб қўйилган (Жиноят кодексининг 73-моддаси 1-қисми). Бу жазо турларига: озодликдан маҳрум қилиш, интизомий қисмга жўнатиш, хизмат бўйича чеклаш ёки ахлоқ тузатиш ишлари киради.

Жазодан озод қилишни объектив шартларидан яна бири маҳкумни белгиланган жазо муддатининг муайян қисмини ўтаганлиги ҳисобланади. Бу маҳкум томонидан содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига боғлиқ. Жазодан шартли озод қилиш маҳкум томонидан фактик жиҳатдан жазонинг:

1) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун суд томонидан тайинланган жазо муддатининг камида ярмини;

2) оғир жиноят, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган бўлса, суд томонидан тайинланган жазо муддатининг камида учдан икки қисмини;

3) ўта оғир жинояти учун, шунингдек, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилинган ёки жазоси енгилроғи билан алмаштирилган шахс жазонинг ўталмаган қисми мобайнида янги жиноят содир этганлиги учун ҳукм қилинган бўлса, суд тайинлаган жазо муддатининг камида тўртдан уч қисмини ҳақиқатда ўтаб бўлганидан кейин қўлланиши мумкин.

Шартли озод қилишни қўллашнинг субъектив асосларига маҳкумни белгиланган жазо турлари учун ўрнатилган тартиб қоида талабларини бажарган ва меҳнатга ҳалол муносабатда бўлганлиги киради.

Маҳкумнинг белгиланган жазо турлари учун ўрнатилган тартиб қоида талабларини бажариши деганда, унинг меҳнат фаолияти, тартибни бузган ёки бузмаганлиги, ички тартиб

қоидаларни бузувчиларга қарши кураш ва умуман, жамоат фаолиятида фаол иштирок этганлиги тушунилади.

Меҳнатга ҳалол муносабат эса, ҳаммадан илгари маҳкумнинг жазони ўташ муассасарида ташкил этилган меҳнат фаолиятида ўз хоҳиши билан фаол иштирок этиши билан белгиланади. Бундай муносабат маҳкумнинг ишлаб чиқаришда, қишлоқ хўжалигида, хўжалик ишида, колония ҳудудидаги ободончилик ишида ва бошқа турли ижтимоий фойдали ишларни ҳалол бажаришида ифодаланади. Меҳнатга ҳалол муносабати, шунингдек, маҳкумнинг маълум ҳунар ўрганиши, ўз малакасини оширишга, шунингдек, рационализаторлик, кашфиётчиликка интилиши, меҳнат мусобақаларида қатнашиши ва иш тажрибаларини бошқаларга ўргатиши билан хусусиятланади.

Маҳкумнинг тузалганлиги масаласини ҳал қилишда унинг жамият ҳаётига муносабати, етказилган зарарни тезроқ қоплаш учун ҳаракат қилиши ҳам эътиборга олинади. Бу жиноятнинг хусусияти ва маҳкумнинг шахсий хусусиятларини ҳам ҳисобга олиш катта аҳамиятга эга.

Интизомий қисмга жўнатиш жазосига маҳкум қилинганлар, агар яхши хулқ-атвори ҳамда меҳнатга ва ҳарбий хизматга виждонан муносабати учун суд томонидан тайинланган жазо муддатини учдан бир қисмини ўтагандан сўнг интизомий қисм командирининг буйруғи билан ахлоқан тузалаётганлар қаторига кўшилади ва умумий жазо муддатининг камида ярмини ўтагандан сўнг жазодан муддатидан илгари шартли озод қилинишга тақдим этилиши мумкин¹.

Юқорида белгиланган жазо муддатини ўтаб бўлгандан сўнг маҳкумлар бир ойлик муддат ичида жазони ижро этувчи муассаса ёки орган маъмурияти уни жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилишга тақдим этиш ҳақидаги масалани кўриб чиқиши ва бу ҳақда қарор чиқариши лозим. Маъмурият маҳкумни жазодан муддатидан илгари шартли озод қилишга тақдим этишни рад этган тақдирда маҳкум ёки унинг адвокати судга тегишли илтимоснома билан мурожаат қилишга ҳақли. Муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазодан озод қилиш жамоат бирлашмаси, жамоа, маҳкумнинг ўзи ёки унинг ҳимоячиси илтимосномасига кўра, суд томонидан амалга оширилади².

¹ ЎзР Жиноят-ижроия кодексининг 157-моддаси 3-қисми, 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган.

² ЎзР Жиноят-ижроия кодексининг 164-моддаси, 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган.

Агар суд муддатидан илгари шартли озод қилишни рад этса, бу ҳақда ажрим чиққан кундан бошлаб олти ой ўтгандан кейин тақдимнома такроран киритилиши ёки илтимоснома такроран берилиши мумкин. Агар жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилиш тўғрисидаги тақдимнома алкоғолизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандлик касалликларидан мажбурий даволаниш қўлланилган маҳкумларга нисбатан берилганда, суд мазкур ишни кўриб чиқишда бундай шахсларга нисбатан тайинланган даволаш курсининг ўталганлигини аниқлаши зарур.

Қонунда белгиланган даражада шахснинг ахлоқан тузалганлигига ишонч ҳосил қилган суд қонунда кўрсатилмаган мотивларга кўра, уни жазони ўташдан муддатидан илгари масалан, суд белгилаган жазонинг енгиллиги, содир этилган жиноятларнинг кўплиги, жазони ўташда қисқа муддатда бўлганлиги ва ҳоказоларни рўқач қилиб, шартли озод қилишга монелик қилишга ҳақли эмас.

Жазодан шартли озод қилиш масаласи, ҳукм чиқариш вақтида амалда бўлган жиноят қонуни билан эмас, балки ушбу масала кўрилаётган вақтда амалда бўлган жиноят қонуни асосида ҳал қилинади. Жазодан муддатидан илгари шартли озод қилиш масаласини кўраётганда суд жазонинг ўталмай қолган қисмини алмаштиришга ёки қисқартиришга ҳақли эмас. Суд маҳкумни озод қилиши ёки озод қилишни рад этиши мумкин. Зарур ҳолларда бу масалани керакли маълумотлар олиш учун кейинга қолдириши ҳам мумкин.

Айрим шахсларга нисбатан ушбу жазодан озод қилиш тури қўлланилмайди. Жиноят кодексининг 73-моддаси 4-қисмига кўра ушбу шахслар доирасига:

- 1) ўлим жазоси авф этиш тариқасида озодликдан маҳрум этиш жазоси билан алмаштирилган шахслар;
- 2) ўта хавфли рецидивистлар;
- 3) уюшган гуруҳ ва жинойий уюшманинг ташкилотчи ва қатнашувчилари;
- 4) жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда қасдан одам ўлдириш, ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган жабрланувчининг номусига тегиш ёки унга нисбатан зўрлик ишлатиб, жинсий эҳтиёжни ғайритабиий усулда қондириш, Ўзбекистон Республикаси тинчлик ва хавфсизлигига қарши жиноят содир этиш, жинойий уюшма ташкил этиш, ядровий, кимёвий, биологик ва бошқа хилдаги оммавий қирғин қуро­ларини, шундай қирғин қуро­ларни ишлаб чиқариш учун фойдаланиш мумкинлиги аён бўлган материаллар ва ускуна-

ларни, гиёҳвандлик воситалари ёки психатроп моддаларни контрабанда қилиш, шунингдек, гиёҳвандлик моддалари ва психатроп моддаларни озгинадан кўпроқ миқдорда ғайриқонуний равишда сотиш учун жазога ҳукм қилинган шахслар;

5) жазони ўташ тартибини ашаддий бузувчи маҳкумлар киради.

Жиноят кодексининг 73-моддасидан жазони ўташдан муддатидан олдин шартли озод қилиш фақат асосий жазоларга нисбатан қўлланиши мумкин, деган хулоса келиб чиқади. Кодекста қўшимча жазодан ҳам муддатидан илгари озод қилиш мумкинлиги ҳақида ҳеч қандай фикр берилмаган.

Шахснинг ўталмаган муддат давомида қасддан янги жиноят содир этмаслиги унинг жазодан узул-кесил озод бўлишининг шартли эканлиги муносабати билан мазкур жазонинг ўталмай қолган муддати шахс учун синов муддати, деб топилади. Синов муддатининг ҳисоби тайинланган жазонинг хусусиятларига боғлиқ равишда амалга оширилади. Демак, агар шахсга асосий жазо тайинланган бўлса-ю, унга жазони ўташ муддатидан илгари шартли озод қилиш қўлланилганда, синов муддати жазонинг ўталмай қолган қисмига тенг бўлиши керак. Агар асосий жазо билан бирга қўшимча жазога ҳам маҳкум этилган бўлса, у ҳолда синов муддати икки усулида ҳисобланиши мумкин. Биринчиси, ўталмай қолган асосий жазо қисми қўшимча жазо муддатидан кўпроқ бўлганда қўлланилади. Синов муддати асосий жазонинг ўталмай қолган қисми муддатига тенг бўлади. Иккинчиси, қўшимча жазо ўталмай қолган асосий жазо қисмидан кўпроқ бўлган ҳолларда қўлланилади. Бундай ҳолатларда синов муддатини ҳисоблаш учун унинг қўшимча жазо муддатига тенглигидан келиб чиқиш керак. Синов муддатининг давом этиши жазони ўташдан муддатидан илгари шартли озод қилиш тўғрисида қарор чиққан кундан бошлаб ҳисобланади.

Агар шартли равишда озод қилинган шахс жазонинг ўталмай қолган қисми давомида қасддан янги жиноят содир этса, унга нисбатан Жиноят кодексининг 60-моддасига мувофиқ бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланади.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, муддатидан илгари шартли озод қилишнинг қуйидаги хусусиятлари мавжуд:

- шахсга эркинликдаги турмуш тарзига мослашишга ва тикланиб олиши учун имкон беради;

- унинг устидан назоратни амалга оширишни таъминлайди ва қайта жиноят содир этиш эҳтимолини камайтиради;
- шахснинг ижтимоий хавфсизлигини ҳисобга олган ҳолда унга имкониятлар ва имтиёзлар беради;
- озодликдан маҳрум қилиш жойидаги босим даражасини камайтиради.

18.7. Жазони енгилроғи билан алмаштириш

Жазони енгилроғи билан алмаштириш жазодан муддатидан илгари шартли озод қилишдан фарқли равишда шартсиз ҳисобланади. Жиноят кодексининг 74-моддасида кўрсатилган жазодан озод қилишнинг ушбу тури маҳкумга нисбатан унга тайинланган жазога нисбатан енгилроқ турдаги жазони қўллаш орқали ҳам Жиноят кодексига белгиланган жазонинг мақсадига эришиш мумкин, деган хулосага келинганида қўлланилади.

Жазонинг ўталмай қолган қисмини енгилроғи билан алмаштиришнинг моҳияти маҳкумни жазонинг муайян турини енгилроғи билан алмаштиришда ифодаланади. Бу алмаштириш фақатгина озодликдан маҳрум қилиш ва ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан қўлланилади. Бошқа жазо турлари енгилроқ турдаги жазо билан алмаштирилиши мумкин эмас. Жазони енгилроғи билан алмаштириш маҳкум жазо турлари учун белгиланган тартиб қоида талабларини бажарган ва меҳнатга ҳалол муносабатда бўлган ҳолларда қўлланиши мумкин. Бунда маҳкумнинг меҳнатга ва у ердаги меҳнат жамоасига муносабати ҳамда бошқа ҳолатлар инобатга олинади.

Жазонинг ўталмай қолган қисмини енгилроқ турдаги жазо билан алмаштиришда қўшимча жазо қўлланилган бўлса, бу жазо турини бекор қилиш ёки унинг муддатини қисқартириш масаласи Жиноят қонунида белгиланмаган. Шундай бўлса-да, суд маҳкумни қўшимча жазодан тўлиқ ёки қисман озод қилиши мумкин. Бунда қўшимча жазо тури бошқа ҳеч қандай жазо билан алмаштирилмайди.

Қонун жазони енгилроғи билан алмаштиришни қўллашнинг асоси сифатида:

- а) у қўлланиши лозим бўлган шахслар доирасини;
- б) тайинланган жазонинг энг кам муддатларини амалда ўташни белгилайди.

Жазонинг ўталмаган қисми енгилроқ турдаги жазо билан алмаштириш жазонинг қонунда белгиланган қисми ўталгандан сўнггина қўлланиши мумкин.

Ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинояти учун суд тайинлаган жазо муддатини камида учдан бир қисмини ўтаган шахсга қўлланилган жазо енгилроқ турдаги жазо билан алмаштирилиши мумкин. Масалан, уч йил муддатга озодликдан маҳрум этилган маҳкум, жазонинг камида бир йилини ўтагандан сўнггина (учдан бир қисмини) енгилроқ турдаги жазо билан алмаштирилиши мумкин.

Оғир жинояти учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар у қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилиниб, суд тайинлаган жазо муддатини камида ярмини ўтаган бўлса, енгилроқ турдаги жазо билан алмаштирилади. Ўта оғир, шунингдек, жазони муддатидан илгари шартли озод қилиш ёки енгилроғи билан алмаштириш қўлланилган ва жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан содир этган янги жинояти учун эса, суд тайинлаган жазо муддатининг камида учдан икки қисмини ўтаб бўлганидан кейингина жазодан озод қилишнинг ушбу тури қўлланилади.

Озодликдан маҳрум этиш тариқасидаги жазонинг ўталмаган қисми ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштирилганда ахлоқ тузатиш ишлари озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўталмаган қисми муддатига тайинланади. Бу шуни англатадики, масалан, озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўталмаган тўрт йиллик муддати, ахлоқ тузатиш ишлари жазоси билан алмаштирилганда, ахлоқ тузатиш ишларининг умумий муддати, олти ойдан кам бўлиши ва уч йилдан ортиқ бўлиши мумкин эмас.

Ахлоқ тузатиш ишлари жазосига нисбатан енгилроқ жазо тури муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ва жарима жазосидир. Лекин бу жазо тури алмаштирилганда, жарима жазоси билангина алмаштирилиши мумкин. Бунда бир ойлик ахлоқ тузатиш ишлари жазоси энг кам ойлик иш ҳақининг икки баробарига тенглаштириб ҳисобланади.

Жазони енгилроғи билан алмаштириш айрим жиноятчилар учун қўлланилмайди. Бу шахслар доираси Жиноят кодексининг 73-моддаси 4-қисмида белгиланган:

- 1) ўлим жазоси авф этиш тариқасидаги озодликдан маҳрум этиш жазоси билан алмаштирилган шахслар;
- 2) ўта хавфли рецидивистлар;
- 3) уюшган гуруҳ ва жиний уюшманинг ташкилотчи ва қатнашувчилари;
- 4) жавобгарликни оғирлаштирадиган ҳолатларда одам ўлдириш, ўн тўрт ёшга тўлмаганлиги айбдорга аён бўлган

жабрланувчининг номусига тегиш ёки унга нисбатан зўрлик ишлатиб, жинсий эҳтиёжни ғайритабиий усулда қондириш, Ўзбекистон Республикаси тинчлик ва хавфсизлигига қарши жиноят содир этиш, жинойий уюшма ташкил этиш, ядровий, кимёвий, биологик ва бошқа хилдаги оммавий қирғин қуроллари, шундай қирғин қуроллари ишлаб чиқариш учун фойдаланиш мумкинлиги аён бўлган материаллар ва ускуналарни, гиёҳвандлик воситалари ёки психотроп моддаларни контрабанда қилиш, шунингдек, гиёҳвандлик моддалари ва психотроп моддаларни озгинадан кўпроқ миқдорда ғайриқонуний равишда сотиш учун ҳукм қилинган шахслар;

5) жазони ўташ режимини ашадий бузувчи шахсларга нисбатан.

Қонун жазони енгилроғи билан алмаштириганда, шартли ҳукм қилиш каби маҳкумнинг хулқига нисбатан ҳеч қандай шарт қўйилмайди. Маҳкум енгилроқ турдаги жазони ўташ давомида белгиланган тартибни бузган ҳолларда ҳам, суд қайтадан оғирроқ жазо билан алмаштиришга ҳақли эмас. Агар енгилроқ жазо билан алмаштирилган шахслар жазонинг ўталмаган қисми давомида янги жиноят содир этишса, бунда уларга нисбатан бир неча ҳукмлар юзасидан жазо тайинланади. Бунда янги тайинланган жазо ва асосий жазо билан алмаштирилган енгилроқ турдаги жазолар ҳисобга олинади.

18.8. Касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотганлиги туфайли жазодан озод қилиш

Агар ақли норасо шахс томонидан ижтимоий хавfli қилмиш содир этилса, бу уни жинойий жавобгарликка тортиш учун асос бўла олмайди. Агар шахс ҳукм чиқарилгандан сўнг ўз қилмишининг аҳамиятини англай олмайдиган даражада руҳий касалликка, шунингдек, жазони ўташга тўсқинлик қиладиган бошқа оғир касалликка чалиниб қолса, жазони ўташдан озод қилиниши мумкин. Жиноят содир этган шахс ҳукм чиқарилгандан сўнг ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англай олмайдиган ва бошқара олмайдиган даражада руҳий касалликка чалиниб қолган бўлса, жазодан озод қилинади. Бундай шахсларни жазони ўташни давом эттиришлари мақсадга мувофиқ эмаслиги, руҳий касалликка чалинган шахснинг суд томонидан белгиланган жазо чораларини касаллиги туфайли тўғри идрок этиш имконига эга эмаслигида ифодаланади. Бундай касалликларга: узоқ давом этадиган, кучайиб ва оғирлашиб борадиган ва даволаш қийин

бўладиган сурункали касалликлар киради. Бундай шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланиши мумкин. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш тартиби Жиноят кодексининг 91—95-моддаларида белгиланган. Агар тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилган шахс Жиноят кодексининг 69-моддасида белгиланган ва суд томонидан тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган кундан бошлаб ҳисобланадиган муддатлар ўтиб кетмаган бўлса, жазо ижро этилади. Барқарор бўлмаган, вақтинчалик ўткинчи хусусията эга бўлган руҳий касалликлар жазодан муддатидан илгари озод қилиш масаласини ҳал қилиш учун асос бўла олмайди.

Агар шахс бошқа оғир касалликка чалиниб қолса, бундай ҳолда уни жазодан озод қилиш унинг мажбурияти эмас, балки ҳуқуқи ҳисобланади. Бундай маҳкумлар ақл-фаросатга эга бўладилар ва ахлоқ тузатиш жазосига тортилиши мумкин. Бундай ҳолатда нафақат шахснинг касаллиги, шунингдек, жиноятнинг хавфлилиги, маҳкумнинг шахсий хусусиятлари ва бошқа омиллар ҳисобга олинади. Бу омилларга жазонинг ўталган муддати, шахснинг жазони ўташ тартибига муносабати кабилар киради. Жазодан озод қилиш учун асос бўлувчи касалликлар рўйхати Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги ва Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан тасдиқланади¹.

Амалиётда маҳкумларнинг жазони ўташ давомида ўз аъзоларига атайлаб шикаст етказиш, ўз соғлиғини ёмонлаштириш ҳоллари кўп учраб туради. Бундай ҳолларда улар жазодан ушбу асосга кўра, озод қилинмайди. Ушбу асосга кўра, жазодан озод қилишда унга нисбатан даволаб бўлмайди, деб ташхис қўйилган бўлиши керак.

Маҳкумни касаллиги туфайли жазони ўташ муддатидан олдин озод қилиш ҳар қандай турдаги асосий жазога нисбатан қўлланиши мумкин. Қонун оғир касаллиги туфайли муддатидан илгари жазодан озод қилишни қўшимча жазога нисбатан қўлланиш масаласини очиқ қолдирган. Қатор ҳолларда, уларни қўшимча жазодан, масалан, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш жазосидан озод қилиш мақсадга мувофиқ эмас. Судга маҳкумни ушбу асосга кўра, жазодан озод қилиш ҳақидаги тақдимнома Ички ишлар вазирлигининг махсус тиббий комиссияси хулосаси асосида киритилади.

¹ ЎЗР Жиноят-ижроия кодексининг 165-моддаси 2-қисми, 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган.

Ҳарбий хизматчилар уларни хизматга яроқсиз, деб топишга асос бўлувчи касалликка чалинган тақдирда жазодан озод қилиниши мумкин. Бунда ҳарбий хизматчини тегишли ҳарбий-тиббий комиссиянинг хулосаси ҳарбий хизматга яроқсиз, деб топиши учун асос бўлади. Ҳарбий хизматчилар ушбу асосга кўра, интизомий қисмга юбориш ёки хизмат бўйича чеклаш туридаги жазолардан озод қилиниши мумкин. Қонун аёл жинсидаги ҳарбий хизматчилар учун хизмат бўйича чеклаш туридаги жазодан муддатидан илгари жазодан озод қилишнинг кўшимча асоси деб, ҳомиладорлик туфайли меҳнатга лаёқатсизлигини қайд этади. Бунда шуни эътиборга олиш лозимки, қонун мазкур озод қилиш тури учун аёлнинг ҳомиладорлигини эмас, балки унинг ҳомиладорлик ва туғиш учун таътил беришни асос, деб топади. Яъни, ушбу асосга кўра, озод қилиш уларга ҳомиладорлик ва туғиш учун таътил берилган вақтдан бошлаб ҳисобланади.

Жиноят кодексининг 75-моддаси 5-қисмида ахлоқ тузатиш ишлари жазосини ўташдан муддатидан илгари озод қилишнинг мустақил турлари акс эттирилган:

- 1) маҳкумнинг меҳнатга яроқсиз бўлиб қолганлиги;
- 2) маҳкумнинг пенсия ёшига етганлиги;
- 3) ҳомиладорлик ва туғиш таътилига чиққанлиги.

Маҳкумнинг меҳнатга яроқсизлиги деганда, унинг меҳнат қилиш имкониятидан маҳрум бўлиши тушунилади. Меҳнатга яроқлилиқ ТМЭК томонидан аниқланади.

Маҳкумнинг пенсия ёшига етиши деганда, аёлларнинг 55 ёшга, эркакларнинг 60 ёшга тўлиши муносабати билан пенсияга чиқиши тушунилади.

Аёлларга туққунга қадар етмиш календарь куни ва туққандан кейин эллик олти календарь куни (туғиш қийин кечган ёки икки ёхуд ундан ортиқ бола туғилган ҳолларда — етмиш календарь куни) миқдорида ҳомиладорлик ва туғиш таътиллари берилади. Ҳомиладорлик ва туғиш таътили жамланган ҳолда туғишга қадар амалда бундай таътилнинг неча кунидан фойдаланганидан қатъи назар, аёлга тўлиқ берилади. Бундай ҳолларда жазодан озод қилиш ҳақидаги тақдимнома бундай таътил берувчи ҳуқуқни тиббий ҳужжат асосида берилади¹.

Юқоридаги уч ҳолатдан бири мавжуд бўлганда, маҳкум ахлоқ тузатиш ишлари жазосидан озод қилинади.

¹ ЎзР Жиноят-ижроия кодексининг 165-моддаси 2-қисми, 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган.

18.9. Амнистия акти ёки авф этиш асосида жазодан озод қилиш

Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 93-моддаси 2-қисми 20-бандида қайд этилганидек, амнистия акти ёки авф этиш асосида жазодан озод қилиш Ўзбекистон Республикаси Президентининг фавқулодда ваколатларига тааллуқлидир. Баъзи давлатларда амнистия тўғрисидаги қонун чиқариш қонун чиқарувчи органига тегишлидир. Масалан, Россияда Давлат Думаси амнистия чиқариш ваколатига эга.

Амнистия Ўзбекистон Республикаси Президенти қабул қиладиган норматив хусусиятдаги акт бўлиб, у муайян жиноятлар учун жавобгарлик назарда тутилган жиноят қонунини бекор қилмасдан, суд ҳукмининг қарорлари асосли ва қонунийлигини шубҳа остига олмасдан, айбдорни жазодан ёки жиноий жавобгарликдан озод қилади, жазони юмшоқ жазо билан алмаштиради ёхуд белгиланган муддатларни қисқартиради, шунингдек, жазони ўтаганликнинг оқибати бўлган судланганликни бекор қилади.

Амнистия ўз ижтимоий моҳиятига кўра, муайян жиноятларни содир этган шахсларнинг айрим тоифасига тааллуқли бўлади. Суд ҳукми асосида жазо тайинланган шахс амнистия акти ёки авф этиш асосида асосий ва ижро этилмаган қўшимча жазолардан озод қилиниши ёки унга тайинланган жазонинг ўталмай қолган қисми енгилроқ жазо билан алмаштирилиши мумкин. Содир этилган жиноятга нисбатан жазолов функциясини йўқотмаган ҳолда амнистия акти жазони қисман ёки тўлиқ бекор қилади, бошқа енгилроқ жазо тури билан алмаштиради ёхуд қўзғатилган жиноят ишини тугатади. Жиноий жазодан озод қилишнинг асоси сифатида амнистиянинг жиноий-ҳуқуқий тушунчаси икки: суд томонидан ҳали жиноят иши кўрилмагандаги жавобгарлик масаласи ва жазо чораси тури масалаларини қамраб олади.

Амнистиянинг ҳуқуқий оқибатларига кўра, жиноий жазодан озод қилишнинг бошқа турларига мувофиқ келади. Шахсни амнистия акти асосида жиноий жазодан озод қилиш ҳам инсонпарварлик принципига асосланади.

Алоҳида шахсни жазодан озод қилувчи акт — авф этишдан фарқли равишда, амнистия норматив характерга эга: у ҳар доим муайян тоифадаги жиноятлар ёки бир гуруҳ шахсларга ёхуд ўзаро демографик, ижтимоий, жиноий, ёшга оид ҳуқуқий ёхуд бошқа белгиларига кўра фарқланмайдиган якка тартибдаги ноаниқ бир гуруҳ шахсларга тегишли бўлиб, индивидуал

хусусиятга эга бўлмайди. Бу жинойтлар ва шахслар гуруҳи турли: жинойт тарқиби ёки жинойтнинг таснифи, жинойт субъектнинг белгиларига кўра белгиланади.

Одатда, амнистия актлари биринчи навбатда вояга етмаганлар, қариялар, шунингдек, аёллар, биринчи навбатда, ҳомиладор аёлларга, шунингдек, жинойтнинг характери ва оғирлик даражаси (эҳтиётсизлик орқасида содир этилган, қасддан содир этилган, унча оғир бўлмаган ва оғир жинойтлар)га нисбатан қўлланилади. Аммо бошқа, ижтимоий-сиёсий асослардаги амнистия актлари бўлиб, уларнинг доираси анъанавий тартибда эмас, балки алоҳида тартибда белгиланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2003 йил 1 декабрдаги Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганлигининг ўн бир йиллиги муносабати билан амнистия тўғрисидаги Фармонида биринчи марта жинойт содир этганлиги учун жазони ўтаётган аёллар, жинойт содир этган вақтда 18 ёшга тўлмаган шахслар, мазкур Фармон кучга киргунга қадар белгиланган тартибда биринчи ва иккинчи гуруҳ ногиронлари, деб топилган шахслар, 60 ёшга тўлган эркаклар, бир йилдан ошмаган муддат ичида жазони ижро этиш ёки яшаш жойидаги даволаш муассасаларининг тиббий комиссиялари томонидан жазони ўташга тўсқинлик қиладиган оғир касалликка чалинган, деб топилган шахслар, жинойт содир этгунга қадар доимий яшаш жойи Ўзбекистон Республикаси ҳудудидан ташқарида бўлган, озод этилгандан сўнг Ўзбекистон Республикаси ҳудудида қолиши учун қонуний асослар бўлмаган чет эл фуқаролари, эҳтиётсизлик орқасида жинойт содир этганлар, шунингдек, биринчи марта ҳукм қилинган шахслар, башарти, улар ижтимоий хавф катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жинойти учун ҳукм қилинган бўлса, биринчи марта озодликдан маҳрум этиш жазосига ҳукм қилиниб, ўталмай қолган жазо муддати икки йилдан кўп бўлмаган шахслар, экстремистик таъкилотлар фаолиятидаги иштироки, улар тарқибида Ўзбекистон Республикасининг конституциявий тузумига қарши жинойтлар ёки жамоат хавфсизлигига қарши бошқа қилмишлар содир этганлиги учун ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилиниб, тузалиш йўлига ўтган шахслар жазодан озод қилиниши белгиланди.

Шунингдек, амнистия акти қўлланилмайдиган шахслар доираси ҳам актда белгиланади, масалан, юқоридаги амнистия акти ўта хавфли рецидивистларга, жазони тўлиқ тартибини мунтазам тарзда бузаётган маҳкумларга ҳамда муқаддам авф

этиш ёки амнистия акти асосида жазодан озод этилган ва яна қасддан жиноят содир этганларга, нисбатан қўлланилмаслиги белгиланган.

Амнистия акти асосида жазо муддати қисқартирилиши ҳам мумкин. Масалан, юқоридаги амнистияда жазодан озод қилинмайдиган шахсларнинг ўталмаган жазо муддати:

1) қасддан содир этган жинояти учун ўн йилдан ортиқ бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилинганларга тўртдан бир қисмига;

2) қасддан содир этган жинояти учун ўн йилдан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилинганларга бешдан бир қисмига қисқартирилди.

Умумий қоидага кўра, амнистия акти чиқарилгунга қадар содир этилган жиноятларга нисбатан татбиқ этилади. Узоққа чўзилган жиноят содир этган шахсларга нисбатан, амнистия акти, агар жиноятни ташкил этувчи барча ҳаракатлар амнистия акти кучга киргунга қадар (чиққан вақти, қонуний кучга кирган вақти) амалга оширилган бўлса, татбиқ этилади.

Давомли жиноятларда ҳам амнистия акти ўзига хос хусусиятларга эга бўлиб, бу акт охириги жиноят амнистия акти чиқарилгунга қадар содир этилиб, агар бу амнистия актида махсус кўрсатилган бўлса қўлланилади, агар жиноий ҳаракатлардан бири амнистия акти чиқарилганидан ёки у қонуний кучга кирганидан сўнг содир этилган бўлса татбиқ этилмайди.

Амнистия акти асосида шахсни жиноий жазодан озод қилиш давлат томонидан шахсни (унинг жиноятини эмас) кечиришдир. Авф этиш Ўзбекистон Республикаси Конституциясига, асосан, Президент ваколатига киради. Авф этиш амнистиядан фарқли равишда аниқ бир шахсга ёки муайян шахслар доирасига нисбатан қўлланилади. Авф этиш асосида жазодан озод қилиниши ёки муддатидан илгари шартли озод қилиниши, унга нисбатан тайинланган жазонинг ўталмай қолган қисми енгилроқ турдаги жазо билан алмаштирилиши ёки судланганлик олиб ташланиши мумкин.

Адабиётларда, авф этиш асосида жиноий жазодан озод қилиш Президент ихтиёрида бўлиб, бу масала жиноят қонуни билан боғлиқ эмас, фикрлари ҳам мавжуд. Бу фикрга қўшилиш қийин. Авф этиш ваколатининг Президентга берилганлиги Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексида мустаҳкамланган. Бунга маҳкумни жазодан озод қилишнинг бир тури сифатида қаралади. 1992 йил 17 июлда Президент Фармони билан «Ўзбекистон Республикасида авф этишни амалга ошириш

туғрисида Низом» қабул қилинди. Авф этиш ҳақидаги барча тартиб қоидалар ушбу Низомда мустаҳкамлаб қўйилган. Авф этиш фақат ҳукм қонуний кучга киргандан кейингина маҳкумнинг илтимосига кўра, ҳар қандай турдаги жазога нисбатан амалга оширилиши мумкин.

Кўпчилик ҳолларда авф этиш ўта оғир жиноят содир этганлиги учун ўлим жазосига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан қўлланилади. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 51-моддасига кўра, ўлим жазоси авф этиш орқали 25 йил муддатга озодликдан маҳрум қилиш билан алмаштирилиши мумкин. Ўта хавfli рецидивистлар, олдин амнистия акти ёки авф этиш қўлланилган ёхуд муддатидан илгари шартли равишда жазодан озод қилинган ёки жазонинг қолган қисмини енгилроқ жазо билан алмаштирилган шахслар, агар уларнинг судланганлик муддати тугамасдан қасддан содир этган жинояти учун ҳукм қилинган жазони ўташ вақтида тузалиш йўлига ўтиб олмаган, ўта оғир жиноят содир қилган шахслар алоҳида ҳоллардагина авф этилиши мумкин.

Агар авф сўраб қилинган илтимос рад этилса, шахс оғир ва ўта оғир жиноят учун ҳукм чиқарилган кундан бошлаб бир йилдан кейин, бошқа жиноятлар учун ҳукм қилинганлар эса, олти ой ўтгандан кейин авф сўраб мурожаат қилиши мумкин.

Мавзу юзасидаги саволлар

1. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш ва жазодан озод қилиш ўртасидаги умумий хусусиятлар ва уларнинг бири-биридан фарқи нималарда ифодаланади?
2. Жиноий жазодан озод қилишнинг қандай ҳуқуқий оқибатлари мавжуд?
3. Шартли ҳукм қилишнинг жазодан озод қилишнинг бошқа турларидан фарқи нималардан иборат?
4. Жазони ўташда муддатидан илгари шартли озод қилишнинг қандай турлари мавжуд?
5. Нима учун жазони енгилроғи билан алмаштиришга жазодан озод қилишнинг алоҳида бир тури сифатида қаралади?

19-боб. СУДЛАНГАНЛИК

19.1. Судланганлик тушунчаси ва унинг ҳуқуқий аҳамияти

Жиноят ҳуқуқида судланганлик деганда, содир қилган жинояти учун шахсга суд томонидан жиноят қонунда белгиланган бирор жазонинг тайинланиши тушунилади.

Судланганлик — бу суд томонидан айбдор, деб топилган ва аниқ бир жазо чораси қўлланилган шахснинг ҳуқуқий ҳолатидир¹. Судланганлик шахсни содир этган жинояти учун ҳукм қилинганлигидан келиб чиқадиган ҳуқуқий ҳолатдир.

¹ Советское уголовное право. Общая часть. Под ред. Н.А. Беляева и М.И. Ковалева. М., 1997, стр. 257.

Шахсни ҳукм қилиш деганда, шахснинг қилмишида жиноят таркибининг барча элементлари мавжуд бўлган аниқ жиноятни содир этишда айбдор деб топиш, шунингдек, бу шахсга нисбатан муайян турдаги ва миқдордаги жазонинг тайинланиши тушунилади. Жазонинг тури ва миқдори шахсни судланган, деб топиш ва ҳисоблаш учун аҳамиятга эга эмас, лекин, бу судланганликнинг тугалланиши ёки олиб ташланишига таъсир қилади.

Демак, суд томонидан айблов ҳукмининг чиқарилиши судланганлик ҳолатини келтириб чиқарувчи асос ҳисобланади. Айблов ҳукми жиноят содир этишда айбли, деб топилган ва жиноий жазога ҳукм этилган шахснинг алоҳида ҳуқуқий ҳолатини белгиловчи судланганликни вужудга келтиради ва у бекор қилунгунга қадар (олиб ташлаш ёки тугаши) давом этади. Судланганликнинг бекор қилиниши билан судланганликнинг барча ҳуқуқий оқибатлари ҳам бекор бўлади.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 77-моддасига кўра, судланганлик шахснинг содир этган жинояти учун ҳукм этилганлигидан кейин келиб чиқадиган ҳуқуқий ҳолатдир. Айблов ҳукми қонуний кучга кирганидан бошлаб шахс судланган, деб ҳисобланади. Суд томонидан жазодан озод қилинган шахс судланмаган, деб ҳисобланади. Шунингдек, шахс жазони ўтаган, аммо қонун ўзгариши билан бундай қилмиш жиноят, деб ҳисобланмайдиган тақдирда ёки содир қилинган жиноят учун тайинланган жазони ўтаб бўлиниши билан судланганлик ҳолатининг тугалланиши белгиланган бўлса, шахс судланмаган, деб ҳисобланади.

Шахс айблов ҳукми қонуний кучга киргандан бошлаб судланган ҳисобланади. У айблов ҳукми билан бирон-бир жиноятни содир этганлиги боис суд томонидан ҳукм қилинади. Шундай қилиб, жазони ўташ даврида ва уни ўтаб бўлгандан кейин ҳам қонунда аниқ белгиланган муддат давомида шахс судланган ҳисобланади. Суд ҳукми билан жазодан озод қилинган шахс эса судланган ҳисобланмайди.

Жиноят кодексининг 77-моддаси 3-қисмида судланганлик ушбу кодексда назарда тутилган ҳолларда ва шахс янги жиноят содир этгандагина ҳуқуқий аҳамиятга эга эканлиги кўрсатилган. Судланганликнинг ҳуқуқий аҳамияти судланганликнинг мазмунини ташкил этадиган ҳуқуқий оқибатлар билан белгиланади. Судланганлик фуқаролик-ҳуқуқий, маъмурий-ҳуқуқий ва жиноий-ҳуқуқий оқибатларни келтириб чиқаради.

Судланганлик ҳолатининг фуқаролик-ҳуқуқий оқибатлари:

- **биринчидан**, шахс расмий ҳужжатларни тўлдирганида судланганлиги ҳақида ёзиб қўйишга мажбур бўлади;
- **иккинчидан**, судланганлик ҳолати шахснинг турар жой эркинлигини чегаралаш учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин;
- **учинчидан**, шахснинг судланганлиги унинг муайян фаолият тури билан шуғулланишига (адвокатлик фаолияти) ёки ҳуқуқни муҳофаза қилиш органларида айрим мансабларни (прокуратура терговчилари, прокурорлар, судья ва ҳ.к.) эгаллашига тўсқинлик қилиши мумкин.

Судланганликнинг маъмурий-ҳуқуқий оқибати шундан иборатки, судланганлик айрим тоифадаги судланганлар устидан маъмурий назорат ўрнатилишига сабаб бўлади. Уларнинг муайян ҳудудларда бўлиши тақиқланади.

Судланганликнинг жиноят-ҳуқуқий оқибатлари шахснинг олдинги жинояти учун судланганлик муддати ўтмасдан ёки қонунда белгиланган тартибда олиб ташланмасдан янги жиноят содир этганидагина вужудга келади. Судланганлик ҳолати жиноят-ҳуқуқий бўлмаган оқибатларни ҳам келтириб чиқаради.

Судланганликнинг умумий ҳуқуқий оқибатлари каби жиноят-ҳуқуқий оқибатлари ҳам жинойий жазо самарадорлигини ошириш ва маҳкумни тарбиялашга қаратилган чораларни мустаҳкамлаш, шунингдек, аввал судланган шахслар томонидан янги жиноятлар содир этилишининг олдини олишга қаратилгандир.

Шахс олдинги жинояти учун судланганлик муддатини ўтамасдан янги жиноят содир этганидагина судланганлик унинг учун жиноят-ҳуқуқий аҳамиятга эга бўлади. Бу:

1) судланганлик жазони оғирлаштирувчи ҳолат сифатида инобатга олиниб, суд томонидан оғирроқ жазо қўлланишига сабаб бўлиши мумкин (Жиноят кодексининг 56-моддаси 1-қисми «н» банди);

2) судланганлик шахсни хавфли ва ўта хавфли рецидивист, деб ҳисоблашга асос бўлади (Жиноят кодексининг 34-моддаси);

3) судланганлик шахсни жинойий жавобгарликдан озод қилишга тўсқинлик қилади (Жиноят кодексининг 66-моддасида кўрсатилган асосларга кўра);

4) судланганлик озодликдан маҳрум қилиш туридаги жазони ўташнинг муайян тартибига таъсир этади (Жиноят кодексининг 50, 85-моддалари);

5) судланганлик муайян жазо турларини белгилашда тўсиқ бўлади (Жиноят кодексининг 48-моддаси);

6) алоҳида тартибда жазо тайинланишига сабаб бўлади;

7) муайян жиноят таркибларининг оғирлаштирувчи белгиси ҳисобланади (масалан, Жиноят кодексининг 166-моддаси 3-қисми «а» бандида такроран содир этилган талончилик учун кучайтирилган жавобгарлик назарда тутилади);

8) муайян тоифадаги (оғир ва ўта оғир) жиноятлар учун судланганлик маҳкумнинг муддатидан олдин шартли равишда озод қилиш масаласини ҳал қилишда у амалда ўтаган муддатни кўпайтиради (Жиноят кодексининг 73-моддаси 3-қисми «б» ва «в» бандлари);

9) жиноятнинг ижтимоий хавфлилигига қараб, ижтимоий хавфи катта бўлмаган, унча оғир бўлмаган, оғир, ўта оғир (Жиноят кодексининг 15-моддаси) жиноятлар учун жавобгарликка тортиш муддатларини ҳисоблашга таъсир кўрсатади (Жиноят кодексининг 64-моддаси);

10) жазодан озод этишга тўсиқ бўлиши мумкин (Жиноят кодексининг 71, 72, 73, 74-моддалари);

11) озодликдан маҳрум қилиш жазосини тайинлашда жазони ижро этиш муассасаси турини аниқлашга таъсир қилади.

Юқоридаги ҳолатлардан келиб чиқиб судланганликнинг ҳуқуқий аҳамиятини судланган шахс янги жиноят содир этгандагина кўришимиз мумкин. Бошқача қилиб айтганда, шахснинг судланганлик ҳолати суд томонидан фақат кейинги жинояти учун шахс судланган, деб ҳисобланган давр мобайнида, яъни суд ҳукми қонуний кучга кирган вақтлар то у олиб ташлангунгача ёки тугагунгача бўлган давр мобайнида ҳисобга олиниши мумкин.

19.2. Судланганлик ҳолатининг тугалланиши

Жиноят ҳуқуқига оид адабиётларда судланганлик институти огоҳлантириш аҳамиятига эга бўлиб, криминалогик маълумотларга асосланиши ҳақида фикрлар билдирилган¹. Улардан судланганлик илмий асосланган маълумотларга таянади, унинг муддати жинойий жавобгарлик мақсадига эришиш учун етарли бўлади ва белгиланган муддатнинг ўтиши билан шахс ўзининг ижтимоий хавфлилигини йўқотади, хулосасига келиш мумкин.

¹ В.В. Голина. Погашение и снятие судимости по советскому уголовному праву. Харьков, 1973, стр. 137.

Қонунда белгиланган муддатнинг ўтиши билан судланганлик тамом бўлади. Жиноят кодексининг 78 — 79-моддаларига мувофиқ судланганликнинг тамом бўлиши икки шаклда намоён бўлади:

- **биринчидан**, судланганлик ҳолатининг тугалланиши (автоматик равишда);
- **иккинчидан**, судланганликни олиб ташлаш (суд томонидан).

Қонунда белгиланган муддатнинг ўтиши билан автоматик равишда судланганлик ҳолати тугалланган, деб топилади. Судланганлик ҳолатининг тугалланиши автоматик тарзда рўй бериб, бунинг учун ҳеч қандай ҳужжат талаб қилинмайди.

Судланганлик ҳолатининг тугалланиши деганда, муайян муддатларнинг ўтиши билан мазкур масалага оид суднинг махсус қарори қабул қилинмасдан барча ҳуқуқий оқибатлар ва чекланишларнинг тугалланиши тушунилади. Судланганлик ҳолати тугалланганида шахс судланмаган, деб ҳисобланади.

Судланганлик ҳолатининг тугалланиши учун қонунда икки шарт белгиланган:

1) шахс асосий ва қўшимча жазони ўтаб бўлган ва ундан озод қилинган кунидан бошлаб қонунда кўрсатилган муддатларни ўтиши талаб қилинади. Бу муддатлар ўталган жазо турига боғлиқ бўлади.

2) судланганлик ҳолатини тугалланган, деб топиш учун шу муддатлар ичида шахснинг янги жиноятлар содир этмаслиги талаб қилинади.

Шахс судланганлик муддати ўтмасидан янги жиноят содир қилса, бу муддатнинг ўтиши узилади. Бундай ҳолда судланганлик муддати биринчи жинояти янги жинояти учун тайинланган жазони ўтаган кунидан бошланади. Масалан, шахс беш йил озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаса ва тўрт йиллик судланганлик муддати ўтишига икки йил қолганида янги жиноятни содир этганлиги учун унга ахлоқ тузатиш жазоси тайинланса, ушбу шахснинг судланганлик муддати ахлоқ тузатиш жазосини ўтаганидан кейин тўрт йилдан сўнг ўтган ҳисобланади.

Агар иккинчи жинояти учун судланганлик муддати биринчи жиноятига нисбатан узоқроқ бўлса, у ҳолда судланганлик муддати иккинчи жинояти учун тайинланган жазони ўтагандан кейин бошланади.

ЖКнинг 78-моддасига кўра, судланганлик ҳолати қуйидаги вақтларда тугалланади:

1) шартли ҳукм қилинганларга нисбатан—синов муддати тугагандан бошлаб;

2) хизмат бўйича чеклаш ёки интизомий қисмга жўнатиш тарзидаги жазоларни ўтаб чиққач;

3) жарима жазоси ижро этилган кундан кейин, шунингдек, муайян ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишлари жазolari ўталганидан кейин бир йил ўтгач;

4) қамоқ жазоси ўталгандан кейин — икки йил ўтгач;

5) беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўталгандан кейин — тўрт йил ўтгач;

6) беш йилдан ортиқ, лекин ўн йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўталгандан кейин — етти йил ўтгач;

7) ўн йилдан ортиқ, лекин ўн беш йилдан кўп бўлмаган муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазоси ўталгандан кейин — ўн йил ўтгач.

Шартли ҳукм қилинганда судланганлик муддати бир йилдан уч йилгача бўлган синов муддати ўтгандан сўнг тугалланган ҳисобланади. Агар шартли ҳукм қилинган шахсга нисбатан қўшимча жазо чораси қўлланилган бўлса, бу муддат судланганлик муддатидан кўп бўлса, судланганлик қўшимча жазо муддати тугагач, тамом бўлган ҳисобланади.

Ўн беш йил ва ундан ортиқ муддатга ҳукм қилинган шахс озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққанидан сўнг, шунингдек, ўта хавфли рецидивист, деб топилган шахсларга нисбатан судланганлик ҳолати тугалланмайди. Уларга нисбатан судланганлик муддати Жиноят кодексининг 79-моддаси 2-қисмига кўра олиб ташланиши мумкин.

Судланганлик ҳолатининг тугалланиши шахснинг янги жиноят содир этилиши билан узилади. Бундай ҳолда судланганликнинг биринчи жиноят бўйича тугалланиш муддати айбдорнинг охириги жиноят учун жазони ҳақиқий ўтаб бўлганидан сўнг ҳисобга олинади. Шахс икки ўта оғир жинояти учун муддатни ўтаб бўлишига қадар ҳар икки жиноят учун судланган, деб топилади.

Судланганлик ҳолати тугалланиши билан унинг барча ҳуқуқий оқибатлари бекор бўлади ва янги жиноят содир этилган тақдирда, жиноятга жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолат, деб ҳисоблаб бўлмайди. Судланганлик ҳолатини тугалланиши янги

содир этилган жиноят учун жазо тайинлашда; жазодан шартли равишда муддатидан илгари озод қилиш; жазони енгилроғи билан алмаштиришда эътиборга олинishi мумкин эмас.

Судланганлик ўзининг жиноят ҳуқуқий аҳамиятини йўқотгандан кейин озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўташ тартибини белгилашда ҳам эътиборга олинмайди. Агар судланганлик ҳолати тугалланган ёки олиб ташланган бўлса, суднинг ҳукмида аввалги судланганлик эътиборга олинмаслиги лозим.

19.3. Судланганликни олиб ташлаш

Судланганликнинг олиб ташланиши суд томонидан унинг ажрими асосида ёхуд Ўзбекистон Республикаси Президентининг авф этиш ёки амнистия акти асосида амалга оширилади. Судланганликнинг олиб ташланиши ваколатли ҳоқимият органининг тегишли қарори билан унинг бекор қилинишида ифодаланади.

Судланганлик:

1) ўн беш йил ва ундан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш шаклидаги жазони ўтаганларга;

2) белгиланган тартибда ўта хавфли рецидивист, деб топилганлардан олиб ташланишини назарда тутати (ЖКнинг 79-моддаси).

Ушбу тоифа шахсларга нисбатан судланганликни олиб ташлаш масаласини муҳокама қилиш учун:

а) жазони ўтагандан сўнг ўн беш йиллик муддатнинг ўтиши;

б) янги жиноят содир этмаслик асос бўлади. Судланганликни олиб ташлашнинг зарурий шarti мазкур шахсининг тузалганлиги ва унинг судланган, деб топилган зарурат қолмаганлиги тўғрисидаги суднинг ажрими ҳисобланади. Амалдаги ЖКнинг 79-моддасида судланганликни олиб ташлаш мумкинлиги назарда тутилган.

Қонунда судланганликни олиб ташлашнинг икки тури назарда тутилган бўлиб, булар ўн беш йилдан кам муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққанларнинг судланганлигини муддатдан илгари олиб ташлаш ва ўн беш йил ва ундан ортиқ муддатга озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаб чиққанлар ҳамда ўта хавфли рецидивистларнинг судланганлигини олиб ташлашдир.

Жиноят кодексининг 79-моддаси 1-қисмига кўра, судланганлик муддатидан олдин олиб ташланиши ҳам мумкин. Судланганликни муддатидан олдин олиб ташланиши озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаган шахсларга нисбатан уларнинг

намунали хулқ-атвори, меҳнат ва ўқишга ҳалол муносабатлари билан тузалганликларини исботлаганларида йўл қўйилади. Бундай тузалиш қонунда белгиланган муддат ичида шахснинг маъмурий жазога ёки интизомий жавобгарликка тортилмаганлиги билан тасдиқланади.

Судланганликнинг муддатидан илгари олиб ташланишига оид илтимоснома жамоат бирлашмаси, фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари ёки шахснинг ўзи томонидан берилиши мумкин. Бундай илтимоснома билан мурожаат қилиш учун Жиноят кодексининг 78-моддасида назарда тутилган муддатнинг камида ярмини ўтганлиги талаб қилинади.

Қилмишнинг жиноийлигини бекор қиладиган, жазони енгиллаштирадиган ёки шахснинг аҳволини бошқача тарзда яхшилайдиган қонун орқага қайтиш кучига эга бўлиб, ушбу қонун кучга киргунга қадар, тегишли жиноий қилмиш содир этган шахсларга, шу жумладан, жазони ўтаётган ёки ўтаб бўлган шахсларнинг, агар улар ҳали судланган ҳисобланишса, судланганлиги олиб ташланиши мумкин (ЖКнинг 13-моддаси 2-қисми). Авф этиш ёки амнистия акти асосида ҳам судланганликни муддатдан илгари олиб ташланиши мумкин (ЖКнинг 79-моддаси 4-қисми).

Амнистия Ўзбекистон Республикаси Президенти қабул қиладиган норматив хусусиятдаги акт бўлиб, у муайян жиноятлар учун жавобгарликни назарда тутадиган жиноят қонунини бекор қилмасдан, суд ҳукмининг қарорлари асосли ва қонунийлигини шубҳа остига қўймасдан, жазодан, жиноий жавобгарликдан озод қилади, жазони енгилроқ турдаги жазо билан алмаштиради ёхуд белгиланган муддатларни қисқартиради, шунингдек, жазони ўталганликнинг оқибати сифатида судланганликни муддатдан илгари бекор қилади.

Амнистия акти асосида муайян тоифадаги жиноятларни содир этган шахслар жиноий жавобгарликдан озод қилинади ва судланганлик муддатидан илгари олиб ташланади.

19.4. Судланганлик ҳолатининг тугалланиши ёки судланганликни олиб ташлаш муддатларини ҳисоблаш

Судланганлик ҳолатининг тугалланиши ёки судланганликни олиб ташлаш муддати асосий ва қўшимча жазонинг ўталган ёки ижро этилган кундан бошлаб ҳисобланади. ЖКнинг 80-моддаси 2-қисмида, шахс тайинланган жазодан қонунда белгиланган тартибда муддатдан илгари озод қилинган ёки жазо енгилроғи билан алмаштирилган бўлса, судланганлик муддати муддатидан илгари озод қилинган ёки енгилроғи билан алмаштирилган жазонинг амалда ўтаб бўлинган қисмидан ҳисобланиши кераклиги кўрсатиб қўйилган.

Агар жазо енгилроғи билан алмаштирилганда, амалда ўталган муддат ҳукмга кўра, белгиланган ва ўталган жазо муддати ва суд ажрими бўйича енгилроқ алмаштирилган жазо муддатини қўшиш йўли билан аниқланади. Шу билан бирга енгилроқ жазо тури жазоларни қўшиб ҳисоблаш қоидаларига мувофиқ оғирроқ жазо турига кўчирилиши керак (ЖКнинг 61-моддаси).

Агар озодликдан маҳрум этиш ЖКнинг 74-моддасидаги асос бўйича ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштирилган бўлса, озодликдан маҳрум қилишнинг амалда ўталган муддати ва ахлоқ тузатиш ишларининг ўталган муддати қўшилади. Натижада, судланганликнинг тугалланиши жазонинг озодликдан маҳрум этиш туридаги жазо муддатидан келиб чиқиб, яъни турли жазоларнинг амалда ўталган муддатларини қўшиш натижаларига кўра ҳисобланади.

Жазога маҳрум этилган шахс жарима тўлашдан (ЖКнинг 44-моддаси) ёки ахлоқ тузатиш ишларидан бўйин товлаганда (ЖКнинг 46-моддаси) мазкур жазо турлари қонунда назарда тутилган асосларга кўра, бошқа жазолар билан алмаштирилиши лозим. Айни вақтда, судланганликнинг тугалланиши ёки судланганликни олиб ташланиши учун суд ҳукми билан белгиланган жазони амалда ўталганлиги асос бўлади.

Агар шахс амалда икки турдаги жазони ўтаган бўлса, у ҳолда судланганликнинг тугалланиши ёки олиб ташланиши учун суд ҳукми билан тайинланган жазо ҳисобга олинади. Масалан, шахс ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм этилган бўлиб, кейинчалик жазо ЖКнинг 46-моддаси 4-қисмида назарда тутилган асосларга кўра озодликдан маҳрум этиш жазоси билан алмаштирилган бўлса, судланганлик муддатининг тугалланиши ёки судланганликни олиб ташлаш ахлоқ тузатиш ишлар шаклидаги жазодан келиб чиқиб ҳисобланади ва озодликдан маҳрум этишнинг амалда ўталган муддати ахлоқ тузатиш ишларига кўчирилади.

Жиноят кодексининг 80-моддаси 4-қисмига кўра: «Агар жазони ўтаб чиққан шахс судланганлик ҳолатининг муддати тугамай яна жиноят содир этса, судланганлик ҳолатини тугатувчи муддатнинг ўтиши тўхтатилади».

Шундай қилиб, шахс судланганликнинг тугаши учун қонунда белгиланган муддат давомида (ЖКнинг 78-моддасига кўра) янгидан жиноят содир этмаслиги керак. Агар шахс судланганлик муддати давомида янгидан жиноят содир этса, у ҳолда, бу муддатни охириги жинояти учун асосий ва қўшимча жазонинг аниқ ўталган вақтидан бошлаб ҳисоблаш зарур.

Шахснинг барча содир этган жиноятлари учун унинг оғирроқ тури бўйича судланганлик муддати ўтмагунга қадар шахс судланган, деб ҳисобланади.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Жиноят ҳуқуқида судланганлик нима?
2. Судланганликнинг ҳуқуқий оқибатлари нималардан иборат?
3. Судланганликнинг қандай муддатлари мавжуд?
4. Судланганлик муддати бекор бўлишининг қандай турларини биласиз?

20-боб. ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИГИ ХУСУСИЯТЛАРИ

20.1. Вояга етмаганлар жиноий жавобгарлигининг умумий қоидалари

Инсонпарварлик ва одиллик принципларидан келиб чиқиб, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси олтинчи бўлими, XV—XVI бобларида «Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари» белгиланган. Бу бобларда вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган жазо тизими, жазо тайинлаш қоидалари, жавобгарликдан, жазодан озод қилиш ҳоллари акс эттирилган.

Бизга маълумки, собиқ Иттифоқ даврида вояга етмаганлар жиноятчилигининг олдини олиш ва унга қарши курашишга етарли даражада (баъзи камчиликларни эътиборга олмаган ҳолда) эътибор берилган бўлса ҳам, аммо Жиноят қонунидаги бундай жиноятчиликнинг олдини олишга қаратилган нормалар шу вақтгача бирор марта ҳам тизимлаштирилган ҳолда ҳозирги кодексимиздагидек, алоҳида бир бўлимда берилмаган эди. Унда кўрсатилган нормалар жиноий жавобгарликнинг умумий қоидаларини ўз ичига олиши билан бирга, вояга етмаганлар томонидан жиноят содир этилганда уларга нисбатан жазо турларининг анча такомиллашганлиги, суд уларга жазо тайинлашда ўсмирнинг руҳий ривожланганлик даражаси, турмуш шароити ва тарбиясини, соғлиғини, содир этган жиноятининг сабабларини, катта ёшдаги кишилар ва вазиятнинг жиноят содир этилишидаги ўрнини эътиборга олиб, жавобгарлик ёки жазодан озод қилишда унга нисбатан давлатимиз томонидан бериладиган бир қанча энгилликларда ифодаланиши кўрсатилганки, бундай ҳолатлар кодекснинг 7-моддасида кўрсатилган инсонпарварлик принципининг амалда қўлланилаётганлигига мисол бўлади.

Вояга етмаганлар томонидан жиноят содир қилинганида, давлат томонидан уларнинг бу қилмишига бериладиган жазонинг катталарга бериладиган жазога нисбатан анча юмшоқлиги қадимги қулдорлик давлатларига ҳам хос бўлганлигини Рим давлатининг «XII жадвал қонунлари»да ҳам учратамиз¹.

Амалиётчилар ва олимлар ўртасида кўп йиллардан бери вояга етмаганларнинг жавобгарлигини қонунда алоҳида ажратиб кўрсатилиши зарурлиги тўғрисида турли фикрлар мавжуд бўлиб, бу масала 1994 йил қабул қилинган Жиноят кодексида ўз аксини топди. Вояга етмаганларнинг жавобгарлиги хусусида жиноят ҳуқуқи фанида турли фикрлар билдирилган бўлиб, айбдор шахснинг аҳамияти содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилиги даражасидан кам эмаслиги таъкидланади.

Жиноят кодексининг 17-моддаси 5-қисмига мувофиқ, ўн саккиз ёшга тўлгунга қадар жиноят содир этган шахслар умумий қоидаларга асосан ва Жиноят кодексининг олтинчи бўлимида назарда тутилган хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда жавобгарликка тортиладилар. Жиноят кодексининг «Махсус» қисми 163 та нормасида вояга етмаганлар учун жиноий жавобгарлик белгиланган.

Вояга етмаган шахс деганда, жиноят содир этгунга қадар 16 ёшга тўлган, аммо 18 ёшга тўлмаган шахс тушунилади.

Умумий қоидага мувофиқ, 16 ёшга тўлган, ақли расо шахслар жиноят субъекти ёшига етган ҳисобланишади. Баъзи жиноятлар учун субъект ёши 14 ёш қилиб белгиланган. Жавобгарликни оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдирганлик жинояти учун субъект ёши 13 ёш белгиланган.

Кўпчилик давлатларнинг жиноят қонунчилигида вояга етмаганларни жиноий жавобгарликка тортишнинг энг кам ёш чегараси белгиланган. Бу ёшга етмаган, лекин жиноят содир этишда айбдор, деб топилган вояга етмаган шахслар жиноий жавобгарликка тортилмасдан, балки ижтимоий ёрдамга муҳтож бўлишади.

1989 йили БМТнинг Бош ассамблеяси томонидан «Болалар ҳуқуқлари тўғрисида»ги Конвенция қабул қилинган бўлиб, у

¹ Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Под. ред. З.К. Черниловского. М., 1984, 49 — 50-бетлар.

жинойй йўлга кириб қолган болалар ва вояга етмаганларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўйича қатор нормаларни ўз ичига олади. Конвенцияга мувофиқ болалар деганда, ўн саккиз ёшга тўлмаган шахслар тушунилади¹. Бу таъриф Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексидаги вояга етмаганлар тушунчасига мос келади. Конвенция вояга етмаганларни жиноий жавобгарликка тортишнинг минимал муддатини белгилайди. Лекин қатор давлатларда бу ёш чегараси белгиланганидан ҳам кам бўлиши мумкин Масалан, Ирландия жиноят қонунчилигида субъект ёши 7 ёш, Японияда 13 ёш, Нидерландияда 12 ёш қилиб белгиланган. Жиноят қонунчилигида субъект ёшининг бундай белгиланиши шахснинг ақлий ва жисмоний ривожланганлик даражасидан келиб чиққан.

1985 йилда қабул қилинган БМТнинг Минимал стандарт қоидаларида вояга етмаганларга нисбатан жазо тайинлашда одил судловни амалга оширишнинг қоидалари белгиланган. Шахснинг ақлий ва жисмоний ривожланганлик даражаси шуни англатадики, жиноят субъекти ёшига етган, лекин ўз қилмишининг хусусияти ва ижтимоий хавfli оқибатини руҳий жиҳатдан ривожланмаганлиги туфайли англаб етмаган шахсда жиноят субъектининг зарурий белгисига эга бўлмайди. Бундай шахсга нисбатан маъмурий тартибдаги мажбурлов чоралари қўлланилди.

М.А. Скрябиннинг фикрига кўра, вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлиги қуйидаги хусусиятларга эга:

- 1) вояга етмаганларга нисбатан жиноят қонунида назарда тутилган барча жазо чоралари қўлланилмайди;
- 2) вояга етмаганлар томонидан содир этилган жиноят учун жазо тайинлашда суд уларнинг вояга етмаганлигини енгиллаштирувчи ҳолат, деб ҳисоблайди;
- 3) вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган озодликдан маҳрум қилиш жазоси энг оғир жазо сифатида ўзига хос хусусиятларга эга.

Вояга етмаган шахслар учун жавобгарликни белгиловчи нормалар иккига бўлинади:

- 1) жиноят содир этгунга қадар вояга етмаганларга нисбатан қўлланиладиган нормалар;
- 2) норма қўлланилганга қадар вояга етмаган шахсларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлов чоралари.

¹ Конвенция «О правах ребенка», 1989 г.

Вояга етмаган шахсларга нисбатан қўлланиладиган нормалар ўзига хос хусусиятга эга бўлиб, уларни қуйидаги икки гуруҳга бўлиш мумкин.

• **биринчи гуруҳ** нормаларга – жазо тури, жазо тайинлаш, жазодан шартли озод қилиш, жавобгарлик ва судланганлик муддатини белгиловчи нормалар;

• **иккинчи гуруҳ** нормаларга – жазони ўташ колонияси турларини белгиловчи, тарбиявий хусусиятдаги мажбурлов чоралари киради.

2001 йил 29 августда Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси иккинчи чақириқ VI сессиясида жиноий жазоларини либераллаштириш муносабати билан Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига киритилган ўзгартириш ва қўшимчалар жазо санкцияларининг енгиллашувига, жазо муддатларининг камайишига, озодликдан маҳрум қилиш, қамоқ жазоларининг камроқ белгиланишига олиб келди. Жиноий жазолар тизимидаги бундай ислохотлар вояга етмаганларга нисбатан жазо тайинлашда муҳим аҳамиятга эга.

Криминологик тадқиқотлар, статистик маълумотлар шундан далолат берадики, вояга етмаган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш, қамоқ ва умуман, жамиятдан ажратиш билан боғлиқ бўлган жазоларнинг қўлланиши салбий натижаларни бермоқда ва келажакда рецидив жиноятлар кўпайишига замин яратмоқда.

Вояга етмаган шахслар жиноят содир этишининг олдини олиш масаласи барчани ўйлантираётган энг оғриқли, ачинарли ва долзарб муаммолардан биридир. Чунки келажакимиз, ёш авлоднинг баркамоллиги билан боғлиқдир. Уларни тарбиялаш, жамият учун фойдали, маънавий соғлом қилиб етиштириш ҳар биримизнинг бурчимиздир. Шу ўринда вояга етмаганлар жиноятчилигининг сабабларига тўхталиб ўтадиган бўлсак, вояга етмаган шахсларни жиноятга етаклайдиган сабаб ва шарт-шароитлар қуйидагилардан иборатдир:

- 1) аҳоли турмуш даражасининг пасайиши;
- 2) ота-она, тарбиячилар, мактаб, интернат ва бошқа муассасаларда болалар тарбияси билан етарли даражада шуғулланмаслик, тарбиявий, профилактик тадбирларнинг ўтказилмаслиги. Масалан, 1999 йилнинг биринчи ярмида жиноят содир этган вояга етмаганлар 1105 кишини ташкил этиб, 372 нафари (33,6 %) ҳеч қаерда ўқимаган, 110 нафари маст ҳолатда жиноят содир этган вояга етмаган шахслардир.
- 3) оила, мактаб ва ўқув муассасаларида назоратнинг сустлиги;

4) вояга етмаган шахс яшаётган, ўқийётган микромуҳитдаги криминологик шароит;

5) мактабларда юристлар ва психологларнинг фаолият олиб бормасликлари;

6) оилалардаги ажрашиб кетиш, ота ёки оналик ҳуқуқидан маҳрум қилиш ҳолатларининг юқорилиги. Масалан, 1999 йилнинг биринчи ярмида вояга етмаган судланганлар 1105 кишини ташкил этиб, шулардан 258 (23,3 %) нафари ота-онасиз тарбияланганлардир;

7) босқинчилик, ўғрилиқ каби жиноятларга вояга етмаган шахсларни жалб қилиш ҳолатларининг тез-тез учраши;

8) ахлоққа қарши жиноятлар, яъни вояга етмаган шахсни ғайри ижтимоий хатти-ҳаракатларга жалб қилиши, ўн олти ёшга тўлмаган шахс билан жинсий алоқа қилиш, ўн олти ёшга тўлмаган шахсга нисбатан уятсиз бузуқ ҳаракатлар қилиш, порнографик нарсаларни тайёрлаш ва сотиш, фоҳишахона сақлаш ёки қўшмачилик қилиш каби жиноятларнинг содир этилиб турилиши;

9) жазони ўтаб чиққан вояга етмаган шахсларни ўз ҳолига ташлаб қўйилганлиги, иш билан банд қилишнинг суст даражада олиб борилиши;

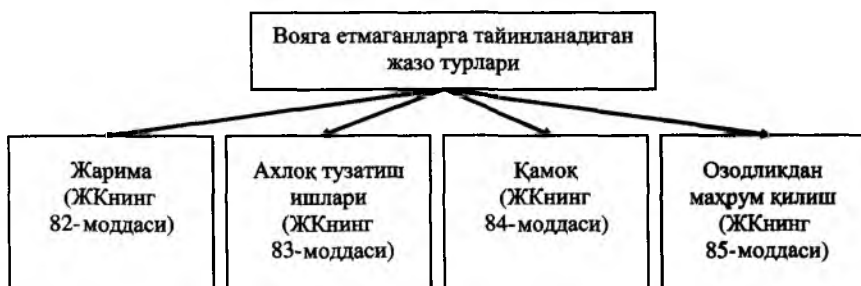
10) ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар, хусусан милиция, маҳалла посбонларига вояга етмаган шахслар билан ишлаш, тарбиявий, профилактик чораларни кўриш, ишга жойлаштириш тадбирлари ўтказиш вазифасини юкловчи ҳуқуқий ҳужжатларнинг мавжуд эмаслиги, мавжуд бўлган ҳуқуқий ҳужжатлар ижросини таъминловчи механизмнинг йўқлиги ва ҳоказолар. Статистика маълумотларига эътиборни қаратадиган бўлсак, биргина 1999 йилнинг биринчи ярмида судланган вояга етмаганларнинг 73 нафари (6,6 %) ички ишлар органларида ҳисобда туришган.

Статистик маълумотларга кўра 1999 йилнинг биринчи ярмида судланганларнинг сони 28540 нафар бўлиб, шулардан 1105 нафарини вояга етмаганлар ташкил қилади. Яъни, умумий судлаганларнинг 3,9 фоизи. 2000 йилнинг биринчи ярмида эса 29466 нафар шахс судланган бўлиб, шулардан 1156 нафарини вояга етмаганлар ташкил қилади. Яъни, умумий судланганларнинг 4 %. Шундан 1999 йилнинг биринчи ярмида 58 нафар, 2000 йилнинг биринчи ярмида эса 56 нафари қиз болалар судланган. Бу 1999 йил биринчи ярмида судланган вояга етмаганларнинг 5,2 %ни, 2000 йилда эса 4,8 %ни ташкил этади¹.

¹ Республика судлари ва адлия идораларининг 1999 йил биринчи ярим йиллик давомида амалга оширган ишлари тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари билан 1998 йил биринчи ярим йиллик ҳисоботи маълумотларининг қиёсий рақамлари.

Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 1996 йил 19 июлдаги 16-сонли «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарорида вояга етмаганларга жазо тайинлашда жарима, ахлоқ тузатиш ишлари, қamoқ каби жазоларнинг самарадорлигига эътибор бериш лозимлиги айтилган. Шу билан бирга оғир жиноят содир этишда айбланган, муқаддам судланган, ҳуқуқни бузганлик учун ички ишлар органларида ҳисобда турган вояга етмаганларга жазо тайинлашда қатъиятсизликка йўл қўйиб бўлмайди. Судлар вояга етмаганларнинг жиноят ишлари юзасидан дастлабки тергов ишларини сифатли ва пухта олиб борилишини, вояга етмаганларнинг шахсини ифодаловчи маълумотларни, уларнинг яшаш шароити, тарбияси, жиноят содир қилиш мотивлари, жиноят содир қилишга олиб келган шароит ва сабаблар тўлиқ ҳамда ҳар томонлама аниқланишини талаб қилишлари лозим. Вояга етмаганларнинг жиноят содир этишида катта ёшдагиларнинг таъсири, уларнинг жиноят ёки бошқача ҳуқуқбузарликларга жалб қилинишининг сабабларини батафсил аниқлаш керак, деб таъкидланган.

20.2. Вояга етмаганларга нисбатан қўлланиладиган жазо тизими ва турлари

«Болалар ҳуқуқлари тўғрисида»ги Конвенцияда болаларнинг жисмоний, ақлий, ижтимоий ривожланиши учун зарур шароитларни яратиб бериш жамиятнинг вояга етмаганлар олдидаги бурчи эканлиги белгилаб қўйилган. Вояга етмаганларнинг жиноят содир этиши муайян маънода жамият томонидан юқоридаги мажбуриятларнинг бажарилмаганлигини ифодалайди¹. Адолатнинг тикланиши биринчи навбатда вояга етмаганларнинг қайта тарбияланишида ифодаланади.

¹ Конвенция «О правах ребенка», 1989 г.

Вояга етмаганларга нисбатан қўлланадиган жазо тизими, жиноят қонуни билан белгиланган ва суд учун мажбурий ҳисобланган жазо чораларининг рўйхати бўлиб, улар ўз навбатида муайян тартибда жойлаштирилган ва қўлланиш тартиби ва чегаралари белгиланган рўйхатдир.

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига вояга етмаганларга нисбатан қўлланадиган жазо тизимининг асосий вазифаси вояга етмаганларни мажбурлаш ва тарбиялаш ҳисобланади. Вояга етмаганларга нисбатан жазо тайинлашнинг асосий мақсади тарбиялаш бўлса-да, лекин оғир жиноят содир этганларга нисбатан оғир жазо тайинланишини истисно этмайди. Бундай ҳолатда оғирроқ жазо тайинламаслик, вояга етмаганларда масъулиятсизликни келтириб чиқаради.

«Болалар ҳуқуқлари тўғрисида»ги Конвенцияда вояга етмаганларга нисбатан ўлим ва умрбод озодликдан маҳрум қилиш каби жазолар қўлланилиши мумкин эмаслиги белгиланган.

Вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган жазо тизими:

1) давлат мажбурлов чорасининг алоҳида турларидан ташкил топган;

2) жазо тизими элементлари ўзаро боғлиқ бўлиб, бири иккинчисига боғланиб ва тўлдириб келади;

3) давлатнинг мажбурлов чоралари рўйхати қатъий бўлиб, кенгайтириб талқин қилиниши мумкин эмас. Шунинг учун вояга етмаганларга нисбатан Жиноят кодексининг «Махсус» қисми тегишли моддаси санкциясида кўрсатилган бўлса-да, лекин 84-модда кўрсатилмаган жазо чоралари қўлланилмайди;

4) белгиланган жазо чоралари енгилдан оғирига қараб жойлаштирилган.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 81-моддасида кўрсатилган жазолар вояга етмаганларга нисбатан тайинланиши мумкин бўлган жазо турларининг қатъий рўйхатидир. Ушбу моддала жазо тизими энг енгилдан оғирига қараб жойлаштирилган, яъни:

- 1) жарима;
- 2) ахлоқ тузатиш ишлари;
- 3) қамоқ;
- 4) озодликдан маҳрум қилиш.

Вояга етмаганларга нисбатан жазо тайинлашда Жиноят кодексининг «Махсус» қисми моддаси санкцияси доирасида эмас балки, 82—85-моддаларда белгиланган доирада жазо тайинланади. Вояга етмаганларга нисбатан қўшимча жазо чораси қўлланилмайди.

Жарима жазоси — вояга етмаганларга нисбатан Жиноят кодексининг 82-моддасига мувофиқ, энг кам ойлик иш ҳақининг икки баробаридан йигирма бараваригача белгиланади.

Суд вояга етмаганларга нисбатан жарима жазосини тайинлашда жазони қўллаш учун асослар бор ёки йўқлиги аниқланиши лозим. Жарима жазосини тайинлашда вояга етмаган шахснинг мустақил даромадга, иш ҳақи ёки мол-мулкка эга эканлиги эътиборга олинади. Жарима жазоси миқдорини белгилашда суд бу жазо миқдори вояга етмаган жавобгарнинг нормал яшashi учун зарур бўлган шароитдан маҳрум қилиб қўймаслиги лозимлиги эътиборга олинади керак.

Жарима жазоси тайинлангандан кейин айбдор олти ой мобайнида уни тўлашдан бўйин товласа, суд тўланмаган жарима миқдорини ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштиради. Энг кам ойлик иш ҳақининг икки баробари миқдоридаги жарима ахлоқ тузатиш ишларининг бир ойига тенглаштириб ҳисобланади. Лекин ахлоқ тузатиш ишларининг муддати бир йилдан ортиқ бўлмаслиги керак.

Вояга етмаганларга нисбатан жарима жазоси 2000 йилнинг биринчи ярмида 54 маротаба қўлланилган бўлиб, шу давр мобайнида вояга етмаганлар умуман судланганларнинг 4,7 % ни ташкил этган. Тўққиз ой давомида эса бу кўрсаткич 90 тага етди.

Ахлоқ тузатиш ишлари — бу маҳкумни суд ҳукми билан белгиланган муддатга мажбурий равишда меҳнатга жалб қилиб, унинг иш ҳақидан давлат фойдасига муайян миқдордаги фондундириш тариқасидаги жазо чораси¹.

Бу жазо вояга етмаганларни меҳнатга жалб қилиш билан тузатиш ва қайта тарбиялашга қаратилгандир. Вояга етмаганларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишларини қўллашнинг қўйидаги шартлари мавжуд:

- 1) субъектив таркибнинг қатъий чекланганлиги;
- 2) жазони қўллаш муддати.

¹ Ўзбекистон Республикаси Меҳнат кодекси. Т., «Адолат», 1998.

Ахлоқ тузатиш ишлари фақат меҳнатга лаёқатли шахсларга нисбатан қўлланилади. **Меҳнат лаёқати** — бу шахснинг меҳнат қила олиш қобилиятига эга эканлигидир. Умумий қоидага кўра, шахс 16 ёшга тўлгандан сўнг меҳнатга лаёқатли ҳисобланади. 16 ёшга тўлмаганлар қуйидаги ҳолларда меҳнат шартномаси асосида меҳнатга жалб қилиниши мумкин:

1) ўн беш ёшга тўлган шахслар ота-онасидан бири ёки улар ўрнини босувчи шахснинг ёзма розилиги билан ишга қабул қилиниши;

2) ёшларни меҳнатга тайёрлаш мақсадида умумтаълим мактаблари, касб-ҳунар техника билим юртлари ва ўрта махсус ўқув юр்தларининг ўқувчиларини ўн тўрт ёшга тўлганларидан кейин ота-онасидан бири ёки улар ўрнини босувчи шахснинг розилиги билан болаларнинг соғлиғига зиён етказмайдиган ва таълим олиш жараёнини бузмайдиган енгил ишларни ўқишдан бўш вақтларида бажариш учун ишга қабул қилинишига йўл қўйилади.

Жиноят кодексининг 83-моддасига мувофиқ, ахлоқ тузатиш ишлари фақат 16 ёшга тўлган меҳнатга лаёқатли вояга етмаганларга нисбатан бир ойдан бир йилгача муддатга тайинланади. Жазони ўташ муддатига дам олиш, байрам, шунингдек, маҳкумнинг касал бўлган кунлари ҳам киради.

Вояга етмаганларга нисбатан қўлланиладиган ахлоқ тузатиш ишларининг ўзига хослиги қуйидагиларда кўринади:

1. Ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахс иш ҳақининг бир қисми давлат бюджетига ўтказилади.

2. Ахлоқ тузатиш ишлари тайинланган шахснинг ишлаган вақти меҳнат стажига киритилмайди.

3. Ахлоқ тузатиш ишини ўташ даврида узлуксиз меҳнат учун бериладиган қўшимча иш ҳақи тўланмайди.

Вояга етмаганларга нисбатан қўлланиладиган ахлоқ тузатиш жазоси жазони ўташ жойига кўра:

1) вояга етмаган маҳкумнинг иш жойида;

2) жазонинг ижросини назорат қилувчи орган белгилаб берадиган, лекин вояга етмаган маҳкум яшайдиган жойда ўталади.

Қоидага кўра, вояга етмаган шахсга ахлоқ тузатиш ишини ўзи ишлаб турган жойда ўташ белгиланади. Вояга етмаган маҳкумини тарбиялаш нуқтаи назаридан ахлоқ тузатиш ишини у ишлаб турган жойда ўташни белгилаш мақсадга мувофиқдир.

Агар айбдор ҳеч қаерда ишламаса, жазо ижросини назорат қилувчи орган белгилаб берган, лекин ўзи яшайдиган ҳудуддаги бошқа жойда ўталади ва иш ҳақининг ўн фоизидан ўттиз фоизгача давлат даромадига ушлаб қолинади.

Агар маҳкум яшаш жойига эга бўлмаса, бундай ҳолда ҳукм чиқарилган ҳудуддаги жазони ижро этиш инспекцияси белгилаб берган иш жойида жазони ўтайди.

Ахлоқ тузатиш жазоси вояга етмаган маҳкумнинг моддий ва меҳнат манфаатларини маълум даражада чеклаб қўяди, маҳкум иш ҳақининг ўн фоизидан ўттиз фоизигача давлат даромадига ундирилади, узлуксиз меҳнат учун бериладиган қўшимча иш ҳақи тўлаш жазони ўташ даврида тўхталади.

Умумий қоидага кўра, ахлоқ тузатиш ишлари муддати меҳнат стажига қўшилмайди. Жиноят-процессуал кодексининг 545-моддасига кўра, ахлоқ тузатиш ишлари ўталган вақтни маҳкумнинг умумий меҳнат стажига қўшиш тўғрисидаги масала жамоат бирлашмаси ёки жамоа илтимосномаси бўйича, жазони ўтаб чиққан шахс меҳнатга қобилиятсиз бўлган тақдирда эса, унинг илтимосномаси бўйича ҳам мазкур шахс турган жойдаги туман ёки шаҳар суди томонидан кўриб чиқилади.

Ахлоқ тузатиш ишлари ўталган вақтни маҳкумнинг умумий меҳнат стажига қўшиш тўғрисидаги масала суд томонидан кўриб чиқиладиган вақтда илтимоснома ким томонидан берилган бўлса, шу шахснинг, шунингдек, илтимос қилган жамоат бирлашмаси ёки жамоанинг вакили қатнашиши шарт.

Ахлоқ тузатиш ишлари ўталган вақтни маҳкумнинг умумий меҳнат стажига қўшиш тўғрисидаги илтимоснома юзасидан суд чиқарган ажрим устидан шикоят берилиши мумкин. Вояга етмаган шахс ахлоқ тузатиш ишларининг ўндан бир қисмидан кўпроғини ўташдан бўйин товласа, суд бу жазонинг ўталмаган қисмини ахлоқ тузатиш ишларининг ҳар уч кунини қамоқнинг бир кунига тенглаштирган ҳолда ҳисоблаб, қамоқ жазоси билан алмаштиради. Аммо бу муддат уч ойдан ошмаслиги керак. Масалан, «2000 йилнинг биринчи ярмида 74 та шахсга нисбатан вояга етмаганларга нисбатан ахлоқ тузатиш ишлари қўлланилган бўлиб, улар 2000 йилнинг биринчи ярмида судланганларнинг 6,4 %ни (1156 та) ташкил этади. 1999 йилда 22 та шахсга нисбатан ахлоқ тузатиш ишлари жазоси қўлланилган бўлиб, улар барча судланганларнинг 1,9 %ни ташкил этган».

Қамоқ жазоси — Жиноят кодексига киритилган янги жазо турини ҳисобланади. Қамоқ — шахсни эркин ҳаётдан батамом ажратган шароитда сақлашдан иборат бўлиб, вояга етмаганларга нисбатан бир ойдан уч ойгача бўлган муддатга тайинланади.

Вояга етмаган ҳамда қамоқ жазосига ҳукм қилинган шахслар жазони қамоқ уйларида ўтайдилар. Уларга ҳар куни бир ярим соатлик сайр қилиш, бир ойда бир марта яқин қариндошлари билан уч соатгача қисқа муддатли учрашув имконияти берилади. Улар қамоқ уйининг хўжалик хизматига оид ишларга ҳафтасига тўрт соатгача жалб қилиниши мумкин. Вояга етмаганлар жазони ўташ тартибини бузган ҳолларда огоҳлантириш, хайфсан, етти суткагача карцерга киритиб қўйиш, ҳар кунги сайрни бекор қилиш каби интизомий жазо чоралари қўлланилади.

Жиноят кодексининг 84-моддасига мувофиқ, қамоқ жиноят содир қилиш вақтида ўн олти ёшга тўлмаган, лекин ҳукм чиқариш вақтида ўн олти ёшга тўлган шахсларга нисбатан қўлланиши мумкин. Бу жазо турининг асосий хусусиятларидан бири шахсни қўрқитишдир. Статистик маълумотларга кўра, судлар вояга етмаганларга нисбатан 1999 йилда ўн учта, 2000 йилнинг тўққиз ойи давомида эса ўн марта қамоқ жазоси қўлланилган¹.

Озодликдан маҳрум қилиш вояга етмаган маҳкумни суднинг ҳукмида белгиланган муддатга шу жазони махсус ўташ жойларига жойлаштириб мажбурий тарзда жамиятдан ажратишдан иборатдир.

Ўн олти ёшгача бўлган вояга етмаганлар тарбия колонияларига жойлаштирилади. Вояга етмаган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазоси олти ойдан ўн йилгача бўлган муддатга:

1). Эҳтиётсизлик оқибатида содир этилган жиноят учун ҳукм қилинган вояга етмаган шахслар сақланадиган колониялар; қасддан унча оғир бўлмаган ва оғир жиноят содир этганлиги учун биринчи марта озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган вояга етмаган шахслар сақланадиган колониялар, илгари қасддан жиноят содир этганлик учун озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазони ўтаган ва қасддан янги жиноят содир этганлиги учун яна судланган аёл жинсига мансуб маҳкумлар сақланадиган колониялар — умумий тартибли колонияларда;

2). Илгари озодликдан маҳрум қилиш жазосини ўтаган вояга етмаганларга—кучайтирилган тартибли колонияларда ўташ тайинланади.

¹ Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги «Вояга етмаганлар жинояти ҳақидаги суд амалиёти тўғрисида»ги қарори.

Суд озодликдан маҳрум қилиш жазосини вояга етмаган шахсни бошқа жазо турини қўллаган ҳолда қайта тарбиялаш имкони йўқ, деб ҳисобласа, жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси юқори бўлган ҳолларда қўллайди.

Вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган озодликдан маҳрум қилиш жазоси қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

- а) жазо муддатининг қисқалиги;
- б) жазонинг фақат умумий ва кучайтирилган тартибли колонияларда ўталиши;
- в) аёлларнинг жазони фақат умумий тартибли колонияларда ўташи;
- г) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган вояга етмаган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазосининг тайинланмаслиги;
- д) вояга етмаганнинг жиноят содир этиш вақтидаги ёши ва содир этилган жиноятнинг хавфлилик даражасига қараб озодликдан маҳрум қилиш жазосининг табақалаштирилганлиги.

Жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасига кўра, ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган шахсларга нисбатан:

- 1) унча оғир бўлмаган жиноят учун—уч йилгача;
- 2) оғир жиноят учун—олти йилгача;
- 3) ўта оғир жиноят учун—ўн йилгача бўлган муддатга тайинланади.

Ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан:

- 1) унча оғир бўлмаган жиноят учун—тўрт йилгача;
- 2) оғир жиноят учун—етти йилгача;
- 3) ўта оғир жиноят учун—ўн йилгача муддатга тайинланади.

Вояга етмай туриб, ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган, эҳтиётсизлик оқибатида жиноят содир этган ёхуд қасддан унча оғир бўлмаган жиноят содир этган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш тариқасида жазо тайинланмайди. Ҳукм чиқариш пайтида ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан озодликдан маҳрум қилиш жазосини колонияларда ўташ тайинланади.

Озодликдан маҳрум қилиш жазоси 2000 йилнинг биринчи ярмида вояга етмаганларга нисбатан 404 ҳолатда қўлланилган бўлиб, бу умумий судланганларнинг 34,9 %ни ташкил қилади. 1999 йилнинг биринчи ярмида эса озодликдан маҳрум қилиш жазоси 413 ҳолатда қўлланилган бўлиб, бу кўрсаткич умумий судланганларнинг 37,3 %ни ташкил қилган.

20.3. Вояга етмаганларга нисбатан жазо тайинлаш

Судланувчига нисбатан жазо тайинлаш судлар фаолиятининг муҳим ва ҳал қилувчи босқичидир. Вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлиги жиноятчиликка қарши курашишдаги қонунийлик, фуқароларнинг қонун олдида тенглиги, адолат, демократия ва инсонпарварлик принципларига асосланади. Вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган жазо айбдорни тарбиялаш ва янги жиноятлар содир этилишининг олдини олиш мақсадини кўзлаганлиги туфайли юқоридаги принциплар вояга етмаганларга нисбатан муайян тасниф асосида қўлланилади¹.

Вояга етмаганларга нисбатан жазо тайинлашда суд қуйидаги ҳолатларни ҳисобга олиши лозим:

- 1) вояга етмаганнинг ривожланганлик даражасини;
- 2) вояга етмаганнинг турмуш шароити ва тарбиясини;
- 3) катта ёшдагиларнинг унга нисбатан таъсирини;
- 4) вояга етмаганнинг соғлигини;
- 5) содир этилган жиноятнинг сабабларини;
- 6) жиноят содир этиш мотивини.

Жиноят-процессуал кодексининг 548-моддасида ҳам вояга етмаганларнинг жиноятлари ҳақидаги ишлар бўйича исботланиши лозим бўлган ҳолатларга юқоридагилардан ташқари қуйидагилар ҳам киритилган:

- 1) вояга етмаган айбланувчининг аниқ ёши (туғилган йили, ойи, куни);
- 2) вояга етмаганнинг шахсига хос хусусиятлар;
- 3) унинг турмуш ва тарбияланиш шароитлари;
- 4) катта ёшли далолатчилар ва бошқа иштирокчиларнинг бор ёки йўқлиги.

Вояга етмаганнинг ривожланганлик даражаси — бу 18 ёшга тўлмаган шахснинг ақлий ривожланганлик даражаси ва унинг ёшидир. Шахснинг ривожланганлик даражаси шу ёшдаги шахсларга нисбатан нормал ҳолатда ёки бундай ҳолатда бўлмаслиги мумкин. Шахснинг ривожланганлиги: ривожланган (бу ёшдагиларга нисбатан ақлий ривожланган бўлиши) ва қолоқ (ўз ёшига нисбатан ақлий ривожланмаганлиги) бўлиши мумкин.

¹ Олий суд пленумининг 2000 йил 15 сентябрдаги «Вояга етмаганлар жинояти ҳақидаги суд амалиёти тўғрисида»ги қарори.

Агар шахс ўз ёшига нисбатан ақлий ривожланган бўлмаса, суд унга нисбатан жазонинг ўрнига мажбурлов чорасини қўллашнинг мақсадга мувофиқлигини кўриш лозим. Бунинг учун руҳий қолоқликни аниқлашда психологик экспертиза одина ёшга нисбатан интеллектуал қолоқликни белгилаш учун унинг ақлий қолоқлигини аниқлаш масаласини қўйиши керак¹. Интеллектуал ривожланганлик даражаси ўз тенгдошларига нисбатан қолоқ бўлган вояга етмаганлар жинойий жавобгарликка тортилмайдилар.

Вояга етмаган шахснинг тарбияси ва яшаш шароити — бу 18 ёшга тўлмаган шахсларга нисбатан белгиланган, унинг яшаши, уни тарбиялашда қўлланилаётган усул ва воситалар каби ҳолатлардир. Суд бунда вояга етмаган шахснинг ота-онаси, васийлар ва ҳомийлар ва оиладаги бошқа шахсларнинг ҳолатини эътиборга олиши лозим.

Соғлиғининг ҳолати — бу нафақат вояга етмаганнинг касал эмаслиги ёки жисмоний нуқсонлари йўқлигини белгиловчи, шунингдек, унинг жисмоний, руҳий ва ижтимоий ҳолатининг кўрсаткичидир.

Вояга етмаганларга таъсир қилувчи ва суд томонидан ҳисобга олиниши лозим бўлган ҳолатларга қуйидагилар киради: вояга етмаган шахснинг ёши, жинойятни содир этганлигига чин қўнғилдан пушаймонлиги, айбини бўйнига олганлиги, жинойятни очишга ёрдам берганлиги, жинойятни оғир оилавий ва шахсий аҳволидан келиб чиқиб содир этганлиги кабилар. Бу ҳолатларнинг барчаси суд ҳукмида кўрсатилиши керак.

Бундан ташқари қонун чиқарувчи инсонпарварлик тамойилига асосланиб, болаликдаги шўхлик туфайли бировга озор етказиши билан жинойят ўртасидаги аниқ чегарани билмаслиги, у ёки бу ахлоқий эстетик чегараларни аниқ тасаввур қила олмайдиган ёшда эканлигини эътиборга олади.

Вояга етмаганлар жавобгарлигини индивидуаллаштиришда жинойят тўғри квалификация қилинган, содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилик даражасига мос бўлган таъсир чорасини:

1) қўлланадиган жазо чорасининг тури, муддати ёки миқдори;

2) тарбиявий хусусиятга эга бўлган жазо чорасини қўллаб, жазодан озод қилишни қўллаш лозимлигини ҳал қилади.

Вояга етмаганларнинг жавобгарлигини индивидуаллаштиришда суд озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазо чорасини қўллашга катта эътибор бериши лозим. Агар

¹ Г.С. Гаверов. Проблемы борьбы с преступностью. Омск, 1978, 30—31-бетлар.

енгилроқ жазо чораси жавобгарликка тортишдан белгиланган мақсадга эришишни таъминламасагина оғирроғи тайинланади.

Жазо тайинлашда суд жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражасини ва хусусиятларини, мотивини, етказилган зарар миқдорини ва хусусиятини, айбланувчининг шахсини, жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатларни ҳисобга олиши керак.

Жиноятнинг ижтимоий хавфлилик даражаси биринчи навбатда жиноятнинг объектига боғлиқ бўлади, аммо вояга етмаганлар ҳар доим ҳам қонун билан қўриқланадиган ижтимоий муносабатларнинг элементларини ва кўп томонламалигини тўғри ва тўлиқ англаб етмайди. Содир этилган жиноятнинг ижтимоий хавфлиликни, жиноятни содир қилишдаги барча ҳолатларни (айбнинг шаклини, мотиви, усули, қилмиш иштирокчиликда жиноят содир этилганида иштирокчилик даражасини) ҳисобга олиш лозим.

Вояга етмаганлар томонидан унча оғир бўлмаган жиноят содир этилганида, уни жазо тайинламасдан тарбияловчи хусусиятга эга бўлган мажбурлов чораларини қўллаш орқали таъсир этиш мумкинми, саволига жавоб топиш лозим бўлади. Ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноят содир этган вояга етмаганларга жиний жазо тайинланишига йўл қўйилмаслиги керак.

Айбнинг турли шаклларида келиб чиқиб, айбдорнинг ўз ҳаракатини англаши, қасднинг пайдо бўлиш вақти (тўғри ёки эгри қасд, олдиндан ўйланган ёки тўсатдан пайдо бўлган ва бошқалар), рўй берган оқибатга кўра, ҳатто қасддан содир этилган жиноятлар ҳам бир-биридан фарқланади. Вояга етмаганлар томонидан қасддан содир этилган жиноятларда кўпчилик ҳолларда вояга етганлардагидек қасд кучли бўлмайди.

Вояга етмаганлар томонидан эҳтиётсизлик орқасида содир этилган жиноятларни ҳуқуқий жиҳатдан баҳолаш бирмунча қийинроқ. Жиноят содир қилган вояга етмаган шахс ўз қилмишининг ижтимоий хавfli оқибатларни келтириб чиқариши, ижтимоий хавfliликни англаши қийин бўлади, агар уни билса ҳам, ўзига ишониш орқали ижтимоий хавfli оқибатнинг олдини олиш мумкин деб ўйлайди, аммо уни бартараф эта олмайди¹.

Вояга етмаган шахс томонидан эҳтиётсизлик орқасидан жиноят содир этилганда, жиноят таркиби субъектив томони

¹ А.А. Мримонег. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних. 1980, стр. 64.

белгилари, шахснинг индивидуал мезонлари (интеллектуал жиҳатдан тўлиқ ривожланмаганлик, руҳиятининг ўзига хослиги, ҳаётий тажрибага эга эмаслиги) ижтимоий хавфли оқибатни англаб етишига имкон бермайди.

Вояга етмаган шахс томонидан содир этилган жиноятнинг хусусияти ва ижтимоий хавфлилиқ даражасини белгилашда жиноятнинг мақсад ва мотиви катта аҳамиятга эга. Вояга етмаган шахснинг ҳис-ҳаяжонга тез берилувчанлиги юзага келган ўзгаришлар, биринчи навбатда, уларнинг ҳодисани англаши ва фаолиятида ўз аксини топади. В.Я. Рибальскаянинг фикрича, вояга етмаганлар жиноятчилигига давлатдаги ижтимоий, иқтисодий ўзгаришлар ҳам таъсир этади. Бу ҳолат бошқача яшаш шароитининг вужудга келиши, меҳнат қилишдаги, таълим олишдаги ўзгаришлар билан боғлиқ бўлади¹.

Вояга етмаганлар жавобгарлигини индивидуаллаштиришда уларнинг шахсий белгиларига ҳам эътибор бериш лозим. Вояга етмаганларнинг шахсий белгилари деганда: турмуш тарзи, маълумоти, оилавий аҳволи, руҳий белгилари, қизиқиши, ҳуқуқ нормаларига бўлган муносабати ва ҳ.к. эътиборга олинади. Бундан ташқари, Жиноят кодексининг 55-моддаси 1-қисми «ж» бандига мувофиқ, шахснинг вояга етмаганлигининг ўзи жазони енгиллаштирувчи ҳолат ҳисобланади.

Жазони оғирлаштирувчи ва енгиллаштирувчи ҳолатлар айбдорга тайинланадиган жазонинг тарбиявий ва жазолов функцияларининг нисбатини тўғри танлашга ёрдам бериб, уни имкони борича, қайта тарбиялашга ҳамда бошқа жиноятлар содир этишининг олдини олишга ёрдам беради.

Жазони енгиллаштирувчи ҳолатларни қуйидаги уч асосий гуруҳга:

- 1) жиноят субъектининг шахсини ифодаловчи ҳолатлар;
- 2) жиноятнинг мотиви ва унинг шаклланиши билан боғлиқ ҳолатлар;
- 3) субъектнинг содир қилган жиноятига нисбатан муносабатини ифодаловчи ҳолатларга ажратиш мумкин.

Юқоридаги ҳолатлар вояга етмаганларнинг жиноят ишларидаги ўзига хос хусусиятларини эътиборга олиб, татбиқ этилиши лозим. Аммо бу хусусиятлар масаласига камроқ эътибор бериллади.

¹ В.Я. Рибальская. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних. 1994, стр. 26.

Бир муайян ҳолатнинг катта ёшдагилар ва вояга етмаганларнинг жиноят ишларида аҳамияти турлича бўлиб, суд жараёнида судланувчиларга жазо тайинлашга турлича таъсир қилади. Шунинг ҳам айтиб ўтиш керакки, Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 55—56-моддаларида кўрсатилган ҳолатларнинг айримлари вояга етмаганларга умуман тааллуқли эмас ёки тааллуқли бўлса ҳам, қатор зарурий чеклашларга эга. Бундай чеклашлар, хусусан, вояга етмаганларга жазо тайинлашнинг умумий асосларига таянган ҳолда ҳам белгиланиши мумкин.

Вояга етмаганларга бир қанча жиноятлар учун жазо тайинлашда катталарга жазо тайинлашдан фарқли равишда: жавобгарликка тортилаётган шахснинг ёши (13 ёшдан 16 ёшгача, 16 ёшдан 18 ёшгача), шунингдек, вояга етмаганларга тайинланиши мумкин бўлган жазонинг юқори чегараси ҳисобга олинади.

Вояга етмаганларга жиноятлар мажмуи бўйича жазо тайинлашда суд Жиноят кодексининг 59-моддасида назарда тутилган қоидаларга амал қилиш лозим. Аммо жиноят учун охириги жазо чораси Жиноят кодексининг 86-моддасига мувофиқ тайинланади.

Ўн уч ёшдан ўн олти ёшгача бўлган вақтда жиноят содир этган шахсга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида жазо тайинланганда озодликдан маҳрум қилишнинг энг кўп муддати ўн йилгача, агар содир этган жиноятларнинг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн икки йилгача тайинланади.

Ўн олти ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган вақт ичида жиноят содир этган шахсларга нисбатан жиноятлар мажмуи тариқасида озодликдан маҳрум қилиш жазоси — ўн икки йилгача муддатга, агар содир этган жиноятларнинг биттаси ўта оғир жиноят бўлса, ўн беш йилгача муддатга тайинланиши мумкин.

Жиноят содир этиш вақтида ўн уч ёшдан ўн саккиз ёшгача бўлган шахсларга нисбатан бир неча ҳукм юзасидан тайинландиган озодликдан маҳрум қилиш жазосининг муддати ўн беш йилдан ошмаслиги керак. Агар Жиноят кодексининг 72-моддасида белгиланган шартлар ва асослар мавжуд бўлса, суд вояга етмаган шахсга нисбатан шартли жазо белгилаши мумкин.

1. Вояга етмаганлар жавобгарлигининг хусусиятлари нима-ларда ифодаланади?
2. Вояга етмаганларга нисбатан тайинланадиган жазо тизими ва унинг умумий жазо тизимидан фарқи нимада?
3. Нима учун вояга етмаганларга нисбатан қўшимча жазо чораси қўлланилмайди? 16 ёшга тўлган шахс амалдаги қонунга асосан тадбиркорлик фаолияти билан шуғулланиб, шу фаолият билан боғлиқ жиноятни содир қилган ҳоллардачи?
4. Вояга етмаганларга нисбатан жазо тайинлашнинг хусусиятлари ва ҳисобга олиниши лозим бўлган ҳолатлар нималардан иборат?

21-боб. ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРНИ ЖИНОИЙ ЖАВОБГАРЛИКДАН ВА ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШ

21.1. Вояга етмаганларни жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш тушунчаси ва турлари

Вояга етмаганларга нисбатан қўлланадиган жазонинг асосий мақсади ва вазифаси маҳкумни тузатиш, қайта тарбиялаш ҳамда жиноятчиликнинг умумий ва махсус олдини олишдан иборатдир. Вояга етмаганларни жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш ҳам юқоридаги мақсадни кўзлайди.

Вояга етмаганлар:

- 1) фақат вояга етмаган шахсларга нисбатан;
- 2) ижтимоий хавф катта бўлмаган жиноят биринчи марта содир этилганида;
- 3) содир этилган қилмишнинг хусусияти, айбдорнинг шахси ва бошқа ҳолатларни ҳисобга олиб, айбдорни жазо қўлламай ҳам тузатиш мумкин, деб топилганида;
- 4) ишни вояга етмаганлар билан шуғулланувчи комиссияга топшириш йўли билан жавобгарликдан озод қилинади.

Фақат ушбу ҳолатларнинг барчаси мавжуд бўлган ҳолда вояга етмаган шахс Жиноят кодексининг 57-моддаси 1-қисмига кўра, жавобгарликдан озод қилиш мумкин. Шахсни жавобгарликдан озод қилишда унинг 18 ёшга тўлмаганлигини аниқлаш билан бирга, ҳукм чиқариш вақтида ёши ҳам аниқланиши лозим. Агар ҳукм чиқариш вақтига келиб 18 ёшга тўлган бўлса, уни жиноий жавобгарликдан озод қилиш масаласи Жиноят кодексининг 64 — 68-моддаларига асосан ҳал қилиниши керак.

Жиноятчини бошқа восита билан тузатиш мумкин, деб топилса, уни жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш, шунингдек, тайинланган жазонинг маълум бир қисмини ўтагандан сўнг жазо муддати тугамасданоқ маҳкумни жазодан озод қилиш мумкин. Вояга етмаганларни жавобгарлик ва жазодан озод қилишнинг икки (**умумий ва махсус**) тури мавжуд:

Вояга етмаганларнинг жиноий жавобгарлик ва жазодан озод қилишнинг умумий тури Жиноят кодексининг XII ва XIII бобларида белгиланган. Жиноят кодексининг XII бобида

жавобгарликдан озод қилишнинг турлари белгиланган бўлиб, улар қуйидагилар: жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (ЖКнинг 64-моддаси); қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфли-лигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (ЖКнинг 65-моддаси); айбдор ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш (ЖКнинг 66-моддаси); ярашилганлиги муносабати жавобгарликдан озод қилиш (ЖКнинг 66¹-моддаси); касаллиги туфайли жавобгарликдан озод қилиш (ЖКнинг 67-моддаси); амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш (ЖКнинг 68-моддаси).

Жазодан озод қилишнинг эса қуйидаги *умумий турлари* мавжуд: жазонинг ижро этиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш (Жиноят кодексининг 69-моддаси); шахснинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотиш муносабати билан уни жазодан озод қилиш (Жиноят кодексининг 70-моддаси); айбдорни чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш (Жиноят кодексининг 71-моддаси); шартли ҳукм қилиш (Жиноят кодексининг 72-моддаси); касаллиги ёки меҳнатга қобилиятини йўқотиши оқибатида жазодан озод қилиш (Жиноят кодексининг 75-моддаси); амнистия акти ёки авф этиш асосида жазодан озод қилиш (Жиноят кодексининг 76-моддаси).

Вояга етмаган шахсни жавобгарлик ва жазодан озод қилишнинг қуйидаги махсус турлари мавжуд:

- 1) вояга етмаганларнинг ишларини вояга етмаганлар билан шуғулланувчи комиссияга топшириш орқали жазодан озод қилиш;
- 2) мажбурлов чорасини қўллаш орқали жазодан озод қилиш.

Вояга етмаганларни жиноий жавобгарликдан озод қилиш фақат ишни вояга етмаганлар билан шуғулланувчи комиссияга топшириш орқали амалга оширилиши мумкин. Бундай қарорга келиш учун Жиноят кодексининг 87-моддаси 1-қисмида кўрсатилган шартлар:

- 1) жиноят содир этиш вақтида шахснинг 18 ёшга тўлмаганлиги;
- 2) ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни биринчи марта содир этган бўлиши;
- 3) содир этилган қилмишнинг хусусиятлари, айбдорнинг шахси ва ишнинг бошқа ҳолатлари мавжуд бўлиши лозим.

Юқорида кўрсатилган уч шартнинг ҳаммаси бир вақтнинг ўзида мавжуд бўлганида вояга етмаган шахс жавобгарликдан озод қилинади. Вояга етмаганлар билан шуғулланувчи комиссиялар зиммасига:

- 14 ёшдан 16 ёшгача бўлган даврда улар учун жисмоний жавобгарлик назарда тутилмаган, жамият учун хавфли хатти-ҳаракатлар содир этган;

- 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган даврда жиноят аломатлари бўлган хатти-ҳаракатлар содир этиб, уларга нисбатан жиноий иш қўзғатиш рад қилинган ёки жиноий иш тўхтатилган;

- 16 ёшгача бўлган даврда йўл ҳаракати қоидаларини бузган;

- жамиятга қарши бошқа хатти-ҳаракатлар содир этган;

- умумий ўрта, ўрта махсус, касб-ҳунар таълими таълим муассасалари (умумий таълим мактаблари, академик лицейлар ва касб-ҳунар коллежлари)да ўқишдан бош тортган;

- жамият учун катта хавф бўлмаган жиноят содир этганида терговчи ёки прокурорнинг қарори ёхуд суд ажрими асосида жавобгарликдан озод қилинган.

Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига назарда тутилган тартибда маъмурий ҳуқуқбузарлик содир этган вояга етмаган шахслар тўғрисидаги ишларни кўриб чиқиш вазифаси юкланади¹. 14 ёшга тўлмасдан туриб, жамият учун хавфли хатти-ҳаракатлар содир этган, 13 ёшга тўлгандан кейин оғирлаштирувчи ҳолатларда қасддан одам ўлдирган вояга етмаганлар бундан мустасно.

Вояга етмаганлар ишлари билан шуғулланувчи комиссия вояга етмаган шахсларга нисбатан қуйидаги таъсир кўрсатиш чораларини қўллаши мумкин:

- 1) вояга етмаганга жабрланувчидан узр сўраш мажбуриятини юклаш тўғрисида туман (шаҳар) судига тақдимнома киритиши;

- 2) огоҳлантириб қўйиши;

- 3) 15 ёшга тўлган вояга етмаган шахс зиммасига, агар у мустақил иш ҳақиға эга бўлса ва зарар миқдори белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлмаса, моддий зарарнинг ўрнини қоплаш ёки уни бартараф этиш мажбуриятини юклаши ёки белгиланган энг кам ойлик иш ҳақидан ортиқ бўлмаган моддий зарарни ўз меҳнати билан қоплаш мажбуриятини юклаши;

¹ Вазирлар Маҳкамасининг «Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия фаолиятини такомиллаштириш ҳақида»ги 2000 йил 21 сентябрдаги 360-сонли қарори, 23-банди.

4) 16 ёшга тўлган ва мустақил иш ҳақиға эға бўлган вояға етмаган шахсға Ўзбекистон Республикасининг Маъмурий жавобгарлик тўғрисидаги кодексига, Қорақалпоғистон Республикасининг давлат ҳокимияти ва бошқарувининг олий органлари чиқарган ҳужжатларда, вилоятлар ва Тошкент шаҳар давлат бошқаруви органлари қарорларида кўзда тутилган ҳолларда ва миқдорларда жарима солиши;

5) вояға етмаган шахсни ўз ота-онаси ёки улар ўрнини босувчи шахслар ёхуд жамоат тарбиячилари назоратига, шунингдек, уларнинг розилиги билан меҳнат жамоаси ёки жамоат ташкилоти кузатувиға топшириши;

6) вояға етмаган шахс жамият учун хавфли хатти-ҳаракатлар қилган ёки ижтимоий ахлоқ қоидаларини қасддан ва мунтазам равишда бузиб келган тақдирда комиссия ички ишлар органлари билан биргаликда вояға етмаганни махсус ўқув-тарбия муассасасига юбориш масаласини кўриб чиқишни суддан илтимос қилади. 11 ёшдан 14 ёшгача бўлган вояға етмаган шахс махсус мактаб-интернатға юборилиши, 14 ёшдан 18 ёшгача бўлган вояға етмаган шахс эса махсус касб-ҳунар коллежига юборилиши мумкин.

Ҳар бир аниқ ҳолат бўйича қабул қилинган таъсир чоралари тўғрисида комиссиялар вояға етмаганнинг яшаш, ўқиш ёки иш жойи бўйича ҳуқуқни бузишларнинг олдини олиш бўлинмалари томонидан вояға етмаганларнинг олдини олиш ишларини таъминлаш учун ички ишлар органларининг тегишли ҳудудий органларини хабардор қилишға мажбурдир. Таъсир кўрсатиш чоралари қўлланилаётганида туман (шаҳар) комиссияси ҳуқуқбузарлик ҳолатининг хусусиятини ва сабабларини, вояға етмаган шахсининг ёшини ва унинг ҳаёт тарзи, оилавий шароитларини, унинг ҳуқуқбузарлик қилишда қай даражада иштирок этганлигини, шунингдек, унинг турмушдаги, мактабдаги ва ишдаги ҳулқ-атворини, албатта, ҳисобға олиши лозим.

Комиссиянинг вояға етмаганлар шахсини огоҳлантириш тўғрисидаги қарори бир йил мобайнида амал қилади. Башарти, таъсир кўрсатиш чораси қўлланилган вояға етмаган шахс ана шу муддат ичида янги ҳуқуқбузарлик содир этмаса, таъсир кўрсатиш чораси тугалланган, деб ҳисобланади. Таъсир кўрсатиш чорасини қўллаган комиссия ўз қарорига биноан, башарти, ана шундай таъсир кўрсатиш чораси қўлланилган вояға етмаган шахс намунали ахлоқи билан ўзининг тузалганлигини кўрсатган тақдирда, жазони бир йил ўтмасдан ҳам олиб ташлаши мумкин.

Комиссиянинг вояга етмаган шахсни ўз ота-онаси, улар ўрнини босувчи шахслар ёки жамоат тарбиячилари назоратига ёхуд меҳнат жамоаси, жамоат ташкилоти кузатувиغا топшириш тўғрисидаги қарорининг амал қилиш муддати, башарти, вояга етмаган шахс ўзининг намунали ахлоқи ва ишга ҳамда ўқишга бўлган ҳалол муносабати билан ўзининг тузалганлигини исбот этса, мазкур шахслар ёки ташкилотлар илтимосига биноан исталган вақтда бекор этилиши мумкин. Танлаб олинган тарбиявий таъсир кўрсатиш чораси вояга етмаган шахсга таъсир қилмаган тақдирда, комиссия бундай вояга етмаган шахсга нисбатан юқорида санаб ўтилган таъсир кўрсатиш чораларидан қаттиқрогини қўллашга ҳақлидир.

Туман (шаҳар) комиссиясининг жарима солиш тўғрисидаги қарори жарима солинган шахс томонидан шу қарор топширилган кундан бошлаб 15 кун мобайнида тўланиши лозим, бундай қарор устидан шикоят ёки протест берилган тақдирда эса, мазкур шикоят ёки протест қондирилмаганлиги ҳақида маълумотнома олинган кундан бошлаб 15 кундан кечиктирмай тўланади. 16 ёшдан 18 ёшгача бўлган шахслар мустақил иш ҳақига эга бўлмаса, жарима уларнинг ота-оналаридан ёки улар ўрнини босувчи шахслардан ундириб олинади. Комиссиянинг қарори билан солинган жарима Халқ банки муассасасига тўланади.

Жарима муддатида тўланмаган тақдирда, комиссиянинг жарима солиш тўғрисидаги қарори жарима суммасини фуқаролик-процессуал қонунчилик билан белгиланган қоидаларга мувофиқ шундай жарима солинган шахснинг иш ҳақидан ёки бошқа маошидан, нафақа ёки стипендиясидан мажбурий тартибда ушлаб қолиш учун юборилади.

Башарти, жарима солинган шахс ишламаётган бўлса ёки солинган жаримани бошқа сабабларга кўра, унинг иш ҳақидан ёки бошқа маошидан, нафақа ёки стипендиясидан ундириб олишнинг иложи бўлмаса, жарима комиссиянинг қарори асосида ундирувни ҳуқуқбузарнинг шахсий мол-мулкига, шунингдек, умумий мулкдаги унинг улушига қаратиш йўли билан туман (шаҳар) суди суд ижрочиси томонидан ундириб олинади.

Вояга етмаган шахслар махсус мактаб-интернатларда 15 ёшга етгунча сақланадилар, махсус касб-ҳунар коллежларида эса, 18 ёшга етгунга қадар сақланишади. Фавқулодда ҳолларда бундай ўқувчиларни махсус мактаб-интернатларда сақлаш муддати улар 16 ёшга етгунига қадар узайтирилиши мумкин.

Вояга етмаган шахслар махсус ўқув-тарбия муассасаларида то ахлоқан тузалганларига қадар сақланадилар, лекин бу муддат уч йилдан кўп бўлмаслиги керак.

Махсус ўқув-тарбия муассасалари жойлашган ердаги туман (шаҳар) комиссияси ўқувчига кўрсатиб ўтилган муассасаларда жорий ўқиш йилида ўрта умумий таълим мактаби ёки касб-хунар коллежининг тегишли синфини тугаллагунча уч йилдан кўпроқ муддатга қолишга ҳам рухсат бериши мумкин. Махсус мактабларнинг 15 ёшга тўлган, аммо ахлоқан тузалмаган ўқувчилари шу мактаблар жойлашган ердаги туман (шаҳар) комиссияси томонидан махсус касб-хунар коллежларига юборилиши мумкин.

Вояга етмаган шахсларнинг бундан кейин махсус ўқув-тарбия муассасаларида бўлишларининг мақсадга мувофиқ ёки номувофиқлиги масаласи вақт-вақти билан, лекин йилига камида бир марта шу муассасалар жойлашган ердаги туман (шаҳар) комиссиялари томонидан мазкур комиссияларнинг ўз ташаббуси билан, ана шу муассасалар маъмуриятининг тақдимномаси ёки вояга етмаганларнинг ота-оналари ёки улар ўрнини босувчи шахслар илтимосига биноан кўриб чиқилади.

Вояга етмаган шахслар учун белгиланган махсус ўқув-тарбия муассасаларига кар-соқовлар, кўрлар, руҳий беморлар, ақли заиф бўлган вояга етмаганлар, шунингдек, махсус ўқув-тарбия муассасаларига қабул қилиш учун тиббиёт нуқтаи назаридан тўғри келмайдиган белгилар қўйилган рўйхатда кўрсатилган жисмоний камчилиги ва хасталиклари бўлган болалар ҳамда ўсмирларнинг юборилиши мумкин эмас.

Вояга етмаган шахснинг махсус ўқув-тарбия муассасасида бўлиши педагоглар кенгашининг шу муассаса раҳбари томонидан тасдиқланган қарори асосида мазкур муассаса жойлашган ердаги туман (шаҳар) комиссиясининг қарори билан бекор қилинади ва бу ҳақида вояга етмаган шахс шу муассасадан чиққунга қадар кўпи билан бир ой ичида, унинг яшаб турган жойидаги комиссияга хабар берилади. Комиссия вояга етмаган шахсни ишга жойлаштириш ёки ўқув юртига юбориш ҳамда унга зарур моддий-маиший шароитлар яратиб бериш юзасидан тегишли чора-тадбирларни кўриши шарт.

Башарти, вояга етмаган шахс тарбиялаш мақсадида «Меҳрибонлик» уйига ёки мактаб-интернатга юборилган бўлса, бу ҳолда уни «Меҳрибонлик» уйидан ёки мактаб-интернатдан чиқариш тўғрисидаги қарор шу «Меҳрибонлик» уйи ёки мактаб-интернат жойлашган ердаги комиссия томонидан қабул қилинади.

Агарда, тарбияланувчи махсус ўқув-тарбия муассасаси, «Меҳрибонлик» уйдан чиқарилганидан кейин, унинг ота-онаси ёки улар ўрнини босувчи шахслар қонунда белгиланган тартибда ота-оналик ёки васийлик ҳуқуқидан маҳрум этилганликлари туфайли улар ҳузурига юборилиши мумкин бўлмаса, шунингдек, тарбияланувчининг аввалги истиқомат жойига келиши бир қанча сабабларга кўра (ота-онаси ёки улар ўрнини босувчи шахслар йўқлиги, турмуши ва меҳнат қилиши ҳамда бундан кейин тарбияланиши учун қулай шароитлар йўқлиги сабабли) мумкин бўлмаса, шу муассасалар жойлашган ердаги туман (шаҳар) комиссияси вояга етмаган мазкур шахснинг маиший шароитини яхшилаш, уни ўқиш ёки ишга жойлаштириш чораларини кўради. Зарур ҳолларда туман (шаҳар) комиссияси вояга етмаган шахс устидан васий, ҳомий тайинлаш тўғрисидаги тақдимнома билан тегишли туман (шаҳар) ҳокимлигига мурожаат қилишга ҳақлидир.

Ана шу масалаларни ҳал қилиш чоғида ушбу бандда кўрсатилган муассасалар жойлашган ердаги туман (шаҳар) комиссияси вояга етмаган шахс илгари яшаб келган жойдаги ёки унинг ота-онаси ёки улар ўрнини босувчи шахслар турган жойдаги комиссиянинг тегишли ҳулосасига эга бўлиши лозим. Тарбия колониясидан озод бўлиб қайтган вояга етмаган шахс истиқомат қилаётган жойдаги комиссия мазкур шахс 18 ёшга етгунга қадар уни ишга ёки ўқишга жойлаштириш чораларини кўради ва унинг ахлоқини назорат қилиб боради.

Озод бўлган вояга етмаган шахснинг ўз ота-онаси ёки улар ўрнини босувчи шахслар ҳузурига қайтишига уларнинг йўқлиги ёхуд ота-оналик ҳуқуқидан ё васийлик ҳуқуқидан маҳрум этилганлиги муносабати билан имкон бўлмаса, озод бўлган ана шу вояга етмаган шахснинг илгари яшаб келган жойидаги комиссия колония маъмуриятининг тақдими билан уни ихтисосига мувофиқ келадиган ишга ёки ўқишга жойлаштириш, шунингдек, унга тегишли уй-жой билан таъминлаш ва маиший шароитлар яратиб бериш чораларини кўради.

Тарбия колониясидан озод бўлган вояга етмаган шахсни тарбияси нуқтаи-назаридан илгариги истиқомат жойига юбориш мақсадга мувофиқ эмас, деб топилган фавқулодда ҳолларда уни ишга жойлаштириш колония маъмуриятининг тақдими билан шу тарбия колонияси жойлашган комиссия томонидан амалга оширилади. Комиссия колониядан озод бўлган вояга етмаган шахсни у ёрдам сўраб мурожаат қилган кундан бошлаб 10 кун

муддатдан кечиктирмай ишга ёки ўқишга жойлаштириш масаласини ҳал қилиши шарт¹.

Мажбурлов чораларини қўллаган ҳолда жиноий жазодан озод қилиш фақат суд томонидан амалга оширилади. Мажбурлов чорасини қўллаш учун қуйидаги шартлар мавжуд бўлиши керак:

- 1) жиноят содир этиш вақтида шахснинг 18 ёшга тулмаганлиги;
- 2) унча оғир бўлмаган жиноятни биринчи марта ёки ижтимоий хавфи катта бўлмаган жиноятни такроран содир этган бўлса;
- 3) шахсни жазо чорасини қўлламадан туриб, тарбиялаш мумкин бўлса;
- 4) ўз ёшига нисбатан ривожланиш даражаси анча орқада қолган бўлса ва ўз қилмишининг хусусиятини англаб етмаган бўлса.

Суд вояга етмаган шахснинг ақлий ривожланганлик даражасини аниқлаш мақсадида суд-психиатрик экспертизасини тайинлайди ва экспертиза хулосасига мувофиқ, жиноий жазодан мажбурлов чораларини қўллаш орқали озод қилиш масаласини ҳал қилади. Мажбурлов чораларини қўллаб, жазодан озод қилишда суд юқоридаги шартлардан ташқари айбдорнинг шахси, жиноятнинг хусусияти (объекти, вақти, жойи, шароити, усули, айбнинг шакли, жиноятнинг мотив ва мақсади, етказилган зарарнинг миқдори эътиборга олинishi мумкин).

Вояга етмаганларни жазодан озод қилиш уларни жиноий жавобгарликдан озод қилишга ўхшаса-да, ундан фарқ қилувчи қатъий талаб ва чегараларга эга. Вояга етмаган:

- 1) фақат суд томонидан;
- 2) вояга етмаган шахс томонидан биринчи марта ижтимоий хавфи катта ёки унча оғир бўлмаган жиноят содир этилган бўлса;
- 3) тарбиявий хусусиятдаги мажбурлов чорасини қўллаш орқали жазодан озод қилинади.

Вояга етмаган шахсни жазодан озод қилиш суд томонидан шахсни айбдор, деб топиш орқали ҳукмда жазо тайинламасдан амалга оширилади, аммо мажбурлов чораси белгиланади.

Ўз хусусиятига кўра **мажбурлов чоралари** тарбиявий хусусиятга эга. Суд мажбурлов чорасини қўллаётганда тарбиялаш

¹ Вазирлар Маҳкамасининг «Вояга етмаганлар ишлари бўйича комиссия фаолиятини такомиллаштириш ҳақида» 2000 йил 21 сентябрдаги 360-сонли қарори, 23-банди.

мақсадини кўзлаши лозим. Шу билан бирга суд томонидан қўлланилаётган ушбу чора мажбурлов хусусиятига эга. Бу мажбурлов чорасининг фақат суд томонидан қўлланишига ва вояга етмаган шахсининг ёки унинг қонуний вакилининг ихтиёрига боғлиқ бўлмаган ҳолда ижро этилишида ифодаланади. Бу таъсир чорасининг ижроси давлат ҳокимияти органлари томонидан таъминланади. Шундай қилиб, мажбурлов чораси тузилишига кўра, тарбиявий хусусиятга эга бўлса, ижро этилишига кўра мажбурий хусусиятга эга.

Мажбурлов чоралари тузилишига кўра, бир-биридан фарқланади. Ҳар бир таъсир чораси вояга етмаганларни тарбиялашда ўз хусусиятига эга. Жиноят кодексининг 88-моддасига мувофиқ мажбурлов чорасининг қуйидаги турлари фарқланади:

1) суд белгилайдиган тартибда айбдор жабрланувчидан узр сўраш мажбуриятини юклаш. Бу мажбурлов чораси жабрланувчи олдида суд белгилаган тартибда: суд мажлисида, иш жойида, таълим муассасаси ёки жабрланувчи ёхуд айбдорнинг яшаш жойида амалга оширилади. Суд белгилаган ҳолларда ёзма шаклда ҳам узр сўраши мумкин. Узр сўраш оғзаки ёки ёзма тартибда, шунингдек, яқка тартибда ҳам амалга оширилиши мумкин;

2) етказилган зарар миқдорини қоплаш мажбуриятини юклаш. Зарарни қоплаш ўз маблағи ҳисобидан ёки меҳнат қилиш орқали амалга оширилиши мумкин. Бу мажбурлов чорасини амалга ошириш тартиби ва муддати суд томонидан белгиланади. Ушбу таъсир чорасини қўллаш қуйидаги ҳолларда амалга оширилиши мумкин:

а) вояга етмаган шахс 16 ёшга тўлган бўлса;

б) етказилган зарар миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг ўн баробаридан юқори бўлмаса, уни қоплаш мажбуриятини юклатилади. Бошқа ҳолларда зарар фуқаролик судига даъво кўзғатиш орқали ундирилади. Бу мажбурлов чорасининг жарима жазосидан фарқи қуйидагиларда кўринади:

• **биринчидан**, таъсир чораси сифатида етказилган зарар миқдорини қоплаш юклатилади;

• **иккинчидан**, тўланадиган сумма жабрланувчи фойдасига ундирилади, жарима эса давлат бюджетига;

• **учинчидан**, зарар миқдори энг кам ойлик иш ҳақининг ўн баробаридан ошмаса, суд томонидан, агар ундан ортиқ бўлса, фуқаролик суди томонидан ундирилади, жарима эса жиноят ишлари бўйича суд томонидан ундирилади;

3) вояга етмаган шахсни махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириш. Вояга етмаган шахсни махсус ўқув-тарбия

муассасаларида бўлиш муддати ва шартлари Ўзбекистон Республикаси қонунлари билан белгиланади.

Ёпиқ типдаги махсус ўқув-тарбия муассасасида тарбиялашнинг алоҳида усуллари қўлланилади. Бу анча қаттиқ мажбурлов чораси бўлиб, тарбияси оғир ва махсус шароитдаги педагогик таъсир чоралари татбиқ этилиши шарт бўлган вояга етмаганларга нисбатан қўлланилади. Махсус ўқув-тарбия муассасасига қаттиқ педагогик режим ва махсус тарбия шароитида тарбияланиши шарт бўлган вояга етмаганлар жойлаштирилади. Вояга етмаган шахсларнинг махсус ўқув-тарбия муассасаларида бўлиши тартиби ва шароити, ўқув жараёни ва тарбиявий таъсирга оид ишни ташкил қилиш Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги томонидан белгиланади¹.

Махсус ўқув-тарбия муассасасига жойлаштириш жазо чораси ҳисобланмайди, чунки:

- **биринчидан**, жазо чоралари тизимида кўрсатиб ўтилмаган;
- **иккинчидан**, бундай муассасада бўлиш муддати суд томонидан белгиланмайди;
- **учинчидан**, судланганлик муддати мавжуд эмас.

Вояга етмаганларнинг махсус ўқув-тарбия муассасасида бўлиш муддати бизнинг фикримизча, содир этилган жинояти учун белгиланадиган жазонинг максимал муддатидан ошмаслиги керак. Давлат органининг вояга етмаганнинг тарбияланиши махсус ўқув-тарбия муассасасида давом эттирилиши шарт эмас, хулосасига мувофиқ, айбдорнинг махсус ўқув-тарбия муассасасида бўлиши белгиланган муддатидан олдин асосида тугатилиши мумкин. Вояга етмаганнинг узоқ муддат махсус ўқув-тарбия муассасасида бўлиши унинг кейинчалик эркинликда нормал ҳаёт кечиришини қийинлаштиради, унинг ижтимоий онгини пасайтиради, жамият билан ўзаро муносабатини узиб қўяди. Шунинг учун ҳам мажбурлов чоралари қонунда кўрсатилган алоҳида ҳолларда қўлланиши мумкин.

Вояга етмаганларга нисбатан мажбурлов чорасини қўллаб жазодан озод қилиш, уларда жиноят учун жазодан озод бўлиш мумкин, фикрини келтириб чиқармаслиги лозим. Судлов ўзи-

¹ Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодексининг 197-моддаси 2-қисми, 1997 йил 25 апрелда қабул қилинган.

нинг мажбурлов чорасини қўллаш тўғрисидаги қарориди вояга етмаган шахсни биринчи марта жиноят содир этганлиги, айбини бўйнига олганлиги ва қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги, оиладаги турмуш тарзи, жиноятни содир этишда вояга етмаганнинг иккинчи даражали рол ўйнаганини кўрсатиши лозим.

21.2. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ва жазони енгилроғи билан алмаштириш

Қонунда жиноят содир этган вояга етмаган шахсларни жазони ўташдан муддатидан олдин шартли равишда жазодан озод қилишнинг шартлари белгиланган (ЖКнинг 89-моддаси).

Суд томонидан тайинланадиган жазони ўташдан муддатидан илгари озод қилиш маҳкумларнинг меҳнатга ҳалол муносабатда бўлиши, қонунларни аниқ бажариши, уларни турмуш қоидаларини ҳурмат қилиш руҳида тарбиялаш ва қайта тарбияланиши учун муҳим омилдир.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 89-моддасида жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш асослари кўрсатилган:

- 1) жиноятнинг 18 ёшга тўлмаган шахс томонидан содир этилиши;
- 2) содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган бўлиши;
- 3) жазони ўташ тартиб қоидаларига риоя қилганлиги;
- 4) меҳнат ва ўқишга ҳалол муносабатда бўлганлиги;
- 5) фактик жиҳатдан:

- a) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисми;
- b) оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида учдан бир қисми;

в) ўта оғир жиноят учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум этишга ҳукм этилган бўлса, тайинланган жазо муддатининг камида ярмини ҳақиқатда ўтаб бўлган бўлса, жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш қўлланилади.

Ўн саккиз ёшга тўлмасдан туриб, содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишларига ҳукм қилинган шахсга нисбатан жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш қўлланиши мумкин. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш қўлланилган шахс жазонинг ўталмаган қисми мобайнида қасддан янги жиноят содир этса, бир неча ҳукм юзасидан (Жиноят кодексининг 60-моддаси) ва 86-моддада белгиланган

вояга етмаганларга жазо тайинлашнинг умумий қоидаларига асосланган ҳолда жазога тортилади.

Жазодан шартли равишда озод қилиш қуйидаги хусусиятга эга:

- 1) шахсни ижтимоий ҳаётга мослашишига имкон беради;
- 2) қайта жиноят содир қилмаслиги учун назорат қилинишини таъминлайди;
- 3) жазони ўташ муассасасидаги салбий таъсирни йўқотади¹.

Жазони энгилроғи билан алмаштириш суднинг ҳукмига кўра, тайинланган жазо турининг қолган қисмини энгилроқ турдаги жазо билан алмаштириб, жазодан озод қилишдан иборат.

Жиноят кодексининг 90-моддаси мазмунига кўра, ушбу модда фақат жиноят содир этган вақтда ўн саккиз ёшга тўлмаган, тузалиш йўлига қатъий ўтиб олган ва энди ушбу жазо турини ўташи мақсадга мувофиқ эмас, балки уни тарбиялаш жараёнини бошқа энгилроқ турдаги жазо билан алмаштириб, давом эттириш мақсадга мувофиқ, деган хулосага келинганида қўлланилади. Ушбу моддага мувофиқ, ўн саккиз ёшга тўлгунча содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилиш ёки ахлоқ тузатиш ишига ҳукм қилинган шахсга нисбатан жазонинг ўталмаган қисми энгилроқ жазо билан алмаштирилиши мумкин.

Энгилроқ жазо билан алмаштириш деганда, ҳукм бўйича тайинланган бир турдаги жазонинг қолган қисмини, ўша жазога нисбатан бошқа энгилроқ турдаги жазо билан алмаштириш тушунилади. Бир турдаги жазо шу турдаги жазонинг камроқ қисми билан алмаштирилиши мумкин эмас.

Жиноят кодексининг 81-моддасида белгиланишича, 18 ёшга тўлмасдан жиноят содир этган шахсларга қуйидаги асосий жазо турлари қўлланилади:

- 1) жарима;
- 2) ахлоқ тузатиш ишлари;
- 3) қамоқ;
- 4) озодликдан маҳрум қилиш.

Ушбу моддага кўра, ахлоқ тузатиш ишларидан энгилроқ бўлган жазо — жарима ҳисобланади. Аммо ахлоқ тузатиш иши суд ҳукмида белгиланган муддат мобайнида жараён сифатида ўталади. Жарима эса алоҳида жазо тури ҳисобланади. Лекин жиноят қонунига мувофиқ, ахлоқ тузатиш ишларининг қолган қисми жарима жазоси билан алмаштирилиши мумкин.

¹ Условно-досрочное освобождение и другие виды условного освобождения. 2000, стр. 4.

Жазонинг ўталмаган қисмини енгилроғи билан алмаштириш:

- 1) ижтимоий хавфи катта бўлмаган ёки унча оғир бўлмаган жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида бешдан бир қисми;
- 2) оғир жиноят учун тайинланган жазо муддатининг камида тўртдан бир қисми;
- 3) ўта оғир жиноят учун, шунингдек, қасддан содир этган жинояти учун, агар шахс илгари қасддан содир этган жинояти учун озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилиб, тайинланган жазо муддатнинг камида учдан бир қисмини ўтаб бўлганидан кейин қўлланиши мумкин.

Озодликдан маҳрум қилиш тариқасидаги жазонинг ўталмаган қисми ахлоқ тузатиш ишлари билан алмаштирилганда, ахлоқ тузатиш ишлари озодликдан маҳрум қилиш жазосининг ўталмаган қисми муддатига тайинланади. Жазо енгилроғи билан алмаштирилганда, шахс жазонинг ўталмаган қисми мобайнида янги жиноят содир этса, суд унга нисбатан бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлайди ва 86-моддада белгиланган жазо тайинлаш қоидаларига амал қилинади.

Мавзу юзасидан саволлар

1. Вояга етмаганларни жавобгарликдан озод қилиш тушунчаси ва унинг қандай турлари мавжуд?
2. Мажбурлов чораси сифатида етказилган зарар миқдорни қоплашнинг жарима жазосидан фарқи нимада?
3. Қандай ҳолларда суд томонидан тайинланган жазо чораси енгилроқ турдаги бошқа жазо чораси билан алмаштирилиши мумкин?

22-боб. ТИББИЙ ЙЎСИНДАГИ МАЖБУРЛОВ ЧОРАЛАРИНИНГ АСОСЛАРИ ВА УЛАРНИ ТАЙИНЛАШ

22.1. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари тушунчаси, асослари ва мақсади

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари суд психиатрия экспертизаси хулосасига асосланган ҳолда муайян руҳий касалликка чалинган ва Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида кўрсатилган ижтимоий хавфли қилмишлардан бирини содир этган, шунингдек, алкохолизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинган шахсларга нисбатан қўлланадиган, мажбурий руҳий даволашдир¹.

Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексининг 92-моддасида тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашнинг умумий асослари белгилаб берилган. Ижтимоий хавфли қилмишни ақли норасолик ҳолатида ёки ҳукм чиқарулгунга қадар ёхуд жазони ўташ вақтида руҳий касалликка чалинганлиги оқибатида ўз ҳаракатларининг аҳамиятини англамаслик ва ўз ҳаракатларини

¹ М.Н. Голоднюк. Уголовное право в XXI веке. М., «ЛексЭст», 2002, стр. 126.

бошқара олмаслик ҳолатида содир этган шахсга нисбатан, агар у руҳий ҳолати ва содир этган қилмишининг хусусиятига кўра жамият учун хавфли деб топилса, суд тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини тайинлаши мумкин. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси шахсий даволаш мақсадида қўлланилади.

Даволаш деганда, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилган шахсни ижтимоий ҳаётга мослашуви, унинг руҳиятини ўзгартириш мақсадида қўлланиладиган таъсир чораси тушунилади.

Бундай усулда даволаш, шахснинг тўлиқ тузалишини мақсад қилиб қўймаса-да, аммо шахсни жамият учун хавф туғдирмайдиган даражада руҳий жиҳатдан тузатишга қаратилади. Шу йўсинда тиббий мажбурлов чораси асосида даволаш метод ва усуллари, бу таъсир чораси билан боғлиқ бўлмаган ҳолда даволанаётган шахсларга нисбатан қўлланилаётган чоралар қўлланилади¹.

Юқоридаги қоидага мувофиқ, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари жазо чораси ҳисобланмайди. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари суд томонидан тайинланадиган давлатнинг мажбурлов чораси бўлиб ҳисобланади. Бу мажбурлов чораси суд ҳукми билан эмас, балки суд қарори билан белгиланади. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси руҳий касалликка чалинган шахснинг қилмишини баҳоловчи хусусиятга эга эмас, у қайта тарбиялаш мақсадини кўзлайди, руҳий касалликка чалинган шахс томонидан содир этилиши мумкин бўлган ижтимоий хавфли қилмишнинг олдини олади, уларни даволаш ва жамият манфаатларини ҳимоя қилишга хизмат қилади. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасининг аниқ бир турини қўллашдан олдин суд белгиланган мақсадларнинг ҳар бирига эришиш мумкинлигига эътибор қаратиши лозим. Шундай қилиб, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари жиноий жазо чорасидан ўз асосига, тузилишига ва юридик оқибатига кўра фарқ қилади.

Юридик оқибати деганда, судланганлик ҳолатининг вужудга келиши тушунилади. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси судланганлик ҳолатини келтириб чиқармайди. Агар алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка йўлиққан шахсларга нисбатан

¹ ЎЗР Олий Мажлиси томонидан 2000 йил 31 августда қабул қилинган «Психиатрия ёрдами тўғрисида»ги Қонуни.

жазо чораси билан бирга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўллаш билан бирга қўлланилаган бўлса, судланганлик муддатини ҳисоблашда мажбурлов чоралари тайинланган муддат ҳисобга олинмайди. Агар шахс жазони ўташ вақтида руҳий касалликка чалинганлиги учун жазодан озод қилинган бўлса, судланганлик муддати жазонинг ҳақиқатда ўталган қисмига нисбатан ҳисобланади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш учун:

1) ижтимоий хавфли қилмишни ақли норасолик ҳолатида содир этилиши;

2) ижтимоий хавфли қилмишни содир этиш вақтида ақли расо бўлган, лекин суд ҳукми чиқарилгунга қадар ўз қилмишининг аҳамиятини англаб етиш ёки ўз ҳаракатини бошқариш қобилиятидан маҳрум этадиган руҳий касалликка чалиниши;

3) жиноят содир этганлиги учун жазога маҳқум қилинган, лекин жазони ўташ вақтида руҳий касалликка чалиниб, ўз қилмишининг аҳамиятини англаб етиш ёки ўз ҳаракатини бошқариш қобилиятидан маҳрум бўлиши;

4) алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандлик касаллигига йўлиққан шахсларнинг жиноят содир этиши асос бўлиб ҳисобланади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари юқорида келтирилган тўрт тоифадаги шахсларга нисбатан суд томонидан қўлланилади. Бу тоифадаги шахсларнинг ҳар бири махсус белгиларга эга.

Биринчи тоифага Жиноят кодексининг «Махсус» қисмида кўрсатилган ижтимоий хавфли қилмишлардан бирини ақли норасо ҳолатда содир этган шахслар киради. Бу шахслар руҳий касаллиги туфайли ўз ҳаракатининг фактик хусусиятини, шунингдек, қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги ва бирор объектга нисбатан муайян зарар етказилишини англаб етмайди. Жиноятнинг субъекти ақли норасо шахс бўлганлиги туфайли, бундай шахслар ижтимоий хавфли қилмиш содир этсаларда, уларнинг қилмиши жиноят ҳисобланмайди. Шу туфайли уларни жиноий жавобгарликка ёки жазога тортиш мумкин эмас. Бундай тоифадаги шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўлланилади. Улар жазога тортилганда жазонинг тарбиялаш ва огоҳлантириш мақсади амалга ошмайди.

Иккинчи тоифадагиларга жиноят содир этгандан сўнг жиноий жавобгарликка тўсқинлик қилувчи касалликка чалинган шахслар киради. Бу тоифадаги шахсларга ақли расолик ҳолатида

жиноят содир этганидан сўнг, дастлабки тергов ёки суд мажлиси давомида руҳий касалликка чалинган шахслар киради. Бундай ҳолатда уларга нисбатан жиноий жазо қўлланилмайди, уларга нисбатан фақат мажбурлов чораси қўлланилади.

Ҳуқуқшунос С.В. Афиногеновнинг таъкидлашича, бу тоифага мансуб шахсларга тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш учун¹:

а) Жиноят кодексининг «Махсус» қисми нормаларида кўрсатилган ижтимоий хавфли қилмишлардан бирини содир этиши;

б) ўз ҳаракатини бошқаришга ва ўз қилмишининг хусусиятини англаб этишига тўсқинлик қилувчи ҳолатнинг мавжудлиги;

в) содир этилган қилмишнинг хусусияти ва шахснинг руҳий ҳолати тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллашни тақозо этиши каби шартлар мавжуд бўлиши лозим.

Учинчи тоифага жазони ўташ вақтида руҳий касалликка чалинган шахслар киради. Улар жазони ўташ вақтида ўз ҳаракатининг аҳамиятини англамайди ва ўз ҳаракатларини бошқара олмайди. Бундай ҳолларда уларга нисбатан қамоқ ва жазони ижро этиш муассасаси бошлиғининг қарори билан суд-психиатрия экспертизаси тайинланади.

Тўртинчи тоифадаги шахсларга қонун жиноятни ақли расо ҳолатда содир этган, аммо алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка йўлиққанлиги туфайли тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасига муҳтож бўлганлар киради. Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка йўлиққан шахслар ҳам умумий асосларга кўра, жиноий жавобгарлик ва жазога тортилади. Уларга нисбатан мажбурий даволаш чоралари жиноий жазо билан бир қаторда қўлланилади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш қонунийлик, инсонпарварлик, инсон ва фуқароларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилиш каби принципларга асосланади. Тиббий йўсиндаги мажбурув чоралари қўлланилган шахсларнинг ҳуқуқлари, уларга берилган кафолатлар Ўзбекистон Республикасининг «Психиатрия ёрдами тўғрисида»ги Қонуни билан тартибга солинади. Руҳий касалларга психатрия ёрдами кўрсатиш ва уларни ижтимоий ҳимоя қилиш мақсадида давлат томонидан қуйидагилар кафолатланади:

1) психатрия муассасаларида ҳуқуқий маслаҳатлар бериш ва юридик ёрдамнинг бошқа турлари;

¹ С.В. Афиногенов. Уголовное право. М., «Юрист», 2000, стр. 468.

- 2) васийлик ва ҳомийлик масалаларини ҳал этиш;
 - 3) шошилинич психиатрия ёрдами кўрсатиш ва бошқалар.
- Руҳий касалликка чалинган шахслар:

- 1) ўзларига нисбатан инсон қадр-қиммати камситилишини истисно этадиган мурувватли ва инсоний муомала қилишини;
- 2) ўз ҳуқуқлари ҳақида, шунингдек, руҳий хасталиклари хусусияти ҳамда қўлланилаётган даволаш усуллари ҳақида ўзлари учун тушунарли шаклда ва ўз руҳий ҳолатлари ҳисобга олинган ҳолда маълумот олиш;
- 3) тиббий заруратга кўра, даволашнинг барча турларидан фойдаланиш;
- 4) санитария-гигиена талабларига жавоб берадиган шароитларда психиатрия ёрдами кўрсатилиши;
- 5) тиббий воситалар ва усулларни синаш, илмий тадқиқотлар ва ўқув жараёни объекти тариқасида фойдаланишга, фото, видео ёки киносуратга олиншига олдиндан розилик бериш ва исталган босқичда ундан воз кечиш;
- 6) ўзларининг талабларига биноан психиатрия ёрдами кўрсатишда иштирок этаётган исталган мутахассисни, ушбу қонун билан тартибга солинадиган масалалар юзасидан тиббий комиссияда ишлаш учун таклиф этиш;
- 7) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда адвокат, қонуний вакил ёки бошқа шахснинг ёрдамини олиш ҳуқуқига эгадирлар.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қуйидаги мақсадларни кўзлайди:

- 1) руҳий касалликка чалинган шахслар томонидан янги ижтимоий хавfli қилмиш содир этилишининг олдини олиш;
- 2) руҳий касалликка чалинганларни даволаш ёки уларнинг руҳий ҳолатини яхшилаш;
- 3) алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка йўлиққан шахсларга нисбатан даволаш ва жазолашнинг мақсадига эришишга кўмаклашувчи шароит яратиш.

Бу мақсадларни белгилаш шахснинг руҳий ҳолати ижтимоий хавfli қилмиш содир этишига олиб келган омил эканлиги ва унинг ижтимоий хавfliлигидан гувоҳлик бериши, унга нисбатан тиббий йўсиндаги даволаш чорасини қўллашнинг зарурлиги ва даволаш вақтида ҳамда ундан сўнг беморнинг бошқа ижтимоий хавfli қилмиш содир этишининг олдини олишга қаратилган. Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарванд-

ликка чалинган шахсларга нисбатан қўлланиладиган тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг мақсади сифатида қонунда мазкур беморни даволаш қайд этилган. Жиноят содир этган мазкур тоифадаги шахсларни даволашни амалга ошириш айна вақтда белгиланган мақсадларга эришишнинг зарурий шартлари ҳисобланади. Даволашни амалга ошириш маҳкумларнинг ақлий, иродавий фаолиятига таъсир этувчи спиртли ичимликлар, психотроп моддалари ва гиёҳвандлик воситаларига қарамлигини бартараф этишдан иборат.

М. Н. Голоднюкнинг фикрича, Жиноят кодексида белгиланган мақсадлардан ташқари тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари руҳий касалларнинг ҳуқуқ ва қонуний манфаатларини ҳимоя қилиш мақсадини ҳам кўзлайди¹. Бизнинг фикримизча, ушбу мақсаднинг Жиноят кодексида ифодаланишининг асосий сабаби, ҳозирги вақтда руҳий касалликка чалинганларнинг қонуний манфаатлари бузилаётганлигидадир.

22.2. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашнинг умумий асослари

Жиноят кодексининг 93-моддасида тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш учун асос бўлувчи ҳолатлар аниқ белгилаб қўйилган. Ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси:

1) ушбу таъсир чорасини қўллаш масаласи кўрилаётган шахснинг ижтимоий хавфли қилмишни ақли норасолик ҳолатида содир этилганлиги ёки ҳукм чиқарилгунга қадар ёхуд жазони ўташ давомида руҳий касалликка чалиниши;

2) ижтимоий хавфли қилмишни содир этган шахс руҳий ҳолати ва содир этилган қилмишнинг ҳуқуқий оқибатига кўра, жамият учун хавфли деб топилса;

3) суднинг тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси тайинлаш тўғрисидаги қарори мавжуд бўлса қўлланилади.

Жиноят кодексида руҳий касалликка тушунча берилмаган, лекин Жиноят кодексининг 92-моддаси талабидан келиб чиқсақ, руҳий касаллик белгиларига:

1) ақли норасолик ҳолатида жиноят содир этиш;

2) ҳукм чиқарилгунга қадар ўз ҳаракатларини англай олмайдиган даражада касал бўлиб қолиши;

¹ М.Н. Голоднюк. Уголовное право в XXI веке. М., «ЛексЭст», 2002, стр. 126.

3) жазони ўташ давомида ўз ҳаракатларини англай олмай-диган даражада касал бўлиб қолиши киради.

Қонуннинг ушбу талабидан келиб чиқсак, бу касалликка чалиниш вақтидан қатъи назар, ҳар қандай шахсни руҳий бемор, деб топиш мумкин. Шахснинг ўз ҳаракатларини англай олмайдиган даражадаги руҳий хасталиги суд-психиатрия экспертизаси хулосаси асосида аниқланади. Бундай экспертиза суриштирувчи, терговчи, прокурорнинг қарори, суднинг эса ажрими асосида тайинланади. Эксперт хулосаси суд учун олдиндан аҳамиятга эга бўлмаганлиги сабабли, суд ишни кўриш жараёнида эксперт хулосасига яқуний баҳо беради. Озодликдан маҳрум этиш ёки қамоқ жазосига ҳукм қилинган шахсларга нисбатан эса қамоқхона бошлиғи ёки озодликдан маҳрум этиш жазосини ижро этиш муассасаси бошлиғининг қарорига асосан экспертиза тайинланади.

Суд-психиатрия экспертизасини ўтказишда:

1) шахснинг ижтимоий хавfli қилмиш содир этган вақтида ўз ҳаракатларини идрок эта оладиган ёки идора қила олмайдиган даражада руҳий касал ёки руҳияти вақтинчалик бузилган, ақли заиф ёки бошқа касаллик ҳолатида бўлганлиги;

2) шахснинг жазо тайинлаш вақтда руҳий касал эканлиги туфайли, ҳукм қилиш ва жазолаш унинг тузалишига таъсир кўрсата олмаслиги;

3) ушбу касаллик сурункалими ёки шахс муайян вақт мобайнида тузалиши мумкинми?

4) шахс дучор бўлган руҳий касаллик яна ижтимоий хавfli оқибат келтириб чиқариши ёки бунга сабаб бўлиши мумкинми?

5) шахс ўзининг руҳий ҳолатига кўра, тўғри кўрсатув беришга, кўздан кечириш, гувоҳлантириш, эксперимент ўтказиш ва бошқа тергов ҳамда суд ҳаракатларида иштирок этишга қодирми?

6) ҳозирги вақтда шахснинг ақли расоликни истисно қилмайдиган руҳий нуқсонлари борми ва улар нималардан иборат¹, саволларига жавоб олиши лозим.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси жиноят ёки ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсларга нисбатан тайинланади. Шу боис ақли норасолик ҳолатида ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсларга тааллуқли бўлган қуйидаги ҳолатлар аниқланиши лозим:

1) жиноятнинг объекти, етказилган зарарнинг миқдори ва хусусияти, жабрланувчи шахсига тааллуқли бўлган хусусиятлар;

¹ ЎЗР Жиноят-процессуал кодексининг 567-моддаси. Т., «Адолат», 2001.

2) жиноят содир этилган вақт, жой, усул, Жиноят кодексига кўрсатилган бошқа ҳолатлар, қилмиш ва унинг оқибати ўртасидаги боғлиқлик;

3) айбланувчи, маҳкумнинг шахсини тасдиқловчи ҳолатлар.

Жиноят қилгандан кейин руҳий касалликка дучор бўлиб қолган шахснинг жиноят иши бўйича шахсда жиноят содир этгандан кейин юзага келган ва жазо қўлланишини истисно этувчи руҳий касали эканлиги исботланиши лозим¹.

Агар шахс ақли расолик ҳолатида жиноят содир этган бўлса, тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш учун суд жиноятнинг ҳар бир элементини, шу жумладан, Жиноят-процессуал кодексининг 82-моддасида назарда тутилган ҳолатларни аниқлаши лозим бўлади.

Шахснинг ақли норасо эканлигини аниқлаш қуйидаги асосларга кўра амалга оширилади:

1) агар шахс жиноят содир этганидан сўнг, ҳукм чиқарилгунга қадар ўз ҳаракатларини англай олмайдиган даражадаги руҳий касалликка чалинган бўлса, суднинг тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини тайинлаш тўғрисидаги ажримда жиноятнинг барча элементлари кўрсатилиши керак. Бир шахсга нисбатан бир пайтнинг ўзида тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини тайинлаш тўғрисида ажрим ва айблов ҳукми чиқарилиши ғайриқонуний ҳисобланади;

2) агар шахс жиноят содир этиш жараёнида ўз ҳаракатларини англай олмайдиган даражадаги руҳий касалликка чалинган бўлса, шахснинг жиноят содир этишдаги айбдорлиги масаласи ҳал қилинмайди.

Шахснинг ижтимоий хавфлилигидан қатъи назар, улар томонидан қилинган ҳаракат ёки ҳаракатсизликдан жиноят таркиби бўлмаса, улар жавобгарликка тортилмайди. Кейинчалик руҳий касалликка дучор бўлиб қолган шахс содир этган жиноят бўйича ақли норасо шахснинг ижтимоий хавfli қилмиши ҳақида суд ажрим чиқаради. Кейинчалик руҳий касалликка дучор бўлган шахснинг содир этган жинояти ёки ақли норасо шахснинг ижтимоий хавfli қилмиши туфайли мулкий зиён етказилган бўлса, зиённинг ўрнини қоплаш масаласи фуқаровий судлов ишларини юритиш тартибида ҳал этилади.

Руҳий ҳолати бузилган ва умумий асосда даволанишга муҳтож бўлган шахсга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов

¹ ЎЗР Жиноят-процессуал кодексининг 567-моддаси. «Адолат», Т., 2001.

чоралари тайинланганда, суд бу ҳақда шахснинг турар жойидаги соғлиқни сақлаш органига дарҳол хабар қилади.

Асосий эътибор шахснинг амнистия акти ёки қонуннинг ўзгариши туфайли қилмишни декриминализация қилинганлиги натижасида жиноий жавобгарликдан озод қилинишига қаратилиши лозим. Бундай ҳолларда мажбурлов чорасини қўллаш масаласини ҳал қилишда судлар мажбурий даволаш содир этилган жиноятнинг ҳуқуқий оқибатларидан бири ва жиноий жавобгарликни амалий жиҳатдан қўлланиши эканлигига эътибор бериш лозим. Шунга асосан, шахсни жиноий жавобгарликдан озод қилиш, бундай озод қилишнинг асосидан қатъи назар, мажбурлов чоралари ҳам қўлланилади.

Шахсни тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасидан озод қилиш уни фақат жиноий жавобгарликдан озод қилинишига таъсир қилади. Суд мажбурий даволаш чорасини фақатгина шахс жамият учун хавфли, деб топилган ҳолда қўллаши мумкин. Бунда шахснинг ижтимоий хавфлилик даражаси нафақат унинг руҳий ҳолати билан, шунингдек, содир этилган қилмишнинг оғирлик даражаси билан ҳам белгиланади. Шунинг назарда тутиш керакки, шахсни ижтимоий хавфли, деб топишда суд томонидан ҳамма ҳолатлар эътиборга олинади, лекин шахснинг хулқини белгиловчи асослар унинг руҳий ҳолати асосий мезон бўлиб қолиши лозим.

Шахснинг ижтимоий хавфлилигини белгилашда қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

1) унинг ўзи учун ёки атрофидагилар учун бевосита хавф туғдириши;

2) унинг ночорлиги, яъни асосий ҳаётий эҳтиёжларини мустақил равишда қондиришга лаёқатсизлиги;

3) агар шахс психиатрия ёрдамисиз қолдирилгудек бўлса, руҳий ҳолати ёмонлашуви оқибатида унинг соғлиғига жиддий зарар етказилиши.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилаётган шахс томонидан бир қанча жиноятлар содир этилган ҳолларда суд томонидан асосий эътибор қуйидагиларга қаратилиши лозим:

1) шахс бирон-бир жинояти учун судланмаган бўлса, суд томонидан ҳар бир жиноятнинг қандай ҳолатда ақли расолик ёки ақли норасолик ҳолатида содир этилганлиги эътиборга олиниб, тиббий йўсиндаги мажбурий даволаш чораси тайинланади. Ажримда жазонинг миқдори ва тури кўрсатилмайди. Мажбурлов чораси бекор бўлса, иш судда умумий тартибда қайта кўрилади ва ақли расолик ҳолатида содир этилган жиноят учун жазо тайинланади;

2) содир этилган жиноятларнинг айримлари учун бир неча ҳукм бўйича жиноий жавобгарликка тортилганида. Бунда ҳам мажбурий даволаш чораси юқоридагидек тартибда тайинланади. Суд ажримда ҳар бир қилмиш алоҳида кўрсатилиши керак, олдинги суд ҳукми асосида тайинланган жазо ва унинг муддати, жиноий жавобгарликка тортилмаган қилмиши учун тайинланган мажбурлов чораси (бунда жазонинг тури ва муддати кўрсатилмайди). Мажбурлов чораси бекор бўлса, иш судда умумий тартибда қайта кўрилиб, жиноятлар ва ҳукмлар жами бўйича жазо тайинланади.

22.3. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг турлари

Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодексига тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари турлари ва қўллаш тартиби, шунингдек, уларнинг муддатини узайтириш, ўзгартириш ва бекор қилиш асослари белгилаб қўйилган.

Жиноят кодексининг 93-моддасида тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг қуйидаги турлари кўрсатилган:

а) мажбурий амбулатория кузатувида бўлиш ва руҳий касаллик мутахассисида даволаниш;

б) умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасида мажбурий даволаниш;

в) умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасининг соғлиқни тиклаш маҳсус бўлинмасида мажбурий даволаниш;

г) кузатув кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида ёки бўлинмасида мажбурий даволаниш.

Юқорида кўрсатилган тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларидан бирини тайинлаш учун содир этилган қилмишнинг ижтимоий хавфлилиги ва касалнинг руҳий ҳолати асосий мезон бўлиб ҳисобланади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш орқали нафақат шахсни даволаш ва ижтимоий ҳаётга мослаштириш, балки тиббиёт муассасалари уларнинг соғлиғи ва хулқини кузатуви натижасида уларни жамиятдан ажратилиши таъминланади. Суд тиббий йўсиндаги қандай мажбурлов чорасини қўллаш масаласини ҳал қилишда Жиноят кодексига белгиланган ҳолатларни эътиборга олиши керак.

Биринчи турдаги тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси (мажбурий амбулатория кузатувида бўлиш ва руҳий касаллик мутахассисида даволаниш), Жиноят кодексининг 94-моддаси «а» бандига мувофиқ, руҳий касаллиги кучайиб кетаётганлигини

кўрсатувчи аломатлар бўлмаган, шунингдек, руҳий ҳолати вақтинча бузилган руҳий касалларга нисбатан, бундай касалликларнинг қайтарилмаслиги ва янги ижтимоий хавфли қилмиш содир этмаслиги учун тайинланиши мумкин. Одатда, мажбурий амбулатория кузатуви остида даволаш айбдорнинг яшаш жойидаги поликлиникада психиатр ёки психоневролог томонидан амалга оширилади. Бундай шахслар диспансер ҳисобида туриб, вақти-вақти билан даволаш кўригидан ўтказилади, саломатлиги тиклангач, диспансер ҳисобидан чиқарилади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг иккинчи тури (умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасида ўтказиладиган даволаш) Жиноят кодексининг 94-моддаси «б» бандида кўрсатилган. Бу даволаш тури ижтимоий хавфлилиги руҳий ҳолати билан боғлиқ бўлган, умумий асосларда даволаш талаб этиладиган руҳий касалларга нисбатан тайинланади. Умумий тартибли руҳий касалхоналарга ўз руҳий ҳолатлари ва содир этган ижтимоий хавфли қилмишлари хусусиятига кўра, даволанишга мажбур бўлган шахслар жойлаштирилади. Бундай руҳий касалларнинг жамият учун ижтимоий хавфи катта эмас. Суд ижтимоий хавфли қилмиш содир этган бундай шахсларни доимий шифокор назорати остида даволашга ва меҳнатга лаёқатлилигига қараб, тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллашга мажбур эканлигига ишонч ҳосил қилиши лозим.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг учинчи тури (умумий тартибли руҳий шифохонанинг соғлиқни тиклаш махсус бўлимида) Жиноят кодексининг 94-моддаси «в» бандига мувофиқ, ижтимоий хавфлилиги кўпроқ саломатликни тикловчи чораларнинг кўрилишини талаб этадиган, даволаш чоралари эса ихтиёрий равишда ўтказилиши мумкин бўлмаган руҳий касалларга нисбатан тайинланади. Бундай тартибли шифохоналарда мажбурий даволаш беморнинг хавфлилик даражасига кўра тайинланади, бу уларнинг руҳий ҳолати ва бу ҳолатнинг бошқа хавфли қилмишларни содир этишга олиб келиш имконияти билан баҳоланади. Махсус тартибли шифохоналарда, одатда, инсон ҳаётига тажовуз қилиши билан боғлиқ бўлмаган жиноятни содир этган, руҳий ҳолатига кўра ўзи ва атрофдагиларга хавф туғдирмайдиган шахслар жойлаштирилади. Бироқ бундай шахслар мажбурий тартибда доимий даволанишга, шунингдек, доимий равишдаги кузатувга муҳтож бўлишади.

Шахсга мажбурий амбулатория кузатувида бўлиш ва руҳий касалликлар шифохонасида даволаниш каби чоралар қўлланилган бўлса, суд жиноятнинг олдини олиш мақсадида шахсни мажбурий даволаш тўғрисида қарор чиқариш билан бир вақтда, касални руҳий шифохонага жойлаштириш ёхуд мажбурий амбулатория кузатувида бўлиш ва даволаш вақтини бекор қилиш тўғрисида ажрим чиқаради. Амбулатория кузатуви ва даволашни амалга оширадиган тиббий муассасалар, умумий тартибли руҳий шифохоналари Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонида бошқарилади ва даволаш тартиби Соғлиқни сақлаш вазирлиги томонидан қабул қилинган норматив ҳужжатлар билан белгиланади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг тўртинчи тури (кузатуви кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонаси ёки бўлинмасида мажбурий даволаш) ижтимоий хавфлилик даражаси юқори бўлган ёки ўз хулқига кўра, умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонаси шароитида даволашнинг имкони бўлмаган руҳий беморларга нисбатан тайинланади. Шундай қилиб, кучайтирилган тартибли тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси одамнинг руҳий ҳолати ўзи (ўзини-ўзи ўлдиришга уриниш, баданига турли даражадаги шикаст етказиш) ва атрофдагилар учун (бошқаларга тан жароҳати етказиш, одам ўлдириш, ўт қўйиш ва бошқалар) хавфли бўлганларга нисбатан қўлланилади. Бундай шахслар, одатда, оғир ёки ўта оғир жиноят содир этган бўлишади. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини бу турини қўллашда суд-психиатрик экспертизаси орқали аниқланган ҳолатларга асосланади. Кузатуви кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасида беморнинг даволаш муассасасидан қочиши ва такроран ижтимоий хавфли қилмиш содир этишини истисно этадиган қатъий назорат остида даволанади.

Суд ўз қарорида тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини белгилаш билан бир қаторда даволаниш муддатини кўрсатмайди. Бу мажбурлов чорасини қўллашнинг давомийлиги руҳий касалланганлик даражасига, хасталикнинг давомийлигига, даволаш методи ва унга нисбатан руҳий таъсир этишига ҳамда бошқа қатор ҳолатлар билан боғлиқ бўлади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси муддатини узайтириш, ўзгартириш ва бекор қилиш руҳий касалликлар шифокорлари комиссиясининг хулосасига асосланган ҳолда суд томонидан ҳал қилинади. Бунинг учун бемор аҳволи яхшиланганлиги, яъни унинг ижтимоий хавфлилик хусусиятини йўқотганлиги ва соғайганлиги асос бўлади.

Агар шахсни бир даволаш муассасасидан бошқасига, масалан, кузатуви кучайтирилган умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасига ўтказиш лозим бўлиб қолса, бу масала суд томонидан ҳал қилинади. Бунинг учун касал соғлиғининг ўзгарганлиги, яъни беморнинг ижтимоий хавфлилиги камайганлиги асос бўлади. Баъзан бунинг акси, яъни касалнинг аҳволи ёмонлашганлиги боис унда хавfli васваса, тажовузкорлик ҳолатлари пайдо бўлганида умумий тартибдаги шифохонадаги бошқа касаллар, тиббиёт ходимлари ва хизматчиларнинг хавфсизлигини таъминлаш имкони бўлмаганида уни умумий тартибли руҳий касалликлар шифохонасидан кузатув кучайтирилган руҳий касалликлар шифохонасига кўчириш зарур бўлади.

Руҳий касал аҳволининг яхшиланиши ёки ёмонлашуви билан тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг муддати узайтирилади. Муддатини узайтиришда шахснинг ижтимоий хавfliлик даражасининг пасайганлиги ёки ўсганлиги ҳисобга олинади. Руҳий касалнинг тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашга муҳтож эмаслиги ёки суд тиббий кўрсаткичларга мувофиқ, илгари тайинланган мажбурий даволашни бекор қилиниши мумкин ва касални унинг яшаш жойидаги соғлиқни сақлаш муассасаларига жойлаштириш учун юбориш ёки мазкур шахсни ногиронлар уйи ёхуд бошқа ижтимоий таъминот бўлимига юбориш масаласини ҳал қилади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси жазони ўташ вақтида руҳий касалликка чалинган шахсга нисбатан қўлланиладиган бўлса, тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган муддат жазо муддатига қўшилади. Аммо руҳий шифохонада бўлиш муддатининг бир куни суд томонидан тайинланган жазо муддатининг қанчасига тенглаштириб ҳисобланиши Жиноят кодексида белгилаб берилмаган. Бизнинг фикримизча, қамок жазоси, озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлган жазонинг бир кунига руҳий шифохонада бўлишнинг бир куни тенглаштириб ҳисобланса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасига тайинланган шахсларга нисбатан амнистия актининг ҳуқуқий оқибатлари таъсир қилмайди, чунки тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари қўлланилган шахслар ижтимоий хавfli қилмиш содир этганликлари учун жиноий жавобгарликдан озод қилинган ҳисобланади. Амнистия акти эса жиноий жавобгарликка ва жазога тортилган шахсга нисбатан қўлланилади. Агар шахс амнистия актига мувофиқ, озод қилиниши лозим бўлса ва бу суднинг

қарори чиқарилгунча вужудга келган бўлса, тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси қўлланилмайди. Бундай ҳолларда шахсни руҳий касалхонага жойлаштириш мақсадида соғлиқни сақлаш муассасалари огоҳлантирилади.

22.3. Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинган шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш

Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинган шахсларга нисбатан қўлланиладиган тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари жазо ўрнига эмас, балки жазо чораси билан бирга тайинланади, алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинган шахсларга тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаш ақли расо бўлган шахслардан фарқли равишда жазога қўшимча тайинланади.

Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинган шахслар жиноят содир этганда, уларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлов чоралари уларда спиртли ичимликлар ва киши руҳиятига таъсир этувчи турли моддалар истеъмол қилиш имкониятини ва хоҳишини йўқотишга қаратилган. Бу таъсир чораси алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка ва жиноятчиликка қарши кураш чораси бўлиб ҳисобланади.

Жиноятни содир этишда айбланаётган алкоголизм, гиёҳвандлик, заҳарвандликка чалинган шахсларга тегишли модда ёки воситаларни истеъмол қилишга одатланиш, ўз хулқ-атворини оқлашнинг барқарорлиги, ижтимоий тушкунликка тушишнинг бошланиши, мастлик ҳолатлари ва бошқа руҳий камчиликнинг мавжудлиги туфайли қўшимча равишда тайинланади.

Мажбурий даволаш фақат доимий равишда такрорланадиган алкоғолик, гиёҳвандлик ёки заҳарвандларга қўлланилади. Жиноят қонунда бу мажбурлов чорасини қўллаш жиноятни алкоғоли ичимликлар, гиёҳвандлик воситалари ёки заҳарвандлик моддалари истеъмол қилган ҳолатда содир этганлиги билан боғламайди.

Суднинг тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини қўллаши учун жиноят содир этган шахснинг алкоғолизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинганлиги туфайли мажбурий даволашга муҳтожлиги ҳақидаги тиббий хулоса асос бўлади. Бундай шахсларни тиббий кўриқдан ўтказиш комиссияси таркибига психолог ёки нарқолог кириши лозим. Тиббий комиссиянинг хулосаси барча исботлаш воситалари каби суд томонидан кўриб чиқилади ва баҳоланади.

Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинган шахсларга нисбатан тайинланадиган мажбурлов чораси суд ҳукми билан тайинланади, бироқ унинг муддати кўрсатилмайди. Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинган шахсларга тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллаш озодликдан маҳрум қилиш ёки қамоқ жазоси билан бирга қўлланилган бўлса, даволаш жазони ўташ жойларида, жазо муддати тугагандан сўнг эса умумий асосларда тиббий муассасаларда амалга оширилади. Агар айбдор озодликдан маҳрум қилиш билан боғлиқ бўлмаган жазога ҳукм қилинган бўлса, тиббий муассасаларда мажбурий даволаниши лозим. Даволаш неврология диспансерларида олиб борилади.

Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандлик мажбурий даволанишга маҳкум этилган барча шахслар тезроқ даволанишдан манфаатдордир, чунки даволаниш шахснинг эркини муайян даражада чеклаш билан боғлиқ бўлади. Мажбурий даволаш чоралари мазкур даволашга зарурат қолмаганлиги тўғрисидаги тиббий хулоса асосида суд томонидан бекор қилинади. Бунинг учун даволаш курсини ўтганлик факти асос бўлмайди. Агар шахс алкоғолли ичимликлар, гиёҳвандлик ёки психотроп моддаларни қайтадан истеъмол қилиши мумкин бўлса, даволаш тугаган, деб ҳисобланмайди. Бундай ҳолларда даволаш давом эттирилиши лозим. Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинган шахсларга нисбатан тайинланган мажбурлов чораси даволаш муассасасининг хулосасига мувофиқ, суд ажрими билан тўхта-тилади.

1. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораси деганда, нимани тушунасиз ва унинг қўлланиши учун нималар асос бўлади?
2. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасини жиноий жазодан фарқловчи хусусиятлари нималарда ифодаланади?
3. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чорасининг қандай турлари бор ва улар қандай ҳолатда қўлланилади?
4. Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинган шахсларга нисбатан қўлланиладиган мажбурлов чорасининг бошқа тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларидан фарқи нимада?

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Т., «Ўзбекистон», 2004.
2. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодекси. Т., «Адолат», 2002.
3. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-ижроия кодекси. Т., «Адолат», 1998.
4. Ўзбекистон Республикаси Жиноят-процессуал кодекси. Т., «Адолат», 2002.
5. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм). Т., «Адолат», 1998.
6. Ўзбекистон Республикаси Жиноят кодексига шарҳлар. Т., «Адолат», 1997.
7. Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 31 августда қабул қилинган «Психиатрия ёрдами тўғрисида»ги Қонуни.
8. Уголовное право. Общая часть. Учебник для вузов. Под общ. редакцией доктора юрид. наук, проф. З.А. Незнамова. М., «Инфра-Норма», 1999.
9. Г. М. Миньковский, А. А. Магомедов, В. П. Ревина. Уголовное право России. Учебник. Под. ред. док. юрид. наук, проф. В.П. Ревина. М., «Брандес», 1998.
10. Уголовное право. Общая часть. Учебник. Под. ред. Н.И. Ветрова, Ю.И. Ляпунова. Саратов, 1993.
11. Курс уголовного права. Общая часть. Том 1. Учение о преступлении. Учебник для вузов. Под. ред. док. юрид. наук, проф. Н.Ф. Кузнецовой и канд. юрид. наук, доцента И.М. Тяжковой. М., «Зеркало», 1999.
12. Н.Ф. Кузнецова. Профилактическая функция уголовного закона. Журнал «Уголовное право», 1998, № 1/28.
13. Уголовное право Российской Федерации. Общая часть. Учебник. Под. ред. Б.В. Здравомыслова. Изд. 2-е, перераб. и доп. М., «Юрист», 1999.
14. С.Г. Келина, В.Н. Кудрявцев. Принципы советского уголовного права. М., 1981.
15. Уголовное право. Изд. МГУ, 1998.
16. И.С. Таганцев. Русское уголовное право. Часть общая. Том 1. Санкт-Петербург.

17. Н.Д. Сергиевский. Русское уголовное право. Часть общая. 1990.
18. М.Н. Голоднюк. Уголовное право в XXI веке. М., «ЛексЭст», 2002.
19. С.В. Афиногенов. Уголовное право. М., «Юрист», 2000.
20. Ўзбекистон ССР Жиноят кодексига шарҳлар. Т., «Ўзбекистон», 1973.
21. Коментарий к Уголовному кодексу РСФСР. М., «Юридическая литература», 1971.
22. Курс советского уголовного права № 5. Изд. Ленинградского университета, 1981.
23. Ўзбекистон ССР Жиноят кодексига шарҳлар. Т., «Ўзбекистон», 1988.
24. Советское уголовное право (общая часть). М., «Юридическая литература», 1977.
25. Советское уголовное право. Часть общая. М., «Госюриздат», 1962.
26. А.С. Шлапачников. Новое уголовное законодательства РСФСР. М., 1961.
27. В.Г. Смирнов. Функции советского уголовного права. М., «УЛГУ», 1965.
28. А. И. Трайнин. Учения о соучастии. М., 1941.
29. И. Игорелик. Квалификация преступлений опасных для жизни и здоровья. Минск, 1973.
30. В.Н. Кудрявцев. Квалификация преступлений. М., «Госюриздат», 1963.
31. А.М. Яковлев. Борьба с рецидивной преступностью. М., 1964.
32. В.П. Малков. Множественность преступлений. Казань, 1982.
33. Ф. Тоҳиров. Шахсга қарши жиноятларнинг юридик таҳлили. Т., 2000.
34. В.П. Малков. Совокупность преступлений. Изд. Казанского университета, 1974.
35. В.Н. Кудрявцев. Теоретические основы квалификации преступления. М., 1963.
36. А.М. Яковлев. Совокупность преступлений. 1960.
37. А.С. Никифоров. Совокупность преступлений.
38. Ю. Юшков. Правовые последствия законной силы приговора. Журнал «Сов. Юстиция», 1970.
39. А.А. Пионтковский. Учение о преступление. М., 1961.
40. Ф.Р. Сундров. Лишение свободы и социально-психологические предпосылки его эффективности. Казань, 1982.
41. А.Ф. Зелинский. Рецидив преступлений. Харьков, 1980.

42. К.А. Панько. Вопросы общей теории рецидива в советском уголовном праве. Воронеж, 1988.
43. Ч.О. Бекариа. О преступлениях и наказаниях. М., 1995.
44. Н.А. Беляев. Цели наказания и средства их достижения. Л., 1963.
45. Н.А. Стручков. Уголовное ответственность и ее реализация борьбы с преступностью. Саратов, 1978.
46. М.Д. Шаргородский. Наказание, его цели и эффективности. Изд. Ленинградского университета, 1973.
47. Курс советского уголовного права (в 6 томах). Том 3. М., «Наука», 1970.
48. М.А. Скрябин. Общее начало назначения и наказания и их применение несовершеннолетним. Изд. Казанского ун-та, 1988.
49. В.В. Голина. Погашение и снятие судимости по советскому уголовному праву. Харьков, 1973.
50. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран. Под ред. З.К. Черниловского. М., 1984.
51. Г.С. Гаверов. Проблемы борьбы с преступностью. Омск, 1978.
52. А.А. Мримонег. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних. 1980.
53. В.Я. Рыбальская. Проблемы борьбы с преступностью несовершеннолетних. 1994.
54. Условно-досрочное освобождение и другие виды условного освобождения. 2000.
55. Э.С. Шамсиев, А.И. Искандаров, Р.А. Зуфаров, В.К. Талимбекова. Судебная медицина. Учебник для вузов. Т., 2003.
56. Конвенция «О правах ребенка», 1989.
57. Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленуми қарорлари тўплами. 1991—1997 й. Т., «Шарқ», 1997.
58. Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг «Жиний жазоларни либераллаштириш муносабати билан айрим Олий суд пленуми қарорларига ўзгартириш киритиш тўғрисида»ги қарори (2002 йил 14 июн, № 10).
59. Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг «Жиноят учун жазо чорасини тайинлаш борасида суд амалиётида вужудга келган айрим масалалар тўғрисида»ги қарори (2000 йил 22 декабр).
60. Ўзбекистон Республикаси Олий судининг 1998 йил 28 декабр, 1999 йил 30 апрел ва 1999 йил 4 майдаги пленуми қарорлари. Т., 1999.

61. Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг «Суд ҳукми тўғрисида»ги қарори (1997 йил 2 май, № 2).

62. Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг «Республика судлари томонидан оммавий тартибсизликлар учун жавобгарлик тўғрисидаги қонунларни қўллаш амалиёти билан боғлиқ айрим масалалар тўғрисида»ги қарори (1996 йил 20 декабр, № 38).

63. Ўзбекистон Республикаси Олий суди пленумининг «Жиноят учун жазо тайинлаш амалиёти тўғрисида»ги қарори (1996 йил 19 июл, № 16).

64. Республика судлари ва адлия идораларининг 1999 йил биринчи ярим йиллик давомида амалга оширган ишлари тўғрисидаги ҳисобот маълумотлари билан 1998 йил биринчи ярим йиллик ҳисоботи маълумотларининг қиёсий рақамлари.

65. Тошкент вилояти судининг архив материаллари.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
-------------	---

1-боб. ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ ТУШУНЧАСИ ВА ПРЕДМЕТИ

1.1. Жиноят ҳуқуқи тушунчаси	6
1.2. Жиноят ҳуқуқи предмети	9
1.3. Жиноят ҳуқуқининг тартибга солиш метод (услуг)лари	12
1.4. Жиноят ҳуқуқи вазифа (функция)лари	14
1.5. Жиноят ҳуқуқи фани ва унинг ўрғанадиган предмети ..	19
1.6. Жиноят ҳуқуқи фанининг ўрғаниш методлари	22
1.7. Жиноят ҳуқуқи ва бошқа юридик фанлар	24
1.8. Жиноят ҳуқуқи тизими	28
1.9. Жиноят ҳуқуқи принциплари	33

2-боб. ЖИНОЯТ ҚОНУНИ

2.1. Жиноят қонуни тушунчаси, аҳамияти, моҳияти ва ўзига хос хусусиятлари	48
2.2. Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси, жиноят қонуни нормаларининг тузилиши	52
2.3. Жиноят қонунини шарҳлаш	60
2.4. Жиноят қонунининг ҳудуд бўйича амал қилиши	63
2.5. Жиноят қонунининг вақт бўйича амал қилиши	70

3-боб. ЖИНОЯТ ВА ЖИНОЯТЧИЛИК ТУШУНЧАСИ

3.1. Жиноят тушунчаси	75
3.2. Жиноят белгилари	78
3.3. Жиноятларни таснифлаш	90
3.4. Жиноятларнинг бошқа ҳуқуқбузарликлардан фарқи	96

4-боб. ЖИНОЯТ ТАРКИБИ

4.1. Жиноят таркиби тушунчаси ва унинг аҳамияти	104
4.2. Жиноят таркибининг турлари	110

5-боб. ЖИНОЯТ ОБЪЕКТИ

5.1. Жиноят объекти тушунчаси	114
5.2. Жиноят объекти турлари	116

6-боб. ЖИНОЯТНИНГ ОБЪЕКТИВ ТОМОНИ

6.1. Жиноятнинг объектив томони тушунчаси	120
6.2. Ижтимоий хавfli қилмиш	121
6.3. Ижтимоий хавfli оқибат	128
6.4. Сабабий боғланиш ва унинг жиноят-ҳуқуқий аҳамияти	132
6.5. Жиноят объектив томонининг факультатив белгилари	136

7-боб. ЖИНОЯТ СУБЪЕКТИ

7.1. Жиноят субъекти тушунчаси	142
7.2. Ақли расолик	144
7.3. Жиноят субъектининг ёши	146
7.4. Жиноятнинг махсус субъекти	148

8-боб. ЖИНОЯТНИНГ СУБЪЕКТИВ ТОМОНИ

8.1. Жиноятнинг субъектив томони тушунчаси	150
8.2. Айбнинг шакллари ва тушунчаси	151
8.3. Қасд ва унинг турлари	153
8.4. Эҳтиётсизлик ва унинг турлари	160
8.5. Мураққаб айбли жиноятлар	164
8.6. Жиноятнинг мотиви ва мақсади	165
8.7. Хато ва унинг жиноят-ҳуқуқий аҳамияти	168

9-боб. ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИК ВА УНИНГ АСОСЛАРИ

9.1. Жиноий жавобгарлик тушунчаси	171
9.2. Жиноий жавобгарликка тортиш асослари	175

10-боб. ЖИНОЯТНИ СОДИР ЭТИШ БОСҚИЧЛАРИ

10.1. Жиноят содир этиш босқичлари тушунчаси ва унинг турлари	180
10.2. Жиноятга тайёргарлик кўриш	184
10.3. Жиноятга суиқасд қилиш	188
10.4. Жиноятни содир этишдан ихтиёрий қайтиш	194
10.5. Тамом бўлган жиноят	199

11-боб. ҚИЛМИШНИНГ ЖИНОЙЛИГИНИ ИСТИСНО ҚИЛАДИГАН ҲОЛАТЛАР

11.1. Қилмишнинг жиноийлигини истисно қилувчи ҳолатлар тушунчаси ва турлари	202
11.2. Кам аҳамиятли қилмишлар	203
11.3. Зарурий мудофаа	204
11.4. Тажовузга нисбатан зарурий мудофаанинг ҳуқуқий шартлари	208
11.5. Ижтимоий хавfli қилмиш содир этган шахсни ушлаш вақтида зарар етказиш	214
11.6. Охирги зарурат	222
11.7. Буйруқ ёки бошқа вазифани ижро этиш	229
11.8. Касб ёки хўжалик фаолиятига боғлиқ асосли таваккалчилик	231

12-боб. ЖИНОЯТДА ИШТИРОКЧИЛИК

12.1. Иштирокчилик тушунчаси	236
12.2. Жиноят иштирокчиларининг турлари	240
12.3. Жиноятда иштирок этган шахсларнинг жавобгарлик доираси	245
12.4. Жиноятга дахлдорлик	249
12.5. Жиноятда иштирокчиликнинг шакллари	252

13-боб. БИР ҚАНЧА ЖИНОЯТ СОДИР ЭТИШ

13.1. Бир қанча жиноятлар тушунчаси ва унинг аҳамияти	261
13.2. Такроран жиноят содир этиш тушунчаси	265
13.3. Жиноятлар мажмуи учун жавобгарлик тушунчаси ва унинг хусусиятлари	275
13.4. Рецидив жиноят тушунчаси	288

14-боб. ЖАЗО ТУШУНЧАСИ, МАҚСАДЛАРИ ВА ТУРЛАРИ

14.1. Жазо тушунчаси	294
14.2. Жазонинг мақсади	299

15-боб. ЖАЗО ТИЗИМИ ТУШУНЧАСИ ВА ТУРЛАРИ

15.1. Жазо тизими тушунчаси	305
15.2. Жарима жазоси	309
15.3. Муайян ҳуқуқдан маҳрум этиш	311
15.4. Ахлоқ тузатиш ишлари	314
15.5. Хизмат бўйича чеклаш	319
15.6. Қамоқ	320
15.7. Интизомий қисмга жўнатиш	321
15.8. Озодликдан маҳрум қилиш	324
15.9. Ўлим жазоси	331
15.10. Ҳарбий ёки махсус унвондан маҳрум қилиш	334

16-боб. ЖАЗО ТАЙИНЛАШ

16.1. Жазо тайинлашнинг умумий асослари	336
16.2. Жазони енгиллаштирувчи ҳолатлар	342
16.3. Жазони оғирлаштирувчи ҳолатлар	346
16.4. Енгилроқ жазо тайинлаш	350
16.5. Бир неча жиноят учун жазо тайинлаш	355
16.6. Бир неча ҳукм юзасидан жазо тайинлаш	358

17-боб. ЖАВОБГАРЛИҚДАН ОЗОД ҚИЛИШ

17.1. Жиноий жавобгарликдан озод қилиш тушунчаси	362
17.2. Жавобгарликка тортиш муддатининг ўтиб кетганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш	366
17.3. Қилмиш ёки шахс ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш	373
17.4. Ўйбдорнинг чин кўнгилдан ўз қилмишига пушаймон бўлганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш	375
17.5. Касаллик туфайли жавобгарликдан озод қилиш	377
17.6. Амнистия акти асосида жавобгарликдан озод қилиш	378
17.7. Ярашганлиги муносабати билан жавобгарликдан озод қилиш	380

18-боб. ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШ

- 18.1. Жазодан озод қилиш тушунчаси 384
- 18.2. Жазони ижро этиш муддати ўтиб кетганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш 387
- 18.3. Шахснинг ижтимоий хавфлилигини йўқотганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш 389
- 18.4. Айбдорнинг ўз қилмишига чин кўнгилдан пушаймон бўлганлиги муносабати билан жазодан озод қилиш .. 391
- 18.5. Шартли ҳукм қилиш 394
- 18.6. Жазони ўташда муддатидан илгари шартли озод қилиш 397
- 18.7. Жазони енгилроғи билан алмаштириш 403
- 18.8. Касаллик ёки меҳнат қобилиятини йўқотганлиги туфайли жазодан озод қилиш 405
- 18.9. Амнистия акти ёки авф этиш асосида жазодан озод қилиш 408

19-боб. СУДЛАНГАНЛИК

- 19.1. Судланганлик тушунчаси ва унинг ҳуқуқий аҳамияти 412
- 19.2. Судланганлик ҳолатининг тугалланиши 415
- 19.3. Судланганликни олиб ташлаш 418
- 19.4. Судланганлик ҳолатининг тугалланиши ёки судланганликни олиб ташлаш муддатларини ҳисоблаш 419

20-боб. ВОЯГА ЕТМАГАНЛАР ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИГИ ХУСУСИЯТЛАРИ

- 20.1. Вояга етмаганлар жиноий жавобгарлигининг умумий қоидалари 422
- 20.2. Вояга етмаганларга нисбатан қўлланиладиган жазо тизими ва турлари 427
- 20.3. Вояга етмаганларга нисбатан жазо тайинлаш 434

21-боб. ВОЯГА ЕТМАГАНЛАРНИ ЖИНОЙ ЖАВОБГАРЛИҚДАН ВА ЖАЗОДАН ОЗОД ҚИЛИШ

- 21.1. Вояга етмаганларни жиноий жавобгарликдан ва жазодан озод қилиш тушунчаси ва турлари 440
- 21.2. Жазони ўташдан муддатидан илгари шартли равишда озод қилиш ва жазони енгилроғи билан алмаштириш 450

**22-боб. ТИББИЙ ЙЎСИНДАГИ МАЖБУРЛОВ
ЧОРАЛАРИНИНГ АСОСЛАРИ ВА УЛАРНИ
ТАЙИНЛАШ**

- 22.1. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чоралари тушунчаси,
асослари ва мақсади 453
- 22.2. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларини қўллашнинг
умумий асослари 458
- 22.3. Тиббий йўсиндаги мажбурлов чораларининг турлари..462
- 22.4. Алкоголизм, гиёҳвандлик ёки заҳарвандликка чалинган
шахсларга нисбатан тиббий йўсиндаги мажбурлов
чорасини қўллаш 466
- Фойдаланилган адабиётлар 468

МИРЗАЮСУФ.ҲАКИМОВИЧ РУСТАМБОВ

**ЖИНОЯТ ҲУҚУҚИ
(УМУМИЙ ҚИСМ)**

Олий ўқув юртлари учун дарслик

Тошкент — «ILM ZIYO» — 2005

Муҳаррир *И. Усмонов*

Рассом *Ш. Қаҳҳоров*

Техник муҳаррир *Ф. Самадов*

Мусаҳҳиҳ *Ф. Темирхўжаева*

2005 йил 14 сентябрда чоп этишга рухсат берилди. Бичими 60x90^{1/16}.
«Таумс» ҳарфида териблиб, офсет усулида чоп этилди. Босма табоғи 30,0.
Нашр табоғи 31,0. 1000 нусха. Буюртма № 293
Баҳоси шартнома асосида.

«ILM ZIYO» нашриёт уйи. 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30-уй.
Шартнома № 48-2005

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Фафур Фулом
номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйида чоп этилди.
700128, Тошкент, У. Юсупов кўчаси, 86-уй.

P92 Рустамбоев М. Ҳ. Жиноят ҳуқуқи (Умумий қисм). Олий ўқув юртлари учун дарслик.
Т.: «ILM ZIYO», 2005. — 480 б.

ББК 67.408я73

